

Черкаська обласна державна адміністрація
Управління освіти і науки
Черкаський державний технологічний університет
кафедра історії та права
Чигиринська міська рада
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Суботівський історичний музей НІКЗ «Чигирин»
Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Чигиринський заклад загальної середньої освіти I – III ступенів № 1
імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 9

ЧИГИРИНЩИНА: 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

**Матеріали Дев'ятої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
«Чигиринщина в історії України»**

26 травня 2021 р.

**Черкаси
2021**

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Данилевський В.В. – кандидат історичних наук, начальник Управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації; **Діденко Я. Л.** – учений секретар НІКЗ «Чигирин»; **Дяченко Г. В.** – вчителька історії і права Чигиринського загальноосвітнього закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області; **Кивгила І. Г.** – кандидат історичних наук; **Кравченко О. А.** – учитель історії та основ правознавства Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти Чигиринської міської ради Черкаської області; **Кукса Н. В.** – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» (відповідальний секретар); **Лазуренко Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Мельниченко В. М.** – професор, голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України; **Мирошніченко Т. І.** – директор Чигиринського загальноосвітнього закладу загальної середньої освіти I–III ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області (заступник відповідального редактора); **Полтавець В. І.** – кандидат історичних наук, генеральний директор НІКЗ «Чигирин»; **Стадник І. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент; **Яшан О. О.** – кандидат історичних наук, доцент.

Ч58 **Чигиринщина** в історії України. Збірник 9: Чигиринщина: 30 років незалежності : Матеріали Дев'ятої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2021. – 465 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Дев'ятої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України», присвяченої 30-річчю незалежності України, яка відбулася 26 травня 2021 р. у м. Чигирині Черкаської області. Видання розраховане на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

УДК 94 (477. 46)

ДЕВ'ЯТА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Дев'ята міжрегіональна історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України, присвячена 30-річчю незалежності України, відбулася 26 травня 2021 р. в Чигиринському закладі загальної середньої освіти І–ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області. Конференція проводиться за підтримки Управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, науковців кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету, відділу освіти Чигиринської міської ради, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Суботівського історичного музею НІКЗ «Чигирин», Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Чигиринського ЗЗСО І–ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області.

Започаткована у травні 2006 р. як учнівська, ця конференція відома тим, що у її роботі беруть участь і науковці, і вчителі, і краєзнавці, і аспіранти з різних куточків України. Саме такі історико-краєзнавчі конференції відіграють важливу роль у формуванні національного патріотизму, насамперед, у молодого покоління українців, адже вони покликані якнайширше залучати учнів шкіл до пошукової роботи, направленої на вивчення історії своєї малої батьківщини.

Першу конференцію проведено у Суботівській ЗОШ І–ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області за ініціативи та організаційної підтримки викладачів кафедри історії України та працівників Центру студентського розвитку та культурних програм Черкаського державного технологічного університету. Відтоді такі конференції в селі Суботів проводилися п'ять разів і були присвячені дослідженню різних аспектів історії Чигиринщини: історії села Суботів; подіям Другої світової війни; Голодомору 1932–1933 рр. та політичним репресіям; шкільній освіті на Чигиринщині; 500-річному ювілею Чигирини.

У 2018 р. естафету у проведенні такого заходу перейняла інноваційна перша школа міста Чигирини (директор – Тетяна Мирошніченко), провівши на високому організаційному рівні на своїй базі Шосту міжрегіональну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., вже в статусі міжрегіональної. На такому ж високому рівні було проведено 23 квітня 2019 р. Сьому конференцію, присвячену аграрному розвитку чигиринського краю з найдавніших часів до сьогодні, і 30 квітня 2020 р. – Восьму конференцію, присвячену культурній спадщині Чигиринщини.

Збірник за матеріалами конференції тематично охоплює виступи учасників, згруповані за тематикою хронологічно. Матеріали конференції висвітлюють чигиринський вимір поступу до незалежності України. Таким чином пишеться писемна історія Чигиринщини.

*Мій Чигирин ! До тебе серцем лину,
Куди б мене не повели путі.
Я – колосок твій, я – твоя краплина.
Ти, наче зірка, світиш у житті.*

*Козацький край – як мамина світлиця.
В зачаруванні тясминських осонь.
Хто родом із гетьманської столиці,
Несе в душі тепло її долонь.*

*З твоїх джерел черпаю я натхнення.
Тебе не зраджу, доки буду жити!
Повір мені: це щире одкровення
Для мене, може, найсвятіша мить.*

*Куди б не йшов, з тобою щохвилини
У злеті дум і росяних стежин...
Моя розрадо, батьку Чигирине,
Лечу до тебе, мов додому син.*

*З віків – років мій край орлиний –
В суцвітті слави України.
Благословенний і єдиний,
Мій Чигирине, Чигирине !*

Григорій Козаков
(“Мій Чигирин”)

**Пам'ятник
Богдану Хмельницькому
на Замковій горі. м. Чигирин**

ЛАЗУРЕНКО Валентин,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету

ЧИ ПІДТВЕРДЖУЮТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ФАКТ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ В СУБОТОВІ?

Чи міг бути похований гетьман України Богдан Хмельницький у дерев'яній Михайлівській церкві в Суботові? Щоб відповісти на це запитання (здавалось би, просте, і водночас не дуже) спробуємо ще раз поглянути на ті відомості щодо поховання видатного державотворця України, гетьмана Богдана Хмельницького, які нам дають, перш за все, літописні джерела, і ті наявні у нашому опрацьованні матеріали, які ми знайшли, працюючи над даною проблемою. До речі, на наше переконання, наявність у Суботові в 1657 р. двох церков, беззаперечно, давала можливість для маневрів і подальших маніпуляцій щодо поховання Богдана Хмельницького.

Наперед викладу зазначимо нашу точку зору. На сьогодні щодо року і дати закінчення земного життя гетьмана Богдана Хмельницького, то всі науковці ствердні – це 1657 рік, і дата – 27 липня – дата смерті, 23 серпня – дата поховання. Лише подання дати у дослідників іде у одних за старим, у інших – за новим стилем¹. А для науковців в цьому контексті до сьогодні

Богдан Хмельницький.
Невідомий художник. XVIII ст.
Музей Війська польського у м. Варшава

залишається цікавим одне до кінця не досліджене запитання: **«Чому ж місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького? В чому реальна причина?»**. До речі, чимало важливої інформації з приводу цього можна знайти у архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, адже посли цих країн на момент смерті гетьмана Богдана Хмельницького перебували в тогочасній столиці Української козацької держави – Чигирині, і, звичайно, що і вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект ще чекає свого дослідника. Потрібно, на наш погляд, сприяти відправленню сучасних дослідників у архіви та бібліотеки цих країн.

Але повернемося до проблемного запитання, яке ми поставили: *Чи міг бути похований Богдан Хмельницький*

у дерев'яній Михайлівській церкві в Суботові? Тут можна ще додати: то у якій же ж церкві здійснював у серпні 1657 р. обряд поховання відомий на той час церковний, політичний і літературний діяч Лазар Баранович? Ось що про це подають нам літописи.

Літопис Самовидця: «Барзо хорим сам Хмельницькій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніі Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в **ринковой церкві**»².

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: «З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесні, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у **мурованій церкві**, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе»³.

Літопис Самійла Величка: «При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ...доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в **кам'яній церкві**, поставленої його ж, Хмельницьким, коштом»⁴.

«Історія Русів»: «Похорон Гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почеснями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка Гетьманського Суботова і там поховано в **монастирській його церкві**, з написами й епітафіями»⁵.

Це була інформація з літописних джерел. Давайте поглянемо, як висвітлено факти щодо поховання Богдана Хмельницького у працях відомих дослідників.

Микола Костомаров: «23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботові, у церкві, яку він побудував. Церква ця з дуже товстими кам'яними стінами існує ще й досі...»⁶.

Михайло Максимович: «Он погребен 30 августа, в знаменитом селе своем Субботове, в поставленной им каменной церкви, и доньне уцелевшей»⁷.

Микола Аркас: «Тіло поховали у церкві, що він сам будував; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку»⁸.

Іван Крип'якевич: «У день похоронів, 25 серпня, тіло Богдана Хмельницького було перевезено з Чигирина до Суботова і поховано в **кам'яній Іллінській церкві**, яку він за життя збудував»⁹.

Російський дослідник Сергій Соловйов: «Августа 23-го похоронили Богдана в Субботове»¹⁰.

Марко Грушевський (збірка: «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», розділ V «Деж Хмельницький старий похований?»): «**Кажуть, що Хмельницького поховано в Мурованці, з правого боку в церкві під стіною, де мідна плянка з написом про се прибита, а другі говорять, що він похований на дворі під церквою коло стіни**

цеї самої і проти цього самого місця. Та тут то горе: кажуть, що Хмельницького узяв Чарвінецький – якийсь Лях – та спалив на попіл і попіл той зарядив у пушку та й випалив на вітер в урочищі Греченім, що звано «могилками», де саме Богунова нива.... А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатись, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, щоб хоч на неживому попімститись? Не повинно, щоб козаки не догадливі були, та не обманили Ляхів, як вони се й уміли часто їм виробляти. Скоріше над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця з простих козаків або що, а його на другім місці десь сховали, де сами тіко знали. Може, як раз у дерев'яні батькові церкви, де й син його уже лежав і ніхто про се й доси не знав»¹¹.

Валерій Смолій і Валерій Степанков: «В історичній літературі немає єдиної думки щодо того, коли відбувся похорон Б. Хмельницького. На наш погляд, гетьмана поховали, очевидно, в Іллінській церкві в неділю, 23 серпня»¹².

Як бачимо, за свідченнями джерел, гетьмана Богдана Хмельницького було поховано в Суботові саме в «кам'яній», «монастирській», «мурованій», «ринковій», «Іллінській церкві», «церкві, що він сам будував». То де ж тут, у наведених вище ознаках, може бути «закодована» дерев'яна Михайлівська церква? Гіпотетично, ми можемо сюди зарахувати «ринкову церкву», про яку зазначається у Літописі Самовидця і церкву, «що він сам будував», про що зазначає історик Микола Аркас. Ну і ще – гіпотезу, вигадану настоятелем Михайлівської церкви о. Марком Грушевським на початку ХХ ст., на основі народних переказів і певних його власних неетичних маніпуляцій.

У 2000 р. відомий український архітектор Сергій Кілессо, який свого часу фахово досліджував саме Іллінську церкву і територію біля неї, запропонував наступне тлумачення «ринкової» церкви у 1657 р. у Суботові, приписуючи його саме Іллінській церкві.

Сергій Кілессо: «Іллінська церква називається ринковою, мабуть, тому, що саме до цієї частини населеного пункту примикалось торжище міста. І досі місцеві жителі називають цю місцевість Крамарське»¹³.

У 2019 р. ми не погодилися з цією думкою, з огляду на таке: «Спробуємо не погодитись із міркуванням С. Кілессо щодо такого тлумачення, і ось чому. З огляду на історичну топографію зазначеної місцевості (крутосхили та яри), складно довкола Іллінської церкви знайти таку площу, достатню для розташування ринку. Враховуючи статус Суботова в часи Української козацької держави, не маємо сумніву в тому, що торг у ньому був велелюдним. При цьому не можна забувати, що більшість товарів продавались з возів, а це, безумовно, вимагало великої і, до того ж, рівної площі, на якій можна було розташувати сотні, а то і тисячі не лише возів, а і великих мажар, запряжених волами. Знайти таке місце в районі Іллінської церкви неможливо. До того ж, децю дивним, на нашу думку, було б розташування гамірного торжища, яке завжди супроводжувалось значною кількістю сміття і нечистот, прямо біля замиської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького та його родинної церкви»¹⁴.

Гіпотезно, можемо припустити, що ринок міг бути в центрі Суботова, де і була на той час дерев'яна Михайлівська церква. Але тоді з цього випливає чисто людське запитання: *А чи міг бути ринок (велелюдне торжище, базар, ярмарок) біля місця, де збирались козацькі ради, біля сільського цвинтаря, який був у ті роки біля Михайлівської церкви? Очевидно, що ні. Хоча, можливо, маленький якийсь стихійний базарчик (адже це – центр населеного пункту) і був там, але точно не ринок.*

У цьому контексті цікавими є свідчення про Михайлівську церкву в Суботові (як ринкову), надруковані у 1896 р. у книзі Йосипа Ролле «Жінки при Чигиринському дворі», які спираються на маловідомі матеріали польських архівів. Ось що він пише про Суботів, Тимоша Хмельницького і його дружину Розанду.

Йосип Ролле: *«За резиденцію для молодих правив Суботів. Гетьман розширив свій дім, оточив його подвійним валом, а всередині багато оздобив. Захоплена Тимошем у Молдові здобич прикрасила церкву св. Михайла, що стояла неподалік ринку й була під особливою опікою гетьманового сина»¹⁵.*

А ось ще як фіксується згадка про суботівський ринок Йосипом Ролле:

Йосип Ролле: *«...церква св. Іллі збудована коштом і заходами Хмельницького й завершена ще 1651 р. Окраса села. Матеріал для неї брали з татарської мечеті, що стояла в степу, поблизу Чигирини. За цією церквою, вимурованою, мабуть, у готичному стилі, й поза ринком видніла ще одна церква, св. Михайла, обсажена деревами»¹⁶.*

Молодий на той час український архівіст Дмитро Бантиш-Каменський на початку 20-х рр. XIX ст. відвідував Суботів і зафіксував наступне:

«Я нарочно ездил в Суботово и, к сожалению, тщетно искал в возобновленном храме места, где покотися прах незабвенного Хмельницкого. Хотя тамошній священник уверял меня, будто малоросияне сохранили останки сего великого мужа и, вместо его гробницы, выдали полякам другую»¹⁷.

Михайлівська церква у Суботові.

Фото Василя Леухіна. 1912 р.

Взято з видання: *Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 124*

У 1913 р. Суботів відвідав відомий український історик **Дмитро Дорошенко**. Свої спогади про подорож він опублікував у 1956 р. в Нью-Йорку під назвою «По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки)».

Дмитро Дорошенко: «Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а внизу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору.... **Дві церкви в Суботові: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова дерев'яна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами...**»¹⁸.

Оглянувши Іллінську церкву в Суботові Д. Дорошенко подає цікавий матеріал.

Дмитро Дорошенко: «А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: «Здесь было погребено тьло Богдана Хмельницкаго». Було... Так – було, бо його, так само як і тіло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Степан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірам і хижій птиці... Тисячі споминів тіснилися в думці і довго не хотілося йти з цього святого місця, з цієї тісної скромної церкви, що була свідком стількох важних моментів нашої історії, що бачила в своїх мурах великих гетьманів і славних козаків, лицарів народніх. **Ось тут стояла домовина Тимоша Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут стояв старий гетьман і оплакував**

Панорама Суботова на час перебування Д. Дорошенка.

Фото з книги: Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С. 164

свого коханого сина-героя, оплакував надію, що по його смерті булава зостанеться в певних, твердих руках. **Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред мурів...**¹⁹. Так підтверджено Д. Дорошенком думку про статус Іллінської церкви як родової усипальниці Хмельницьких.

У виданні «100 великих загадок України», у статті «Незнайдена могила Богдана Хмельницького» читаємо: *«Крім кам'яної Іллінської церкви, при Б. Хмельницькому в Суботові існували Вознесенський і Михайлівський дерев'яні храми. Михайлівську церкву на ринковій площі під Замковою горою побудував ще батько Богдана, Михайло. В 1664 р. її спалили війська Чарнецького, однак з часом її відбудували»*²⁰. Автори зазначеної книги внесли стільки неправдивих свідчень! По-перше, в історичних джерелах про існування Вознесенського храму в Суботові немає свідчень. По-друге – в Суботові немає Замкової гори, а є Замчище. А от щодо ринку в центрі середньовічного Суботова – це питання неоднозначне. Тут хочу зазначити, що такі видання, як вищезазначене, повинні мати наукових рецензентів, тоді б у такі багатотиражні книги не закрадалися би історичні неточності.

І тут ще можна припустити, що поховання Богдана Хмельницького було здійснено у Михайлівській церкві, *«у церкві, що він сам будував»*, як зазначає Микола Аркас, якщо враховувати те, що Богдан на честь свого батька Михайла (який загинув у 1620 р. у битві під Цецорою), сам збудував (відбудував?) у селі дерев'яну церкву.

Версію про поховання Богдана Хмельницького в Михайлівській церкві в Суботові активно пропагував, завдячуючи своєму чотириюрідному брату Михайлу Грушевському, у виданні «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» настоятель цієї церкви о. Марко Грушевський. Але патріотичні почуття до тієї церкви, в якій він був настоятелем, та її звеличення, дещо штучно, на наш погляд, принижували статус Іллінської церкви як усипальниці Хмельницьких. А на Іллінську церкву як місце останнього спочину гетьмана-державотворця вказували на той час відомі історики, краєзнавці, громадські діячі, які відвідували Суботів.

Про цю версію знав і професор Всеукраїнської академії наук, археолог Гнат Стеллецький, який восени 1921 р. з експедицією працював у Суботові. За джерельне підґрунтя своїх наукових студій він взяв суботівські легенди і перекази, записані саме Марком Грушевським. Причому, Гната Стеллецького особливо зацікавив один переказ, в якому *«розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. Проте бажаних результатів розкопки не дали»*²¹.

У родини Хмельницьких була якась дивна і втаємничена для сьогодення нашого сприйняття особливість поховального ритуалу: вони відходили у засвіти в церемоніальному обряді не за класичними християнськими церковними канонами: їх ховали через місяці. Старшого сина Богдана Хмельницького Тимоша було віддано землі більш як за три місяці від моменту смерті. Поховання ж самого фундатора Української

козацької держави Богдана Хмельницького, за свідченням ряду джерел, **було відтерміновано практично на місяць.**

Тривале тримання тіла Богдана Хмельницького без поховання породило низку версій. Найпоширеніша – оточення гетьмана готувало склеп, а це вимагало часу. (Хоча жодних письмових джерел про склеп і його будівництво нами не знайдено). А історичний факт про невеликий підрозділ найманих для охорони турків-яничарів, які понад місяць, до дня поховання, охороняли Суботів, цю версію лише вкоринив. Мовляв, зважаючи на складну політичну ситуацію, охороняли, аби вороги не викрали тіло.

На думку відомого дослідника середньовічної історії України Тараса Чухліба, турки, які охороняли Суботів, брали участь у битві українців з поляками під Батогом 1652 р. та в поході корпусу козацького полковника Антона Ждановича до Польщі в 1657 р. Можливо, що саме цим професійним воїнам Османської імперії доручали стежити за порядком під час сумних урочистостей у Суботові. Адже на похорон фундатора Української козацької держави з'їхалося багато людей, – наголошує Тарас Чухліб²².

Дещо оригінальну версію з приводу того, чому довго не ховали гетьмана Богдана Хмельницького, подає львівський історик **Тарас Барабаш.** З цього приводу він пише: *«Припускають і той варіант, що причиною відтермінування поховання була недобудована Суботівська церква, у якій заповідав себе поховати Богдан. Проте останнім часом щораз більшої популярності набуває версія, яка в принципі пояснює і мовчанку письмових джерел про похорон, і тривалість підготовки до захоронення. Вона така: Хмельницького поховали в потаємному місці, а широкому загалу повідомили, що в Суботівській церкві. Власне, поховання відбувалося за участі обмеженого кола наближених осіб: Лазаря Барановича, Івана Виговського, близьких родичів, які, навмисно чи попередньо домовившись, не залишили жодних письмових свідчень, а місячне очікування поховання в такому разі виправдовувалося приготуванням якогось спеціального приміщення, що зберегло б таємницю. Беручи до уваги політичну нестабільність, у якій опинилась Україна після смерті Богдана Хмельницького, таке рішення могло бути цілком виправданим. Таким чином, Чарнецький або інший вандал, може, і викинули чийсь кістки з могили, але навряд чи Хмельницького»*²³. Тарас Барабаш також припускає, що *«поховання Богдана Хмельницького могло проводитися без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи. Ймовірно, до цього кола належав Іван Виговський, якому родина Хмельницьких подарувала мільйон золотих талярів під офіційним приводом опікунства над Юрієм, а також Лазар Баранович, якого новообраний гетьман наділив землями – винагородою за мовчанку»*²⁴.

Натомість черкаський краєзнавець **Павло Соса** у 1993 р. з приводу таємного поховання реального, а не підміненого тіла Богдана Хмельницького висловив наступну думку: *«Що стосується питання підміни тіла гетьмана під час його поховання у великій таємниці від рідних померлого, козацької старшини, духовенства, то це практично було неможливим. До того ж,*

довелося б рахуватися з церковними правилами та релігійними переконаннями духовенства, яке на такий акт не погодилось би. По суті, в 1657 році не було потреби затівати таку ризиковану версію з підміною померлого»²⁵.

Коментуючи ці контроверсійні твердження, зауважимо, що висновок щодо того, чому тіло покійного гетьмана Богдана Хмельницького місяць чекало земного притулку, аж ніяк не може бути однозначно ствердним. Логіки не витримує і пояснення щодо того, що нібито хотіли, щоб всі козаки в столиці Чигирині попрощалися з великим державотворцем. Якщо враховувати вкрай складну політичну ситуацію в Україні влітку 1657 р., очікування поховання (до речі – літньої пори року!) протягом місяця повинно було мати вагомі причини.

Цікаві факти про місце поховання Богдана Хмельницького подає великодержавний польський історик і письменник **Францішек Равіга-Гавронський**. Відвідавши Суботів і оглянувши суботівську муровану Іллінську церкву, він 1901 р. у щомісячному додатку до «Газети Львовської» № 29 опублікував наступне:

*«У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: «тут спочиває тіло Хмельницького». **Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знаєть яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає..... Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав»**²⁶.*

На завершення цієї статті подамо три цікаві інформації, почерпнуті із народних легенд та переказів.

Перша – це класична народна легенда, опублікована у 1970 р. у виданні «Думи та пісні про Богдана Хмельницького»: *«А як помер Богдан, то козаки обливалися сльозами і похоронили його у стіні церкви-кріпості, а шляхта польська обрадувалась, що вже нема на них Богдана, і вирішила хоч і з мертвого познуватися. Вона хотіла відмурувати тіло гетьмана, спалити і поїл за вітром пустити. Дізнались про це козаки, і один козак відмурував тіло зі стіни і, зі священником перенесли і замурували у стіну Михайлівської церкви, щоб ніколи не поглумилися над Богданом вороги його»*²⁷.

Друга – це спогади, записані у жительки села Суботів Безклубої Ганни Іванівни, 1936 р.н., щодо того, чому вціліла Іллінська церква у воєнному лихолітті. В роки Другої світової війни, коли нацистські війська відступали з села Суботів, вони замінували Іллінську церкву в Суботові, заклавши під неї 400 кг вибухівки. Є свідчення, що ціною власного життя юний місцевий підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню. До слова, на сьогодні місцеві мають власну версію стосовно того, чому ж, все ж таки, Іллінська церква не була зруйнована нацистами.

Безклуба Ганна Іванівна, 1936 р.н., розповідає, що її *«...мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова*

лікувала німецького солдата. Напевно, в знак вдячності, він повідомив про каральну акцію, що невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім'ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат зауважив, що перед каральним загоном поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? **А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням. Поховано гетьмана разом з золотою булавою»²⁸.**

Це свідчить про те, що, вірогідно, німецький спецпідрозділ, який займався вилученням та пошуком раритетів (цінностей) старовини у всьому світі, знав про поховання Богдана Хмельницького і його вартісну булаву. І що, для нас важливе, місце поховання констатується саме у Іллінській церкві, а не в Михайлівській. Які ж документи слугували нацистам підставою для цього твердження, залишається здогадуватись.

Третя – це суботівська легенда, почута у 1953 р. від священника Іллінської церкви о. Дмитра Квартальнова видатним українським поетом Дмитром Павличком та опублікована у 2016 р. у його книзі «Спогади».

Дмитро Павличко: «Священник сказав: «Ніколи не відкладайте важливого діла, яке треба зробити сьогодні, на завтра. До мене прийшла півроку тому одна суботівська старша жінка й розповіла, що вона знає, де похований Богдан Хмельницький. У тридцятих роках на суботівських полях комсомольці, серед яких були її два сини, зруйнували малу й майже зогнилу церкву. Її сини винесли з-під тої церкви дві домовини – одна велика з прахом Богдана, друга – малесенька з прахом Богданового сина. «Мої сини, – розповідала та бабуся, – потім були заарештовані і пропали в тюрмі, але вони встигли показати мені, де саме вони поховали спорохнявілі останки». Та жінка просила мене негайно піти з нею в поля, вона хотіла показати мені, де лежить гетьман із дитиною своєю. А я сказав: «Не можу піти з тобою сьогодні, прийди за тиждень». А вона пішла і вмерла на другий день!»²⁹.

Це записане Д. Павличком у своїх спогадах цікаве свідчення-легенду про перепоховання Богдана Хмельницького та його сина (якого – ?), досить фахово у листопаді 2019 р. прокоментував видатний український історик, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Юрій Мицик.

Юрій Мицик: «Ця легенда була відома ще священнику й етнографу Марку Грушевському (1865–1938), уродженцю с. Худоліївки, родичу знаменитого історика Михайла Грушевського. Марко Грушевський служив у селах Черкащини, зокрема у Свято-Михайлівській церкві Суботова (з 1897 р.). **Але наскільки можна вірити легенді? Бо в джерелах такого роду історична дійсність часто перекручується, обростає пізніше фантастичними подробицями. Ось і тут зокрема говориться про маленьку домовину сина Богдана. Але ж Тимош Хмельницький загинув як доросла людина, воїн! Можливо йдеться про поховання якоїсь малолітньої дитини гетьмана? І чому перепоховувати останки майже нікому невідомої дитини, а не воїна Тимоша?**

Чернігівський літопис, який подає зовсім іншу версію про долю останків гетьмана і його сина, є досить достовірним джерелом. Отже,

розв'язання цієї проблеми залишаємо на пізніше, коли будуть завершені археологічні дослідження і Свято-Іллінської церкви, і околиць Суботова...»³⁰.

Чим нині є цікавою для істориків та всієї української спільноти історія колишньої Михайлівської церкви в Суботові? Щоб відповісти на це питання, додамо кілька штрихів до того, що наразі відбувається на Чигиринщині в плані дослідження середньовічної історії. У 2019 р. український інформаційний простір та наукове середовище заповнила сенсаційна новина. У Іллінській церкві в Суботові на глибині більше ніж 4 метри георадари зафіксували дві аномалії, які можуть бути не чим іншим, як криптою. Українські фахівці висунули гіпотезу – це, можливо (?), поховання самого гетьмана України Богдана Хмельницького, яке шукали понад 300 років, та його старшого сина Тимоша³¹.

Але до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, направлені на підтвердження чи спростування висунутої гіпотези щодо наявності на певній глибині в церкві крипти великого українця Богдана Хмельницького, з сучасною методологією пошуку та за допомогою новітнього обладнання, не проводяться. Фрагментарні пошуки, до того ж – розтягнуті в часі, все ж тривають, але їх ініціює не держава, а громадська організація «Фонд Великий Льох». Процес проходить далеко не так швидко, як би хотілось.

На наш погляд, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З'явився реальний шанс в ХХІ ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс нам необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди насамперед Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Прикрим на сьогодні є факт відвернення (у різний спосіб) уваги українського суспільства від проведення сучасних досліджень в Іллінській церкві в Суботові на предмет підтвердження чи спростування гіпотези. А ще прикріше, що це роблять не українські історики, археологи, музеєзнавці чи краєзнавці – справжні фахівці з багаторічним досвідом (хоча є поодинокі і такі «патріоти» в Україні), а закордонні історики, ніби маючи (нехай ми помиляємось!) якусь «певну місію».

І ось у 2020 р. колишня Михайлівська церква в Суботові історично знову стає актуальною для детального і ґрунтового дослідження. Наприклад, російський історик Т. Таїрова-Яковлева чомусь наполягає на тому, що *«...найбільш вірогідно, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто в центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму видаються перспективними»³²*. На наше переконання, ця версія про вірогідність має право на існування і, можливо (в деяких аспектах), є перспективною, що не виключає необхідності в першу чергу розглянути гіпотези українських дослідників.

А на наш погляд, перспективними видаються пошуки місця поховання Богдана Хмельницького та його сина Тимоша саме в Іллінській церкві. Враховуючи сучасні наукові гіпотези українських вчених, які базуються на виявленні у 2019 р. аномалій всередині Іллінської церкви, найбільш правильним і доцільним було б розробити і затвердити на державному рівні комплексну Програму всебічного наукового дослідження Іллінської церкви – пам'ятки національного значення в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області – на предмет остаточного підтвердження чи спростування можливого поховання в цій церкві великого українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В разі непідтвердження цієї гіпотези, вже потім, доцільно було б розробити наступну програму з дослідження ймовірних локацій колишньої Михайлівської церкви в Суботові для пошуків їхніх поховань.

Підсумовуючи все вище зазначене, констатуємо, що **на сьогодні достовірних тогочасних писемних джерел про існування склепу Богдана Хмельницького у колишній Михайлівській церкві в Суботові не зафіксовано.** Існують певні припущення, версії, гіпотези та історичні маніпуляції, очевидно «з певною метою».

---

1. Чухліб Т. В. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан»* // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 222.

2. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovydy/sam02.htm>.

3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. – К. : Т-во «Знання України», 1992. – 192 с. // <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm>.

4. Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 206–207.

5. *Історія Русів* / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 191.

6. Костомаров М. І. *Богдан Хмельницький: Іст. нарис.* – К. : Веселка, 1992. – С. 71.

7. Максимович М. О. *Києвъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори* / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. *Переднє слово* В. В. Скопенка. – К. : Либідь, 1994. – С. 242.

8. Аркас М. М. *Історія України-Русі* / *Переднє слово* П. М. Гвоздецького. – 3-тє факс. вид. – К. : Вища шк., 1993. – С. 213.

9. Крип'якевич І. П. *Богдан Хмельницький* / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів : Світ, 1990. – С. 336.

10. Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* – М. : Эксмо, 2005. – С. 378.

11. *Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9.* *Подав* Марко Грушевський // *Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис.* – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 119.

12. Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб.* – К. : Парлам. Вид-во, 2020. – С. 718.

13. Кілессо С. К. *Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю.* – К. : Техніка, 2000. – С. 97.

14. Лазуренко В. М. *У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез.* – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 19.

15. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К. : Україна, 1994. – С. 30.
16. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К. : Україна, 1994. – С. 24.
17. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX–I половини XX століття. – Черкаси : Видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 15.
18. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – 129 – 134.
19. Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні вражіння й замітки). Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.). – Нью-Йорк, 1956. – 129 – 134.
20. Ненайденная могила Богдана Хмельницького // 100 великих загадок Украины / Попельницькая Е. А., Петренко В. В. и др. – К. : Арий, 2007. – С. 239.
21. Кукса Н. В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета. – Черкаси, 2004. – С. 83.
22. У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) // <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>.
23. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 241–242.
24. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 243.
25. Соса П. П. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. – Черкаси : Черкаська обласна друкарня, 1992. – С. 12.
26. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX–I половини XX століття. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 129.
27. Ганницький С. До питання про місце поховання Богдана Хмельницького. Версії // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1–2 жовтня 2008 р. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2008. – С. 98.
28. Кукса Н. В. Усипальниця Богдана Хмельницького в часи німецько-фашистської окупації (7 серпня 1941 – 12 грудня 1945 рр.) // Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – С. 91.
29. Мицик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Троциньська, Л. О. Абашина. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 125.
30. Мицик Ю. Чигирин і Суботів в спогадах Дмитра Павличка // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Троциньська, Л. О. Абашина. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 125.
31. У церкві в Суботові знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – 2019, жовтень. – № 10 (61). – С. 13; У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>.
32. Таурова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков. Экспертное заключение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>. – С. 6.

КУКСА Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

МІСЦЕ УСИПАЛЬНИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ, НАРОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИЧНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Постать гетьмана Богдана Хмельницького містить чимало таємниць, та найбільш інтригуючою і, на жаль, досі так і не з'ясованою з них залишається місце його поховання. Офіційним місцем вічного спочинку гетьмана вважається церква святого Пророка Іллі в Суботіві – родовому маєтку Хмельницьких. Невелика за розмірами будівля, фундована Богданом наприкінці життя, була покликана, вочевидь, задовольняти духовні потреби гетьмана, його родини та найближчого оточення.

Поки що не виявлено літописних даних про точний рік побудови та саме спорудження храму. З непрямих свідчень Самійла Величка, Григорія Граб'янки можна зробити висновок, що церква будувалася як домовий або замковий храм сім'ї Хмельницьких впродовж 1651–1656 рр. Рік побудови церкви викликає суперечки між дослідниками, адже Павло Алеппський, подорожуючи через Суботів 1656 р., відзначає, що в цей час тут проводились облицювальні роботи [14].

На сьогодні одним із найбільш ранніх і досить об'єктивних першоджерел з історії церкви вважаємо відомість «Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей къ епископии переяславской издревле принадлежащих» [7, 343–344], укладену ігуменом Свято-Троїцького Пустинного Мотронинського монастиря ієромонахом Мельхіседеком у вересні 1767 р., де роком закладення храму автор вважає 1651 р. Ця дата відслідковується і у клірових відомостях церкви кінця XVIII ст. – поч. XX ст. Невідомо з яких причин уже у радянській історіографії з'являється 1653-ий як рік зведення усипальниці гетьмана, хоча у пам'яткоохоронних документах довоєнного періоду все ще зазначався 1651 р.

Споруда має настільки довершене архітектурне вирішення, що викликає захоплення не лише пересічних громадян, а й знаних архітекторів. На їх думку, самі конструкційні особливості святині та місце її розташування вказують про те, що зводилася вона як усипальниця.

На сьогодні – це єдина сакральна споруда фундації гетьмана на Правобережжі, яка його пам'ятає, із збереженою автентичністю!

Завершив свій земний шлях гетьман 27 липня 1657 р. У цей час при чигиринському дворі перебували дипломатичні місії низки європейських країн. Показово, що зроблені амбасадорами записи у листуванні, щоденниках, реляціях правителям містять відомості про тривалу підготовку до похорону гетьмана. Найбільш активними у даному контексті виявилися шведський посол Густав Лілієкрона та семигородський – Ференц Шебеші. Оскільки дата похорону все відкладалася, вони відверто нудьгували, висловлюючи своє незадоволення, адже зберігалася інтрига, хто ж стане

наступником Богдана? Похорон було призначено за місяць після його смерті – на 23 серпня с. с. начебто, щоб представники козацтва та духовні ієрархи мали змогу приїхати до Чигирин. «Понеділок – восьмий день від сьогодні – призначено на похорон ясновельможного гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують» – писав Лілієкрона до Шебеші 17 серпня [4, 1473]. Проте відомостей щодо обставин похорону, місця поховання від очевидців досі не виявлено. Безперечно, така інформація мала бути і якщо остаточно не втрачена, що мало ймовірно, то поки що не віднайдена і чекає на істориків у зарубіжних архівосховищах.

У польській, імперській, а згодом і у радянській історіографії традиційним є твердження, що тіло Б. Хмельницького перевезене до Суботова і поховане у церкві Святого Пророка Іллі. Дотримуються цієї думки і більшість українських істориків. Які докази маємо на користь цієї версії?

Оскільки, як зазначено вище, прямих свідчень не віднайдено, звернемося до літописів.

У літописі Самовидця – сучасника гетьмана, зазначено, що Богдан Хмельницький був похований у Суботові, в ринковій церкві. Ймовірно Самовидець ринковою називає саме Іллінську церкву. Підтверджується це припущення тим, що у деяких історичних матеріалах згадується, що за храмом був ринок. Наблизитися до з'ясування істини нам допомагають місцеві топоніми, адже за 2 км у південному напрямку від храму знаходиться урочище Крамарське. Цілком можливо, назване так тому, що поблизу знаходилися торговельні ряди ринку з крамом. Цікаво, що поряд з Крамарським знаходиться і таємниче урочище Льохи (а льохами, як відомо, місцеві мешканці здавна називали підземні ходи). Геофізичні дослідження 2018–2019 рр. на цій місцевості вказують на аномалії, що можуть свідчити про наявність тут розлогої системи підземних комунікацій.

Більш пізні літописи також підтверджують ці відомості. У літописі Г. Граб'янки знаходимо, що «...всі на погреб його (Богдана Хмельницького) сошедшиися генерали і полковники, старшина їх і чернь з превеликим плачем і жалістю купно ж і військовим обрядом попровадшиє з Чигирин в Суботів і там в церкві кам'яній, від самого ж иногда созданой, в недільний день перед Семеном погребли» [12].

Літописець С. Величко стверджує, що гетьман помер 27 липня в Чигирині, а похорон відбувся аж 23 серпня в Суботові: «Лазар Баранович, архієпископ Чернігівський взяв з великою публікою і церемонією тіло Хмельницького і, перенісши в його маєтність, в Суботів, поховав оноє в церкві кам'яній, його ж Хмельницького коштом созданий» [2].

Отже, якщо взяти до уваги більшість наведених нами відомостей, можна твердити, що Б. Хмельницький був справді похований у єдиній кам'яній церкві Суботова – в ім'я Святого Пророка Іллі.

У народній думі оспівується поховання Хмельницького за старим козацьким звичаєм:

«Тоді ж козаки штиками суходіл копали, Шликами землю виносили, Хмельницького похоронили; Із разних пищаль подзвонили, По Хмельницькому похорон счинили».

Саме це і породило неоднозначні трактування і таємничість щодо обставин поховання гетьмана. М. Грушевський, глибоко проаналізувавши потужний масив відомих на той час першоджерел, застерігає занадто довірливо ставитися до як до народних переказів, так і до пам'яток фольклору. Адже вони, як і літописи, носять суб'єктивний характер, мають часові нашарування і здебільшого висвітлюють не стільки реальні події, як прагнення їх авторів видати бажане за дійсне. Більше того, історик вбачає суттєвий вплив на їх тексти упорядників середини XIX–XX поч., що позбавляє їх автентичності.

Принагідно згадаємо, що у процесі підготовки «Записок о Южной Руси» всередині 40-х рр. XIX ст. на Чигиринщині побував Пантелеймон Куліш (перший упорядник літописів Самовидця і Самійла Величка), якому поталанило віднайти у Суботові перекази, що перегукувалися із записаними у літописі Величка. Однак через 30 років Микола Костомаров відзначав, що у свідомості місцевих мешканців переплелися відомості, що мали місце у різні історичні епохи. Чого тільки варті комбінації, де воєдино злилися події Хмельниччини і потьомкінських часів [11]!

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. записано, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини. Прикметно, що у «Літописі Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті», який охоплює 1648–1702 рр., немає навіть натяку про напад Чарнецького на Суботів! Згадується Чигирин, Медведівка, Лисянка тощо, а от про Суботів взагалі не йдеться! Отже, Чарнецький до родового маєтку Хмельницьких навіть не наближався, а тим більше акту нечуваного вандалізму над прахом гетьмана не скоював. Швидше за все, таку інформацію було внесено до літопису з політичних міркувань і необов'язково його автором.

Дійсно, у діаріушах вояків Стефана Чарнецького, які брали участь у поході, нічого подібного не відслідковується, що й підтвердила нещодавня сенсаційна знахідка Г. Чухліба [6].

З якою метою це було зроблено? Напевно, щоб у народній пам'яті пошвидше забулося ім'я творця козацької держави, не було навіть його могили, до якої приходили б поклонитися вдячні нащадки. Адже, якщо його останки спалені, попіл розвіяно, то годі шукати поховання. І повинні у цьому звичайно не хто інший, як осоружні поляки! Мимоволі на думку приходять сумнозвісний указ Катерини II кінця XVIII ст. про проведення ревізії літописів для виправлення і знищення неугодних! Хоча цілком можливо, що це зроблено було і раніше.

З часом ця версія стала домінуючою в історіографії і народних джерелах, обросла деталями, навіть інтерпретаціями, що зустрічаються як у вітчизняних, так у і у польських джерелах. Чи не найпершим, хто заперечив дану традиційну версію, став польський історик Ф. Равіта-Гавронський, який, ретельно оглянувши споруду церкви Святого Пророка Іллі на зламі XIX–XX ст., зауважив: «У правобічній стіні од дверей вхідних знаходиться

невелика з жовтої бляхи табличка, на якій міститься сухий і короткий напис російський [що] звучить дослівно [так]: «тут спочива тіло Хмельницького». Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна, не більше. Не знати яким чином постала злослива і підла легенда, що Поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту нічого наша історія не знає... Не викинули Поляки труни його і праху з упевненістю [скажу]. Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна, якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні поживає – тільки ніхто до цього часу її не шукав...» [9].

Піддавав сумнівам інформацію, як непідтверджену історичними джерелами, і один з найбільш авторитетних біографів Богдана Хмельницького Іван Крип'якевич.

У процесі підготовки першої вітчизняної історії, написаної на основі московських та українських архівів, на початку двадцятих років XIX ст. молодий на той час український архівіст Дмитро Бантиш-Каменський відвідав Суботів, зафіксувавши свої враження у вигляді змістовних лаконічних коментарів: «Я нарочно їздивъ въ Суботово и, къ сожаленію, тщетно искалъ въ возобновленномъ храмъ мѣста, где покоился прахъ незабвеннаго Хмельницкаго. Хотя тамошній священник увѣрялъ меня, будто малороссіяне сохранили останки сего великаго мужа и, вместо его гробницы, выдали полякамъ другую; но я худо сему вѣрю: нельзя было обмануть, такимъ образомъ, мстительнаго Чарнецкаго, и ужели сіи самыя малороссіяне, или потомки ихъ, не воздвигли-бы себѣ новаго надгробнаго камня Хмельницкаму, столь много ими любимому!» [1].

Вбачаючи в усипальниці гетьмана неоціненну пам'ятку козацьких часів, відразу після своїх гостин у Суботові Д. Бантиш-Каменський відрядив сюди художника, щоб той замалював святиню. Малюнок П. Сплетссера 1825 р., на основі якого наступного року О. Осиповим було виконано гравюру, став, по суті, класичним зображенням храму на довгі десятиліття, широко використовувався як ілюстративний матеріал у напрацюваннях багатьох авторитетних науковців.

Час та байдужість чиновників і місцевих мешканців продовжували знищувати усипальницю Богдана Хмельницького. І лише завдяки наполегливості настоятеля церкви Святого Архістратиґа Михаїла Суботова о. Р. Орловського стало можливим проведення об'ємних реставраційних робіт святині. За словами М. Біляшівського, – «...дуже цікавою видається справа Р. Орловського як характеристика ставлення суспільства до пам'яток рідної старовини. Протягом десяти років (1852–1862) о. Роман домагався від посадових осіб численних державних інстанцій позитивного вирішення проблеми. Кілька разів до Суботова приїздили комісії, приймаючи часто суперечливі рішення. Важко навіть уявити, скільки часу, енергії, власних коштів довелося витратити Р. Орловському, перш ніж було відмінено рішення про ліквідацію будівлі. Однак, зроблено було лише частину справи.

Стан храму можна було розцінювати як катастрофічний. Яскравим свідченням цьому, що не потребує додаткових коментарів, є малюнок К. Пжичиховського 1861 р.

У результаті аналізу виявлених документів з'ясовано, що розгортанню реставраційних робіт передувала серйозна підготовка, адже священик поставив завдання не просто відреставрувати споруду, а максимально відродити її первісний вигляд. Передусім, о. Роман заручився підтримкою авторитетних представників передових кіл історичної науки. Зокрема, звернувся до Михайла Максимовича з проханням надіслати малюнок церкви, що відповідав би її первісному вигляду. З дозволу Р. Орловського М. Біляшівський подає відповідь відомого історика: «Не раз поривався я до вас туди, та немає можливості відірватися надовго з дому, а хотілося б дуже відвідати той прекрасний куточок України і вас... Малюнок Суботівської церкви знаходиться в «Истории Малороссии...» Бантиш-Каменського II-го видання, якого я тут не маю, а з Києва ще не одержав. Ви самі легко можете дістати його з Києва; але при відновленні слід триматися точнісінько того малюнка і, коли старий фундамент і стіни ще досить міцні, то ні в якому разі не розбирати їх, а тільки підновити. Це святиня українського народу. У 1839 році, коли Інокентій їздив оглядати єпархію (а я тоді лежав хворий), я просив його відслужити панахиду по Богдану Хмельницькому, і він, повернувшись до Києва, казав мені, що виконав моє бажання. Відслужіть же і ви 15 серпня (1859) [13]...

Як бачимо, М. Максимович вважав церкву усипальницею гетьмана. Реставраційні роботи, що тривали протягом 1862–1869 рр., здійснювалися під керівництвом відомого дослідника і знавця старожитностей, професора Київської духовної академії Теофана Лебединцева з відома археографічного товариства, яке попередньо провело дослідження в приміщенні храму, на прилеглий до нього території і на місці садиби Хмельницького.

З боку Р. Орловського спостерігаємо по суті науковий підхід до майбутньої реставрації храму. «Під час реставрації дерев'яний купол перенесли на вівтарну частину, а замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом... кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором (дзвіницю і перехід вимурувано з цегли в 1874 р. – Н.К.) Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років» [13], – сповіщає автор коментарів до малюнка Суботівської церкви, зробленого Тарасом Шевченком у 40-х роках XIX ст. М. Біляшівський. Проте з невідомих нам причин дах церкви все-таки зазнав окремих змін: замість маківки, що проглядається на акварелі Т. Шевченка, над абсидою побудовано невеличку фальшиву баньку та зроблено залізний дах. Також за побажанням самого Р. Орловського, для більш зручного проведення богослужінь, як свідчать архівні документи, було прибудовано галерею, що з'єднувала споруду з новозбудованою цегляною дзвіницею та ризницею і паламарню з південного і північного боків храму.

За браком достовірної інформації наразі ми не можемо перелічити всього обсягу виконаних робіт. Проте непрямі докази наводять на думку, що саме о. Роману належить перша спроба увічнення пам'яті великого гетьмана, коли з його ініціативи всередині храму на південній стіні біля входу було поміщено мідну табличку з написом: «Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго».

З другої чверті XIX ст. значно поживляється інтерес до усипальниці Богдана Хмельницького серед історичної спільноти та прогресивної громадськості. Суботів відвідали та залишили свої подорожні записи, мемуари, малюнки Тарас Шевченко, Д. П. Де ля Фліз, Пантелеймон Куліш, Митрофан Александрович, Зенон Леонард Фіш, Казимир Пжичиховський, Лаврентій Похилевич, Микола Костомаров, Дмитро Дорошенко та ін., що є безцінним інформативним джерелом для подальших студій над історією храму. Однак практично всі вони схилилися до усталеної думки про спаллювання могили гетьмана Стефаном Чарнецьким, з гіркотою резюмуючи, що не варто поховання і шукати. Щоправда Домінік П'єр Де ля Фліз, що побував у Суботові і замалював церкву з прилеглою територією, кам'яні хрести, залишки руйн кам'яниці XVIII ст., під малюнком хреста записав місцевий переказ: «Старожилы говорят что этотъ хрестъ поставлень над прахомъхмельницкаго после того какъ этотъ прахъ по приказанию воеводы Чарнецкаго былъ выброшень изъ сей церкви» [5].

Дослідники старожитностей першої чверті XIX–XX ст. вважали Свято-Іллінську церкву усипальницею Богдана Хмельницького і не припускали інших версій. Проте у збірці етнографа і фольклориста Марка Грушевського «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» чи не вперше з'являється думка, що гетьман міг бути похований у Свято-Михайлівській церкві: один із місцевих старожилів мимохіть зауважує: «Може як раз

Eglise bâtie dans le village de Subotcha près de la ville de Perevolotsky (aujourd'hui en Ukraine) par le capitaine de la marine française, M. de la Flize, en 1851. Elle fut détruite par les Cosaques en 1663. Elle fut rebâtie par les Russes en 1863.

Церква Святого Пророка Іллі в Суботові.

Мал. Д.П. Де ля Фліза. 1851 р.

у дерев'яній батьковій церкві, де й син його уже лежав...» [3]. Саме за цю зовсім необґрунтовану швидше не версію, а припущення і ухопився археолог Г. Стеллецький. 9 листопада 1921 р. професором Української АН Г. Стеллецьким в Іллінській церкві та на прилеглий до неї території було проведено розкопки [10].

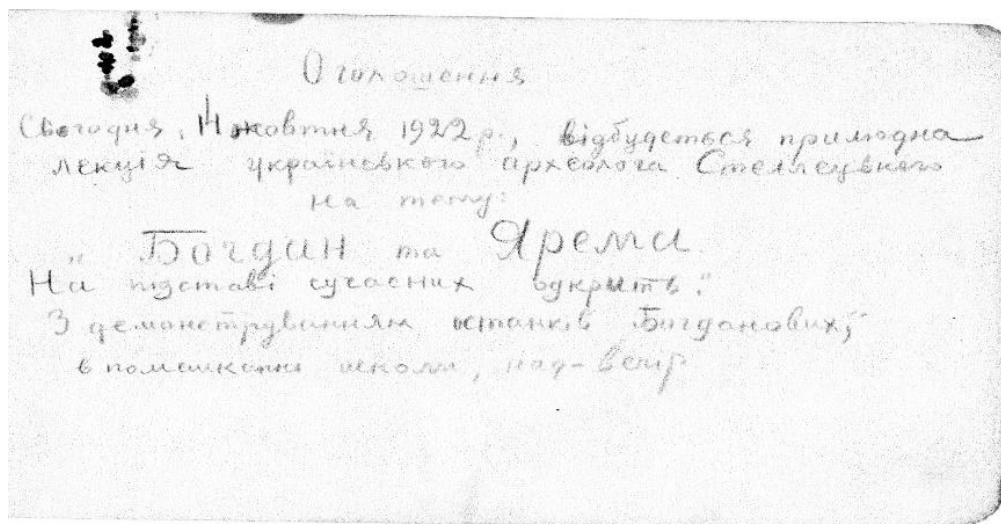
Основною метою експедиції, як вказано в «Протоколі наукового дослідження церкви Іллінської Богдана Хмельницького в селі Суботові Чигиринського повіту 1921 року 6 грудня н. ст.», стало «остаточне з'ясування і розв'язання історичної тайни Богдана-подлінного місця його поховання». Відразу варто зазначити, що професор обрав досить оригінальний шлях для своїх досліджень: за історичне підґрунтя подальших наукових студій взяв легенди і перекази, записані суботівським священиком Марком Грушевським на межі XIX–XX ст. і вміщені у т. зв. літописі Михайлівської церкви. Причому, основний акцент було зроблено на переказі, де розповідалося, що Богдана Хмельницького було поховано не в Іллінській церкві, як досі вважалося, а в дерев'яній Михайлівській. А під одним

з кам'яних хрестів, що побіля Іллінської церкви, начебто було поховано іншого небіжчика – так званого «підміненого Богдана» з метою ввести в оману поляків, щоб ті не змогли поглумитись в майбутньому над останками гетьмана. З невідомих нам причин Г. Стеллецький свідомо спрямував свої дослідження в бік підтвердження незаперечної істинності версії поховання гетьмана, зафіксовано в літописі Михайлівської церкви.

Було обрано два об'єкти для проведення розкопок: частина південної стіни храму, де на той час знаходилась мідна табличка з написом: «Здесь погребено тело Богдана Хмельницького» та місце під одним з хрестів, що знаходиться за Іллінською церквою ліворуч, рахуючи від вівтаря. Слід зауважити що розкопки були поспішними і досить поверхневими. Протокол проведених досліджень було передано Г. Стеллецьким на зберігання до справ церкви Св. Пророка Іллі в Суботіві.

По закінченню розкопок професор як почесний член новоствореного Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виступив на I-му засіданні товариства з науковим повідомленням щодо останніх наукових студій в Суботіві, що викликало природній ажіотаж і розбіжність думок з приводу почутого серед членів товариства.

Однак, виступом перед аудиторією, в тій чи іншій мірі обізнаною з історією краю, професор Стеллецький не обмежився. Невдовзі всі бажаючі жителі Чигиринщини мали змогу детально ознайомитися з результатами роботи археологічної експедиції під час публічної лекції Г. Стеллецького під назвою «Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр». Протягом кількох днів перед початком лекції забори осель мешканців Чигирини

**Оголошення про лекцію Г. Стеллецького
на тему «Богдан та Ярема». Жовтень 1922 р.**

прикрашали афіші наступного змісту: «В помешканні педтехнікуму о 2 год. дня має бути публічна наукова лекція голови наукової експедиції професора археолога Гн. Як. Стеллецького на тему «Тайни України: мамути, Суботів, Холодний Яр». Лекція мала демонструватись знахідками – кістками мамутів та Богдана Хмельницького. Ціна квиткам для службовців, інститутців і красноармійців 2000, останнім по 6000 карб. Квитки в присутні час

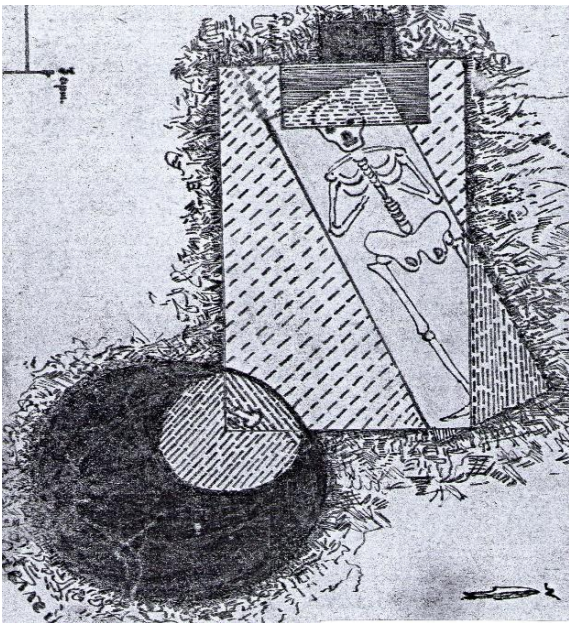
продаються Райнаропроосвіти. В день лекції в педтехнікумі». Як свідчить одна з афіш, подібні лекції проводились археологом у 1922 р. і в Лубнах.

Коментарі стосовно хоч будь-якого натяку на прояв наукової етики в даній ситуації будуть зайвими [10].

У ході лекції професор більш детально, ніж це було викладено в протоколі, ознайомив присутніх з ходом розкопок, їх результатами та висновками, зробленими на основі проведених ним досліджень. З огляду на безпрецедентність даних досліджень, зупинимося на них детальніше.

Насамперед, професор повідомив, що ним було знято шар штукатурки з тієї частини південної стіни церкви, де висіла табличка і «праворуч від цього того-місця, де легенда вказувала двері, які вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і поховано Богдана». Проводячи невідомо з яких міркувань розкопки не під підлогою, а лише знявши шар штукатурки із стіни, Стеллецький зробив висновок, що тут поховання гетьмана ніколи не було, та й не могло бути. Більше того одними лише висновками з приводу досліджуваного об'єкта професор не обмежився. Гнат Якович наділив себе повноваженнями зняти табличку із стіни Іллінської церкви як таку, що не відповіла історичній правді і є «актом історичної спекуляції» з боку о. Романа Орловського.

Дії професора Стеллецького викликали обурення члена Чигиринського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва місцевого знавця

Схема поховання в Суботові, яке, на думку Г. Стеллецького, належало Б. Хмельницькому. Листопад 1921 р.

старожитностей священика Олексія Єримовича, який відразу після публічних доповідей дослідника виступив на одному з засідань товариства з циклом з трьох лекцій під загальною назвою: «Тайна погребення Богдана Хмельницького какъ фактъ спекуляції историческимъ событиемъ», де досить аргументовано, з посиланнями на наукові розробки відомих на той час вчених, спростував його твердження [16].

Не менш суперечливими можна вважати аргументи професора-археолога щодо місця поховання гетьмана. У своїй лекції Стеллецький наголосив, що за наявними у нього достовірними даними обдурені козаками поляки в 1664 р. видобули з могили і поглумилися не над

останками Богдана Хмельницького, а кістками іншого простого чоловіка, похованого козаками під Іллінською церквою. замість Богдана – так званого «підміненого Богдана». Опираючись також на місцевий переказ, за яким кістки гетьмана були викинуті Чарнецьким з-під Іллінської церкви, а потім вдруге були поховані суботянами під одним із кам'яних хрестів, що

знаходився на цвинтарі даної церкви, дослідник розкопав могилу саме під тим з хрестів, на який, на його думку (!), вказував переказ. Професор поставив собі за мету відшукати кістки «підміненого Богдана», щоб довести, що гетьман все-таки не був похований під церквою Св. Іллі. Що ж виявив Стеллецький у поховальній ямі? Вважаємо доцільним навести частину доповіді археолога, наведену в одній з лекцій О. Єримовича без змін: «в розкопаній...могілі виявився повний, не зруйнований скелет дуже молодого небіжчика, (тобто, – молодого настільки, що в ньому аж ніяк не можна було признати кісток «підставного Богдана» – О.Є.) Тоді Стеллецький, за його словами, відіслав землекопача робітника, а сам спустився в яму і в ногах цієї могили, справа, відкрив круглу яму, в якій прямо з-під землі, без слідів домовини стирчали: берцева кістка і фаланга пальця дорослої людини. Після завершення розкопок професор виконав кресленик розкопаної могили і разом із знайденими кістками ілюстрував ним свою публічну лекцію [16]. (Кресленик у даний час знаходиться в експозиції Лубенського краєзнавчого музею).

Таким чином, знаходження кісток, за твердженнями Гната Яковича, остаточно доводило істинність переказу, що останки «підміненого Богдана», викинуті з могили поляками, були перепоховані козаками під досліджуваним хрестом. Той факт, що кістки були вкинуті до ями недбало, археолог використовує як ще один доказ того, що належали вони не гетьману, бо поховані без домовини і належних знатній особі почестей. Дана думка наводиться всупереч усталеним церковно-світським канонам, котрі були, можна сказати, непохитними в XVII ст.

У даному контексті не дозволимо собі пропустити на перший погляд здавалося б таку незначну деталь, як частина напису на афіші, де вказувалося, що лекція буде демонструватись кістками мамутів та Богдана Хмельницького (!) Виходить, що заінтриговані таким способом слухачі замість обіцяних їм останків гетьмана прийшли подивитись на кістки «підміненого Богдана», а швидше всього – на даремно стривожені останки простого мешканця Суботова. Тут напрошується питання: то що ж дійсно ставив за мету Г.Стеллецький – «остаточно з'ясувати і розв'язати історичну тайну Богдана – подліне місце його поховання» чи шляхом ігнорування результатів наукових пошуків визнаних дослідників з допомогою розкопок довести правдивість переказу?

З невідомих нам причин археолог взагалі опускає такий вагомий момент, як напис на досліджуваному ним хресті. Не могло бути, що він його не помітив. О. Єримович повністю навів написи на обох хрестах, чим надав неоціненну допомогу наступним поколінням дослідників, адже в даний час напис на одному з хрестів проглядається не повністю, а на сусідньому його взагалі неможливо прочитати. На лицьовому боці досліджуваного хреста О. Єримович зафіксував напис «1799 г, Здесь лежит раб божий Кондрат Каменос». На іншому хресті краєзнавцю вдалося прочитати лише частину напису, оскільки лицьова його частина зазнала і на той час значних пошкоджень: Іоаннь (выбоина) Кондратовъ Здесь (дальше опять

повреждение) о. Олексій висловлює припущення, що на місці вищерблення міг бути напис «Син», що впливає з попереднього контексту. На думку О. Єримовича, під обома хрестами поховано родичів на прізвище Каменос. Можливо, невідомих історії благодійників Іллінської церкви кінця XVIII ст. Досить слушними видаються зауваження священника стосовно невідповідності в розміщенні кістяка та розрізнених кісток, знайдених Стеллецьким, надписами на хрестах і з положенням самих хрестів над могилами, о. Олексій пояснює це як звичай підсувати домовини з покійниками в бокові підкопи-ніші, «щоб земля не давила», так і з практичних міркувань, коли масивні кам'яні хрести устанавлювалися не на свіжозасипану могильну яму, де вони могли б швидко осісти і похилитися, а на цілинну землю біля могили чи між могилами покійників родичів. Логічним видається припущення О. Єримовича, що переказ про повторне поховання кісток «підміненого Богдана» виник після 1799 р., інакше для поховання Каменосів ніхто не дозволив би собі турбувати відоме раніше поховання. Розкрити могилу Каменосів було засипано землею через місяць після закінчення розкопок суботівськими селянами [16].

Заключним висновком археолога стало безапеляційне твердження, що поховано гетьмана було в Михайлівській церкві, де його останки до цього часу знаходяться незайманими. Професор завірив присутніх, що наступного 1922 р. він обов'язково продовжить розкопки цього разу вже під підлогою Михайлівської церкви і знайде поховання гетьмана. Однак, подальша доля археолога склалася таким чином, що йому довелося покинути Україну.

**Кам'яні хрести у Суботіві.
Малюнок Т. Шевченка. 1845 р.**

спалені. Про який вічний спокій тут може бути мова? Тим більше, ще досить свіжими були трагічні події 1655 р., що розгорнулися у Корсуні після смерті наказного гетьмана Івана Золотаренка, коли внаслідок пожежі у Миколаївському храмі загинула велика кількість людей, і згоріла домовина з тілом небіжчика. Частина джерел навіть вказує, що при цьому був присутнім сам гетьман і лише випадково не постраждав, бо якраз вийшов із храму.

Логічно припустити, що якщо на час смерті гетьмана була споруджена церква Святого Пророка Іллі, то більш надійним місцем його вічного спочинку безперечно стала її кам'яна будівля з двометрової товщі стінами, ніж дерев'яна Свято-Михайлівська церква – споруда, хоч і нова, але нетривка і недовговічна. Адже кожні 70–100 років дерев'яні храми потребували цілковитої перебудови, а у ті неспокійні часи могли були

Польський хроніст Йоахим Єрлич, вороже налаштований проти Хмельниччини, описує ці події, принагідно зазначаючи, що «... грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького, ... ударив і кости того розбійника розкидав...» [4]. Подібної інформації у літописах більше не знаходимо і вірити цьому не варто, проте... Не виключено, що зі зведенням Свято-Іллінської церкви, під нею було перепоховано останки Тимоша уже після смерті Богдана або навіть ще і за його життя.

Дослідження експедицій Інституту археології АН УРСР 1970–1971 рр., очолюваних Р. Юрою, П. Горішнім, підтвердили наявність поховальної ями біля південної стіни храму. Разом з тим було виявлено три чоловічих поховання, згадок про які в історичних джерелах поки що не знаходимо [15]. Щоправда, Й. Ролле констатує, що після страти тіло Данила Виговського було видано його дружині – старшій дочці Богдана Хмельницького Катерині і поховане в Суботові «у місцевій церкві біля тлінних останків батька і брата (?)» Знаходимо підтвердження цій інформації і в інших незалежних одне від одного джерелах, що дає право на існування версії про поховання у храмі Данила Виговського, щоправда, досить гіпотетичній [8, 176–178].

За непоодинокими свідченнями учасників експедиції та з посиланнями на розповідь Р. Юри, двоє поховань належать особам духовного сану. На жаль, висновків антропологічних досліджень виявлених останків поки що не знайдено. Більше того, інформація, викладена у щоденнику розкопок та звіті про роботу експедиції містить суттєві розбіжності, які не лише не дають пояснень навколо ситуації з місцем поховання гетьмана, а ще більше її заплутують. Однак з того часу храм набуває неофіційного статусу родової усипальниці Хмельницьких.

На початку XXI ст. активізувалися реставраційно-археологічні студії навколо усипальниці гетьмана, що є суттєво новим етапом у дослідженні пам'ятки.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України 2005 р. під керівництвом Н. Шевченко, головна мета якої – на основі історичних відомостей та результатів попередніх досліджень відшукати поховання Богдана Хмельницького, було проведене ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни споруди. Отримані результати, як не парадоксально, поставили перед науковцями ще більше запитань і не дали жодної відповіді. Причому, відповіді на питання, що несподівано виникли, реально знайти лише спільними зусиллями археологів, архітекторів, реставраторів – знавців середньовічної архітектури. Прикро, що одним з учасників експедиції зроблено заяву, що з вірогідністю на 90 % у даній церкві гетьман не був похований. Принаймні результати даних досліджень цього підтвердити не можуть і, якщо поховання не було виявлено, то це ще не означає, що його тут ніколи і не було. Щоб взяти на себе відповідальність стверджувати це, на нашу думку, наведених вище результатів досліджень замало. Як один з вагомих аргументів на користь протилежної точки зору, можна навести хоча б те, що в цілої плеяди істориків минулого не було навіть тіні сумніву, що Свято-Іллінська церква

не була місцем поховання гетьмана. Хоча не були вони озброєні сучасним обладнанням, проте окремі з них мали можливість черпати інформацію з першоджерел. Саме вони опрацювали і ввели до наукового обігу середньовічні літописи, якими ми тепер маємо змогу користуватися, а дехто – й інтерпретувати на власний розсуд. На жаль, ми стаємо свідками, як нічим необґрунтовані, на перший погляд, кинуті напівжартома версії, поволі «обрастають» вигаданими подробицями, т. зв. «народними джерелами», яких, чим більше час віддаляє нас від тих подій, стає все більше, які не записали, подорожуючи Чигиринщиною, дослідники півтора століття тому, а сучасним байкарям це вдалося! І досить швидко ці висмоктані з пальця версії підхоплюють ЗМІ – адже загальноприйняті відомості не такі цікаві споживачу їх продукції, де сенсації? І, таким чином, чийсь недоречні жарти над вітчизняною історією перетворюються на нові версії.

Не може бути новиною для сучасного історика і той прикрий факт, що далеко не всі першоджерела, що були відомими дослідникам минулих століть, збереглися до сьогодні. Багато цінної інформації було втрачено, частина подається в спотвореному вигляді. Проте потужний пласт вкрай розפורшених історичних відомостей ще чекає на своїх дослідників у фондосховищах вітчизняних та зарубіжних архівних і музейних установ.

Слід відмітити, що завдяки опрацюванню численних архівних документів та систематизації сучасної інформації, останнім часом було досить детально впорядковано історичні відомості щодо становища усипальниці гетьмана з кінця XVIII ст. дотепер. Це дозволило не лише вибудувати стержневу лінію історії храму, а й виявити і відкоригувати численні неточності, що мали місце в попередніх напрацюваннях.

Впродовж 2006–2009 рр. у рамках Державної програми «Золота підкова Черкащини» проводився черговий цикл ремонтно-реставраційних робіт у приміщенні храму та на прилеглій території. Символічний надгробок з чорного лабрадориту було демонтовано. Натомість встановлено символічний надгробок, виготовлений з білого мармуру із рельєфним зображенням герба Богдана Хмельницького як фундатора першої в історії українського народу козацької держави та написом: «Богдан Хмельницький».

Останні історико-геофізично-архітектурні студії у храмі та на прилеглій території (2018–2019 рр.) відкрили нові можливості щодо з'ясування «історичної тайни Богдана». У процесі досліджень було застосовано нанотехнології, залучено провідних фахівців-геофізиків, знаних архітекторів з великим досвідом роботи саме з сакральними пам'ятками середньовіччя. Зокрема фахові обстеження дозволили зробити висновки про архітектурні особливості побудови храму. Поряд з цим, було віднайдено низку невідомих раніше джерел XVIII–XX ст., фотодокументів, які проливають світло на окремі сторінки історії храму, дозволяють по-іншому інтерпретувати відомі раніше відомості.

Отже, підсумовуючи викладену вище інформацію, що ми маємо на сьогодні?

По-перше, на даний час існує дві основні версії місця поховання у Суботіві: кам'яна церква в ім'я Святого Пророка Іллі фундації гетьмана та дерев'яна – в ім'я Архістратига Михаїла, закладена, за народними джерелами Михайлом Хмельницьким та у черговий раз відбудована Богданом.

По-друге, на наше переконання, версія поховання гетьмана Богдана Хмельницького саме у церкві Святого Пророка Іллі залишається основною, оскільки на користь її наводяться більш вагомі аргументи.

По-третє, версія поховання гетьмана у церкві Святого Архістратига Михаїла є досить гіпотетичною, не має під собою історичного підґрунтя і виникла, очевидно, на межі ХІХ–ХХ ст. Записана у Літописі Свято-Михайлівської церкви, укладеному Марком Грушевським. Жоден зі збирачів усної історії, перелічених нами вище, у своїх подорожніх записках та мемуарах подібних переказів на Чигиринщині не зафіксував. Єдиним дослідником, що схилився до її правдоподібності, був археолог Г. Стеллецький, який так і не зміг цього довести.

По-четверте, сучасні «версії» місця поховання гетьмана деінде, а не в суботівській церкві, взагалі не варто розглядати як такі, що заслуговують на увагу, тому що виникли вони у останні десятиліття і не мають абсолютно ніяких доказів.

Однак питання про встановлення точного місця поховання гетьмана залишається поки що відкритим. А тому необхідно продовжити комплексні археографічно-археологічні дослідження церкви Святого Пророка Іллі, прилеглої до неї території та місця колишнього Козацького майдану, де знаходилася Михайлівська церква, позаяк археологічні студії тут ніколи не проводилися, за винятком рятувальних розкопок початку 90-рр. ХХ ст. Задля цього необхідно розробити відповідну Державну програму з належним фінансуванням.

---

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш-Каменский. – К., 1993. – 603 с.

2. Величко С. Літопис. – К., 1971.

3. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897–9. – Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. – Т. 91. – Кн. 5.

4. Грушевський М. Історія України-Руси. ІХ-2. Роки 1654–1657. – К., 1997.

5. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – 244, [10] с.: іл., 135.

6. Історична легенда про спалення польським воєводою Чарнецьким праху Хмельницького у 1664 році спростована! [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1383284978525243>.

7. Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинскаго монастыря иеромонах Мельхиседек. Описание старства и протопопии чигринской благочестивых церквей к епископии переяславской издревле принадлежащих 1767 года сентября 10 дня // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 10. – С. 343–344.

8. Кукса Н. В. Данило Виговський: нотатки до історичного портрета // Батуринські читання 2007: Збірник наукових статей / За ред. О. Б. Коваленка та ін. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 176–179.

9. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. ХVІІІ–ХХ століття. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2018.

10. Кукса Н. В. Наукові «досліди Гната Яковича Стелецького по з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 10.

11. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – К., 1856. – Т. 1. – С. 274.

12. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

13. Н.Б. // Біляшівський М. // Суботовская церковь: (К рисунку) // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – Сент. – С. 507.

14. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, писанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., Изд-во имп.о-ва истории и древностей, 1898.

15. Юра Р. О., Горішній П. А. Звіт про роботу Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР в 1972 р. – Науковий архів ІА НАНУ. – № 1972/25.

16. Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП № 11. – С. 1–76.

о. Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України,

головний науковий співробітник відділу актової археографії

Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

З НЕВІДОМИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО ПОХОДУ 1677 р.

Хоча історія чигиринських походів 1677–1678 рр. Османської імперії досить непогано висвітлена, однак в архівах зберігаються незнані джерела, які дозволяють пролити додаткове світло на ці події. Ще під час свого першого наукового стажування у 1978/1979 рр., а потім під час наступного (травень–серпень 1994 р.) у Польщі, мною було виявлено певну кількість джерел, що стосуються саме цих подій. Однак насамперед через те, що я займався іншою проблематикою, ці джерела довго лежали без опрацювання і тільки у 2002 р. я видав основні із них (1). Лишилися за межами публікації регести, виписки окремих, найбільш цікавих фрагментів, які й наводяться нижче. Вони, як і видані мною раніше, походять «тек» (портфелів, рукописних томів) польського історика і просвітителя Адама Станіслава Нарушевича (1733–1796). Будучи смоленським (у 1788–1790 рр.) та луцьким (у 1790–1796 рр.) католицьким біскупом, він став також ініціатором створення рукописного зібрання з історії Речі Посполитої. Завдяки йому у 80-х рр. XVIII ст. були зроблені тисячі копій з джерел, які у своїх більшості не дійшли до нашого часу, наприклад з документів архіву короля Станіслава – Августа Понятовського, архіву князів Вишневецьких в Крем'янці, архіву князів Радзівілів у Несвіжі, бібліотеки князів Залуських і т. д. Ці копії були розміщені в хронологічній послідовності в понад 200 фундаментальних томах, які нині зберігаються в бібліотеці Чарторийських у Кракові (відділ рукописів №№ 1–217, 1592, 1747, 1762). Тут наводяться регести чи уривки 18 документів, які стосуються чигиринського походу 1677 р. Крім того, три

документи було виявлено у фонді «Архів Замойських» АГАД (Архіву головного актів давніх у Варшаві).

У даній статті представлені регести та фрагменти листів московського царя Федора II, дипломатів та воєначальників Речі Посполитої, а також «новини», які відігравали в той час роль газет і створювалися на основі листів очевидців подій та чуток. Практично всі вони були створені представниками панівного класу Речі Посполитої і тому марно було б чекати від них об'єктивного висвітлення тогочасної ситуації Гетьманщини та гетьманів. Не варто переказувати змісту джерел, що наводяться нижче. Однак вкажемо на звістки про колишнього гетьмана Петра Дорошенка. Останній, хоч і знаходився під пильним московським оком у Сосниці, продовжував таємно листуватися з Кримським ханством та Османською імперією, потім був привезений до Москви як полонений без жодної урочистості, з призначенням скромного корму, фактично під арешт. Говориться і про його промову до царя, у котрій він висловлював свої вірнопідданські почуття, але упившись, проклинав московітів. Говориться і про те, що Дорошенко виказав десятох полковників Лівобережної Гетьманщини, за що вони були розстріляні, але це лише недостовірна чутка. Є дані і про Юрія Хмельницького, якого турки витягли з ув'язнення, надали титул князя Малої Русі й інсигнії влади в надії на підтримку козаків. Визволили й Коваленка та двох писарів, а Хмельницький послав перед собою з універсалом-відозвою до козаків свого наказного гетьмана Астаматія. Хмельницький був всього лиш турецькою маріонеткою, однак якщо вірити листу № 6, він все ж таємно схилявся до антитурецької політики в союзі з Московською державою та Річчю Посполитою.

Нарешті йдеться безпосередньо про похід 1677 р.: підготовку до нього Османської імперії та план походу, маршрут походу через Руцук (суч. Русе в Болгарії), чисельність турецьких військ, контрзаходи Московської держави, про військові дії під Чигирином. Одна звістка (№ 22) стосується вже другого походу (1678 р.). Хоча ці документи наводяться у вигляді регестів та коротких фрагментів, однак і вони дають уявлення про військо-політичну ситуацію у східній та південно-східній тогочасній Європі і перший чигиринський похід.

---

1. *«Московские войска и казацкие заднепровские стягиваются под Ромны».* Документы по военной истории России XVII в. из польских архивохранилищ // Исторический архив. – 2002. – № 4. – С. 204–219.

***

№ 1

1677, лютого 1 (січня 22). – Москва. – Лист московського царя Федора до короля Речі Посполитої Яна III Собеського (регест).

Мова йде зокрема про гетьмана Івана Самойловича.

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 67–73. – Копія XVIII ст.).

№ 2

1677, лютого 6. – Львів. – Уривок з новини (регест).

«[...] O Doroszenku powiadają, że z turkami i tatarami miewa swoje kointelligencyą, lubo pod Moskwą żyje. Turcy zaś Chmielnickiemu contelerunt turecke

insignia, chcąc go wprowadzić w Ukrainę et sub favorabili nomine jego u kozaków, potim dominio całej Ukrainy[...]

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 91–93. – Копія XVIII ст.).

«[...] Про Дорошенка кажуть, що він з турками і татарами має порозуміння, хоча живе під Московією. Турки ж дали Хмельницькому надали турецькі інсигнії (*символи влади – Ю.М.*), прагнучи впровадити його в Україну з улюбленим іменем його у козаків, потім – господарем всієї України [...]».

№ 3

1677, січень–березень. – Лист брацлавського підчашого А. Моджеєвського до короля Яна III Собеського.

Лист містить звіт про посольство до Туреччини.

(АГАД. - Ф. «Архів Замойських». – С. 264–265. – Тогочасна копія).

№ 4

1677, січень–березень. – Лист брацлавського підчашого А. Моджеєвського до невідомого (короля Яна III Собеського?).

Лист містить опис церемонії прийому посольства в Стамбулі.

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – С. 266–271. – Тогочасна копія).

№ 5

1677, березень. – Реєстр невільників, викуплених в Стамбулі брацлавським підчашим А. Моджеєвським.

Вказані імена близько 40 невільників.

(АГАД. - Ф. «Архів Замойських». – С. 299–300. – Тогочасна копія).

№ 6

1677, березня 30. – Адріанополь. – Новина (регест).

Пишуть, що буде війна з Московією, турки хочуть Канева й Чигирини. Якщо ці міста віддадуть туркам, то війни не буде. „Han miał dawno posłać do Moskwy, upominając się restitutorum Czeheryna i Kaniowa... Chmielnicki dwudziestu trzeciego praesentis kaftan wziął od wezyra i z nim Kowalenko i dwóch pisarzów, ztąd ultimis marty wyjeżdża. Dano mu tytuł książe Małej Rusi. Posłał już dawno przed sobą z uniwersałem Eystamatego, jako swego nakaznego hetmana».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 103–104. – Копія XVIII ст. зроблена з листа, що зберігався в архіві короля Станіслава-Августа).

Хан мав давно послати до Москви, домагаючись повернення Чигирини і Канева... 23 числа цього місяця Хмельницький взяв каптан від візира і з ним Коваленка і двох писарів, а 31 березня виїжджають звідси. Дана йому титул князя Малої Русі. Вже давно послав з універсалом перед собою Астаматія, як свого наказного гетьмана.

№ 7

1677, квітня 16. – Варшава. – Уривок новини (регест).

«Die 16 aprilis. Turcy z większą, niżli rok temu, potęgą, gromadzą się nad Dunaj, Chmielnickiego rozkazawszy rozstrzyć patriarchę konstantinopelskiemu, z presbyteratu prowadzą na hospodarszwo ukraińskie. Ten już się też ozwał przez uniwersały do kozaków, **invitando** pod wysoką rękę cesarza tureckiego, obiecując **immunitatis fidei et bonorum**, każe im gromadzić się pod Czehryn. Podpisuje się książęcem sarmackim, panem Małej Rusi i hetmanem Wojska Zaporowskiego».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 171–172. – Копія XVIII ст. зроблена з листа, що зберігався в архіві короля Станіслава-Августа).

16 квітня. Турки з більшою, ніж рік тому, потугою, збираються понад Дунаєм; наказали константинопольському патріарху розстригти Хмельницького, з священства провадять його на українську державу. Той уже звернувся

з універсалами до козаків, запрошуючи під високу руку турецького султана, обіцяючи вільність віри і добра, наказує їм збиратися під Чигирин. Підписується сурмацьким князем, паном Малої Русі і гетьманом Війська Запорозького.

№ 9

1677, травня 5. – Москва. – Уривок новини.

«**In fama volat**, że turcy chcą Moskwie odebrać od Azowa (...)» mu domu. Z drugiej strony słyhać, że pod Kijów i Czehryn turcy idą [...].

Die 28 marty. Doroszenko tu stanął na stolicy. Wiózł go prosty chłop, koń przed koń bez żadnej assystencyi. Owoz pompa tego zdrajce, co in spem hospodarszwa ukraińskiego sprowadził na nas wojnę turecką. Dają mu na dzień karmu trzydzieści kopieek srebrnych, okrom tego piwa, miodu, gorzałki. Różnie o nim dyskurują, jednego w Ukrainę posłać na turków zychą, jako i on sam o to prosi, drudzy radzą zasłać do Sibira. Miał do cara j.mci długą mowę, prosząc, aby go lachom nie wydawał, bo się z nimi dla wiary zgodzić się nie może, a carowi j. mci do ostatniej krople krwi służyć obiecywał. Teraz go już tu mają za zdrajce. On też pijany **variabam** językiem przed bojarami tutejszymi, kłnie Moskwę. Moskwa też nikogo nie puszcza so niego, bo się słyszą i Ukraina poczyną buntować na Iwana Samujłowicza, hetmana zaporowskiego [...] **Ministris externorum principium** audijecyjej nie miewają, angielski uraża się o to, że wprzod dano audiencyą Doroszenkowi, niżli jemu. Już to mówią, jakoby Moskwa miała przejąc Doroszenków list, który pisał do turków z Siewierza, już poddawszy się carowi j.mci [...].»

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 204–205. – Копія XVIII ст.).

«Чутка, що турки хочуть відібрати у Московії (землі) від Азова (...)» йому дому. З другого боку чути, турки йдуть під Київ і Чигирин [...].

28 березня. Дорошенко став тут, у столиці. Віз його простий селянин, кінь за конем без всякого ескорту. Отож урочистість цього зрадника, що в надії на українську державу спровадив на нас турецьку війну. Дають йому щодня на корм тридцять срібних копійок, крім того пиво, мед, горілку. Різне про нього говорять, одні зичать послати його в Україну на турків, як і він сам просить, інші радять заслати його до Сибіру. Він виголосив довгу промову до царя й.мості, просячи, щоб той не видавав його ляхам, бо з ними через віру не може погодитися, а царю й. мость обіцяв служити до останньої краплі крові. Вже тепер його мають за зрадника. Він теж п'яний інше говорить перед місцевими боярами, проклинає Москву. Московіти теж нікого не пускають до нього, бо чують, що Україна починає бунтувати проти Івана Самойловича, запорозького гетьмана [...] Міністри правителів не мають аудієнції, англійський же ображається за те, що раніше ніж йому, дано аудієнцію Дорошенку. Вже кажуть, що московіти мали перехопити лист Дорошенка, котрого він писав до турків з Сівера, вже піддавшись цареві його мості. [...].»

№ 10

1677, травень. – Уривок з певного листу.

«Pan Modzejewski, jadący do Porty, spotkawszy się nad Dunajem z Chmielnickim, był u niego, który wdziecznie przyjąwszy, ofiarował swą ochotę i deklarował, że **in rem christianow**, jako urodzony chrześcianin, chce **agere** cokołwiek się mieć będzie i dla tego życzy, aby król j. mc. znosił się z carem j. mcią **de progressu belli**, a spolnie z sobą i z nim dawali odpór temu nieprzyjacielowi [...].»

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 205. – Копія XVIII ст.).

«Пан Моджеєвський, який їхав до Порти, зустрівся над Дунаєм з Хмельницьким, був у нього; той вдячно його прийнявши, офірував свою зичливість і декларував, що **in rem** християн як уроджений християнин, хоче, якщо тільки буде

мати землі, і для цього зичить, щоб король й. мость зносився з царем й. мостю щодо успішної війни, а спільно з собою і з ним давали відсіч цього неприятелю [...]».

№ 11

1677, травня 10. – Варшава. – Уривок з певного листу.

«Die 10 may [...] Turcy pod Ruszkowem most zbudowawszy, patrzą na Czehryn i na Polskę, ale i Moskwa o sobie czuje, potężnie Kijów i Czehryn opatszyli [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 206. – Копія XVIII ст.).

***

«[...] 10 травня Турки під Рушуком (суч. Русе – Ю.М.) збудувавши міст, дивляться на Чигирин і на Польщу, але й Москва дбає про себе, потужно укріпили Київ та Чигирин [...]».

№ 12

1678, травня 27. – Новина (регест).

Мова йде про посольство Речі Посполитої Висоцького. З Криму відомість про скинення хана після скарги на нього Дорошенка. До останнього прибуло 5000 чоловік, котрих московіти не записала в реєстр.

(Ч.-ВР. – № 178. – С. 163–164. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 13

1678, травня 30(20). – Москва. – Новина (регест).

До Чигирина послано 20 приказів піхоти. Ці війська частково стоять у Києві, частково – коло Дніпра коло Бужина.

(Ч.-ВР. – № 178. – С. 161. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 14

1678, червня 13. – Львів. – Новина (регест).

Мій козак приніс новини з Чигирина. В них йдеться про зміцнення оборонних споруд міста, про окоп в Бужині, про те, що козаки збираються в похід у Сосниці.

(Ч.-ВР. – № 178. – С. 163–164. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 15

1677, липня 3. – Кальник. – Уривок з новини.

«Turcy z Chmielnickim Dunaj przeprowili i pod Techinię ciągną do Dniestru, a ztamąd mają iść ku Czehrynowi, jedynastego dnia myślą stanąć [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 327. – Копія XVIII ст.).

«Турки з Хмельницьким переправилися через Дунай і йдуть під Тягиню до Дністра, а звідти мають йти до Чигирина, думають там бути одинадцятого числа [...]».

№ 16

1677, липня 30. – З молдавського кордону. – Уривок з новини.

«Die 30 july. Imbraim Szajtan, seraskir basza, z Chmielickim zbliżyli się nad Dniestr pod Tehinie do mostu zgotowanego, spiesząc ku Czehrynowi, gdzie dwóch sultanów z ordami już się przeprowiło i paszów dwóch. Intencya ich, jeśli się im poszczęści, wziąć Czehryn, a osadziwszy turkami, dalej postąpić ku Kijowi.

Wojna więcej dwa razy in numero mają, niżeli mieli pod Zurawnem.

Z Wołoch kazano wystąpić wozów trzy tysiące. Z Mułzan sześć tysięcy, z Węgier sześć tysięcy na prowadzenie boroszna pod Czehryn. Zaporozców piećset przyszło do Humania, który skory skopują, a uzdeczki robią [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 357. – Копія XVIII ст.).

30 липня. Ібрагім Шайтан, сераскир паша, наблизився з Хмельницьким над Дністер під Тягиню до приготованого мосту, поспішаючи до Чигирина, де два солтани з ордами вже переправилися і два паші. Їхній задум: якщо пощастить, взяти Чигирин, а поставивши там турецький гарнізон, йти далі до Києва.

Війська мають вдвічі більше таја, ніж мали під Журавном.

З Молдови наказано виступити з трьома тисячами возів. З Валахії – шість тисяч, з Угорщини – шість тисяч для перевезення борошна під Чигирин. До Умані прийшло п'ятсот запорожців, котрі обдирають шкури і роблять вуздечки [...].

№ 17

1677, серпня 19. – Уривок з листу руського воєводи до віленського воєводи.

«Z Ukrainy o ataku Czehryna, jeżeli go już dobywają turcy, jeszcze nie miewamy pewnego [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 359. – Копія XVIII ст.).

З України про штурм Чигирина, якщо його вже здобувають турки, ще не маємо певної (відомості) [...].

№ 18

1677 р. – Могилев. – Уривок з новини (регест).

«[...] W Ukrainie zadnieprskiej Doroszenko resydując pod Moskwą **revelavit** dziesięć półkowników na Siewierzu i listy ich pokazał, w których oni mu radzili, aby się carowi moskiewskiemu nie poddawał. Sądono ich o to kozackim sądem i wszystkich rozsztelano» [...].

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 630. – Копія XVIII ст.).

***

«[...] В Україні задніпровській Дорошенко, знаходячись під московітами, викрив десятьох полковників на Сівері і показав їхні листи, в котрих вони йому радили, щоб московському цареві не піддавався. За це їх судили козацьким судом і всіх розстріляли [...].»

№ 19

1677, жовтня 5. – Вільно. – Уривок з новини.

«[...] Samujłowicz szczerze stawia przy Moskwie, a kozacka starszyna zadnieprska przed nim przysięgła fidelitatem [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 359. – Копія XVIII ст.).

«[...] Самойлович щиро стоїть за Москву, а козацька задніпрська старшина присягнула перед ним на вірність [...].»

№ 20

1677, листопада 5. – Вільно.–Уривок з новини.

«[...] W Ukrainie Turków dobrze wytrepano [...]».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 359. – Копія XVIII ст.).

«[...] В Україні добре потріпано турків [...].»

№ 21

1677 р. – Москва. – Уривок з новини (регест).

«Про князя чорнокнижника у Москві різне говорять. Послано до Артемона Матвєєва, арештовано дяка Григорія Карповича. Свідчать на Артемона, що він хотів бути царем і взяв царівну дружиною».

(Ч.-ВР. – № 175. – Арк. 627. – Копія XVIII ст.).

№ 22

1678, жовтня 5. – Глузьк. – Лист О. Полубенського до віленського воєводи Міхала Паца (регест).

Турки й татари завоювали Чигирин як місто, так і замок. Татари під Києвом і Переяславом стояли загонами. Канева не втримали козаки, його доценту спаливши, самі повтікали.

(Ч.-ВР. – № 410.– Арк. 13.–Тогочасна копія).

о. Юрій МИЦИК,
*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу актових археографій
Інституту української археографії та джерелознавства НАН України*

ДВА СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ КІНЦЯ XVII–XVIII ст.

Спочатку скажемо про перший сюжет. Під час праці в Центральному державному історичному архіві України у Києві я звернув увагу на рукописний збірник, у котрому міститься документація XVII – першої третини XVIII ст. Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами [1]. Такі збірники (копійні книги, «книги-архіви») були свого часу досить поширеними, але на сьогодні їх відомо всього чотири, причому три з них були мною разом з колегами опубліковані [2], а копійна книга Мгарського монастиря нині готується нині до друку. В них містилися документи (універсали князів та гетьманів, полковників, царські грамоти, заповіти, дарчі, купчі тощо), які стосувалися насамперед прав монастиря на ту чи іншу маєтність чи нерухомість (села, землі, ліси, сіножаті, млини, греблі, ставки, озера, будинки тощо). Щоб уникнути можливих судових процесів за цю нерухомість або гарантувати успіх у такому судовому процесі, якби останній кимось розпочинався, монастир дбайливо зберігав відповідну документацію, копіював її, для зручності створював «копійні книги», щоб у разі потреби їхні документи легко було знайти й актуалізувати. Документи книги досить непогано систематизовані незнаним упорядником-копійстом, вони згруповані по селах-маєтностях, наприкінці навіть складено зміст.

Ця книга є досить об'ємною і складається з 377 списаних з обох боків аркушів (щоправда ряд аркушів є чистими) і була створена у 1729 р. Документація книги стосується майже повністю Мгарського монастиря-визначного українського релігійного центру у XVII–XVIII ст. та його маєтностей і нерухомості, котрі знаходились переважно на території Полтавщини (Лубенський та Миргородський полки). Разом з цим є й документація, що стосувалася маєтностей Мгарського монастиря на правому боці Дніпра на території Черкащини, насамперед в містечку Мошни і Мошенській сотні. Це окремих розділ копійної книги («Права мошенские», «Права на ґрунта и млинки и їзи мошенские, належачи манастиру Мгарскому»), причому він продовжується під рубрикою: «Зри позосталие права мошенские, лист 276-й» та «Права позосталие мошенские». Тут знаходиться всього 12 документів, два з яких (універсали Мазепи і Мировича) були вже друковані. Інші (заповіт 1668 р., 6 купчих і 3 виписи з книг городского уряду, які містять купчі), які хронологічно вони охоплюють період з 1668 по 1706 рр., подані мною до друку в журнал

«Корсунський часопис»(далі – КЧ). Але дві купчі було пропущено і вони наводяться нижче. В цих документах (і в поданих до друку в Корсунь-Шевченківський, і тих, що наводиться нижче) містяться унікальні факти з історії Черкащини, особливо Чигирина, Мошен та деяких сіл (Будище, Лозівок). Не переказуючи статтю надіслану для КЧ, зупинимося лише на важливих відомостях щодо Чигирина.

Тут підходимо до надзвичайно важливої проблеми: заселеність земель сучасної Черкащини наприкінці XVII ст. Адже відомо, що після ухвал Бахчисарайської мирної угоди 1681 р. та «Вічного миру» 1686 р. територія Черкащини і південної Київщини мала залишатися нейтральною і незаселеною зоною, а її населення примусово зганялося на Лівобічну Гетьманщину, яка була під владою Московської держави. Тому то «Історія міст і сіл Української РСР» та й майже всі інші видання, що торкаються цієї проблеми, говорять про запустіння Черкащини і зокрема Мошен в цей період, допускаючи лише незначне залюднення краю [4]. Але це не було тотальне запустіння і про це свідчать беззаперечні факти, які свідчать про те, що всупереч волі правителів Москви, Варшави й Стамбулу українці прагнули повернутися й поселитися на цих землях, до того ж вільними від кріпацтва. Так уже в 1687 р. тільки по р. Тясмин налічувалося 4203 двори українських поселенців [5]. Слід віддати належне й гетьману Івану Мазепі. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої він прагнув об'єднати Правобережну й Лівобережну Україну, стимулював відродження на Правобережжі полково-сотенного устрою, а ряд полків Правобережжя, наприклад Чигиринський і Корсунський та ін., існували в роки і його правління, і гетьмана Івана Скоропадського. Саме тоді й відродилася Мошенська сотня, яка свого часу існувала у складі Черкаського полку. В часи гетьманату Мазепи вона опинилася в складі Переяславського полку.

У виписі 1701 р. з міських книг Золотоноші, який містить в собі купчу 1692 р. (№ 1) згадано невідомого досі золотоніського сотника Тараса Третяка. (В інших купчих в числі його «колег» згадано зокрема й о. Федора Чигиринського, але не ясно чи це його прізвище, чи вказівка на місце проживання). На цьому засіданні розглядалася справа про продаж Хведьківського лісу «в державі Мошенской» та іншу нерухомість Іваном Хведченком («бивший мешканец мошенский, а тепер жителем зостаючи золотоноским») Мгарському монастиреві в особі ігумена о. Іпатія Горбачевського.

Документ (№ 2) даної публікації – це купча байраку з лісом 1706 року затверджена в Чигирині, котрий як бачимо теж не був у суцільному запустінні. З відома гетьмана Мазепи для затвердження купчої зібрався чигиринський міський уряд, насамперед: Гаврило Жеребецький, слуга й намісник гетьманський, Гнат Ломонос, городовий отаман, бурмистр Максим Ященко. Вказані імена ще деяких чигиринців: о. Федора Леонтієвича, чигиринського протопопа, та Тимофія Логвина (Логвиновича), чигиринського городового писаря. Купча свідчить, що йшлося про купівлю байрака під містечком «Орлювкою» (Орловець) «против Лебедина». Названа й міська старшина

Орловця: отаман Пилип Гопинченко, війт Іваном Петренко, орловські жителі Микита Телепень, Юско Хвиленко, Ілляш Старий.

Таким чином, наведені документи проливають світло не тільки економічне становище, але й подають цінні свідчення про деякі міста Черкащини, насамперед про Мошни й Чигирин. Останні наприкінці XVII – початку XVIII ст. не були в стані тотального запусіння, як прийнято вважати. Тут навіть повноцінно діяли органи міського самоуправління, як і полково-сотенний устрій.

Другий сюжет стосується певною мірою минулого села Вершаці Чигиринського району. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у фонді ІХ мною була виявлена група невеликих справ-документів під номерами 2194–2198. Їх з'єднали, очевидно, ще в останній третині – наприкінці XVIII ст. і дали назву: «Дело № 122. О монахах Медведовского монастыря, селящихся неподалеку от шанца Вершац без дозволения начальства». Всі документи датовані червнем-груднем 1765 р. Це оригінали і чернетки листів. Спочатку невідомий (ймовірно комендант фортеці св. Єлизавети (нині – м. Кропивницький) Василь Чертков наказував (не раніше 13 (2) червня 1765 р.) капітану і ад'ютанту Жовтого гусарського полку Костянтину Корбу (Корбе) у зв'язку з виявленням поблизу «шанца Вершаць при урочище Самбросовке над речкою Ирклеем» хутора, започаткованого ченцями Свято-Микільського монастиря, розвідати цю справу. Згідно з наказом, Корбе з'їздив туди і розпитав ченців, які сказали, що селяться там на підставі дозволу чигиринського губернатора шляхтича Свентоховського. Тут важливим є те, що після Бахчисарайської та «Вічної» угод кінця XVII ст., про які вище говорилося, формально ці землі мали бути незаселеними, але обидві імперії (Російська та Річ Посполита) все активніше підбиралися до них. До того ж тут ще з XVI ст., як мінімум, містилися землі Війська Запорозького. Хоча планувалося провести розмежування земель між державами, але російський уряд започаткував на частині цих українських земель Новосербію і в селі Нестерівка заснував укріплення (шанець) Вершаць, поставивши там у 1752–1764 рр. 20-у роту новосербського гусарського полку. Тому дії ченців, які ймовірно хотіли заснувати там скит – філію монастиря, викликали занепокоєння російської влади. Отримавши новий наказ, 28(17) червня Корбе звернувся з листом до Свентоховського з проханням утриматися від таких дій, бо ці землі нібито «по древневладению оные больше к России принадлежат». У відповідь 2 липня чигиринський комендант Свентоховський написав з Боровиці листа до Корбе, в якому стверджував, що цей хутір знаходиться на землях, що належать познанському воєводі князю Яблоновському і, отже, є територією Речі Посполитої. Швидше за все, він мав на увазі князя Юзефа Олександра Яблоновського (1711–1777), магната і сенатора Речі Посполитою, котрий волів більше займатися літературою, історією та точними науками, ніж політикою. Сам комендант не міг вирішити це складне питання і пропонував звернутися уповноваженого князя – комісара, який приїхав 8 липня у Чигиринське староство «для всяких порядков». Такого листа Корбе написав аж 4 листопада (24 жовтня), видно, після

отримання відповідних інструкцій і повторив по суті ті ж слова і аргументи. На цьому, на жаль, документи уриваються. Але оскільки Річ Посполита тоді занепадала, а у 1772 р. стався перший її поділ між Росією, Австрією та Пруссією, то суперечка за хутір-скит під шанцем Вершац вирішилася на користь сильнішого хижака.

Хоча цих документів і небагато, і вони подають дуже лаконічну інформацію, але й вона дозволяє розширити уявлення про минуле села Вершаці. При публікації документів я використовував правила передачі текстів, розроблені Ярославом Дзирою [6] з деякими уточненнями. Так, зберігається написання літери «g», нерозбірливі слова показані знаком (...)*, пропущений в документі текст – квадратними дужками [...].

---

1. *Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 137. – Оп. 1. – № 1.*

2. *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві XVII–XVIII ст. – К., 2011; Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря в XVII–XVIII ст. – К., 2015; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. – К., 2017.*

3. *Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.-Львів, 2006. – Ч. II. – Додаток. – № 73. – С. 590–591.*

4. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 639–640.*

5. *Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.293.*

6. *Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40–42.*

***

№ 1

1701, лютого 6 (січня 26) і 1692, жовтня 28 (18). – Переяслав, Золотоноша. – Купча.

«О проданню острова з лісом, плеса озірного з їзом от Ивана Хведченка мошенского до обители Мгарской.

Випис з книг міських переяславських превелебному в Бгу отцу Виктору Фтеодоровичу, наміснику обители свтой Мгарской, з братиею о купли ґрунтов в Мошнах, лежачих у Ивана Хведченка, жителя сих часов золотоношского.

Року тысяча седм сот первого януария 26.

На уряді его царского пресвітлого влчства права мандебурского переяславского пред нами Дмитрием Григориевичем, войтом, Никитою Семеновичем, бурмистром, Кузмою Щербиною, райцею старшим, Илляшем Ивановичем, Иваном Ревенком, райцами, и иными райцами и лавниками за відомостю и позволенном его млсти п. Иоана Мировича, полковника Войска его царского пресвітлого влчства Запорожского переяславского, становши очевисте превелебний в Бгу отц Виктор Фтеодорович, намісник манастира Мгарского, презентовал нам запис з уряду міського золотоношского, виданный на ґрунта, в Мошнах лежачие, у Ивана Хведченка на обитель свтую Мгарскую у вічність купленние, и просил нас, аби до книг міських переяславських принят и вписан бил. Которий ми до книг приймаючи, читалисмо и так ся в собі мает:

Року 1692 октоврия 18.

На уряді ншом городовом золотоношским перед нами Тарасом Третьком сотником золотоношским, Демяном Яременком, атаманом городовим, Иваном Стародубским, войтом золотоношским, з коллекгами и при нас на тот час будучим

товариством Семеном Бурштином, Матвеем Дідасенком, Михайлом Шведовским, Мойсієм Овдіенком и иных на тот час многих згодившихся віри годних людех, становши очевисте уцтивий старушок Иван Хведченко, бивший мешканец мошенский, а тепер жител золотонешский, явне, ясне, доброволне, доброхотне, без жадного примусу и насилия до книг нынешних міських золотонешских реч, нижей вираженую, в тие слова преподавал:

Маючи я остров ліса, прозиваемий Хведкувский, в державі мошенской найдуючийся, до того острова еще плесо озірное и їз, там же будучий, по небозчику отцви моем мні сукцесиве в посесию спадлие. Теди тот остров и плесо з їзом яко нікому нікому не пенние и не заведенние, продадем и пустилем у вічне держание и спокойное уживанне превелебному в Бгу его млсти господину отцу игумену обители святой лубенской Мгарской Ипатию Горбачевскому з братиею его монастирскою за готовую суму, руками моїми сполна отліченную и отобранную, монети и личби доброй коп пятьдесят. Волен теди есть и будет его млсть отц Ипатий Горбачевский, игумен мгарский лубенский, и братия его монастирская тим островом по самую посіч о грунта моїх з братаничів, именно Якова и Семена, як там переточина слушне и вяз, з другой стороны борть граничит и тим плесом и їзом яко своїми власними вічне владіти, шафовати и диспонувати мают. Волно честним отцем кому хотіти дати, продати, даровати, заміняти, записати, яко ко найліпшому пожиткови обители святой примножати и приспособляти мают. До того теж я правне варую и в сем писаню моем ретелне виражаю, же з тоей отцевщини моей жадной собі части не оставую ні в продажи, при болшую ні теж у меншую, едно потом все монастирское отзиватися в потомние часи мает, покол вижей границі ретелне вираженни суть. А я, преречоний Иван Хведченко, жона моя и потомкове наши и братаничі мої Яков, Семен и иные з ближних и далеких повинних наших до оного острова и плеса и їза часи вічними отзиватися и втручати моци власти не міем и не будем иміти. Яко теж и братаничі мої не иміют, але и овшем у кожного суду и права становши, от вшеляких импедиментов правних и турбаций так многократ, иле того потреба укажет, своїм коштом и накладом щитити и боронити и ку отповіди против кожного турбатора ставати неотмовне буду повинен и на кожного турбатора покладаю вини таковую ж сумму монети и личби доброй коп пятьдесят. А и по заплаченю таковой суми кождий турбатор найменшого уступу до того кгрунту вічними часи міти не будет. Прето мы, уряд золотонешский, вислухавши таковое признате от Ивана Хведченка, рассказалимо до книг міських золотонешских принять и записати. З книг слово в слово виписавши, виданный ест экстракт его млсти превелебному в Бгу отцу игумену мгарскому з братиею при печати городской и з подписом руки писарской чрез монаха Макария обители свтия лубенския и Ивана Шабелниченка, послушника монастирского и жителя лубенского. Которий запис ми, уряд міський переяславский, до книг своїх принявши, а з книг слово в слово виписавши и печатю майстратовою ствердивши, рассказалимо видати превелебному в Бгу отцу Виктору Фтеодоровичу, наміснику мгарскому, з подписом рук наших.

В подлинном тако:

Димитрий Григориевич, войт переяславский, з майстратовими.

Василий Ржетский, писар міський переяславский».

(ЦДАК.-Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 242 зв. – 243 зв. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати права ментибуурского переяславской»).

№ 2

1706, листопада 29 (18). – Чигирин. – Купча.

«Запис данний от Василя, Калинового зятя, на проданный от него ж байрак з лісом, прозиваеомом Калиновским, под Орловцем до обители Мгарской.

Року 1706 мсця ноеврия 18.

Его царского пресвітлого влчтва Войск Запорожских ясневелможного его млсти пна Ивана Стефановича Мазепа, обоіх сторон Дніпра гетмана и Білого Орла кавалера, за відомом и позволенням, ставши пред нами, урядом чигиринским, именно передо мною, Гаврилом Жеребецким, слугою и намісником гетманским, и при мні, на тот час будучих особах урядових Игната Ломоноса, атамана городского чигиринского, Максима Ященка, бурмистра, а из товариства Ивана Шиленка, Федора Деменка, Грицка Кадигроба и при многих людех віри годних явно, ясно и доброволне пн. Василий з жоною своею Тетияною Стефановною Калиновною декларовал нам, уряду чигиринскому, иж под містечком Орловкою против Лебедина над річкою Сребрянкою, прозиваемий байрак Калиновский и Стороженковский, з приїзду от Орловца ровом стародавнім окопаний, до степу от Лебедина лежачого, а од степу заораний, а ку ричці Сребрянці о межу лісу, прозиваеомого Смулчанского, которим владіют законники золотоношские, прежде бивши ирдинские, а през річку Срібрянку и о межу ліса, прозиваеомого Должок, ровом тож тож окопаний и обварований до рову Орловця, застаючого по небозчику блаженной памяти Калині Климу и Стефану Калинченку позосталие сину его, а на жену его Тетияну Стефановну Калиновну спадаючий, нікому подлуг сознання перед старшиною міскою орловскою: атаманом Филипом Гопиченком, войтом, Иваном Петренком, Кондрату Пасічнику Томарином и Яремі Ходинском, жителю опошнянском, старинцов жителей орловских Никити Телепня, Яска Хвиленка, Илляша Старого о том байраку, же ест власний небожчика Калини Клима и сина его Стефана Калиненка, родича жони Василевой Татияни, не пенний, продал тот байрак з лісом превелебному в Бгу его млсти отцу Амвросию Биликовскому, игумену монастыра Мгарского лубенского, и всей о Хрсті братіи и сукцесором их того ж мнстира в вічную посессию за готовую и сполна отліченую суму монети и пред нами, урядом виш писанном, отобранную власними руками Василевими и жони и крєвних его до тих же грунтов интересуючихся, то ест за тысячу золотих доброй монети литовской. Которий то продавца пн Василий из жоною своею и з крєвними ціле перед нами, урядом чигиринским, того проданного байраку и грунту изрекшися и жадним способом до оного грунту так сам, яко и жона, и крєвние, близкие его и далніе, не интересоватис вічне приобіцавшися просил нас, виш помененного уряду чигиринского, абисмо того Калиновского и Стороженкового байраку и грунту продажу и сумму записали из подписом рук особ урядових и притисненням печати, абисмо их млстем честним отцом мгарским законникам выдали и власние нши руки нижей приложили. Ми теди, виш помененний уряд чигиринский, міючи ясневелможного его млсти пна гетмана и Білого Орла кавалера на куплення у пна Василя и крєвних его нам поданном писмі его ж пнском и гетманского нам виданное позволенне и уважаючи усилюю прозбу пна Василя и жони и крєвних его велілисмо записати ораз честним отцом законником мгарским лубенским видати з печатию міскою и прочіих урядових особ и на вічное владіние ствердити. А то в тот способ аби отселі того байрака и грунту монастыр Мгарский безпечне могл ку своїй потребі заживати и як хочет оним владіти, нікому не попускаючи. А если бы хто важился честним отцом мгарским в том грунті и лісі с крєвних Василєвих или он сам или з околичних местечок и сел шкоду и утиск чинити найменший, таковий дознанный или пойманний повинен будет вини ясневелможному пну гетману талярей сто и на

уряд нш чигиринский золотих сто без отмови дати. Тое велце пилно сим же нашим писанням варуем и декляруем.

Дан в Чигрині року, мсця и дня виш писанного.

В подлинном тако:

При том бил и я, недостойный иерей Фтеодор Леонтиевич, протопопа чигиринский.

Тимофей Логвин, писар городовий чигиринский, рукою».

(ЦДАК.-Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 244 зв. – 245).

№ 3

1765, не раніше червня 13 (2). – Наказ невідомого капітану Костянтину Корбу.

«Благородный и высокопочтенный господин Костатин Корб.

№ 1521

Его превосходительство господин генерал-майор Александр Степанович Исаков (?) от 2 числа сего июня ордером ко мне предложить изволил канцелярии де Новороссийской губернии иза второго депортамента по репорту вашему к нему представлено, что усмотрено вами состоящего на Полской стороне Николаевского Медведовского монастыря монахи з дозволения полских командиров близ здешней границы по примеру в полверсты неподалеку от шанца Вершац при урочище Самбросовке над речкою Ирклеем хутором селитца намерены, (кое уже и начали). О чем бы изведав от кого подлинно тое дозволение начинается и чтоб конечно оставлено было к тому б писать. И для того ваше благородие изволите во исполнение объявленного его превосходительства ордера обстоятельно справится (*ці два слова закреслені – Ю.М.*), от кого реченное дозволение оное [...] поселение в показанном [...]

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2194. – Чернетка(?).

№ 4

1765, червня 28 (17).– Рапорт.

«Высокородному и высокопочтенному гсдну брегадиру и крепости святыя Елисаветы коменданту Василию Алексеевичу Черткову Жолтого гусарского полку от капитана Корбы.

Репорт

На полученной мною от вашего высокородия (а прежнее от кого подлинно состоящего на Полской стороне Николаевского Медведовского монастыря монахи близ здешней границы по примеру в полверсты неподалеку от шанца Вершац при урочище Самбросовки над речкою Ирклеем хутором селитца начали) ордер[ом] сим репортую, что я к тому населяющемуся хутору ездил и от находящихся тамо монахов уведомился яко тое дозволение взяли оне от находящегося же Полской области над Чигиринскою губерниєю за губернатора шляхтича Свентоховского.

Капитан Костентин Корб.

Июня 17 1765 году».

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2195. – Оригінал).

№ 5

1765, червня 28 (17). – Лист капітана Костянтина Корба до чигиринського коменданта Свентоховського.

«В Полшу шляхтичу (*це слово закреслено – Ю.М.*) чигиринскому губернатору Свянтоховскому мой соседственный привет.

Получено здес из вамию(?) як (?) состоящего на Полской стороне Николаевского Медведовского монастыря монахи близ здешней границы по примеру в полверсты исво (?) отдаленными от шанца Вершац при урочище Самбросовки над

речкою Ирклеем яко дозволения вашего не* наблюдая мирных трактатов хутором селитца зачали* (текст між зірочками закреслений – Ю.М). Почем я за пристойно нашего воздержания и соседства соседства и дружеской приязни вашему благородию совет (...) * подать дабы в то селение приказали оставит (...) * тех монахов не привозит и*бо на том месте* (текст між зірочками закреслений – Ю.М.) и ниже самого малого селения близ границы во избежание всякой с обеих сторон (...) * *селиття от здешней сторон не дозволено*(текст між зірочками закреслений – Ю.М). акте что те места между Россиею и Полшею еще не разграничены и по древне владению оные болше к России принадлежат заводить отнюд допущено не будет. О чем подлинно уверяя вам с почтением остаюсь».

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2196. – Чернетка).

№ 6

1765, не раніше червня 28 (17). – Наказ капітану Костянтину Корбе.

«Ордер капитану Корбе.

На репорт вашего благородия от 17 дня сего июня резолюція да(...) * Медведовского монастыря монахи з поселенном близ здешней границы неподалеку от шанца Вершаць встановилис. О том письмо при сем прилагаю. Токовое (?) изволите при оказии, а когда оной не случится, то хотя и с нарочным к чигринскому губернатору Святоховскому отправить.

Ордер капитану Корбе

При сем ордере к вам посланный (...) * к губернатору чигиринскому».

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2196. – Оригінал).

№ 7

1765, липня 12. – Боровиця. – Лист чигиринського коменданта Святоховського до капітана Костянтина Корбе.

«Благородный и достоинствсвенный гспдн адютант гусарского полку, мой соседственный приятель.

Письмо вашего благородия чрез нарочного гусара мною получено, в котором изволите нарекать о поселении хутора монастыря Свято-Николаевского законников. На которое в ответ сим служу. То тот хутор за правом его сиятельства князя Яблоновского, воеводы познанского, пана моего, дозволено и на власном грунте полском и потому жадной обиды не будет. Сего иуля 8 днь его велможности пан комісар для всяких poradков в староство приехал, а полную имеет власть. Изволте ваше благородие письменной отзыв (?) зделать.

В прочем застаю вашего благородия, моего приятеля, готовый и доброжелателный слуга D. Świętochowski, m[anu] p[ropria].

1765 года иуля 12 дня.

З Боровиць».

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2197. – Чернетка(?)).

№ 8

1765, листопада 4 (жовтня 24). – Лист капітана Костянтина Корба до чигиринського комісара.

«Благородный и высокопочтенный гспдн полской чигиринской коммисар, мой соседственный приятель.

Пред сим от меня и чигиринскому гспдну губернатору Святоховскому (о нестроении близ границы Николаевского Медведовского монастыря монахами хутора) писано. На что гспдн губернатор ко мне в ответном своем письме объявил, что он того строения монахами запретить не силен, потому что ваше благородие нине в губернии Чигиринской главную команду имеет, о чем к вам отзыв учинить. Для того я запристойно нашего во обдержание соседства и дружеской приязни

вашему благородию совет свой подать, дабы вы то строение приказали оставить и в убыток тех монахов не приводит, ибо того и ниже самого малого селения близ границы в убежание всяких с обоіх сторон ссор*(а к тому что те места между Россією и Полшею не разграничены и по здешнему владению оныя болше к Россіи принадлежат*) (*текст між зірочками закреслений – Ю.М*) без дозволения вышщей команды (...) * о том представляя (...) * заводить отнюдь допущено не будет.

О чем вас подлинно уверяя, с почтением моім остаюсь.

Вашего благородия, моего соседственного приятеля доброжелательный слуга.

Октября 24 дня 1765 году».

(НБУВ.-ІР.-Ф. ІХ – № 2198. – Чернетка).

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь,

*кандидат історичних наук, професор,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
заслужений працівник культури України*

ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ЧЕРКАЩИНИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

На території Черкащини газети набули поширення ще у ХІХ ст., передусім у повітових містах, які тоді входили до складу Київської та Полтавської губерній. Однак перші місцеві газети як рекламно-довідкові видання з'явилися на початку ХХ ст. у Черкасах, а згодом – в Умані. Дещо пізніше газети почали виходити у Золотоноші, Звенигородці, Каневі, Чигирині, Смілі. На їх сторінках окрім реклами вже висвітлювалася хроніка місцевого життя, а також окремі події в Україні та за кордоном, друкувалися літературні твори.

Якісно новий період розвитку преси на Черкащині розпочався в період Української революції 1917–1921 рр. та відновленням української державності. З розгортанням революційних подій відбувався справжній ренесанс української газетної періодики. Якщо до 1917 р. майже усі газети були російськомовними, то з початком революції засновуються нові українські видання, відкриваються можливості для їх вільного розвитку.

У першій половині 1917 р. в Україні виходило близько 100 газет, з них половина – у Києві [1, 20], решта в повітових містах.

У повітових містах краю почали виходити різноманітні як за змістом, так і за напрямом газети і журнали – державні, партійні, військові, профспілкові, кооперативні, просвітницькі та іншого спрямування.

Найбільше газет виходило в Умані. Однією з перших була щотижнева газета «**Вільна Україна**», яку видавало товариство українських поступовців, а з травня 1917 року – українські автономісти-федералісти (Українська партія соціалістів-федералістів, лідер С. Єфремов). Редагував уманську газету В. Камінський, а окремі номери – І. Крижановський, Ф. Ловецький [2, 42].

В Умані у 1917–1918 рр. виходила заснована осередком соціалістичної єврейської робітничої партії «ежедневная общественно-политическая и литературная газета» **«Свободный голос»**. Редагував її С. Духовний. Періодичне видання поширювалося серед місцевого населення через підписку та вільний продаж. Видавалася газета щоденно крім понеділка та святкових днів [2, 200].

Серед уманських газет періоду революції – **«Голос Умани»**, яка виходила в місті з квітня 1914 року (редактор – А. Лойтерштейн, видавець – М. Лівшиць) [2, 83].

Впродовж 1917–1919 рр. в Умані виходила «ежедневная общественно-политическая и литературная газета» **«Уманское слово»**, яку в різний час редагували П. Балясний, М. Бонфельд, Б. Волинець, А. Лойтерштейн. У 1918 році додатком до газети видано чотири бюлетені [2, 235; 2, 28].

У березні 1918 року інформаційний простір Умані поповнився газетою **«Союз»**, яка позиціонувала себе як «літературно-громадська і кооперативна газета». Її видавцем значився Уманський кооперативний союз, а редагували газету впродовж 1918–1919 рр. І. Садурський, Т. Петришин, В. Масюкевич, О. Руденко. Окремі номери мали додатки [2, 209].

В Умані побачили світ кілька номерів щоденної газети **«Україна»** штабу Дієвої армії УНР, яка у 1919–1920 рр. друкувалася в містах дислокації штабу – Умані, Вінниці, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Станіславові і Коломиї [3, 650].

У Звенигородці з 1 травня по 3 липня 1917 року виходила газета **«Звенигородська зоря»** – «безпартійна політична, літературна і економічна газета», яку редагував Г. Пищаленко [2, 96]. У реквізитах зазначено, що газету «видає Звенигородське повітове земство». Виходила також газета партії українських соціал-революціонерів (УПСР) **«Звенигородська думка»**, яку заснували члени штабу Вільного козацтва І. Капуловський, П. Демерлій, О. Титаренко та інші. Газета виходила з березня по травень 1918 року як орган товариства «Молода Україна» [2, 96].

У грудні 1918 – січні 1919 рр. у Звенигородці виходила «соціалістична робітничо-селянська газета» **«Народня думка»** – яка видавалася місцевою філією УНС (Українського національного союзу – тимчасового об'єднання політичних партій та організацій, яке стояло в опозиції до гетьманського уряду) [2, 157].

У липні 1917 року у Каневі почала виходити газета **«Канівські вісті»**, засновником і редактором якої був Григорій Варавва – письменник, художник, громадський діяч, член РУП (свого часу він був одним із засновників газети «Каневская неделя»). На жаль, зберігся єдиний номер цієї газети від 25 серпня 1917 року (№ 6). Газета виходила під гаслом «Нехай живе федеративна демократична республіка і автономія України» і виходила щоп'ятниці чотири рази на місяць. Один примірник коштував 10 коп. У номері, що зберігся, міститься повідомлення про вибори до волосних народних рад (нового земства). Невідомо, скільки всього номерів вийшло, але газета відіграла значну роль у роз'ясненні політики Центральної Ради на

місцях. Невдовзі Г. Варавву було обрано головою земства, та згодом він переїхав на роботу до Києва, а газета припинила своє існування [4, 112–119].

Під впливом революційних подій значно пожвавилася газетна справа в Золотоноші і яка значною мірою відбиває загальноукраїнські тенденції. Вже 21 травня 1917 року вийшов перший номер газети **«Вісти з «Просвіти»**, яку видавало очолюване Михайлом Домонтовичем (Злобінцевим) Золотоніське товариство «Просвіта» [5, 1].

Невдовзі випуск «Вістей з «Просвіти» припинився і товариство «Просвіта» стало «у спілці з Повітовим та Городським комітетами та Золотонішським Кооперативним Товариством» почало видавати у червні 1917 року газету під назвою **«Вільне слово»**. Газета виходила двічі на тиждень російською та українською мовами під гаслом «Хай живе національно-територіальна автономія України в федеративно-демократичній Росії. Земля і воля народів!» [2, 43]. Газета мала проукраїнське спрямування і фактично була трибуною Української Центральної ради та «Просвіти», приділяючи значну увагу саме діяльності УЦР, її перемовинам з Тимчасовим урядом, ідеї автономії України [6, 287].

У листопаді 1917 року з'явилося ще одне періодичне видання – газета **«Молоді сили»**, яку було заявлено як «орган Союзу учасників середньої школи г. Золотоноши» (відповідальний редактор В. Ржезников). Матеріали друкувалися українською і російською мовами [2, 151].

Широкою жанрово-тематичною різноманітністю відзначалася переважно російськомовна черкаська газета **«Черкасская воля»**, перший номер якої побачив світ 14 червня 1917 року під редакцією С. Березницького. Часопис позиціонував себе як «газета политическая, общественная и литературная» і в кожному номері мав невиразне гасло «кто сеет смуту, тот враг народа» [2, 242].

У 1917 році в Чигирині один раз на тиждень виходила газета **«Чигиринські вісти»** (редактор Андрій Гуля) [2, 245]. Про започаткування газети у Чигирині 29 листопада 1917 р. повідомила газета «Нова Рада» [7, 4]. Її випуск налагодили повітова «Просвіта» разом з повітовими організаціями Української селянської спілки та Української учительської спілки. Газета виходила під гаслом «Нехай живе Українська Народна республіка!» і мала чітко виражене українське спрямування [8]. На її шпальтах висвітлювалися суспільно-політичні події та хроніка місцевого життя.

У першому номері часопису за 13 листопада 1917 року вміщено статут Вільного козацтва, яке напередодні провело свій з'їзд у Чигирині. Під рубрикою «Вимітка з протокола» подана інформація про засідання 6 листопада 1917 року козачої ради Чигиринського повіту, обраної 5 листопада на повітовому з'їзді Вільного козацтва. Рада доручила отаману Н. Солоньку організувати бойовий козацький курінь, включивши до нього по одному чоловікові від села. Також вирішили «всіх здатних до організації вільного Козацтва прохати організувати громади Вільного Козацтва, де можливо».

З коротких повідомлень цього ж номера дізнаємося, що в умовах анархії у повіті посилилась злочинність і почастишали випадки мародерства

та крадіжок. Здійснено спробу вбити директора цукрозаводу в Старій Осоті, коли він ловив злодіїв. У селі Бандуровому із споживчої лавки украдено 250 карбованців грошей та мануфактури на 200 карбованців. У Голиківській економії вкрадено 300 пудів хліба [9].

Газета продовжувала висвітлювати тему Вільного козацтва, опублікувавши 29 листопада постанови Першого з'їзду Вільного козацтва, що відбувся в Чигирині [10]. Газета повідомляла, що для досягнення більшої централізованості і керованості вільнокозачого руху Генеральна Рада видала наказ, що пропонував усім вільнокозачим осередкам міст і сіл України негайно, до 1-го грудня, провести вибори сотенної, курінної та полкової старшини [11].

На початку грудня 1917 року в селах повіту відбулися мітинги і маніфестації з нагоди оголошення III Універсалу Центральної Ради. У Суботіві 1 грудня відправили панахиду по Богдану Хмельницькому і Тарасу Шевченку та провели мітинг за участі Суботівської сотні Вільного козацтва. На сотенному жовто-блакитному прапорі було написано: «Ще не вмерла на Україні / Ні слава, ні воля, / Ще нам, браття молодці, / Усміхнеться доля!». Про ці події у невеличкому дописі до газети «Чигиринські вісти» писав сам суботівський отаман Вільного козацтва Свирид Коцур [8].

«Чигиринські вісти» інформували читачів про різні новини місцевого життя – створення товариством «Просвіта» фонду для будівництва Народного дому в Чигирині, проведення осередком Української партії соціалістів-революціонерів 20 грудня 1917 року концерту-мітингу [12], відкриття у Чигирині змішаної гімназії [13].

Відомо, що у 1919–на початку 1920 рр. в Чигирині виходила також газета місцевої організації партії боротьбистів (Українська комуністична партія) – **«Червоний боротьбист»** [14, 137].

Таким чином, у роки Української революції 1917–1921 рр. на Черкащині значного розвитку набув випуск газет. Серед газет краю, що виходили у повітових містах, переважали видання державного та партійно-політичного спрямування, які здійснювали інформаційне забезпечення діяльності органів місцевої влади та осередків політичних партій.

Серед тогочасної газетної періодики помітне місце посідала газета «Чигиринські вісти», яка значну увагу приділяла висвітленню місцевих подій, темі Вільного козацтва, процесам відродження української національної культури, діяльності товариства «Просвіта», бібліотек, закладів освіти, видання літератури.

---

1. Кузеля З. З культурного життя України / З. Кузеля. – Зальцведель: Видавниче товариство ім. П. Куліша, 1918. – С. 21.

2. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. – К. : НБУВ, 2014. – 436 с.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006.

4. Ісаєва О., Шокун В. Соціально-політичний розвиток та політична ситуація в Канівському повіті в 1917–1921 рр. // Краєзнавство Черкащини. – 2017. – № 11. – С. 112–119.

5. *День Національного фонду // Вісти з «Просвіти». – Золотоноша. – 1917. – 21 травня.*
6. *Подобна Є. Дореволюційна періодичні видання м. Золотоноша / Є. Подобна // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2014. Випуск 39. – С. 282–288.*
7. *Нова Рада. – 29 листопада. – 1917.*
8. *Білошапка В. Революційні процеси в Притясминні 1917–1918 рр. / В. Білошапка // Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1918 рр. Початок революційної стихії. Книга перша [Електронний ресурс]. Ресурс доступу: <http://flibusta.site/b/557689/read>. Назва з екрана.*
9. *Чигиринські вісти. – 13 листопада. – 1917.*
10. *Чигиринські вісти. – 29 листопада. – 1917.*
11. *Чигиринські вісти. – 1917. – 27 листопада.*
12. *Чигиринські вісти. – 18 грудня. – 1917.*
13. *Чигиринські вісти. – 27 листопада. – 1917.*
14. *Пиріг Р. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса / Р. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 4(274). – С. 132–145.*

ДАНИЛЕВСЬКИЙ Валерій,
кандидат історичних наук,
начальник Управління освіти і науки
Черкаської обласної державної адміністрації

ВІТЧИЗНЯНА ЖУРНАЛЬНА ПЕРІОДИКА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І ЧИННИК ПРОБУДЖЕННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ТА РОЗГОРТАННЯ РУХУ ЗА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Процеси перебудови та гласності (1985–1991 рр.) торкнулися усіх сфер суспільного життя – свідомості, політики, економіки, культури. У формуванні ідеології національного відродження, оновлення суспільства і майбутньої державної незалежності України важливу роль відіграла українська журнальна публіцистика.

Громадсько-політичні та літературно-художні журнали того часу, оприлюднюючи на своїх сторінках актуальні матеріали, сприяли формуванню історичної пам'яті та національної свідомості українського народу, консолідації його навколо ідеї громадянського суспільства. А журнальна періодика стала інформаційною платформою плюралізму думок, поглядів та орієнтацій, була носієм національної ідеї і чинником пробудження патріотичних почуттів та розгортання руху за здобуття незалежності України.

Висвітлення теми суспільно-політичних трансформацій на сторінках журнальних видань відбувалося у складних умовах. Журналістські колективи часописів, позбавляючись компартійного диктату і долаючи цензурні перепони, викривали деформації існуючого ладу і порушували на своїх шпальтах гострі суспільно значущі проблеми. Публіцистичні матеріали, з якими виступали патріотично налаштовані представники інтелігенції,

політики та фахівці різних галузей, справляли значний вплив на формування об'єктивної громадської думки.

Журнали і журнальна публіцистика виступали не лише як історичне джерело, а й як суб'єкт суспільно-політичного процесу. Висвітлюючи трансформації цього процесу, журнали, як і інші засоби масової інформації, ставали їх учасниками. Щомісячні журнали стали дієвим засобом поширення нових фактів та оцінок радянської історії, формування на цій основі критичного ставлення, а потім і заперечення радянського минулого, необхідності реформування соціалізму. Українські журнали були не тільки джерелом актуальної інформації, а й задавали напрямок дискусій та аналізу усіх сфер суспільного життя України, формуючи у громадській думці усвідомлення необхідності боротися за національне відродження та незалежність України.

Важливе місце серед журнальних видань перебудовного періоду посідали такі часописи, як «Київ», «Вітчизна», «Жовтень» («Дзвін»), «Прапор» («Березіль»), «Дніпро», «Золоті ворота», «Пам'ятки України» – літературно-художні та громадсько-політичні видання, які користувалися великою популярністю й авторитетом. Посилення наукового інтересу до них з боку істориків зумовлене їх активною публіцистичною позицією та вагомим внеском у розгортання демократичних процесів у період перебудови.

Слід зазначити, що публіцистика даного періоду функціонувала в умовах масштабних суспільно-політичних зрушень. Процеси демократизації, лібералізації, плюралізму і гласності, які активно впроваджувались у період перебудови, створили для редколегій усіх без винятку часописів виклики, на які терміново потрібно було давати адекватні відповіді. У частині журналів якісні зміни в тематичній та ідейній площині проявилися вже на перших етапах перебудови. Редколегії інших («Київ», «Вітчизна», «Жовтень») упродовж 1985–1986 рр. зберігали обережну й вичікувальну позицію, але потім також стали на шлях оновлення своїх часописів. Додатковими каталізаторами цих процесів стали послаблення цензури та втрата КПРС політичної монополії.

Літературно-художні та громадсько-політичні часописи разом з іншими ЗМІ зіграли ключову роль у боротьбі зі стереотипним і догматичним мисленням, у переоцінці минулого СРСР та України, в утвердженні плюралізму і свободи слова в суспільному дискурсі. В ширшому сенсі – вітчизняна журнальна публіцистика забезпечила створення в Україні у період перебудови якісно нового інтелектуального середовища та інформаційного простору.

У роки перебудови вітчизняна журнальна публіцистика пережила значні перетворення, викликані не лише стрімкими суспільно-політичними та економічними змінами, процесами гласності, плюралізму, лібералізації та демократизації, але й трансформацією світогляду як населення, так і політичних еліт. Курс на оновлення всіх сфер життя суспільства знайшов своє відображення не лише в урядовій політиці, але й на шпальтах суспільно-політичних і літературно-художніх журналів.

Упродовж 1985–1991 рр. редакційна політика українських часописів пройшла значну еволюцію, в межах якої можна виділити такі періоди: перший –

проголошення і початок втілення демократичних принципів суспільного життя (1985–1986 рр.); другий – пов’язаний із процесами радикальних змін у суспільно-політичному житті, набуття ними незворотного характеру (1987 р.); третій – пов’язаний із утвердженням багатопартійності в політичному житті, проголошенням суверенітету та, зрештою, державної незалежності колишніх союзних республік (1988–1991 рр.).

Контент- та контекстний аналіз вітчизняної публіцистики періоду перебудови дозволяє стверджувати, що українська преса 1985–1991 рр. достатньо точно відображала кризові явища, які проявилися в політичному та духовному житті тогочасного суспільства. Це було викликано не лише тим, що редколегії журналів стали ближчими до актуальних і гострих проблем, які існували в суспільстві, але й зміною орієнтирів і самої філософії редакційної політики, яка стала звільнятися від диктату КПУ.

Суттєвих змін зазнало тематичне наповнення громадсько-політичних та літературних журналів. Питання ідеології та компартійного будівництва відійшли на другий план, поступившись темам демократизації, багатопартійності, національного відродження, рідної мови, національної символіки, вітчизняної історії, реформування економіки, церковного ренесансу тощо.

Якщо у 1985–1986 рр. зазначені теми лиш обережно проникали в суспільний дискурс, то на завершальному етапі періоду перебудови (1990–1991 рр.) громадський діалог навколо них розгорнувся на повний голос: існуючий лад разом із КПУ потрапили під приціл гострої критики, чимало авторів стали відкрито заявляти про потребу відокремлення та суверенізації України, значна частина суспільства підтримала націонал-самостійницький курс та висловила солідарність із позицією опозиційних політичних сил, насамперед із Народним Рухом України.

За умов відсутності суверенної держави, вітчизняна періодика стала важливим інструментом громадської комунікації. Актуальні теми суспільно-політичного життя в Україні опинилися у фокусі авторів та читачів журнальної публіцистики. Подібно до економічних, національних та культурницьких питань, суспільно-політична тематика на сторінках вітчизняних часописів пройшла еволюцію від обережних і поміркованих заяв, перших сумнівів у правильності політичного та ідеологічного курсу КПРС / КПУ (у 1985–1986 рр.) до радикальних заяв, критики КПУ, підтримки багатопартійності, заяв про необхідність проголошення державного суверенітету та незалежності України (1989–1991 рр.).

Вітчизняні часописи кінця 1980-х – початку 1990-х рр. сприяли кристалізації суспільно-політичної думки, акцентуації та вираженню національних інтересів. Через засоби публіцистики політичні діячі та творча інтелігенція закликали населення більш критично та свідомо ставитися до поточних процесів, знайомили із актуальними подіями, в тому числі у таборі опозиційних до КПУ політичних сил.

У роки перебудови одне з головних місць на шпальтах публіцистичних журналів зайняли статті історичного характеру. Центральне місце зайняли

ідеї ревізії здобутків радянської історіографії, вимоги відкритого доступу істориків та широкої громадськості до архівних матеріалів, відновлення історичної пам'яті українського народу та деміфологізації його історії.

Серед статей і розвідок, вміщених у художньо-літературних та громадсько-політичних журналах, провідне місце посідали матеріали про Голодомор 1932–1933 рр., визвольні змагання початку ХХ ст., сталінські репресії, «Розстріляне відродження» та інші «білі плями» історії України, а також про охорону національної історико-культурної спадщини.

Широкий розголос і резонанс мали статті, що оповідали читачам про замовчувані імена репресованих українських діячів – політиків, науковців, письменників та митців, у тому числі дисидентів, учасників правозахисного руху, шістдесятників.

Одночасно з висвітленням «білих плям» історії України і публікацією архівних документів на сторінках журнальних видань у роки перебудови почали з'являтися праці українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. та науковців із діаспори, які були затавровані радянською наукою як «буржуазно-націоналістичні» і відтак були недоступні широким колам громадськості.

Поява публікацій історичного характеру на сторінках вітчизняних часописів у роки перебудови мала значні наслідки. По-перше, вони здійснювали значний вплив на національну свідомість та патріотичні почуття українців. По-друге, стали поштовхом до розвитку вітчизняної історичної науки, викликавши постановку нових дослідницьких завдань та критичну переоцінку відомих явищ і подій. Зрештою, знайомство вітчизняних істориків із раніше забороненими науковими працями кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також зі здобутками діаспорної історіографії стало одним із чинників формування нової парадигми і нового етапу розвитку історичної науки в Україні.

Ще одним важливим досягненням української журнальної публіцистики часів перебудови став ріст уваги громадськості до української культури, бажання дослідити її історію, самобутність і місце у матеріальній та духовній спадщині людства. Закономірно, що центральне місце серед обговорюваних проблем української культури зайняли рідна мова та література. Активними учасниками діалогу навколо цих питань стали письменники, мовознавці, літературні критики та ін. Значну увагу вітчизняні часописи приділяли українізації освіти та ролі школи в процесі національного відродження. Дописувачі підтримували ідею викладання українською мовою у закладах освіти, а також урахування традицій етнопедагогіки. Не залишалися поза увагою журнальної публіцистики питання історії України, відновлення імен замовчуваних або репресованих літераторів і митців. Зрештою, в полі зору вітчизняних часописів другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. перебувала пам'яткоохоронна робота, сюжети, присвячені минулому окремих пам'яток культури, теорії та практиці реставраційної, музейної, пам'яткоохоронної діяльності. Поряд із суспільно-політичною проблематикою у культурно-просвітницькій тематиці журналів

важливе місце посідали публікації народознавчої спрямованості. Матеріали про духовну і матеріальну культуру українського народу, особливості його національної ментальності, світогляду, способу життя і виховання з інтересом сприймалися читацькою аудиторією.

Проблеми економічного розвитку виокремилися у самостійний тематичний напрям, який охоплював широкий спектр питань, що привертала увагу суспільства. Економічна тема на сторінках журналів пройшла еволюцію від розгляду традиційних для радянської дійсності питань управління та планування виробничої сфери до радикальних поглядів на реформування усєї економіки. На шпальтах вітчизняної журнальної публіцистики порушувалися такі економічні питання, як підвищення продуктивності праці, механізм ціноутворення, шляхи і ризики залучення іноземних інвестицій, ресурсний менеджмент, збалансований економічний розвиток, зменшення техногенного навантаження на довкілля. Особливістю цього блоку журнальних публікацій був їх нерозривний зв'язок із потребами екологічної безпеки і більш раціонального використання природних багатств.

Факти, отримані в ході опрацювання джерельної бази та різнопланової наукової літератури з піднятої нами проблеми, дають підстави для узагальнюючого висновку про те, що українська журнальна публіцистика доби перебудови справила значний вплив на утвердження засад демократії і гласності, формування ідеології національного відродження, оновлення суспільства і майбутньої державної незалежності України.

УК Ростислав,
*учень 10 класу Вершацького ЗЗСО I–III ступенів
Чигиринської міської ради Черкаської області*

МОНАСТИРІ ЧИГИРИНЩИНИ – ДУХОВНІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Духовні джерела України беруть свій початок в глибині віків. Чи не найбільше значення в цьому аспекті відіграє релігія нашого народу – православ'я. А де найкраще збереглась духовна культура всього християнського світу? В храмах, монастирях.

Християнські монастирі виникли в III–IV столітті нашої ери на річці Ніл в Єгипті і були спочатку поселеннями скитників. З поширенням християнства з'являються вони і в Україні, де стають центрами поширення освіти, науки, писемності.

Після прийняття християнства на Чигиринщині виникло чимало монастирів. В цей час саме Холодний Яр став так званим розсадником чернецтва. Як зазначає дослідник краю, кандидат історичних наук, уродженець Суботова Валентин Миколайович Лазуренко, монастирі відігравали тут особливу роль – захисну: «Усі вони мали товсті метрові стіни і були оточені

високими земляними валами та глибокими земляними ровами» [3, 36]. Адже територія Чигиринщини в той час була південним прикордонним районом Київської Русі. Тому обителі були не лише фортецями, а й останнім притулком для православних, які тікали в ці землі, рятуючись від релігійного, соціального та національного гноблення.

Одним з перших монастирів на території Чигиринщини, який зберігся і до сьогодні, став відомий **Мотронинський** монастир, споруджений за часів Київської Русі (1204 р.). До речі, чому Мотронинський? На це питання відповідь дає старовинна легенда. І хоча це лише легенда, ще ні одне історичне джерело краще за неї не пояснило історію походження цього монастиря, якому судилась тяжка доля: згоряти в боротьбі з ворогами, щоб потім, подібно птахові-Феніксу, відновлюватися з попелу і знову звати до боротьби за волю. Так, обитель не раз руйнували завойовники, та навколишні жителі щоразу відбудовували його (останній раз у 1568 році). Отже, легенда розповідає, що в часи князювання Ярослава Мудрого на місці стародавнього язичницького капища збудував нову фортецю князь Мирослав, Смілянський воєвода. Повертаючись з переможного походу, він вирішив перевірити пильність фортечної залоги на чолі з молодою княгинею Мотрею. Для цього він переодягнув своїх воїнів в печенізький одяг. Як виявилось, пильність була на висоті, бо княгиня власноруч влучила з лука в печенізького ватажка, яким вбрався Мирослав. На руках своєї коханої дружини він і помер. Княгиня Мотрона з горя і розпуки наказала затопити лодію з тілом чоловіка, а сама постриглася в черниці. На місці ж фортеці заснувала чоловічий монастир, на пам'ять про коханого чоловіка. З тих пір, ніби, і зветься монастир Мотриним... [1, 214].

Може здатись дивним, але в наш час ця легенда, яка більше схожа на казку, знайшла наукове підтвердження. Спеціалісти-гідрологи, які працювали в цій місцевості, виявили, що яр, в якому зараз знаходиться Свято-Онуфрієвське джерело (попід самим монастирем), є ніщо інше, як старе русло річки Косарки, яка в ті літописні часи була судоходною. Косарка впадала в Тясмин, який на той час був правим основним рукавом Дніпра. Так що лодії могли вільно заходити до самої фортеці. Саме так це було чи трохи інакше, але з упевненістю можна сказати, що легенди на пустому місці не народжуються.

Недовго процвітала новостворена обитель, бо вже протоптали стежки на Русь ординські завойовники. Мотрин монастир було спалено, а майже всі монахи загинули в боротьбі. У ході численних спустошливих нападів татар і турків Холодний Яр, як і вся Чигиринщина, перетворюється на безлюдне урочище так званого Дикого поля. Кілька століть лише одинокі подвижники переховувалися в печерах дрімучого Холодного Яру.

Новий етап розвитку обителі припадає на козацьку добу. Поява козацтва як відважного захисника не лише пригніченого і уярмленого українського народу, а і його святої віри – черговий доказ багатих духовних основ України. Запорожці, а згодом і городові козаки головним своїм завданням вважали оберігати православ'я від будь-яких утисків. Гетьман П. Сагайдачний взяв монастир під свою опіку і обитель стає духовним центром Запорожжя. В цей час монастир укріплюється, розбудовується.

Зважаючи на постійну небезпеку, прокопуються таємні підземні ходи, підземні церкви та схрони. Холодний Яр попід землею з'єднується з Чигирином, в якому в цей час виникає перший на Чигиринщині козацький монастир. Принагідно хочемо подати деяку інформацію про цю обитель, що знаходимо в церковних відомостях по Київській єпархії.

Свято-Троїцький монастир знаходився на околиці Чигирин. Із заходу до нього примикали сипучі піски, з трьох боків оточувався непрохідними болотами. Та й сама місцевість під монастирем піщана з болотистим підґрунтям (та все це не завадило йому за часів Хмельниччини зайняти першорядне значення по поширенню православної віри в тогочасній Україні). Обитель знаходилась на острові, бо з одного боку текла річка Ірдинь, яка колись впадала в Тясмин, а другий рукав впадав в болото (хоча і ці оборонні рубежі не уберегли її під час горезвісних Чигиринських походів 1678 р., коли турки і татари разом з Чигирином знищили і монастир).

Як вказує професор В. М. Лазуренко, заснування Свято-Троїцького монастиря тісно пов'язане з виникненням перших паланок козаків, адже саме Чигиринщина як порубіжний край стала осередком осілості козацтва [3, 56].

Національна революція середини XVII століття дала великий поштовх розвитку і розквіту православних храмів та монастирів в Україні і особливо Чигиринщині, яку Хмельницький зробив своєю резиденцією. Чигирин став одним з найбільших міст козацької держави. Гетьман, прагнучи піднести столичний статус Чигирин, дбаючи про розвиток православ'я (не забуваймо, що, як вказував сам Хмельницький в листі до польського короля, захист віри був головною причиною повстання), активно розбудовує місто, в якому з'являється багато церков. Але найбільше сакральне значення мав все ж Чигиринський Свято-Троїцький монастир. Колишній військовий писар, потім гетьман Іван Виговський побудував тут нову кам'яну церкву замість старої, а цар Олексій Михайлович постачав сюди ризи. Крім собору Пресвятої Тройці, Виговський побудував ще церкву на честь Іоанна Богослова, як це видно із описання другої подорожі по Україні патріарха Антіохійського Макарія, який відвідав монастир в 1653 році. За рік перед цим монастир відвідав Константинопольський Афанасій Петуарій [7, 164].

Отже, у гетьманстві Хмельницького і його найближчих приемників Свято-Троїцький монастир пережив найкращий період свого життя і був найбільш благоустроєним і багатим монастирем на Україні. Один час митрополит Йосиф зробив із монастиря кафедру і керував звідти паствою. Після турецької навали монастир знову діяв, адже як вказують джерела, в 1708 році тут прийняв монашество гетьман Дорошенко, який нагородив монастир земельними угіддями. В 1712 році турки знову спалили Чигирин і обитель.

У 1730 році монастир відбудувався, але попередньої слави він уже не мав. А з 1795 року ця обитель стала жіночою. Першою настоятельницею її була ігуменя Варвара. В часи польської влади, які тяглися 229 довгих років, монастир примусово, через податі та побори, змушували прийняти католицьку віру. Але стійкість духовних основ наших предків була непорушною: жоден ігумен на те згодився. Становище монастиря не покращилося і коли край

перейшов під владу православної Росії. Царські чиновники в 1861 році зменшили земельні і лісові угіддя монастиря. Ще гірше стало, коли царська православна Росія перетворилася на більшовицьку атеїстичну: у 1930 році монастир був закритий, а церква та собор розібрані. Довгий час в приміщеннях Свято-Троїцького монастиря розміщався сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку. Та на цьому славетна історія Свято-Троїцького монастиря не закінчилася. Ще згадаємо його, і повернемося до іншого Свято-Троїцького монастиря – Мотронинського.

В монастирі існував шпиталь для поранених і літніх запорожців. Траплялося, що козак приїздив сюди доживати віку, але, набравшись сили від цілющого монастирського джерела, знову повертався на Січ, щоб воювати з ворогами. Під час визвольної війни під проводом Б. Хмельницького монастир знову опиняється в вихорі історичних подій. Мотронинські ченці допомагали козакам де порадою, а де і своєю міцною рукою. За це під час Руїни обитель не раз розплачувалась, попадаючи під шляхетські напади і руйнації. А під час оборони Чигирини 1677–1678 рр. монастир остаточно було стерто з поверхні землі, тепер вже турками. Але вже вдруге свята обитель відбудовується. І під час Коліївщини знову опиняється в горнилі боротьби за волю і долю. Саме ченці монастиря на чолі з ігуменом Мельхіседеком Значко-Яворським посвятили ножі гайдамакам в монастирському ставку, який з тих пір став зватися Гайдамацьким. Нинішня кам'яна Троїцька церква збудована на місці старої дерев'яної, в якій вінчалися Богдан Хмельницький з Ганною Сомківною. Зважаючи на історію монастиря, російська царська влада побоювалась нових хвиль спротиву з Холодного Яру і в 1911 році монастир було перетворено на жіночий. Незважаючи на це, монастир активно включається в національно-визвольну боротьбу і стає центром Холодноярської республіки. Багато монахинь допомагали повстанцям, працюючи розвідницями і зв'язковими. Майже 10 років скликав Мотрин дзвін борців за волю України. Совдепія, коли врешті-решт пододала повстанців, цього обителі не простила, і зруйнувала, на цей раз вже втретє...

Але більшовикам не вдалося хоч би для чого пристосувати монастир і він багато років простояв пустою, піддаючись руйнації. Якийсь час тут створили комуну, але більшовикам було незатишно у цьому ворожому для них лісі і комуна швидко розпалася.

Як вказує Л. Похілевич, в Чигиринському районі налічувалось 3 монастирі. Двом з них вже надано характеристику вище: історії їх, як бачимо, дуже схожі, тим більше, що обидва зараз є діючими монастирями. Третім і, на жаль, зараз недіючий був **Свято-Миколаївський монастир** в Медведівці. [5, 48].

Медведівка (зараз село Чигиринського району) за часів Хмельниччини була сотенним містечком, на пустинних околицях якого в XVII столітті виник чоловічий монастир. Описи монастиря середини XVIII століття засвідчують, що Свято-Миколаївська церква була дерев'яною, триверхою, вкритою гонтом*. 1755 в ній було встановлено й освячено новий іконостас, а старий перенесено до теплої трапезної церкви Різдва Богородиці, освяченої в червні

1753. У травні 1782 ченці монастиря звернулися до київського митрополита Гавриїла з проханням про дозвіл розібрати струхлявілу стару Свято-Миколаївську церкву й закласти новий храм. Чигиринський староста князь А. Яблонівський підтримав цей задум. Свято-Миколаївський храм було закладено 25 квітня 1785 р., будівництво завершилося 28 березня 1795. Споруджений собор став вершиною майстерності українських будівничих, перлиною національної дерев'яної архітектури. Він був дев'ятизрубним, розпланованим у вигляді хреста в основі, з п'ятьма верхами. Складався з прямокутних об'ємів, сформованих у 3 яруси. Його висота сягала 42,6 м, довжина становила 21,34, а ширина – 20,2 м. Нижні 3 яруси зрубів були прямокутними, вище над ними підносилися восьмикутні пірамідальні зруби. Особливо вишуканою була форма підбанників і бань та маківок, що увінчували бані. Інтер'єр собору яскраво освітлювався завдяки великим прямокутним вікнам, розташованим у кілька ярусів. Це підкреслювало спрямованість споруди вгору. Медведівський Свято-Миколаївський монастир – це був чи не найбільший тогочасний дерев'яний храм в Україні. Імовірним творцем нової будівлі Миколаївського храму був Яким Погрібняк, будівничий Свято-Троїцького собору в Новоселиці (Ново-Московську; архітектурні обриси цих споруд є подібними). Вигляд двору Медведівського монастиря 1845 зафіксував у своєму альбомі Д. Де ля Фліз. Постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 16 червня 1926 «Про охорону пам'яток культури та природи» монастир було взято на облік та охорону як пам'ятку республіканського значення. Вражені красою величного храму більшовики спершу взяли його під охорону, потім – передали сільгоспкомуні. Та зрештою – в 1931-му – зруйнували. Свято-Миколаївську церкву Медведівського монастиря внесено до «Переліку визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення» (1998) [2, 707].

В даній роботі не ставилась мета дати характеристику всім церквам та монастирям Чигиринщини, адже, безперечно, такі храми, як **Іллінська церква** в Суботові чи **Свято-Казанський собор** у Чигирині заслуговують на окрему увагу, варту спеціального дослідження. Більше того, описана картина згаданих вище монастирів є далеко не повною.

Головним завданням, яке червоною ниткою мало пройти через дану роботу, мало стати питання: чи зуміли обителі в складних історичних умовах зберегти духовну спадщину? Висновок кожен зробить сам. Але, на думку автора, духовну спадщину було збережено, і доказом цього є відреставровані та новозбудовані храми (зокрема Чигиринський жіночий монастир), які з кожним роком відвідує все більше мирян, попри 70-річну «атеїстично-комуністичну школу». До вищесказаного варто додати ще один висновок: історія доводить, що умови для розвитку церков, монастирів, як і духовної культури загалом, найбільш сприятливі саме в незалежній українській державі.

*Гонт – покрівельний матеріал у вигляді клинчастих дощочок, драниць, плашок фігурної форми, які мають поздовжнє з'єднання. На Поліссі часто замість слова «гонт» використовують слово «тес».

-
1. *Духовна спадщина Черкаського краю. Книга друга.* – Черкаси, 1997. – 320 с.
  2. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.* – Харків, 1972. – 782 с.

3. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.* – Черкаси : «Ваш Дім», 2004. – 456 с.
4. Мицик Ю. А. *Чигирин – Гетьманська столиця.* – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
5. Похилевич Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии.* – К., 1864. – 366 с.
6. Солодар О. І. *Нариси з історії Чигиринщини.* – Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2003. – 264 с.

ВСТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)

СТАРЕ РУСЛО ДНІПРА І ОСТРІВ РУСІВ: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Старий західний рукав Дніпра

Досліджуючи р. Тясмин у контексті стародавньої історії Русі, мабуть не можна залишити без розгляду гіпотезу про «Острів русів», безпосередньо пов'язану з територією історичного басейну річки.

Пересічний обиватель навіть не здогадується, що являла собою місцевість басейну р. Тясмин, на якій, або поблизу якої ми сьогодні проживаємо. Та що там обиватель! Не все про це знають, у переважній своїй більшості, навіть історики й краєзнавці.

У районі Ірдинського болота, у декількох кілометрах на північ від м. Сміли, біля с. Білозір'я, ще не так давно існувало велике, як для цих місць, озеро. На початку ХІХ ст. воно простягалось в довжину верст на десять (10, 668 км – О.В.) майже з'єднуючись своїми краями з долиною р. Ірдинь. Цікава подробиця: між південною стороною озера і болотом у той час проходив явний проток, на якому знаходилися млини [1]. Залишки цієї протоки біля хутора Баси видно, між іншим, і на сучасних великомасштабних картах [2, лист 134; 3].

Славилось Біло-озеро надзвичайно чистою водою, великою кількістю риби і раків. Білозерці здавна займалися рибним промислом. Однокашник і друг дитинства Міхала Грабовського, польський письменник і поет-романтик української школи Северин Гощинський (1801–1876), який побував на Білому озері в 1826 р., спостерігав, як місцеві жителі на Івана Купала палили на його берегах багаття, водили ігри, веселилися, співали пісні, купалися. Він вважав це озеро одним із найкрасивіших в Україні [4, с. 118]. Поступово наносний пісок зменшував глибину і розміри озера. Уже до кінця століття протяжність його, як показують карти того часу [5], скоротилася втричі, і воно набуло форми майже правильного овалу.

До теперішнього часу від озера залишилося тільки поле з сіткою дрібних каналів, проритих при меліорації, та ще... перекази. Наприклад про те, що місцеві жителі помічали на озері «припливи і відливи подібно

морським» [6, с. 615]. Звісно, сучасникам важко в це повірити, але ось те, що передає інший переказ, не заперечується ніким.

Були часи, коли долинами рр. Ірдинь і Тясмин несла свої води могутня річка, а Біле озеро було затокою тієї річки або її протокою. Отже, Дніпро, що протікає тепер на відстані 20 км від м. Сміли, ухилився тоді так від свого теперішнього русла!

Про існування в сиву давнину в цій місцевості широкої річки наглядно свідчить, перш за все, сам обрис берегів рр. Ірдинь і Тясмин. Після огляду географічної або топографічної карти Черкащини стає зрозумілим: горбистий, поритий ярами і вкритий лісом правий берег рр. Ірдинь-Тясмин, що тягнеться від Мошен через Старосілля, Смілу, Гуляйгородок, Чигирин і далі, є природним продовженням дніпровського узбережжя в районі Канева. А якщо окинути поглядом розкіш просторів Ірдино-Тясминської долини в натурі з висоти Юрової гори, то будь-які сумніви відпадуть самі по собі. І перше, що спадає на думку, що те, що перед очима, це зовсім не творіння слабенької р. Ірдинівки або ж такої річки, як сучасна р. Тясмин: тут працювала колись потужна стихія [7, с. 96]. В тому, що тут котив одним із своїх рукавів могучі води Дніпро, вже сумніватися не приходиться.

На початку ХІХ ст. виявилися ще більш вагомі докази існування в далекому минулому в цій місцевості рукава Дніпра. По свідченню землеміра Вередковича, який працював у Черкаському старостві, він «в 1816 годе... слышал от... жителей ближайших к Ирденю селений, что не в отдалённое от того время на болоте Ирдене отыскана подошва из толстого соснового дерева от большого плоскодонного судна, и что в тех же годах вынуты были в разных местах Ирденя два железных якоря, какие... по р. Днепру на байдаках (велике річкове парусне судно. Дніпровські байдаки були до 30–40 метрів довжиною і піднімали біля 200 т вантажу – Авт.) употребляются...».

**Карта острова Русів,
про який писали арабські географи ІХ–Х ст.**

Вони повідомляють про знахідки вже і в самому озері. Датовалися останні часом «близько 1820 р.». Тоді в Білому озері нібито знайдені ніс «великого» корабля (варіанти: «величезного», «значної величини» корабля) і корабельний якор. За переказами, які чув граф Бобринський, залишки великих кораблів, придатних тільки для плавання по морю або дуже

Знаходили тут і мушлю морського моллюска, який має звичку чіплятись до днища кораблів. Тільки великою судноплавною рікою він міг сюди потрапити. [8, л. 1–5]. Подібного роду розповіді приводили і більш пізні джерела [5, с. 122; 9, с. 276; 6, с. 615; 10, ч. 1, с. 507].

великій річці, знаходили в двох місцях в Ірдині. Вони нібито були оббиті мідними пластинами і мідними ж цвяхами. Деякі білозірські селяни, за словами графа, пропонували навіть указати йому місце, де нібито їхні батьки знайшли залишки давнього судна. «На деле же обещания их не оправдались. Место находки оказалось заросшим и затерянным», – повинен був зізнатися Бобринський [5, с.122].

Уявлення про те, що в старовину Дніпро розгалужувався по Ірдино-Тясминському руслу, було, перш за все, наскільки звичним, що водна система нинішнього Ірдинського болота і р. Тясмин зображувалася на деяких старих картах 1844 р., ...нерозривним рукавом Дніпра [11]. Величезну територію відділяв він від головного русла цієї ріки...

Про нього писав у 1852 році керуючий справами Київської губернії І. Фундуклей: «При м. Мошнах Дніпро повинен був розділятися на два рукави, з яких один протікав нинішнім руслом, а другий, головний, ішов по улоговині Ірдинського болота, мимо м. Сміла, біля підніжжя висот, що мають на всьому своєму протязі характер нагірного берега Дніпра» [10].

Чимало цікавих даних містить праця Л. І. Похилевича «Сказания о населенных пунктах Киевской губернии», уперше видана 1864 р. Він згадує думку польського письменника Липомана, який вважав, що легенда про появу кораблів під стінами Мотронинського городища в давньоруські часи мала підґрунтя, і у давнину ця місцевість судноплавними шляхами з'єднувалася з Дніпром [6].

Польський історик та письменник Францішек Равіта Гавронський у 1901 р. записав переказ старого чигиринського жителя Миколи Парсункіна: «Люди розповідають, що колись Дніпро йшов під горою, де сьогодні р. Тясмин, але одступився, а ось те озеро, бач пан, що блищить за ліском, дуже глибоке, називається Ірдинь». І далі історик розмірковував: «Дніпро проходив під горою польською. Отже р. Тясмин, сьогодні несуча води від Сміли до Крилова, нічим іншим є – як тільки старим руслом Борисфену, тим самим рукавом, який Птолемей Борисфеном назвав, [а] течія р. Тясмин до Сміли, бути мусить притокою Дніпра [12, с. 173, 175].

І дійсно, у стародавні часи біля сучасного села Мошни русло Дніпра роздвоювалось. Один його рукав, західний, у обхід Черкаської височини повертав на південь – південний схід і по сучасному руслу р. Ірдинь тік до території, на якій зараз розташоване м. Сміла, а далі по руслу сучасної р. Тясмин тік до місця, дещо нижчого нинішнього Чигирин, де з'єднувався зі східним рукавом, що протікав по лівобережних старицях теперішнього (до утворення Кременчуцького водосховища – Авт.) русла Дніпра. Згодом, у зв'язку з опусканням Лівобережної Придніпровської низовини, при відносному піднятті правобережної, Дніпро пішов лише по своєму східному руслу. Ірдинська стариця заростала і заболочувалась. По нижній її течії потекли води р.Тясмин. [13]. Зараз вона тече по долині давнього льодовикового західного річища р. Дніпра. Про русло колись широкої річки свідчать і самі обриси берегів Ірдинського болота. Правий берег високий і являє собою ряд гір, однією з яких є Юрова гора. Ну і зрозуміло, що колись, на той час велика і повноводна р. Тясмин була судноплавною.

Знаходимо підтвердження судноплавності р.Тясмин і в книзі інженера шляхів сполучень М. І. Максимовича «Дніпро і його притоки» (1901 р.): «Вказуючи верхів'я і гирла Дніпра, літопис згадує про притоки і рукави його, з яких деякі, котрі були тоді судноплавними річками, тепер або зовсім не існують, або ж представляють невеликі струмки. ...З правого боку ... Тясмин (1199, Іп. 449)». [14, с. 86].

Східний схил Мошногір'я являв правий берег стародавнього рукава Дніпра, що відокремлювався від основного річища у р-ні с. Сокирне, потім через Ірдинські болота і по руслу р.Тясмин через **Холодний Яр** – до Чигирина.

По берегах правого рукава можна спостерігати високий правий, характерний для річок, що течуть на південь, берег, навіть у тих місцях, де немає річок. Ґрунти тут піщані, що також підтверджує цю тезу.

Чигиринський повітовий землемір Вередкович 27 жовтня 1844 р. писав: «... і що р.Тясмин між проектом м. Чигирини звузилася до 50 саж., то це походить від того, що коли течія Дніпра змінилася, то пісок, при нинішньому міському проекті здавна існувавший і, по винищуванні на тій піщаній гряді соснового лісу, розносився довільно вітрами, і міг слабку течію р. Тясмин у тому місці засипати до нинішньої ширини [8, л. 1–5].

II

Острів Русів

Тема острівних русів одна з найстаріших тем в арабів про слов'ян. Першим в арабо-перській літературі зв'язним описом русів, а також їх контактів зі слов'янами та іншими народами Східної Європи є розповідь про «острів русів» арабського вченого Ібн Руста (поч. X ст.) [15, р.145–147]. Різні версії цієї розповіді дійшли до нас також у складі творів цілого ряду арабських і перських авторів X–XVI ст. – Мутаххара ал-Макдісі, Гардізі, ал-Бакрі, ал-Марвазі, Ахмада Тусі, Наджіба Хамадані, Фахр ад-діна Мубаракшаха, Мухаммада Ауфі, Закарійі ал-Казвіні, Ібн Са'іда ал-Магрибі, Абу-л-Фіди, Шамс ад-Діна ад-Дімашкі, Мірхонда, Ібн Ййаса, а також перських анонімів, що склали твори ||уд¹ д ал-'ālam («Межі світу», біля 982 р.) і Муджма ат авār² || («Зібрання історій», 1126 р.). Зіставлення версій розповіді показало, що їх першоджерелом була так звана «Анонімна записка», складена в кінці IX ст. котра характеризує такі народи Східної Європи: печенігів, хазар, бургасів, болгар, угорців, слов'ян, русів, жителів Сарира, аланів [16, s. 11–17; 17].

«Анонімна записка про народи східної Європи» – не дійшовший до нас в оригіналі арабомовних твір (або його частина) IX ст. – присвячена опису етнополітичної ситуації на південному сході Європи. (Уривки опису цитували безліч мусульманських авторів) [18; 19; 20, с. 204–216].

Вивчення розповіді про «острів русів» і особливо суперечки про його місцезнаходження породили величезну історіографію. Більшість сходознавців, починаючи з Х.-М. Френа, поміщали його в північній частині Східної Європи – у районі Новгород, Ладоги, Ростова – Ярославля або в Волго-Оксько межиріччі. На користь північного положення «острова русів» висловлювалися також багато істориків Київської Русі і археологи, які пропонували й ряд

інших варіантів його локалізації в межах цього регіону – Стару Руссу, острова Сааремаа і Рюген у Балтійському морі, Карельський перешийок. Паралельно з точкою зору про місцезнаходження «острова русів» на півночі в історіографії висловлювалися й припущення про те, що пошуки «острова» слід вести в південному напрямку – у Києві, у районі Кубанської дельти і в Приазов'ї в цілому, у Криму, у Північній Добруджі, на Каспії [21].

Чи не єдиною конкретною подробицею географічного плану, що відноситься безпосередньо до землі русів, є сам термін «острів», пошуки якого стали свого роду нав'язливою історіографічною ідеєю. Арабське слово *джазіра* вживається як фізико-географічний термін у значенні «острів», «півострів», «велику ділянку суші, оточену водою» (наприклад, ал-Джазірою називається область у межиріччі Тигру і Євфрату). Для найменування водного простору, що оточує «острів русів», у перекладах на російську мову використовується слово «море», у той час як арабське *бахр* має й інше значення – «велика річка» (Ніл наприклад). У деяких вітчизняних джерелах замість терміна *бахр* стоїть *бухайра* («озеро»), яке морфологічно є зменшуючим від слова *бахр*. Ураховуючи вельми широкий смисловий діапазон усіх цих термінів, слід визнати, що в дійсності під звичним словосполученням «острів русів» могла матися на думці будь-яка ділянка суші, що омивається водою, у тому числі річковою.

Історія дослідження розповіді про «острів русів» показує, що спроби прямого перенесення на карту відомостей ісламських авторів про цей об'єкт не дають переконливих результатів. Така методика не враховує, що у випадку з «островом русів» ми маємо справу не з реальною географією, а з географічним образом. Цей образ формувався з кінця IX ст. на стику двох традицій арабо-перської географії, кожна з яких відображала зовнішню активність русів на різних напрямках – південно-східному (Нижня Волга, Каспій, Близький Схід) і південно-західному (Чорне та Середземне моря) [22, с. 181–187]. Навіть єдиний арабський мандрівник по Східній Європі X ст. Ібн Фадлан, який бачив русів на власні очі, зустрівся з ними в Булгар, тобто далеко за межами території, де, власне, руси безпосередньо проживали [21].

Тож, на жаль, відсутність у арабських джерелах точних даних про місцезнаходження цих країн та невизначеність часових меж, у яких вони існували, створило широке поле для історичних маніпуляцій. Розповіді про слов'ян і русів створені, ймовірно, у кінці IX ст., склали вже в наступних століттях нероздільне ціле у середньоазійській географії. Розповідь про «острівних» русів, як то видно з наведених паралелей, стала на Сході особливо популярною. Коли арабо-перська, частково середньоазійська географія зіткнулася з живою дійсністю, з існуванням великих руських державних об'єднань, тоді розповідь про острівних русів перестала сприйматися всерйоз і стала анекдотом. Але ж то на Сході. Як відомо з колись популярного радянського кінофільму – «Восток дело тонкое...» А от у нас...

Нав'язлива історіографічна ідея пошуку «острова русів» із початку 70-х років почала потихеньку «підкрадатися» і до Черкащини.

Ще в 1962 р. український фізик-ядерщик (за основним фахом), історик-краєзнавець, автор творів з історії і культури Київської Русі, українського

міфотворення Олександр Павлович Знойко (1907–†1988) у своїй публікації «Тайны древней Руси» в журналі «Вокруг света», уперше висунув припущення про місцезнаходження «острова русів», про який колись писали араби і перси, на землях Черкащини й пов'язав із ним одне з напівісторичних ранньодержавних утворень східнослов'янських племен VII–IX ст., відоме за арабо-перськими джерелами як Артанія [23, с. 45–46]. А в 1989 р. вийшла його книга науково популярних статей і розвідок для старшого шкільного віку «Міфи Київської землі та події стародавні» в якій, зокрема, була вміщена і стаття «Таємничий острів» [24, с. 40–41]. Основну суть його статті викладаю тут скорочено:

«У повідомленнях арабських вчених IX ст. <...> острів був лісистий та заболочений. <...> Нікому не спало на думку шукати острів на предковичній території Русі. Та й справді, як міг потрапити таємничий острів на суходіл? Інша річ, аби йшлося про острівець 10–15 км довжиною, тоді ще можна було б розраховувати знайти його на Дніпрі, десь у районі р. Росі. Ну, а острів завдовжки в 130–140 км? Загублений острів давньої Русі все-таки нами було знайдено. ...В Ірдинському болоті, озерах та р.Тясмин знаходили уламки давніх кораблів, якорі та інші рештки судноплавства. І тоді виявилось: заплави річок Ірдині (від м. Сміли до с. Мошни) і Тясмин (від Сміли до впадання її в Дніпро вище Кременчука) являють собою давнє пересохле річище Дніпра, яке було судноплавним тисячу і більше років тому. Нижче Канева Дніпро розходився на два розтоки, і правий із них, завширшки від одного до трьох кілометрів, був головним і судноплавним. Між двома розтокама й знаходився величезний в 130 км довжиною, лісистий і заболочений острів. Виявилось, що дехто із старих капітанів дніпровських пароплавів, лоцманів та рибалок знав про давній острів із народних легенд, які збереглися. Передавалися навіть оповіді про воєнні походи, здійснені племенами Русі з цього острова.

Старші люди розповідали, наприклад, що Черкаси, мовляв, були головним містом давньої Русі, що його тюрська назва, яка означає «люди армії», – це пам'ять про кінноту племені торків, що служила київському князю в боротьбі з печенігами та половцями. Розповідали про давні кінні стежки, що ведуть через болота на Чигирин, назва якого означає по-тюркски «вихід». З Чигирина, можливо, виступала Русь в свої походи на землі Візантії.

...Не знали про пошук острова радянські льотчики, які пролітали над Дніпром: саме їм з повітря найлегше, було відкрити острів. Ясного дня під крилом літака, як намальований, лежить, виблискуючи зеленню, і оточенні вод рр. Дніпра, Ірдинь і Тясмин острів нашої сивої старовини. На височині Дніпровського кряжа, по околицях острова немовби вартові історії стоять міста Канів, Черкаси, Сміла, Чигирин». [24, с. 40–41].

Красива історія, чи не так? Як ставиться до неї? Сказано насправді нове слово в історії?

Це «новоявлене відкриття», про те, що т. зв. «острів русів» і стародавня Артанія, начебто знаходилися на території нашої притясминської місцевості, викликало небувалий сплеск «місцевого патріотизму». Про острів, наприкінці 80-х рр. XX ст., не писали, хіба що, найлінівіші дилетанти від

краєзнавства чи жвавi псевдоiсторики... Як не дивно, але ця мiфологема живуча й понинi. Вона ще хвилює уяву деяких сучасникiв: учених, дослiдникiв, краєзнавцiв та iн. Зокрема, у об'ємному виданнi, колективу авторiв-учених Черкаського національного унiверситету iм. Б. Хмельницького «Черкащина: Iсторiя краю та його людностi» (2017) теж, мiж iншим, вмищено дещо осучаснену версiю «Проблема Артанiї» [25, с. 608–610].

«Цiкаво, що ж це за «таємничий острiв русiв» такий? Що ученi мужi, «ламають списи» навколо цього «чудового наукового вiдкриття», аж до цього часу» – обов'язково виникне запитання в одержимого краєзнавця iз глибоким проникненням в iсторичнi пракоренi, чи зацiкавленого молодого читача з допитливим розумом, якi навряд чи знайомi з писаннями навколо цього острова минулих попереднiх рокiв. Тож заглибимось, пориньмо в далеку минувшину.

Вiдомо з iсторiї, що крiм свiдчень Геродота i Київського лiтопису, є ще повiдомлення про Русь середньовiчних арабських та перських географiв. Саме вони й залишили нечiткi згадки про «великий острiв русiв». Що ж вони писали справдi, якщо вiдкинути рiзноманiтнi нашарування, викривлення i прямi манiпуляцiї з текстами i фактами пiзнiших дослiдникiв? А може й не всi вони, що найвiрогiднiше, копалися в оригiнальних текстах.

Зразу зауважу! Прикметно, що араби i перси писали не в IX ст., як повiдомляв О. Знойко [24, с. 40–41], а за ним повторювали це й iншi, а в X ст. i пiзнiше! Досить важливим фактором є i те, що й самi повiдомлення арабських i перських авторiв багато в чому залежать одне вiд одного. Короткозведена характеристика «давньоруського» племенi Артанiя i територiї, на якiй воно мешкало, за повiдомленнями стародавнiх арабських i перських географiв, слiдує:

«Плем'я Артанiя – народ торговий i войовничий. Иноземцi там не бувають. Жителi цiєї країнi вбивають усякого чужинця, який подорожує по їхнiй землi. Самi ж вiдправляються по водi i ведуть торг, але ничого не розповiдають про свої справи i товари й не допускають никого проводити їх i вступати в їхню країнуп. З Артанiї вивозять чорних соболiв, чорних лисиць, свинець, а також «дуже цiннi клинки i мечi, якi можна зiгнути удвiчi, i вони знову виправляються, якщо вiдняти руку». Руси спалюють своїх небiжчикiв, а з їх багатими спалюються й дiвчата по їх доброї волi. Деякi з русiв голять бороду, iншi ж iз них закручують її у виглядi кучерiв. Їх одяг – короткi куртки.

Руси займають острiв у три днi шляху в довжину i ширину. За одними вiдомостями, вони мають багато мiст, по iнших – не мають нi сiл, нi рiллi. Їх князь носить титул хакан-рус (хакан, каган – вiд тюрського «цар»). Вiн живе в Артi (iнакше Артанi), «чудовому мiсцi, побудованому на стрiмкiй горi».

Про мiсце розташування Артанiї всi автори писали розпливчато i невизначено. Тож i не дивно, що такi неяснi описи арабiв стали предметом запеклих суперечок у свiтi iсторикiв i породили незлiченний ряд рiзноманiтних тлумачень. Артанiю шукали мало не по всiй Європi i Євразiї: на Волзi, близько Арзамаса, в районi Рязанi, Перми, Новгороду (при озерi Ильмень), бiля Чернiгова, у Криму, на Таманському пiвостровi. I навiть... у Скандинавiї i Данiї.

Найдавнiший Київський лiтопис – «Повiсть минулих лiт» говорить про три центри давньої Русi: Київ, Переяславль i Чернiгiв. Згiдно з лiтописом,

академік Б. О. Рибаків припускав локацію Артанії на Чернігівській землі, академік Б. Д. Греков вважав, що Артанія – це Причорноморська і Приазовська Русь. Були й інші гіпотези, але питання лишалось нез'ясованим.

Деякі українські дослідники, спираючись на дані археології та лінгвістики, локалізують цей острів на території Дніпро-Тясминського межиріччя: притока Дніпра Ірдинка, сучасне Ірдинське болото, р. Ірдинь та р. Тясмин нижче Сміли і до впадіння в Дніпро нібито являла собою єдину давню протоку або рукав Дніпра (річка Рута?) [26, с. 116–117; 27, с. 254–255]. Таке ототожнення Артанії з Черкасько-Смілянським островом стародавнього Дніпра, з огляду на реально існуючі факти, виглядає дещо фантастичним і з наукової точки зору недостатньо обґрунтованим.

Якщо уважно і глибше проаналізувати тексти і факти, проаналізувати неспівпадіння й деякі «дрібниці», на які мало хто звертає увагу, досягнути критичним мисленням весь наявний обсяг інформації, то виявляється, що нічого спільного в «острова русів», описаного середньовічними географами, з нашим Дніпро-Тясминським межиріччям немає.

Площа «нашого» острова (110x30 км) [25, с. 609] в кілька разів менша «арабського» (130–140x130–140) [24, с. 40–41]. При середній протяжності дня кінного шляху в 35–40 км, яку зазвичай приймають дослідники, зокрема відомий археолог, дослідник слов'янської культури й історії Стародавньої Русі Борис Олександрович Рибаків (Геродотова Скіфія. 1979), [28, с. 19–20] довжини порівнюваних островів приблизно однакові, зате шириною вони відрізняються дуже відчутно!

«Дехто із старих капітанів дніпровських пароплавів, лоцманів та рибалок знав про давній острів із народних легенд, які збереглися...» – це твердження О.Знойка бездоказове, так як жодним письмовим джерелом не підтверджене. Так як і не приведена жодна із таких «народних легенд, які збереглися», як він пише.

Історія в час, який ми розглядаємо, не знала в цій місцевості ніяких міст. Тому й дивно було б вважати Черкаси головним містом Стародавньої Русі, як припускав автор цього «сенсаційного відкриття». Та й про походження назви м. Черкас і його виникнення написано вже достатньо багато. Тож «тюрська» версія назви міста залишила більше питань чим відповідей, оскільки заснована була на довірі до неперевіраних джерел [29, с. 7; 30, с.180–181]. Аналогічно, сумнівні також і дані щодо Чигирини в тексті.

Разом із тим загальновідомо, що Черкащина з давніх-давен була районом землеробів. Ніколи не був цей регіон центром виготовлення дивовижних по гнучкості клинків і мечів. Невідомі такі факти історичній науці. Тим більше, не вивозили з цих земель і чорних соболів, та ще й свинець. Навпаки, споконвічно, вирощували й виробляли на цих теренах традиційно, головним чином, – хліб насущний. Не видно на черкаській рівнинній місцевості і чудової обривистої гори, де міг би жити володар Артанії. Ніколи тутешні руські князі не називалися тюркським титулом «хакан».

Басейн р. Тясмин разом із Пороссям і межиріччям Росі та Дніпра віднесено до Києво-Черкаської групи пам'яток скіфської культури як окремого племінного підрозділу [31, с. 229; 1986, с. 90; 32, с. 5], у межах

якого виокремлюють Тясминську, Канівську і Київську групи [33, с. 29–42]. Серед них басейн р. Тясмин вважають найбільш заселеним [31, с. 229].

Отже, як бачимо, Потясминня вирізняється значною кількістю яскравих пам'яток. А якщо ще врахувати такі особливості місцевості в межах тясминської луки, як неприступність і відокремленість, водні перешкоди у вигляді боліт, багатство на всілякі природні дари й мальовничість ландшафтів, то не дивно, що саме цю місцевість дослідники згодом стали ототожнювати із загадковим Островом Русів, відомим із письмових джерел Х ст., який мав схожі характеристики в опису Ібн-Даста [34, с. 19–20] і який насправді стосується володінь норманів на Балтиці [35, с. 222–224], а це спонукає виявити «матеріальну базу» цього піднесення. Мабуть саме це і підштовхує багатьох ототожнювати з Потясминням (точніше, із місцевістю всередині тясминської луки) густо населений Острів Русів. Проте наявні археологічні матеріали поки що не підтверджують присутність тут виразних археологічних пам'яток саме давньоруського періоду. Виняток становить період VII–VIII ст. (пам'ятки пеньківської культури і типу Луки-Райковецької), але й вони відомі поки що на обмеженій території тясминського пониззя [36, с. 7].

І нарешті найголовніше, у Х ст. Ірдино-Тясминський рукав Дніпра уже не міг існувати, так як приблизно з цього часу тут уже протікала літописна річка Тясмин. У 937 р. на р. Тясмин відбулася сутичка дружини київського князя Ігоря з уличами, про яку літописець повідомляє: «И беша Игорь сидяще улице на Тясме и годяще оных по Днепру вниз и посемь прейдоша межи Бог и Днестр и седоша тамо...». [37]. У «Повести временных лет чернорезца Нестора Феодосьева монастыря Печерского откуда есть пошла Русская земля и кто в ней почал первое княжити»: «Тогоже (1190 р. – О.В.) лета Святослав с Рюриком, утишивше землю Рускую и половцы примиривше, здумавше, идоша на ловы по Днепру в лодях на усть Тесмени, и ту ловы деюще, и обловишася множеством зверей, бывше в любви и веселии по вся дни, возвратишася восвояси» [38, 313].

Неодноразові спроби локалізації «острова русів» і Артанії у Середньому Подніпров'ї, в Північному Причорномор'ї, Ростовській землі, Смоленську, на Уралі, у Скандинавії тощо так і не завершилися успіхом. Частина істориків відносить проблему Артанії і трьох груп русів до помилкового переосмислення в арабській географічній науці легенди давніх слов'ян про ідеальний політичний устрій [39].

---

1. *Семи-топографическая карта Киевской губернии уездов: Звенигородского, Чигиринского и Черкасского. Масштаб 5 верст в дюйме.* – М., 1822.

2. *Топографическая карта: Украина. Кировоградская, Черкасская области. Листы 134, 135, 153, 154. Масштаб 1:100 000.* – К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2000–2001.

3. *Черкасская область. Топографическая карта. Масштаб 1:200 000.* – К.: военно-картографическая фабрика, 1992.

4. *Goszczyński S. Pisma Severyna Coszczyńskiego. Tom 1. Zamek kaniowski. Poezyje liryczne.* – Lwow, 1838.

5. *Бобринський А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы: В 3-х т. Т. 1. Дневники пятилетних раскопок. Карта.* – Спб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1887. – X, 172 с., 24 л. ил.

6. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Киев : Киево-Печерская лавра. – 1864.
7. Коваленко Анатолій. Минула доля рідної землі, або сказання про Смілянщину. Науково-популярне видання. – Видавництво ВеГа. – 2009.
8. Державний архів Черкаської області, ф.695, оп.1, спр.37.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X, часть 1. Киевская губерния. – Спб., 1848.
10. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Спб., – К., 1852 г.
11. Histoire de Pologne par Joachim Lelevel. Atlas contenant les tableaux chronologiques et genealogiques, et les cartes geographiques de differentes époque. – Paris-Lille, 1844.
12. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпряньська минушина XVIII–XX століття. Черкаси : «Вертикаль». – 2018.
13. Фундуклей И. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 10. – Ч. 1. – Киевская губерния. – С-П. – 1848.
14. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. – Киев. – 1901.
15. Bibliotheca geographorum arabicorum. Lugduni Batavorum, 1892. – Т. VII.
16. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1977. Т. II. Cz. 2.
17. Gockenjan H., Zimonyi I. Orientalische Berichte uber die Volker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: Die Gayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd-‘Ālam, al-Bakrī and al-Marwazī). Wiesbaden, 2001.
18. Новосельцев А. П., Паушто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. 476 с.
19. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. М., 2002. 368 с.
20. Калинина Т. М. Интерпретация некоторых известий о славянах в «Анонимной записке» // Древнейшие государства Восточной Европы: 2001 год: Историческая память и формы ее воплощения. М., 2003.
21. Коновалова И. Г. «Остров русов» как географический образ // Исторический вестник. – Том первый [148]. – Под общей редакцией А.А. Горского. Москва. – 2012.
22. Коновалова И. Г. Состав рассказа об «Острове русов» в сочинениях арабо-персидских авторов X–XVI вв. / Древнейшие государства Восточной Европы. – 1999. – М. – «Восточная литература» РАН, 2001.
23. Знойко А. Тайны древней Руси // Вокруг света. – 1962. – № 8.
24. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. Науково популярні статті, розвідки. – Київ. – «Молодь». – 1989.
25. За ред. В. В. Масненко, В. Т. Поліщука. Черкащина: історія краю та його людності. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А. – 2017.
26. Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – №1.
27. Сиволап М. Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995–2002 роках // АБУ 2001–2002 рр. – Київ: Шлях, 2003.
28. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. – М. : Наука, 1979.
29. Ластовський В. Легенда про походження міста Черкаси та її реальність // Часопис української історії. – 2015. – Вип. 32.
30. Ластовський В. Українські «Черкаси»: поява на історичній арені в контексті цивілізаційних процесів та історіографічного міфу // Українознавчий альманах. – 2015б. – Вип. 18.
31. Ильинская В. А. Скифия VII–IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 380 с.
32. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. / В. Г. Петренко. – САИ. – 1967. – Вып. Д 1–4. – 179 с.

33. Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) / Ю. Н. Бойко // *Древности* 1994. – Харьков: АО «БизнесИнформ», 1994.

34. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 255 с.

35. Александров А. А. Остров русов / А. А. Александров // *Stratum+ПАВ*. – СПб.; Кишинев : Университет «Высшая антропологическая школа», 1997.

36. Полтавець В. І. Історія населення басейну р.Тясмин в ранньому залізному віці (X–IV ст. до н. е.). Природно-господарський аспект. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ. – 2016.

37. Новгородская четвертая летопись.

38. Татищев В. Н. Собрание сочинений. – Т. IV. – История Российская. – Часть вторая. – «Ладомир». – Москва. – 1995.

39. Плахонін А. Г. АРСАНІЯ, АРТАНІЯ, АРТА [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003. 688 с.: іл.. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Arsaniia>.*

ВСТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)

ДЕ ШУКАТИ СТАРОДАВНЄ РАДИВОНОВО?

Важається, що сучасне с. Жаботин на Кам'янщині стоїть на місці стародавнього Радивонова. Уперше ототожнив Радивоново з пізнішим Жаботином, у 1882 р., видатний польський історик і етнограф, дослідник Правобережної України Едвард Руликовський [1, т. 3, с. 190–191]. Цієї точки зору він притримувався і в послідуєчому багатотомному «Словнику географічному Королівства Польського...», який виходив на протязі багатьох років [2, т. 5, с. 642; т. 6, с. 333, 523, 524; т. 14, с. 721–723]. Необережно довірившись авторитету визнаного історика і краєзнавця, за ним пішли й інші [3, карта; 4, с. 174] історики: П. Г. Клепатський, О. Яблоновський. До речі, неточності у працях як Руликовського, так і Клепатського зустрічаються не так і рідко. Думка, що склалася, утвердилася навіть у такій фундаментальній академічній праці, як «Історія міст і сіл УРСР» [5, с. 310].

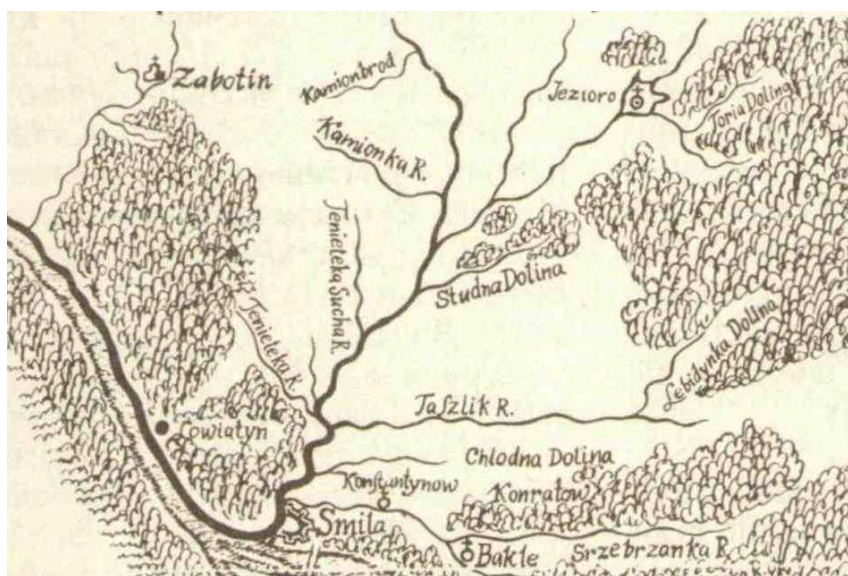
Як же відноситися до цього загальноприйнятого судження про «родство» стародавнього Радивоново і сучасного Жаботина? А сприймати це потрібно критично й довіряти лише історичним доказам, тобто першоджерелам. Якщо заглибитися в них, то ми з подивом виявимо дуже цікаві речі.

По-перше, «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1846» [6, с. 178] однозначно визначають Радивоново як – «**селище... на Тясмини**», і «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов: в 8-ми частях и 37-ми томах. 1859–1914» [7, с. 90] – «**селище... на реце Тясмене**». А Жаботин, як відомо, стоїть зовсім і не на р. Тясмин, а на р. Жаботинці.

По-друге, знаходиться Жаботин від р. Тясмин на відстані приблизно 10 км. Існує один документ, у якому знаходяться кількісні дані про місцезнаходження ряду географічних пунктів на Черкащині. Документ цей – «Опис Черкаського замку 1552 р.». У ньому приводяться відстані від замку до ряду об'єктів, у тому числі й «Радивоновское на Тясмине», яке розміщено в «четырёх милях от замку» [7, с. 90].

Якщо підрахувати, с. Жаботин буде на милю далі від нього. А одна миля складається з 7,4 км. Результат точно відповідає географічній милі, рівній, по визначенню, 1/15 протяжності дуги градуса земного меридіана. На середньовічних картах українських земель ця миля значиться як «польська». Якраз вона і використовується в описі Черкаського замку.

По-третє, не існує жодного автентичного історичного документа, у якому Радивоново називалося б попередником Жаботина!

Е. Руликовський у «Словнику географічному Королівства Польського...» пише (звернімо увагу, без посилання на будь-яке джерело!!!), що він у 1640 р. «на урочищі давнього Радивонова перший раз заселився». (Селище Радивоново останній раз відмічається в люстраціях воєводства Київського

в 1636 році) [4, с. 174]. Жаботин же вперше зустрічається (у статусі «местечка... расположенного на речке Жаботинке») в 1643 році.

Станіслав Освенцім, який супроводжував гетьмана Станіслава Конецпольського у поїздки до задніпрянських володінь 1643 року, робить у своєму щоденнику запис: «Ми виїхали з Тясмина (Сміли) три великі милі татарським шляхом, диким, безлюдним краєм, доїхали до містечка Жаботина, що лежить над річкою Жаботинкою, тут ми зупинились для відпочинку і ночівлі» [8, с. 126–151].

Тож, якщо слідувати версії Е.Руликовського, виникає запитання: «Як могло новозбудоване село (ураховуючи обставини того часу) за три роки стати містечком?».

Жаботин, по згадуванню історичних документів, які ввійшли в широкий обіг завдяки домислу чи невдалого здогаду Е. Руликовського, з'явився після зникнення Радивонова. Погодьтеся: це – дуже слабкий і недостатній в документальному плані аргумент для встановлення історичної істини.

А істина, як видно, – у тому, що Радивоново і Жаботин – пункти абсолютно різні. Радивоново знаходилося десь поряд із р. Тясмин – при

впаданні в нього річки Жаб'янки (між Чубівкою і Лубенцями). Жаботин же влаштувався у верхів'ї річки Жаб'янки – на порядній відстані від р. Тясмин і Радивонова (можливо на місці одного із «входов», «што к тому селищу здавна прислухало».

1. Словник географічний Королівства Польського і інших країв слов'янських : в 15 томах. – Варшава, 1880–1902. – Т. 3.
2. Словник географічний Королівства Польського і інших країв слов'янських : в 15 томах. – Варшава, 1880–1902. – Т. 5, т. 14.
3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
4. Jablonowski Aleksander. Zrodla Dziejowe. Tom XXII. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficznostatystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Opisanie przez Alrksandra Jablonlwskiego. – Warszawa. 1897.
5. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1: 1340–1506. – Спб., 1846.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов: в 8-ми частях и 37-ми томах. – К., 1859–1914, ч. 7, т. 1.
8. Дневник Освецима // Киевская Старина, 1882, т. 1.

БРЕЛЬ Ольга,
старший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

З ІСТОРІЇ ЧАСТУВАННЯ В ДОМІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Про Богдана Хмельницького збереглося чимало спогадів його сучасників. Є згадки про його зовнішність, а також про характер, манеру поведінки. Серед відмінних рис Богдана Хмельницького – гостинність. Очевидно, що ця риса сформувалась під впливом як культури Речі Посполитої, так і під впливом місцевих звичаїв. Так, у монографії Є. Карновича «Нариси і розповіді зі старовинного побуту Польщі» у розповіді про князя Карла Радзивіла відмічається, що «міцна проти горілки голова і місткий шлунок, – ці дві необхідні чесноти гостинного господаря, зобов'язаного давати приклад своїм гостям, – вважалися взагалі не останніми достоїнствами порядної людини» [4, с. 182]. Щодо місцевих традицій, можемо прочитати у «Літописі Малоросії» Жана-Бенуа Шерера: «Гостинність так поширена по всій Малоросії, що іноземець, подорожуючи по країні, ніколи не потребує робити витрати на ночівлю та харчування. В запорозьких козаків курені завжди стоять відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, навіть якщо нікого нема вдома. Йому навіть ніхто не дорікне, як він усе з'їсть...»

[11, с. 67]. Отже, не дивно, що мандрівники і посли, які прибували в Чигирин з візитами до Богдана Хмельницького, у своїх нотатках відзначали частування в домі гетьмана.

Почесних гостей зустрічали згідно з дипломатичним протоколом, який сформувався при дворі Б. Хмельницького в Чигирині [7, с. 50–54]. Прибулих селили у спеціальному будинку, інколи – у приватних будинках міщан неподалік від гетьманського двору. Обов'язково забезпечували провізією, і кормом для коней. Зазвичай, почесних гостей до гетьманського дому офіційно запрошував військовий писар Іван Виговський. Часто після ділових переговорів гетьман частував гостей обідом, під час якого ділова розмова могла продовжуватись.

Зустрічав гостей Б. Хмельницький у своїй кімнаті. Шведський посол Готард Веллінг відзначає: «... гетьман живе просто і мізерно, так що в тім же покою, де він дає аудієнцію, він їсть, спить і всю свою фамілію при собі має...» [3, с. 1327]. На обіді присутні були, крім почесних гостей, представники козацької старшини, а також члени сім'ї гетьмана. Неодноразово згадується, що за столом була і дружина гетьмана.

Про убранство гетьманського столу пише венеціанський посол Альберто Віміна: «Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж уся сервіровка і начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і келихів» [8, с. 74]. Павло Алепський, який супроводжував свого батька, антиохійського патріарха Макарія, у своїх подорожніх нотатках згадує «розмальовані череп'яні вагани» на столі гетьмана у Богуславській фортеці [10, с. 107]. Дослідник С. К. Кілессо висловлює припущення, що це посуд із Голоківського гончарського осередку, і зазначає, що головківська кераміка була при гетьманському дворі [5, с. 89]. Конрад Гільдебрандт, який був у складі шведського посольства Г. Веллінга на Україну, описуючи обід у гетьмана, згадує срібні чарки та скляні чаші [9, с. 58]. Під час археологічних досліджень у Чигирині, зокрема в Нижній частині міста, було виявлено фрагменти керамічного та скляного посуду, а також двозубу залізну виделку з роговою ручкою [6, с. 58]. Таким чином, спираючись на дані писемних джерел та результати археологічних досліджень, можна припустити, що гетьманський стіл був сервірований керамічним та скляним посудом, срібними чарочками та келихами, а серед приборів були не лише ложки, але й виделки.

Чим же пригощав Б. Хмельницький своїх гостей? А. Віміна відмічає: «Однак гетьманський стіл не бідний добрими і смачними наїдками і звичайними в країні напоями: горілкою, пивом, медом. Вино, яким мало запасуються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності поважних іноземців» [8, с. 74]. К. Гільдебрандт пише, що «хоч у них почався вже піст, гетьман проте гостив його м'ясом» [9, с. 57]. П. Алепський подає опис обіду у Б. Хмельницького у Богуславській фортеці: «На цю гетьманову учту горілку подали вищого ґатунку у срібному поставцеві. Він спочатку припрошував пригубити владику нашого патріарха, слідом пив сам і частував кожного з нас. Господи, подивись на цю душу із праху земного! Дай, Боже, йому тривалого віку! Він не утримує ні підчашого, ні подавальників, які наливали б і подавали йому питво й страви, як це водиться у царів

і правителів. Відтак було подано до столу розмальовані череп'яні вагани з рибою, соленою та вареною, та іншими стравами» [10, с. 107].

Які страви були на гетьманському столі, можна довідатись і з повідомлень авторства Г. Л. Боплана, А. Віміні, П. Алепського, Ж.-Б. Шерера, П. Шевальє. Так, П. Алепський відзначає: «ця благословенна країна схожа на гранат, привабливий ззовні й поживний усередині» [10, с. 92]. Є згадки, що земля дає «такий урожай збіжжя, що люди не знають здебільшого, що з ним робити» [11, с. 19], «смачні овочі і велику кількість спаржі, настільки розкішної, що вона не уступає найкращим веронським сортам», різноманітні сорти фруктів [8, с. 68]. А. Віміна відзначає, що у великій кількості люди вирощують капусту, яку вживають або свіжою, або солять про запас посіченою, а також сіють багато огірків, які «теж солять і вживають з хлібом або як приправу до м'яса та риби» [8, с. 68]. «Купці привозять сюди оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, ... шафран, прянощі» [10, с. 178]. Крім того, мандрівники відмічали достаток «в молочних продуктах, м'ясі і рибі» [8, с. 67]. П. Алепський зазначає, що у дворі кожного господаря можна побачити «десяток видів домашньої худоби і свійської птиці»: коні, корови, вівці, кози, свині (різноманітних порід), кури, гуси, качки, індички, свійські голуби [10, с. 94], а «у полях та перелісках побачиш фазанів» [10, с. 93]. Щодо риби, то вона «напродиво дешева, будь-яких гатунків і видів». Дослідники відмічають, що на той час в річках, озерах та лиманах виловлювали білугу, осетрів, севрюгу, стерлядь, сомів, коропів, судаків, окунів, щук, тараню, скумбрію, лящів, пліток, карасів, бичків [10, с. 177]. Г. Л. Боплан, описуючи традиційні бенкети польської шляхти, відзначає, що кожна м'ясна страва подається з відповідним соусом і приправами; стосовно рибних страв, він пише, що її «так смачно готують, додаючи різноманітні приправи, що навіть у найбільш пересичених гостей відразу ж з'являється апетит». Крім того, на стіл могли подавати солоне сало, горохове пюре, пшоняну та ячмінну каші, встояне молоко, сир [1, с. 110, 111]. П. Алепський пише, що в домі архімандрита у Печерську їм до столу подавали «солодощі й варення, а саме: варення з молодих, ще зелених, молочної спілоти, а тому солодкавих волоських горіхів, цілих, у шкарлупках, варення з вишень та іншої садовини, не званої в нашій країні» [10, с. 124].

Отже, можна зробити висновок, що на гетьманському столі були різноманітні смачні страви з м'яса і риби та закуски із свіжих та солених чи квашених овочів, фруктові десерти.

Часто по закінченню обіду застілля продовжувалось – гетьман частував гостей спиртними напоями. У повідомленнях російських послів згадується, що під час таких частувань гетьман наказував стріляти з гармат. «І вставши й вийшовши з-за столу, [гетьман – прим. авт.] пив чашу і всім підносив [за здоров'я царя, його дружини та дітей – прим. авт.]... А після того наказав стріляти з гармат за государеве здоров'я. І за кожним пострілом гармати він вставав, знімав шапку і молив за здоров'я царя» і припрошував випити [2, с. 427]. К. Гільдебрандт теж згадує про звичай пити алкогольні напої по обіді і в зв'язку з цим описує цікавий випадок: «Після їжі силували (присутні за столом) дуже пана посла випити з ними оковити, яку гетьман пив

із невеличкої срібної чарки. Посол кожного разу дуже випрошувався, бо, мовляв, він до такого питва не звик, що воно йому цілком не допоможе, що від нього він міг би сливе стати несамовитим та безглуздим. Таке вияснювання велося довгий час. При всьому тому, коли до нього знов чарка доходила, приявні козаки дуже дивувалися, а пан канцлер [Іван Виговський – прим. авт.] взявся (йому) якось так пояснювати, що з цього можна зміркувати нещирість. Щоб таке підозріння від себе одхилити, пан посол змінив поведінку. Він узяв чашу питного меду, якого на столі, разом із пивом, було багато, й сказав, що радо вип'є повну чашу меду, а коли їм було б не досить, то він може цілком (чашу) зжерти. І він відгриз із чаші великий шматок скла, жв'якав його, не раничи уст, і з'їдав його. Вони його до цього не допустили, але не дуже таки були задоволені» [9, с. 57, 58]. Цей запис К. Гільдебрандта дозволяє припустити, що для гетьманських частувань був притаманний обряд братчини, коли чаша (братина) передавалася по колу. Цей обряд був символом єдності, дружби, вірності. Підтверджують це припущення і записи П. Алепського: «Довелося бачити, як подавали горілку до столу мисчинами (глибокими, схожими на макітерки, їх називали лобанями. – прим. М. Рябого), козаки зазвичай черпали коряками (схожими на велику ложку, бо мали ручку, а ще мідними поставцями, ці чарки називали михайликами. – прим. М. Рябого) і пили таку міцну, що вона горить у вогні» [10, с.107].

Якщо за столом не велося ніяких ділових переговорів (ймовірно, що ділові розмови гетьман, зазвичай, намагався завершити до обіду [9, с. 57]), то обід проходив у невимушеній атмосфері, з жартами і веселощами. Так, А. Віміна відмічає: «Як я мав змогу переконатися, за столом і при випивці немає нестачі у веселоощах і дотепних жартах. Я міг би навести кілька тому прикладів, але заради стислості розкажу лише один. Якось мій слуга дуже вихваляв перед козаками велич і чудеса міста Венеції, і його жадібно слухали. Набалакавшись вдосталь про становище, фабрики і багатства міста і описавши величину його, оповідач додав, що вулиці в місті такі широкі, що самим міщанам трапляється заблукати в них. «Ну, ні! – заперечив один козак. – Цим ти не хвались своєю Венецією. Я тобі скажу, що те саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то уже не втраплю у двері, щоб повернутись додому» [8, с. 74]. К. Гільдебрандт, описуючи обід у гетьмана, згадує, що за столом був присутній «купець, що мав рудого кудлатого вченого пса, який ковтав м'ясо, нічого не відчуваючи, з чого гетьман сміявся» [9, с. 57]. В цих же нотатках відмічено, що під кінець застілля «гетьман звелів подати собі цитру, тринькнув по ній декілька раз і віддав її знов» [9, с. 58].

Зазвичай, такі обіди у домі гетьмана затягувалися аж до вечора, після чого гості розходились: хто по домах, а хто до своїх визначених помешкань.

Таким чином, можемо зробити висновок, що Б. Хмельницький серед тогочасної світової спільноти зарекомендував себе як гостинний господар, який щедро частував своїх гостей, дбав про невимушену і сердечну атмосферу за своїм столом. Ці деталі є ще одним маленьким штрихом до портрету великого гетьмана.

1. Боплан Г. Л. *Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький*. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
2. *Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах. Т. II: 1648–1651 роки*. – М., 1954. – 560 с.
3. *Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук.думка, 1991. – (Пам'ятки іст.думки України)*. – Т. 9. Кн. 2. – 1997. – 776 с.
4. *Карнович Е. П. Очерки и рассказы из старинного быта Польши*. – С.-Петербург, 1873. – 353 с.
5. *Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю*. – К. : Техніка, 2000. – 144 с.
6. *Куштан Д. Результати роботи науково-дослідної експедиції «Чигирин-2005» // Чигиринщина : історія і сьогодення : Матеріали наук.-практ. конференц. (17–18 травня 2006 р.)*. – Черкаси : «Вертикаль», 2006. – С. 53–62.
7. *Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба*. – Черкаси : «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О. О., 2005. – 86 с.
8. *Молчановській Н. Донесеніє венеціанца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницкомъ (1656 г.) // Кієвская старина: ежемєсячный исторический журналъ*. – январь. – 1900 г. – Кієвь. – С. 62–75.
9. *Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // Записки наукового товариства імени Шевченка. Том CLIV. Праці історично-філософичної секції за редакцією Івана Крип'якевича*. – Львів, 1937. – С. 41–69.
10. *Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського*. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 293 с.
11. *Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов*. – К. : Укр. письменник, 1994. – 311 с.

о. Юрій МИЦИК,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
Національної академії наук України*

**ІНСТРУКЦІЯ В. ІСКРИЦЬКОМУ, КОРОЛІВСЬКОМУ СЕКРЕТАРЕВІ,
ПОСЛАНЦЮ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО
ДО КОЗАКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
1682, ЛИПНЯ 29 (?). – ЯВОРІВ (?)**

Важливе*

«Інструкція уродженому Василеві Іскрицькому, нашому дворянину, відправленому до Димира, дана з канцелярії й. к. м., п. н. м.

Нечувана від віків московська трагедія, зворушує кожного **in admirationem** Божих вироків, **jusqam factorum**. Так **non si- nit**, щоб батьківську серце й. к. м., п. н. м. Речі Посполитій і милість до християнства, **otiosa aure** про неї мала чути і бачити, тому завжди як власні життя і кров до примноження Божої хвали і суспільного добра, охоче **impendit et immolatur**, так і власну

голову, пишається Річ Посполита і **zactania errigitur** на вість про так жорстоку смерть, коли отруїли царя його мосьть, святої пам'яті небіжчика Федора Олексійовича, нашого брата, і вважаючи, що так замішання може спонукати ворогів святого хреста **innitare** до задуму про християнські краї, щоб на них несподівано напасти. Він може опанувати або принаймні спустошити, а **primam praedam** в першу чергу захоче підкорити собі Задніпря і ті землі, котрі за (Андрусівським) перемир'ям дійсно роками до московської держави належать, але є дідичними Речі Посполитої і коли невдовзі скінчаться перемирні роки, вони повинні повернутися до **compagem** і спільної матері.

Й. к. м., п. н. м., вважає, що від віків московські орди, як от Астраханська, Казанська, Рязанська, Касимівська, башкири й калмики давно до згоди з собою **tentantur**, давно від Криму **solicitantur**, давно з Азова турецька потуга заглядає на московську державу і не може зносити їх (московських) успіхів, давно Крим гостриться на християнські душі і тоскно йому без полону, бо щорічною даниною не може задовільнитися. Він тільки чекає okazji і тепер претендує на недоплачений харч, як ми маємо інформацію від тамтешнього посла, який прибув до двору й. к. м. Тому й. к. м., п. н. м., із своєї вродженої любові до вітчизни, до Бога, його святинь і всього християнства, з побожності, під батьківську опіку бере тамтешні країни перед всім тим **sepenrionu** перед загрозою так великих над ними небезпек, перестерігає і прагне знати, якої треба милості, допомоги, **zaszytu** і порятунку від й. к. м., п. н. м.

А як колись уродженого Тетерю, запорозького гетьмана, мав під великою увагою **ac piss in patriam conatus** його **amplectubatur** і любив, так обіцяє любити і його племінника уродженого Іскрицького, який вихований на королівському дворі, освічений тривалою подорожжю за королівський кошт і пішов шляхом свого дядька (вуйка), і хоче як найдосконаліше, найщиріше і найрезультативніше прислужитися вітчизні і церквам Божим і маєстату Господньому.

Тоді посилає його й. к. м., п. н. м., до Димира, де безпечне місце і королівська залога, якнайшвидше ставши, буде старатися, щоб якнайшвидше озватися до козацької старшини, старинних полковників, котрих Самойлович постриг у черняки. Оповість їм про всі вищезгадані небезпеки, інформуючи при цьому, що є посланий з тією інстанцією, щоб отримати від кожного з них те, що їм треба від й. к. м., п. н. м., і що вони для свого порятунку хочуть знайти.

Найбільше їм треба довести те, що без генеральної ради вони не зможуть порозумітися і домовитися щодо того, який їм порятунок найпотужніший. З цим не можна зволікати, бо таких раптових небезпек не треба чекати, щоб ворог роздивився, приготувався і зважився на їх придушення, спустошив і ефективно вів війну.

Тепер саме час, нарадившись якнайкраще, єднатися з й. к. м., п. н. м., злучитися силами з Річчю Посполитою і зміцнитися поки спільний ворог застряг в угорській війні і не сподівається такої погоди в московській державі. Почувши ж про неї, постарається видостатися з угорської війни і шукати миру з християнським цісарем.

Отже в руках старшини є відкрити очі молодцям і самим зауважити погибель цілого народу, шукати способу як статечно врятуватися, чи вони воліють перетворитися з рицарських людей в селян і так помирати.

Чи не побачать велику подібність цього, бо Запорожжя закрите турецькими замками і на його придушення через шпаринки дивились, щоб було викоренено це гніздо. А там збиралися молодці, тікаючи від всіляких утисків і по всіх берегах і врешті на сам кінець Чорного моря заносючи вогні.

Тоді повинні зрозуміти, коли так станеться, і вимруть старі козаки, а молодь виросте в бездіяльності, то не буде пам'яті про рицарські козацькі діла, а всі обернуться в селянську роботу.

Добре було б тоді все це донести до відома уродженого Мазепи, який, повернувшись із столиці, вже, знати, став осавулом. Подібно доки жив цар й. м. небіжчик (Федір), доки жили в столиці бояри, з котрими він знався і здобув їхню протекцію, доки квітнула ця країна. Але ніколи не мала їхня рада доброго підгрунтя, хоч уроджений Мазепа тоді міг надіятися на своє щастя. Тепер же, коли все перевернулося, коли гине царський дім і бояри втоплені у власній крові, а держава розривається, то за нинішнім царем, то за царівнами, яким потрібні чоловіки і окремих уділ, то за Каспулатом Ценцеловічем (Муцаловичем?), котрий з донськими козаками, башкирами черкесами, калмиками йде війною на столицю і вже, видно, перейшов ріку Оку, і аж до Смоленська віддає накази й смоленська шляхта стає на його боці, не довіряючи боярам. На що зважиться уроджений Мазепа, на кого покладеться в такому замішанні, кому довіряться? Чи не краще йому повернутися до свободи, в якій народився, виріс і повернутися до того володаря (короля), котрого він завжди знав як милостивого для себе, провести решту життя з вихованими юнаками, ніж покладатися на делікатність тих, хто сам гине й погано знається в рицарських людях?

Бідний птах хоча його у клітці годують, він шукає свободи, а людині розумній має смакувати невільниче життя, що насправді суперечить Богу, котрий дав нам **literum arbitrum**, і розуму, котрим що досконалішого не те, що **ignobilicio** радить. *(тут треба звірити з оригіналом ще раз, бо кінець речення не зовсім зрозумілий. я його виділив великими літерами)*

А яка їхня свобода, нехай візьме міру і **rekoliguja się**, коли ані цей бік Дніпра, ані за Дніпром до й. к. м., п. н. м., не мають доступу, скрізь за ними стежать і хоча за роками перемир'я є під Московською державою, видно їм не дозволяють знати вітчизну і дідичного пана.

Додасть і то як старшині, так і уродженому Мазепі, взагалі всім, до кого тільки може дійти листування, що перемирні роки щонайбільше за вісім скінчаться, а довго це не потриває.

А навіть і дотримуватися їх Річ Посполита не зобов'язувалася, бо на цю статтю погодився й. к. м., п. н. м., на прохання московських послів і взяв від них присягу на гродненському сеймі, що шляхті обох цих народів мало бути на примноження хвали Божої, святих церков, вихід з неволі, під котрою стогнуть із святинями Божими.

Мета порозуміння була, щоб з усім християнством на сході сонця готували зброю і вже присягалися, вже християнські монархи виходили

на море, вже й билися з турецькими галерами і розбивши їх, цілий рік стояли над замками, котрі прикривають Константинополь з моря, але все це **evanuit**, коли Московська держава не дотримала присяги, яку двічі приймали на євангелії від царя небіжчика святої пам'яті Олексія Михайловича, і від царя небіжчика й. м. Федора Олексійовича, також на євангелії. А від думних бояр шість разів поновленої присяги не дотримали, підвели нас, к. й. м. і Річ Посполиту.

А потім Господь Бог за це карає, бо ці топляться у своїй крові, жалюгідно самі гинуть.

Все ж коли й. к. м., п. н. м., зрозумів, що московських незграбності й недотримання слова не може переламати і облишив московітів, зупинившись тільки на тій кондиції, щоб йому було вільно затягувати на цю війну за свої кошти козацьке військо і вже були приготовані гроші, сукно, борошно на сорок тисяч козацького війська, артилерія, кіннота, котра зокрема при цьому війську мали воювати. Але й цього злість та спротив тамтешньої ради не дозволив, не зичили слави козацькому війську і прислуги перед Богом, не хотіли хліба й здобичі, не хотіли братання з польським рицарством, щоб пригадати собі свободу, не відчули її смаку і до власної вітчизни не думали повернутися.

Не тільки цим завдали кривди козацькому війську і всьому руському народу, але не менше Речі Посполитій, коли її так підвели і без московської допомоги вона мусила поступитися туркам Кам'янцем і Поділлям, хоч це було їй тяжко. Однак вона добилась на переговорах того, що вся Україна має належати козакам і турки не повинні наблизитися до неї чи будувати в ній фортеці.

А потім й. к. м., п. н. м., проливши власну кров, допильнував цього і вчинив під Жванцем і в Константинополі через свого великого посла те, що Україна самим козакам записана особистою присягою султана.

А хіба не доказ цього те, що у зруйнованому, зжалься Боже, Чигирині, вона не була віддана Хмельниченку і той жив у Немирові.

Але й Чигирин можна було б оборонити, коли б Ромодановський наступав. Дивився на це один з посольських людей, котрий жив біля султана ще під Силістрією під приводом листування з візиром і спеціально свою людину поставив при візиру в усіх таборах для того, щоб всьому приглядався для доброї нашої поінформованості. Отож він і дивився на це, коли чотири дні турки тримали коней за повід, мали нав'ючених мулів, коней, верблюдов, і вже готувались тікати, якби був Ромодановський на горі, хоча б за Тясмином показався.

Тільки тоді, коли за московською згодою спочатку в Криму через стольника Тяпкіна, потім в Константинополі через посла дяка всю Україну по Дніпро віддали під турецьку руку, не маючи до цього ніякого права. Бачить весь руський народ, все козацьке військо, хто панує в Немирові і як чужі народи обсідають Україну, а козацький народ витискують аж доценту погублять і викоренять.

Що здалеку і завчасно й. к. м., п. н. м., як хоробрий і розумний монарх І незрівнянно над усіма осяяний мудрістю Святим Духом, залишив і вимовив

на переговорах собі й Речі Посполитій, як здавна бувало, Білу Церкву з усіма містами й селами, також Паволоч з усіма містами й селами, щоб козацьке військо і весь руський народ мав своє гніздо й притулок, хоч би їх московський народ, змовившись з турками, задумав викоренити.

Але це є в руках самих і козацьке військо має думати про свій порятунок і святої віри, має час вирватися з неволі, показати світу, що вони не приречені своїми батьками, бо в них та сама мужність, серце, християнська ревність, яка була у їхніх дідах, прадідах і пращурах.

Треба розуміти, хоч Річ Посполита і ослаблена, і рятуватися не мала б, але пам'ятають як у великих війнах, протидіючи головним і численним ворогам без жодної допомоги, у Речі Посполитої вистачало сил при козацьких самопалах.

Нема під сонцем світу такої потуги, котра не переломила б від польських шабель при козацьких самопалах, бо має Бог Річ Посполиту як нездоланий і непереможний мур християнства – Річ Посполиту. Дав Бог й. к. м., п. н. м.. здоров'я, розум, достатки, дав військо, мужніх вождів, дав рицарство, запал, дав домашню злагоду, що всі на один заклик готові сісти на коней.

Війська теж треба не збирати по волості, шукати, набирати або навчати; військо старовинне, досвідчене, окурене табірним димом, яке може за день стати наготові там, де вкаже потреба.

Отож заради Бога чи не покажете здоровий глузд, бо ліпше мати голову й пана у Києві вдома, в гнізді, у близькості, ніж шукати столиці з пролиттям власної крові. Або з Криму або із Стамбулу його виглядати та сподіватися.

Все ж сто років тому або трохи більше київський митрополит висвячував московського, якого тепер звать патріархом. А хіба не вічний сором потомкам, що тепер через гнусність чи незрілість (**МОЖЛИВО: «виродків», див. оригінал**) сині чи митрополита, чи патріарха, який узурпує і керує київським митрополитом і панує над київськими церквами Божими, а йому ж підлягав з давніх давен (**або: з предків своїх**).

А як й. к. м., п. н. м., любить церкви Божі, як старається про збільшення їх числа, чимало тому доказів, коли ж їх і в своїх діничних добрах засновує, розширює, оздоблює, примножує, дозволяє їх засновувати в королівських добрах і дає їм прибутки.

А то й тепер на минулому сеймі греко-руського духовенства надав їм більше вшанування, ніж колись, наказав зрівняти їх з латинським духовенством, визволив з підданства панам, а церковних людей – від чиншів і податків і взяв у свою власну батьківську протекцію, аби тільки вони не вивозили секретів з Польщі до Константинополя під приводом релігії.

Але як любить, шанує і охороняє й. к. м., п. н. м., самих козаків, визнають і самі вони, котрі або на війнах з й. к. м., п. н. м., або на дворі його панському бували, або потрапляли до неволі і тоді для них завжди бувала відкрита королівська шкатула, відкриває й тепер їм батьківське серце. Відкриває королівські покої, відкриває власну шкатулу, не чекаючи сейму, аби тільки були вдячними і як вільне рицарство до хороброго пана, як блудні сини поверталися до батька й матері.

З цим відправлені в різні сторони духовні особи, і мають такий наказ: коли будь-що вчинять, то згаданому уродженому Іскрицькому повідомляти, а самі поверталися для завершення своїх справ на Задніпря.

Якщо до Димира їм йти далеко чи важко, тоді до Межигірського монастиря або на якесь інше місце коло Дніпра мають приходити і повідомити про себе до Димира, щоб уроджений Іскрицький негайно з ними зв'язався, а які відомості він дістане від них, то негайно через пошту доповідав й. к. м., п. н. м. А чого душі було б потрібно, задовільнити (?), про що треба взяти обширну інформацію з канцелярії. А що в такому разі не новина різних прикладів, то особи відправлені на Задніпря, одна про другу не знають і треба, щоб і далі цього не знали.

Але й на Запорожжя послано, бо з цього гнізда, рицарського як завжди, насамперед треба сподіватися потіхи.

Знати і про білоцерківського протопопа, котрий у цій довірній справі, котру мав на Задніпрі, на Запорожжі й околицях, і у своїй звичайній зичливості сидіти, склавши руки, не буде. Знати і про вельможного хорунжого коронного (*Ієроніма Любомирського – Ю.М.*), котрий в цей час у Полонному буде резидувати, а за ним радимо зв'язуватися, якби щось несподівано і непередбачуваного трапилося.

Подали теж оказію з київським духовенством до конференції. Треба її спеціально шукати, бо претендує уроджений Іскрицький з ними на довіреність. Тоді київське духовенство і інше, як найдосконаліше цих всіх конфедерацій вчинити **capacem**, не так уродженого Іскрицького й. к. м., п. м. м., зобов'язує, щоб тільки Межигірський монастир мав до конференції, особливо, коли б на Задніпрі **uczsełanie (?)** там його оголосити, а потім **pericitati** міг. Але вільно йому це місце щоразу переміняти для безпеки на свій розсуд, аби тільки не загубив цієї інструкції, щоб якимось випадково не потрапила до чужих рук, бо є під печаткою. Тому її ніколи з собою на **congerencye** не буде брати, але має її залишати у безпечному місці.

Чим більше й. к. м., п. н. м., своєї довіри згаданому уродженому Іскрицькому виявляє і на його руки покладає керівництво так величного моменту Він покладається на його вміння та зичливість, довіряє його **ac dexterinari**, не сумнівається, що він його у цьому не підведе, що згаданий уроджений Іскрицький за прикладом гідної пам'яті свого вуй (*Тетери – Ю.М.*), щиро і якнайгідніше служачи Речі Посполитій, буде пам'ятати милість й. к. м., п. н. м., котру йому по-королівські назавжди обіцяє.

А що меморандум цьому подібний, довірений його рукам, для велебного протопопа, який бере уроджений Іскрицький і відповідь й. к. м., п. н. м., належну цьому ж уродженому протопопу, також лист від велебного в Богу ксьондза підканцлера (*кс. Яна Малаховського –? – Ю.М.*). Тоді наблизившись до Білої Церкви, він дасть знати згаданому велебному протопопові, щоб той на певному місці на дорозі з'їхався з уродженим Іскрицьким. А віддавши йому листи, згаданий меморандум дасть прочитати і дозволить йому його переписати, якщо схоче. Але з своїх рук він не випустить і збереже, як автентичну річ разом із своєю інструкцією, яку бере

тепер, і віддав їх до канцелярії після свого щасливого повернення, але давши оригінал меморіалу до рук згаданого протопопа. Найліпший привід для не дання оригіналу той, що він сам його потребує для своєї інформації. Але якщо б коли когось із людей, з котрими трактує, із своїм листом велебний протопоп послав для більшої віри, тоді цей меморіал буде читаний в руках уродженого Іскрицького. Зауваживши, що та особа щиро хоче його прочитати, а не для обману, тоді його буде вільно показати. Що довіряє розуму уродженого Іскрицького, як і всю цю справу. І щоб все це, взяте для себе й для велебного протопопа, тримав у найсуворішому секреті.

(АГАД.-Ф. «Архів Замоїських». – № 3036. – С. 252–260. – Оригінал (?).

ВЕТРОВ Олександр,
*почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)*

ЦІНА ЗА ГЕТЬМАНСТВО «СХОЖДЕНИЕ СМЕЛОЙ»

Ще в січні 1668 р. на черговій козацькій раді в Чигирині було вирішено не визнавати в Україні верховної влади ані царя московського, ані польського короля, а просити протекції султана (як відносно нейтральної сили) на умовах цілковитої автономії українських земель. Згодом, восени 1668 р., спеціальні послы Дорошенка, Григорій Білогруд та Лев Бускевич виклали в Стамбулі ще більш вигідні для України умови договору з султаном; йшлося фактично про міждержавний союз (на традиційних засадах, започаткованих ще Хмельницьким) з метою протидії польській та московській експансії.

У реальності ж події набули катастрофічного характеру. Звісно, султан мав свої «види» на українські землі. Коли весною 1672 р. турецький володар Магомет IV вдерся на Правобережну Україну на чолі 100-тисячного війська й оголосив Польщі війну («за те, що нападає на мого вірного Дорошенка»), величезна українська територія була перетворена на пустелю, міста спалені, сотні тисяч людей забрано в неволю. Найстрашнішим було те, що народ знав: султана підтримує сам Дорошенко.

Здається, ще недавно поляки називали Україну родючим Єгиптом. Навіть після тяжких визвольних воєн-кривавиць Б. Хмельницького Антіохійський патріарх Макарій мандрував землями Притясминня посеред утопаючих в садах і пасіках хуторів і містечок із безліччю жителів. Тепер від нескінченних міжусобиць, заколотів і татарських навал поселення все більше зубожіли, опустошувалися – край все більше і більше занепадав...

У кінці січня 1674 р. на гетьмана України П.Дорошенка вирушили об'єднані війська – російське, під начальством Белгородської воєводи князя Григорія Ромодановського, і козацьке, на чолі з лівобережних гетьманом Самойловичем (обраним у 1672 р. на місце заарештованого і засланоного до Сибіру Многогрішного).

Перейшли через р. Дніпро поблизу гирла р. Тясмин навпроти Крилова. Спалили Бужин, Боровицю, винищили вогнем чигиринські посади... Саме м. Чигирин, враховуючи міцність його оборони і з побоювання очікуваного приходу татарських сил, не ризикнули осаджувати й рушили вгору по Дніпру далі.

Один за іншим здавалися, здебільшого без опору, і присягали російському царю правобережні міста – Черкаси, Мошни, Канів, Стеблів. Вірні Дорошенкові залоги зазнали чутливих поразок у Лисянці, Тарасівці... Якийсь час упирався Корсунь. Тоді Самойлович відрядив до нього потужний козацький корпус, і тут ситуація змінилася. Колишні тут у зборі полковники і владці загомоніли проти Дорошенка так, що його вперті прихильники змушені були тікати в Чигирин. Найближчий із них, гетьманів брат, Андрій Дорошенко, проїжджаючи через Медведівку, обіцяв усім: *«Буду радити братові, щоб не губив світу, не сподівався більше ні на які турецькі і татарські посилки і здавався б царю»* [1, с. 273]. Було від чого втрачати бадьорість духу: і на Смілянщині, через яку пробивалися з Корсуня втікачі, не залишилося місць, жителі яких виявляли б готовність стояти за справу Дорошенка.

У середині березня на раді правобережного козацтва в Переяславі, під наглядом князя і боярина Ромодановського, проголосили нового правобережного гетьмана Самойловича (замість Ханенка і Дорошенка). Таким чином, він став єдиним гетьманом на обох сторонах Дніпра.

Тим часом знесилений Дорошенко відсиджувався в своєму Чигирині. Усе більше міст і полків підкорялися Самойловичу, тож влада його хиталася не на жарт. У квітні під владу московитів попали Сміла, Балаклея, Орловець та інші поселення.

Чигиринський гетьман у другій половині квітня здійснив спробу повернути втрачені території. У найближчій місцевості ключовим містом являвся Корсунь. Своїм універсалом Дорошенко закликав корсунців повернутися знову під його гетьманську владу. У разі непокори пророкував великі неприємності: *«К нам уже из Крыма и от салтана помочи одни пришли, а другие сильные уже сближаются, и время воинское уже открывається»*, – попереджав Дорошенко. [2, т. 11, с. 438–439].

Після Світлого тижня гетьман послав із Чигирина брата свого Андрія, а з ним козаків, сердюків і черемиських татар, котрі при ньому були, близько двох тисяч чоловік, під Балаклею і Орловець. Підійшовши зі своїми підручними до цих містечок, А. Дорошенко почав їх запевняти, ніби він і козаки, тепер *«учинились в подданстве у великого государя»*. Просив пустити в містечка і запрошував разом із ним і татарами йти на турків. Людей у Балаклеї й Орловці перебувало мало, доброї оборони вони *«имети не могли»* і тому, побоюючись, щоб їх не взяли приступом, *«обманами его прелесными сдались»*. Наслідки були жахливими. Тамтешнім старшинам свердлами очі вивертіли, інших багатьох побили і повісили, а інших жителів із дружинами й дітьми і чернь всю Дорошенко наказав віддати в полон татарам». [2, т. 11, с. 462–467].

Слідуючим був Корсунь і знову А.Дорошенко звернувся до містян із «прелесным» листом. Та корсунці вчасно встигли розкусити його підступний задум. Адже приховати те, що він накоїв напередодні в Балаклії і Орловці, було неможливо.

Не зумівши подібним же «прелесным» обманом заволодіти Корсунем, Андрій Дорошенко приступати до нього не наважився і повернув до Сміли. Тут він і татари «хотели так же учинить, как и над орловскими и балыклеевскими жители», але були вщент розгромлені. «Смеловские» жителі, як засвідчує документ, «тех Татар и Андрюшку под Смелым многих побили и гнали их до самого Чигирина: а толко... ушло с ним Андрюшкою казаков и Татар с 50 человек». [2, т. 11, с. 465].

За Дніпром про прихід до Петра Дорошенка татар Джамбет Гірея салтана і сумні події в Балаклії й Орловці дізналися з повідомлень старшин міст черкаської сторони від 29 квітня.[2, т. 11, с. 467]. Князь Ромодановський і гетьман Самойлович, «дождав времени воинской», направили сюди на «того салтана и Татар и на Петра Дорошенка» значне військо. Князь відрядив ратних державних людей: «рейтарського строю полковника Моисея Беклемишева, а с ним севского и белогородцкого полков копейщиков 50, рейтар 306, солдат 290 человек, да московского дворянина Ивана Лутовинова, а с ним Донских и Яицких и Арешковских казаков 225 человек, да сумского полковника Герасима Кондратьева с его полком» [2, т. 11, с. 463]. Гетьман послав переяславського полковника Дмитрашку Райча з полками: «переясловским, полтавским, миргородским, гадицким и лубенским, и с иными многими людьми воинскими». Дмитрашку було наказано, щоб він, перейшовши Дніпро і зійшовшись на цій стороні з полками «черкаським, каневским, корсунским, уманским, торговицким и с иными охочими, в Корсуні... будущими, людьми, шел на того салтана и Дорошенка и чинил, при Божией помощи, воинской промысел» [2, т. 11, с. 467]. Війська всі ці почали відправлятися в похід із 14 травня.

До приходу основних сил в Черкащину оборона краю від безперервних наїздів Дорошенкових загонів була покладена на козаків, які перебували на місці – зимували в Черкасах, Мошнах, Млієві і «в иных городах Дорошенкова полку». 21 травня близько чотирьохсот татар і чигиринських козаків були розбиті під Черкасами. Ратні государеві люди, доносив царю князь Ромодановський, багатьох тут побили «и гоняли, и секли на пятнадцати верстах, до реки Тясмина до Медведовского мосту и взяли в языцах (языків – О.В.) четырех человек» [2, т. 11, с. 487].

Слідуючого дня Дорошенко послав у розвідку «для языков» під Мліїв чоловік двісті липських татар і своїх козаків, котрі були там оточені і розбиті, частина захоплена в полон «несколько сот людей били и поимали было». [2, т. 11, с. 483–484].

А тим часом військо з московського боку, перейшовши Дніпро, з'єднувалися з цьогобічними козаками і підтягувалися до володінь Дорошенка. На початку червня Дмитрашка з 20-тисячним козацьким корпусом, російськими полками і «пятнацатма арматами» [3, с. 277]

зупинився під Смілою. Просувалися з дотриманням вимог безпеки. При Дорошенкові ще залишалися значні сили: три тисячі чоловік серденяцкой піхоти, кілька тисяч кінноти з компанійців і своїх козаків, близько тисячі липських татар, а головне, кримські салтани Дзямбет-Гірей і Теліг-Гірей із 20 тисячами орди, що трималася неподалік Чигирин, під Чорним лісом.

Розвідавши, що Дмитрашка стоїть під Смілою, маючи задум йти перш на Жаботин, а потім і на Чигирин, Дорошенко наказав зустріти ворога братові своєму Андрію. Наказний узяв із собою добірні війська. З ним пішли: серденята, компанійці, черемиси, колишній паволочский полковник Гамалія та гетьманів тесть Яненко зі своїми козаками і, нарешті, Дзямбет-Гірей із кримськими і ногайськими татарами – усього понад 10 тисяч осіб.

Переміщалися до Смілі обхідним шляхом, ховаючись, полями. Десь у районі нинішніх сіл Тернівки та Малої Смілянки подолали р. Ташлик і ще вночі підібралися до Костянтинівки. Під нею і зачалися, бо далі, у долині р. Серебрянки, угадувався вже табір Дмитрашки, котрий безтурботно спав. Дорошенко розраховував дочекатися світанку і, коли з табору пустять коней в поле на пасовище, вискочити із засідки і, відігнавши стада, ударити по бескінному ворогові.

Зажевірла зоря, починався день 9 липня...

Несподівано в ранковій тиші почувся віддалений гул литавр. Безумовно – сигнал побудки! Доносився він звідкись із-за Балаклеї. І тут якраз до Андрюшки підбігли татари. Тільки що їх розвідка донесла: за Балаклеєю виявлено ще одне вороже військо. Дорошенко не міг перш знати, що «в сход» до Дмитрашки йшли ще Гадяцький і Уманський полки. Обтяжені обозом, вони затрималися напередодні на переправі через р. Медянку між Орловцем і Балаклеєю. Це у них били на підйом у литаври!

Дорошенко вимушений був на ходу змінювати свій початковий план. Приймавши рішення бити противника по частинах, він кинувся з усім військом і ордою насамперед на менший його корпус, котрий знайшовся близько Балаклеї. Зав'язався бій. Січа була люта і кривава. Полягло в ній багато козацьких і басурманських голів... Минула година, друга, третя ... Наближався полудень, але Дорошенко, незважаючи на чисельну перевагу своїх сил, зламати опір супротивника ніяк не міг. Супротивна сторона билася несамовито, та й татари підводили. Вони зустрівши опір, намагалися в серйозні сутички не вплутуватися...

Урешті шум битви почули в присмілянському таборі. Зрозумівши, у чому справа, Дмитрашка Райча і Мойсей Беклемишев із козацької кіннотою і рейтарами кинулися рятувати своїх. Ще завзятіше зійшлися різноплеменні раті, і битва стала загальною. Кого тут тільки не було! Козаки з будь-яких місць цьогобічної і тогобічної України, рейтари з Москви й інших російських міст, козаки з Дону і далекого Яіка, татари з Криму, ногайці, черемиси, ляхи, волохи, серби... І козак рубав козака, українець – свого ж українця, іногородець-іногородців. Остервеніння сторін, пише історик, перевершувало міру ймовірності. [4, с. 225]. Брязкіт шабель, надсадне іржання і хропіння коней, гуркіт возів, бойові крики, відчайдушна лайка, викрики, стогони – усе зливалось в жахливу какофонію...

День хилився до вечора, а битва все ще тривала. Дорошенко, несучи значні втрати, задкував. А коли раптом побігли його ненадійні бусурманські «помочники», і сам став поспішно відходити до татарського табору на р. Ташлик. Тут-то козаки Дмитрашки з царськими московитами-ратниками і завдали противнику загальної нищівної поразки. Дорошенко зі своїми союзниками, «ни малой над войском тем... государским и казацким потехи не взял, своих многих людей там же на месте утратив, со стыдом в поля... пуститись имел» [2, т. 11, с. 492–493].

Розкидавши противника на всі боки, Дмитрашка ганяв його і рубав на просторі від р. Ташлик до р. Кам'янки. Тодішня р. Кам'янка, пізніше Суха Каменелиха, а потім Прусянка – струмок, що протікав із боку с. Жаботин через Михайлівку (Пруси) і впадав у р. Тясмин при с. Ревівка. Таким чином, від р. Ташлик (орієнтовно з району сіл Попівка–Тернівка–Мала Смілянка) противник утік, по всій видимості, спочатку в напрямку с. Райгород і р. Сирий Ташлик. Звідси якась частина його звернула до сіл Ревівки, Пляківки, Михайлівки (Прусів) – у надії добігти до с. Жаботин і сховатися в замку, котрий захищали сердючата. Інша частина, в основному татари, кинулася від р. Сирий Ташлик (з околиць сіл Лозанівки, Ярового) на південь: кримці – до своїх стоянок за Чорним лісом, ногайці – далі, у Волоську землю. [5, с. 274].

На п'ятнадцять верст у всій окрузі степ покрився трупами татар і українців... У битві тій кровавій розсікли на частини ханського візира (вищу урядову особу) і салтанского бунчужного. Така ж доля спіткала багатьох знатних ногайських мурз і черемисів. Самого Андрія Дорошенка поранили, і він «с Гамалеенками (козаками полку Гамалії – О.В.) сам-четверть» (учотирьох – О.В.) ледь уникнув погоні. Кілька знатних старшин кримського і черемиського війська спіймали живими, «в языках». Так, узяли писаря кримського салтана, ротмістра польських татар, рядових черемисів і серденят дев'ятнадцять чоловік. Крім того були захоплені сім бунчуків татарських, троє черемиських прапорів, троє литавр і навіть Дорошенків значок (невеликий прапор-штандарт). «А царского величества ратные люди с того бою отошли, дал Бог, в целости», – свідчив учасник битви. [2, т. 11, с. 493, 494, 516].

Бій 9 червня 1674 р. став найбільшим із побоїщ, які бачила Смілянська земля до цього часу. Тривало воно цілий довгий літній день, у ньому брало участь близько 20000 чоловік, і обіймало воно простір понад 100 квадратних верст! [5, с.275].

Переможці перебравшись із полками в Смілі через р. Тясмин, рушили на Жаботин. Підступили до міста Жаботин з усіма своїми обозами. Дмитрашка, у якого під Смілою набралось близько 50000 війська, «забавлявся» по околицях і тримав у міцній облозі Жаботин і Медведівку. Дорошенківці не втрачали надії на допомогу. Носився слух, ніби хан кримський з усією ордою вже стоїть на р. Інгульці, за Чорним лісом, «от Чигирина скорою ездою за два дня». [2, т. 11, с. 534]. Татари, дійсно, там знаходилися, але це були не головні сили, а орди ханських помічників Дзямбет-Гірея і Теліг-Гірея – тих, котрі, випробувавши незабутню прочуханку під Смілою, показуватися за Чигирином до підходу хана не збирались.

Самойлович виконував отриманий царський указ «всякими обычай» воювати Дорошенка «обще с боярином и воеводою» Ромодановським. [2, т. 11, с. 538]. Незабаром лівобережні правителі відправилися в похід і самі особисто. Вони переправилися через р. Дніпро з усіма козацькими і московськими полками, котрі були при них «со всею тягостью воинскою» (обозами, артилерією – О.В.) і вже 5 липня були в Черкасах. Задніпровські війська разом із тими силами, які трималися під Смілою при переяславському полковнику Дмитрашкі Райче, готувалися вирушати вже під Чигирин на головного противника – Дорошенка. Несподівано прийшли неприємні новини від полковників Піднестров'я та Побужжя: «что неприятель креста святого, се есть Татары и Турки, из Волоской земли... под городы украинские подбегаючи, тот край... пустошит и в людях упадок чинит...».

Для захисту тієї, західної сторони Самойлович вимушений був відрядити з-під Сміли Дмитрашку, давши йому шість правобережних полків. Державні ж ратні люди, які знаходилися під Смілою, разом із Сумським полком були розміщені на південних смілянських кордонах «для остерегательства с поля» з наказом, щоб вони «осторожность крепкую от неприятеля всегда имели» [2, т. 11, с. 545]. Наступ на Дорошенка затримувався.

Самойлович і Ромодановський, простоявши в нерішучості нижче Черкас близько двох тижнів, стали повільно переміщатися до Бровиці. До Чигирина вони підступили тільки 23 липня. У той же день в обоз до ватажка задніпрянських військ прислали виявлення покірності останні, що залишилися у володінні Дорошенка, городки: Жаботин, Медведівка та Суботів. Старшина і все їх посольство просили, щоб «великий государь над ними умилосердился, велел их принять под свою великого государя великодержавную руку в вечное подданство». [2, т. 11, с. 591, 595].

Почалася облога Чигирина. Дорошенко, маючи в місті ще досить сил, завзято захищався. Козацько-московські війська простояли тут до 9 серпня. У цей день було отримано звістку, що хан з ордою, посланий турецьким візиром на виручку Дорошенко, – уже поруч із Чигирином. Ватажки козацько-московського війська вирішили, що зустрічати тепер хана небезпечно, наказали запалити свій табір і почали відступати до Черкас. Дорошенко зі своїми козаками і хан погнались було за відступаючими, але після досить серйозного з ними зіткнення повернули назад до Чигирина. Самойлович же і Ромодановський розсудили за благо скоріше забратися за Дніпро і – стрімко, в одну ніч, – переправилися на лівий берег. Таким чином, Правобережжя виявилось майже беззахисним перед татарами і Дорошенком.

Ще в день зустрічі з кримським ханом під Чигирином Дорошенко передав йому у вигляді вітального дару чоловік до двохсот полонених із лівобережних козаків. Крім того, татари отримали дозвіл брати скільки завгодно ясиру з тих місць, жителі яких із приходом російських військ відпали від чигиринського гетьмана.

І ось, рятуючись від басурманської неволі і помсти Дорошенка, народ Правобережжя масово втікаючи повалив за Дніпро. З великих і малих міст, із сіл і хуторів потягнулися обози з возами, навантаженими сім'ями прочан

(так називали тоді переселенців – О.В.) і їх пожитками... Спорожнили абсолютно Черкаси, Лисянка, переселялася Сміла... Ця важлива в її історії подія залишилася в народній пам'яті під назвою «схождение Смелой». [6, с. 597–598].

Костомаров про ту пору писав. «Рух народу до переселення, уже багато років підряд зростає після відвідин України турками. Тепер дійшло до вищого ступеня. Паніка охопила жителів України. Де тільки почують, що близько з'явилися бусурмани, негайно обивателі піднімаються з сім'ями і з пожитками, які встигнуть нашвидку захопити. Часто вони самі не знали, де їм шукати притулку, і йшли, як казали тоді «на мандривку» або на волокіту. Велика частина їх спрямовувалася на ліву сторону Дніпра. На перевозах проти Черкас і Канева кожен день із ранку до вечора товпилося безліч возів із прочани, чекаючи черги для переправи. Ледве встигали їх перевозити. Перейшовши за Дніпро, вони тягнулися на схід... шукати привільних місць для нового поселення.

Але деякі бігли на Волинь і в ... польські володіння. Безліч прочан, які не діставшись до новосілля, гинули від убогості їжі, безводдя і надзвичайної втоми сил в непривітній пустелі, у яку перетворювалася тоді правобережна Україна, недавно ще звана поляками благодатним Єгипетом. Залишаючи навіки батьківщину своїх предків, нерідко прочани палили свої двори.

Дорошенко видавав «соблазнительные» універсали, якими улещував, умовляв і залякував тих хто покидав Правобережжя. Містечка і села які спокусилися такими універсалами й здалися Дорошенку, були жорстоко покарані за свою довіру: Дорошенко віддавав татарам усіх тамтешніх жителів у неволю.

Ось так відновлював свою владу і «наводив порядок» Петро Дорошенко на Правобережжі. Спочатку він із ханом пройшовся з-під Чигирини до Умані, а потім – далі на захід, до султанського стану, потім, з ханом же, повернувся до Дніпра. Вони збиралися вже перебиратися на лівий берег, як раптом хан попрямував до Криму, дізнавшись, що царські раті, калмики і донські козаки турбують кримські улуси. Дорошенко ж, якому, як кажуть, було залишено тисяч до десяти татар, став у Корсуні. Тут він почув, що на підході до Сміли ідуть обозом, спрямовані за Дніпро, понад 10 тисяч прочан із Побужжя та Подністров'я. Ці бідолахи «пізнали» гетьманські «чесноти» повною мірою. Дорошенко перегородив їм шлях під Смілою. Прочани спробували було чинити опір. Тоді Дорошенко наказав їх всіх рубати, не розбираючи ні віку, ні статі. Тих же, які опір чинити не стали і відразу підкорилися, потім віддав у неволю татарам...

Дорошенко, як бачимо, і в цей раз утримав владу, але ціна за гетьманство заплачена була згубна. Положення його стало тепер воістину трагічним. Прихід до нього татар і турків остаточно підірвав його справи. Бусурманські союзники змусити народ любити гетьман були не в силах. Навпаки, жителі Правобережної України все сильніше поривалися залишати батьківщину, аби звільнитися від підпорядкування Дорошенку. Зібране ним у Корсуні військо шуміло: «Він нас голодом зморив, – кричали козаки, – весь

край спустошив, посполство в прах розорив, християн у неволю віддав!»! А тут ще на додачу турецький султан наказав своєму чигиринському підручнику послати до Туреччини 500 хлопчиків і дівчаток до п'ятнадцятирічного віку. І це збурило проти Дорошенка навіть найзавзятіших його прибічників, та навіть його родичів.

Пам'ять про цю криваву епоху народного лиха, коли українські правителі самі віддавали в бусурманську неволю своїх одноплемінників сотнями і тисячами, до сих пір зберігається в українській народній поезії [1, с. 288–289].

-
1. Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы: Ист. моногр. и ислед. – М. : Чарли, 1995. Воспроизводство Санкт-Петерб. изд. 1903–1906 гг.
  2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1–15. – Спб., 1863–1892.
  3. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам: С прил. трех малорос. хроник: «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». – К., 1878.
  4. Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. 2. – М., 1842.
  5. Коваленко Анатолій. Минула доля рідної землі, або сказання про Смілянщину. Науково-популярне видання. – Видавництво ВеГа. – 2009.
  6. Аттестация на плецы в Смелой найдючиеся... // Киевские Епархиальные ведомости, 1861, № 20.

о. Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства НАН України

ПОЛКОВНИК СЕМЕН ПАЛІЙ І ЧИГИРИН

Під час архівних пошуків нам вдалось виявити звіт 1688 р. козацького розвідника, бориспільського жителя Савки Андрушенка. Він був спеціально посланий з Батурина на Правобережну Україну під приводом провідин свого брата в місті Бар. Його маршрут був таким: Київ – с. Чудин – Коростишів – Троянів – Миропіль – Полонне – Лабунь (нині – с. Новолабунь під Полонним) – Старокостянтинів – Меджибіж – Бар – Заслав – Фастів – Батурин (до нього він повернувся 12(2) листопада 1688 р.). Він приніс зокрема важливі дані про становище у війську Речі Посполитої, яке стояло на Правобережній Україні, адже в Гетьманщині уважно пильнували, щоб Річ Посполита не порушила умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Приніс він новини і про дії козацьких ватажків на Правобережжі (гетьмана Андрія Могили та полковника Семена Палія, який пізніше у 1702–1704 рр. підняв повстання проти Речі Посполитої). Зокрема, чимало цікавого він довідався від брата полковника Семена Палія – Василя (про нього не згадується

в працях науковців!), з котрим він їхав із Заслава до Фастова. До речі, він сказав, що король (Ян Собеський) і великий коронний гетьман (Станіслав Ян Любомирський) хотіли перемістити у 1689 р. Палія з Фастова у Чигирин, щоб він заселяв його околиці, але Палій відмовився, зрозумівши, що його хочуть витіснити з потужної фортеці і погоджувався переселитися хіба що в Трипілья в тій же Київщині. Наводимо невеликий фрагмент звіту, який стосується цього питання:

***

«[...] В того ж Палієвого брата чул он, Савка, же на прийдучое літо міют кор[олевское] вел[ичество] и гетман кор[он]ный его, брата Палія, в Чегрыні посадити, жебы людей слободою осажовал, еднак он, Палій, в Чигирині цале не хочаши жити, зезволяется у Триполю сісти на житло, если его з Хвастова випрут цале [...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 13518–13635. – Арк. 379–382. – Копія XIX ст. з оригіналу).

ДІДЕНКО Яніна,
учений секретар

*Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича*

АНДЖЕЙ ПОДБЕРЕЗЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ

Серед поляків, що цікавились Чигиринщиною з погляду історичного, археологічного та етнографічного, був і Анджей Подберезький, відомий як секретар Міхала Грабовського [7, 125]. Окремі його праці були присвячені історичній Чигиринщині: «О курганах обрядовых в Южной России», «Матеріали з демонології українського народу з народних переказів Чигиринського повіту» та ін.

Анджей Подберезький (1819 – бл. 1902) походив із Брацлавщини. В Україну прибув не пізніше 1842 р., коли і став секретарем М. Грабовського [6, 41]. Опікувався З. Л. Фішем, наприкінці життя останнього [7, 125] (імовірно, впродовж 1868–1869 рр. – прим. автора). У 1869 р. переселився до Ялти [6, 41]. Він відомий не лише як археолог, етнограф, дослідник старожитностей, а й як мандрівник, що описував свої подорожі

З молодих років Подберезький цікавився історією скіфів, прагнув віднайти їх сліди на території Волині, Поділля та в Криму, копав кургани [6, 41–42], став, фактично, попередником О. Бобринського у сфері їх дослідження; ідеями і напрацюваннями Підберезького користувався, імовірно, сам М. Грабовський [1].

Анджей Подберезький – власник Олександрівки, переклав «Скіфів» Геродота, однак його переклад лишився у рукописі. Він мав бути опублікований у «Щоденнику науково-літературному» [8, 70]. Видавцем останнього був брат Подберезького – Ромуальдт [1], знайомий

із Т. Г. Шевченком [3]. Проте наклад останнього випуску цього видання був знищений російським царатом, а видавці покарані [8, 65–74]. Зокрема Р. Подберезький в 1851 р. був засланий під Архангельськ, де й помер близько 1863 р. [2].

Як і інші дослідники Геродотової Скіфії, Подберезький не уник спокуси пов'язати визначні для скіфів місця, описані Геродотом, із місцями своїх зацікавлень чи досліджень. Створюючи свою карту «Gerros na Gerrach z okolicami» (близько 1880), що знаходиться у фонді Володимира Антоновича в Інституті Рукопису НБУВ, виявлену дослідницею Т. Гедзь, він розмістив Герри на території урочища Холодний Яр [1]. Подберезький підготував статтю про Геродотову Скіфію для участі в конкурсі Російського Імператорського археологічного товариства на найкращу наукову працю. Однак вона не була прийнята до участі в конкурсі, бо була написана не російською, а польською мовою. Імовірно, вищезгадувана карта була додатком до цього твору [1]. Твір Подберезького про кам'яні баби був поданий до друку у Альбом Пястівській [1; 5].

В 1865 р. Анджей був обраний членом-кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей, співпрацював із Московським археологічним товариством, Російським товариством археологічним у Петербурзі [6, 41–42].

Захоплення Подберезького історичною Чигиринщиною, її пам'ятками явно проглядається у статті «О курганах обрядовых в Южной России», що була написана у 1868 р. в Смілі: «История и археология должны бы заняться посерьезнее здешнею местностею в особенности же той, которая окружена дугою р. Тясмины...» [4, 266].

Подберезький цікавився не лише археологією, а й етнографією. Він автор книги «Матеріали з демонології українського народу з народних переказів Чигиринського повіту» («Materiały do demonologii ludu ukraińskiego z opowiadań ludowych w powiecie czehryńskim», 1880 р.) [9]. Рукопис її був представлений на засіданні антропологічної комісії у 1878 р. [10]. В книзі Підберезький зібрав легенди та перекази пов'язані із мавками, лоскотками, русалками, домовиками, перелесниками, обоясниками та різного роду нечистю (упірі, відьми), записані від жителів колишнього Чигиринського повіту та суміжних із ним населених пунктів; чари, вроки та пристріт. В поданих у книзі текстах нерідко згадуються і населенні пункти сучасної Чигиринщини – Буда та Чигирин. Однією із тем, що цікавила автора були легенди та перекази пов'язані із скарбами, надзвичайно популярні на цій території. Окрема оповідь була присвячена бою між упирем та повісельником під Чигирином – коли, за словами одного з респондентів Підберезького, один із надвірних козаків чигиринського старости, відправлений із депешами вночі із міста, був переслідований повісельником та став свідком бою між ним і упирем на хуторі шляхетському, який пізніше був названий Херсонкою (мова йде про часи Гайдамаччини – прим. автора) [9, 21–23]. Подберезький зібрав оповіді про народні версії поширення хвороб – чуми та холери, лікування дитячих (сухот, конвульсій, гриж), жіночих

(шкірних та кровотеч) та загальних хвороб (біль голови, очей, зубів, шлунку, бородавки; хвороби очей та горла, зокрема ангіна та дифтерія), методи їх лікування. Як лікування дифтерії згадується замовляння від чигиринської знахарки: «Як горло заболить вийди рано на подвір'я і ставши перед дубом, повернувшись на схід сонця, і кажи: «Гам, дубе, гам! З'їм тебе з коріннями, з насіннями, з гілляками, із корою, гам!..гам!...гам!... скажи те три рази повторюючи...» [9, 77]. Цікаві перекази представлені у книзі пов'язані із так званими «грішними» святами, як Михайлове чудо. Тут же зустрічаємо згадки не лише пов'язані із демонологією, хворобами, а й із кулінарними вподобаннями українців, зокрема назви святкових традиційних страв (вареники із сиром, узвар з яблук і слив, горілка) [9, 14].

Твір Подберезького А. «О курганах обрядовых в Южной России» має фрагмент, який містить опис пам'яток Чигиринщини, зокрема Мотронинського городища скіфського часу, печер та Мотронинського монастиря (било, змальоване Т. Г. Шевченком), згадки про місцеві тогочасні топоніми (Темний шпиль, Кізь-гора), версію заснування монастиря, яка дещо відрізняється від побутуючої нині. Наведемо його в частині, що стосується Чигиринщини (текст наведено із збереженням авторського правопису та стилістики – *прим. автора*): «История и археология должны бы заняться посерьезнее здешнюю местностью в особенности же той, которая окружена дугою, р. Тясмины. Одаренная от природы плодородною почвою, покрытая густым девственным лесом, огражденная цепью широких болот и речных топей, изрезанная глубокими ярами и вооруженная высокими вершинами гор господствующих над окрестностью, недоступная и уединенная, а между тем изобилующая всеми дарами, она была некогда тихим убежищем не для одного народа от степных вихрей и мятелей. Она и до сего дня еще среди кипучей жизни нескольких местечек, нескольких десятков цветущих сел и померкнувших господских дворов, среди возникающих и падающих фабрик, широких дорог и полей сохранила на своих степях, в горах и по всем истребленным лесам много любопытных фактов исторических, много преданий, которая предлагает науке для прилежного исследования. Кроме памятников казацко-польской эпохи она в тесном пространстве своем представляет следы нескольких доисторических укреплений и городков, несколько замечательных урочищ, окруженных громадными валами, многочисленныя и разнообразныя насыпи обрядовыя и обыкновенныя могилы и наконец несколько продолговатых могильных насыпей, которая археология причисляет к самым знаменитейшим памятникам степной древности; придающим этой местности в отдаленном прошедшем значение. И в самом деле всматриваясь прилежнее в этом мертвом мире, мы найдем здесь могучую жизнь древности и много схороненных мыслей исторических, которая нужно только воскресить. Такое скопление памятников, хотя на первый взгляд и разнородных, не может быть считаемо делом разных рук и разных идей, и объясняемо случайностью. Между ними есть связь...

В самой середине этой местности, в главном так сказать, очаге разсеянных в окружности памятников прошедшаго, возвышается ныне среди

лесов и гор знаменитый монастырь Матронинский обнесенный двойными высокими валами. Эту местность, как по причине ее дикаго вида, так равно и по причине ее оборонительных валов, обнимающих значительное пространства и любопытной окрестности, мы должны причислить к самым знаменитейшим городищам в крае. Чтобы познакомиться с нею лучше мы должны сообщить некоторые подробности и обрисовать ее топографически. Начиная с севера от местечка Жаботина, известного как первая жертва гайдамаков, узкая дорожка, проходя через полевые возвышенности довольно оскудевшего плодородия, обнаженная дождем от верхняго слоя горизонта, проникает в густой, зеленый лес средняго очевидно возраста, который то опускается попеременно в яры и долины, то ступенями поднимается по горам. Минувя потом на третьей версте небольшую поляну с усадьбою лесника и следами стекляннаго завода, явную причину истребления окружающаго леса, проходя мимо обрядовой насыпи и нескольких возле нея второстепенных могил, дорога углубляется поять в лес, и извиваясь некоторое время по долинам и холмам поднимается наконец на обрывистую возвышенность возносящейся над ярами плоскости, окруженной подобно лесному острову, глубокими ярами и пропастью. По этой окраине или высоким берегам этого острова тянутся покрытые густым лесом два огромные оборонительные вала, отстоящие друг от друга на несколько сажений, которые заключают приплюснутую эллипсою все пространство городища. На противулежащем берегу этого острова, опускающемся глубокими ярами, по которым извиваясь тянутся далее угрюмые валы, мелькает из лесу тихий монастырь со своими серыми деревянными постройками, идущими длинным прямоугольником по обеим сторонам двора в тени лип и кленов. Посреди его возвышаются две церкви, одна каменная белая, другая по меньше деревянная, серая окруженная спереди высоким забором с воротами для въезда, святыня и лесная глушь. Несколько старих монахов в клобуках или с открытою головою проходят по двору, и только изредка эту тишину прерывает дальнейе пение петуха или лай забежавшей собаки. Но с высоты колокольни взор через глубокия яры и леса достигает в дали нескольких могил и двух продолговатых курганов, прилегших к уровню степей Новоселицы, а далее белой полосы за тясминских песков, тянующихся возле Медведовки и Суботова до Чигирина: таков нынешний характер местности. Монастырь этот кроме преданий из времен Максима Железняка, и следов его здесь пребывания, в которой надо причислить указываемую в глубокой лесной долине засеку гайдамаков, огромный чугунный с отбитым краем котел, употребляемый нене вместо коло кола, и клады соединенные не редко с легендами, открытые поселянами, или скрывающиеся до сих пор в земле, в валах и дуплах дерев, имеет более интересные иероглифы прошедшаго, имеющие соотношение с нашим городищем. В этих валах указывают до сих пор никому не известныя подземелья и пещеры достигающие времен доисторических, в которые заглянуть не дозволяют суеверия и боязнь, а светоч археолога еще до сих пор

проникнуть не подумал. В нескольких верстах от валов к востоку возвышается из глубины лесов острый и высокий «Темный шпиль», со следами может быть сторожей вышки, откуда можно далеко окинуть глазом все леса и лежащие за ними степи. Отсюда проведя радиус к северу, на расстоянии не далее восьми верст, вблизи Онуфриевского монастыря на ровной плоскости степи обнаженной нене и безлесной возвышающейся незначительно выше уровня пруда, виднеется окопанный в квадрате глубоким ровом «городок», на котором ставит предание укрепленный замок, от которого остались только следы земляных ям и погребов. На самом конце круговой линии, в верстах 15 от этого места, в направлении к северо-западу, возле широких образуемых Тясминою озер и болот, в селе Гуляй-городке, возвышается гора с обширным видом на окрестность, на вершине которой находится также городище с таким же самым преданием о замке и многими оставшимися от него следами развалин. На той же сферической линии несколько верст ближе недалеко от Жаботина в лесах села Плескачевки большой вал опоясывает эллипсою около десятины пространства, а ближе еще в двух верстах от монастыря возвышается из лесу как-бы другая сторожевая башня главной местности, соответствующая в некотором роде Темному шпилю, Кизь-гора или козья, обрывистая высокая, доступная только с одной стороны, на вершине которой находятся следы каменного замка, обнесенные валом с отверстием, где был прежде въезд. От этой линии склоняясь ниже к западу не далеко от монастыря и Кизь-горы начинается ряд обыкновенных могил и обрядовых насыпей тянувшихся по лесным высотам по направлению к селу Флорковке и таким образом сливающихся в одну дальнейшую цепь насыпей и могил находящихся между Жаботыном и Пруссами. Далее к югу, если смотреть всегда с одной монастырской точки, в нескольких верстах в лесу, по дороге к селу Старая Осока находится урочище «Могилки», на котором считают до двухсот меньших скопленных могил. Наконец по направлению юго-восточному два выше упомянутые продолговатые кургана с окрестными могилами на низменностях села Новоселицы заключают этот соседний венец памятников без прямого отношения с главной местностью.

Мы повторяем, что как вся местность опоясанная течением Тясмины, так в особенности ее срединная Матронинская точка весьма важна относительно древних памятников исторической оседлости. Приводя в порядок эти памятники, можно бы их разделить на две эпохи: первобытную Скифскую состоящую из земляных насыпей и Меланхлено-Словянскую, к которой следовало бы причислить позднейшие городки и замки с каменными фундаментами до Несторовых времен. Во всяком случае Матронинская местность была главным огнищем, в котором выразилась мысль этих народов, или оборонительная, или религиозно-обрядовая. Что касается самого нынешнего монастыря, то начало его выходит также из исторического периода края. Кроме глухого предания нет никакого документа, никакого свидетельства о его происхождении, а сохранный

листок князя Яблоновскаго принадлежащий последним годам прошлого столетия, свидетельствует только о вечной записи для монастыря ста десятин лесу заключающагося большею частию между окружающими его валами. Больше, сколько мне известно, не добыла для себя ничего на этой местности наука потому что, говоря вообще, око историка скользит здесь всегда по верху и не проникло далее времени народного героя Железняка, а мотыка и щуп археолога еще ея никогда не коснулись. Все здесь глухо, мертво и покрыто глубоким молчанием, и мы первые осмеливаемся признать хотя одно слово, добыть из пепла хотя одну искру. По преданию сохраняемому монахами, княжна Матрона во времена предшествующия Батью, не дождавшись возвращения своего супруга из дальняго похода, собрала новья дружины и отправлялась с ними его отыскивать. В дороге встретились два войска и по причине ли темноты или потому что одно из них нарядилось во взятую у неприятеля одежду, не узнав друг друга, сразились и в этом бою княжна убила своего мужа. Несчастливая вдова в отчаянии заменила трауром свое торжество и в память своей христианской горести основала упомянутый монастырь» [4, 266–270].

---

1. Гедзь Т. Тинь Горгони [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Gorgona.html>).

2. Дембовска А. Поляки в Архангельской области // Архангельская старина. – № 1–2/2011. – С. 62–69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://kotlaslib.aonb.ru/doc/poljaki_v.pdf.

3. Земкевич Р. А. Тарас Шевченко и белорусы [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp18.htm>.

4. Подберезский А. О курганах обрядовых в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1868. – Т. 7. – С. 256–274 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.library.chersonesos.org/showtome.php?tome_code=64&section_code=5.

5. Biblioteka Warszawska. – 1863. – Т. 1. – С. 177.

6. Blombergowa M. M. KONTAKTY POLSKICH STAROŻYTNIKÓW I ARCHEOLOGÓW Z ROSYJSKIMI INSTYTUCJAMI NAUKOWYMI W ODESSIE (DO1914R.) // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 40/4. – 1995. – С. 33–47.

7. KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU // Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – С. 105–126.

8. Kempa A. OCALONY ŚWIADEK OSKARŻENIA // «PAMIĘTNIK NAUKOWO-LITERACKI», ODDZIAŁ II, ZESZYT 1. – Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum. – 1995. – № 6. – С. 65–74.

9. Podbereski A. Materiały do demonologii ludu ukraińskiego. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Т. IV, III. Materyjaly etnologiczne. – Krakow, 1880. – 88 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/materyjaly-do-demonologii-ludu-ukraińskiego-z-opowiadani-ludowych-w-powiecie-czehrynskim,ODQyMjUxODQ/21/#info:metadata>.

10. Posiedzenie Komisji antropologicznej d. 26 Listopada 1878 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.rcin.org.pl/Content/46315/WA35_63132_cz312-r1878-t5_26-listopada.pdf.

ДІДЕНКО Яніна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЧИГИРИНЩИНИ ТА РОДИНА КОСАЧІВ

Початок ХХ ст. став часом національного піднесення в Україні – проведення активних історичних досліджень, друк україномовної преси, просвітницька робота, усе це спонукало передове українство до зацікавлення місцями українського державотворення, зокрема колишньою гетьманською столицею – Чигирином. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тут побували історики В. Антонович та І. Каманін, Д. Дорошенко [10, 13–14], археолог В. Ястребов [4, 67–71] та ін. Деякі з них присвятили колишній гетьманській столиці та її околицям окремі дослідження, статті, дописи, подорожні нотатки.

Жваво цікавилась історією та пам'ятками Чигиринського краю і родина Косачів: Ольга Косач (Олена Пчілка) та Климент Квітка займалися проведенням польових досліджень на території краю, Леся Українка цікавилась історією Хмельниччини. Один з творів Юрія Косача – онука О. Пчілки та небожа Лесі Українки, був присвячений декабристському руху, як руху за державну самостійність України, носив назву «Сонце в Чигирині» [9].

Олена Пчілка (О. Косач) – відома письменниця, перекладачка, громадська діячка, фольклористка, відвідала Чигиринщину на наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Подорожні нотатки О. Пчілки, присвячені Чигирину маловідомі не лише пересічним читачам, а й дослідникам-історикам, опис міста надзвичайно цікавий та емоційно забарвлений. Вони були опубліковані у № 3 видання «Рідний край» за 1912 р. – ілюстрованого літературного та громадського часопису, який видавався зусиллями та коштом О. Пчілки, двічі на місяць. Часто саме вона була і авторкою його статей, іноді публікуючи їх під псевдонімами. Допис, присвячений мандрівці до Чигирини, був опублікований під псевдонімом «Колодяжинська» [11, 13–19].

Лютневий випуск, де було вміщено опис, побачив світ напередодні шевченківських днів, тож переважна більшість його статей були присвячені великому Кобзареві, місцям із якими були пов'язані його життя та творчість. Прикметне й те, що епіграфом до своїх чигиринських подорожніх нотаток О. Пчілка обрала саме рядки Т. Шевченка: «Чигирине, Чигирине! Все на світі гине / І святая твоя слава як пилина лине!»

Мандрувала дослідниця не сама, а в супроводі – «невеличкою громадкою, у-трюх» [11, 14]. На жаль, авторка не зазначила імен своїх супутників, лише згадала про товариша – «місцевого урядовця», який супроводив мандрівників вже у Чигирині [11, 18]. Час подорожі припав на початок осені «вже після жнив», «ранньої осені» [11, 14–15]. Об'єктом інтересу О. Пчілки була не лише колишня столиця, але і родове гніздо Хмельницьких – Суботів та Холодний Яр, зокрема Мотронинський монастир.

На під'їзді до міста мандрівників вразило те, що і до сьогодні вражає усіх, хто в'їжджає в Чигирин з боку Черкас – вигляд на Замкову гору.

Її увінчував хрест. Імовірно, це той самий хрест, згадки про який зустрічаємо ще в 1858 р. у М. Александровича: «На горе стоял окованный жестью крест, поставленный Уездным Землемером...» [1, 27–31]; зображений він і на малюнку Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху».

О. Пчілку прикро вразило запустіння та невеликі розміри міста: «неначе між повітовими повітовий» [11, 14–15]. Цікавим є і доволі детальний опис центральної частини містечка, особливості зовнішнього вигляду житлових будинків, які належали переважно місцевим євреям, та крамниць. Ця частина оповіді дуже подібна до інших описів Чигириня початку ХХ ст. – Фр. Равіти-Гавронського, Д. Дорошенка [10, 160–189, 190–200, 223–232].

Єдиним позитивним спогадом Великої Українки стало знайомство із чигиринцем, який гостинно прийняв своїх відвідувачів: «Тільки в його хатині повіяло на нас теплим духом, тільки там, в лоні Замкової гори, почувлася «свята слава» козацького Чигириня!» [11, 14–15]. Він переповів цікаві місцеві легенди про останнього чигиринського гетьмана – П. Дорошенка, про те як гетьман «зірвав себе порохом, отут же таки на горі, в замку козацькому» [11, 16]. Імовірно, пам'ять чигиринців не могла змиритися із втратою Чигирином ролі гетьманської столиці та московським полоном Дорошенка, і легенда героїзувала його підривом на горі. Від цього чигиринця О. Пчілка дізналася і про значну кількість археологічних знахідок на горі. Згадки про знахідки старожитностей перекликаються із описом Чигириня початку ХХ ст. авторства польського історика Фр. Равіти-Гавронського [10, 171–172].

Неприємно вразив О. Пчілку огляд Замкової гори, де мандрівники не побачили жодних слідів старовини, які були знищені часом та функціонуванням чигиринської каменоломні. Письменниця згадує і про «халабуду», яка була «зложена з дерева, та з уламків каменя» – імовірно, будівля пожежної каланчі [11, 16].

Мандрівники поверталися в місто повз стару церкву – Успенську, яка фактично виходила на Базарну площу. Заслугує на увагу згадка про зберігання тут стародавньої козацької короги [11, 18].

Відвідання Чигириня справило на О. Пчілку дуже сумне враження. Саме тому вона закінчила свій допис риторичним запитанням: «Чи встане-ж коли-небудь над нею (Замковою горою – Я.Д.) сонце?» [11, 16]. Імовірно, саме ця ремарка, відома онуку О. Пчілки. – Юрію Косачу, з часом надихнула його на написання повісті «Сонце в Чигирині».

«Подоріж...» написана українською мовою. Зважаючи на маловідомість допису наведемо його текст у авторській редакції як окремий додаток (Додаток 1).

Долучився до дослідження культурної спадщини Чигиринщини і Климент Квітка (1880–1953) – фольклорист, музикознавець, правознавець, чоловік Лесі Українки. Він розробив нову методику польових записів пісень, досліджував будову словесно-музичного фольклору, ладові системи народної творчості. Дослідником було укладено видання «Українські народні мелодії» (1922), «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів» (1923), «До вивчення побуту лірників» (1928), «Пісні українських зимових обрядових свят» (1928) [7].

З юних років К. Квітка збирав народні мелодії. З 1896 р., співпрацював з журналом «Київська старина» і вже у 1902 р. видав перший збірник народних пісень [8]. Збиральницька робота К. Квітки за його словами провадилася «не в результаті планових екскурсій, і без жадних субвенцій», а «в залежності від випадків мого особистого життя» [12, V].

Юрист за освітою, після закінчення Київського університету К. Квітка працював в окружних судах у Тифлісі (1902–1905) та Сімферополі (1905–1907). В 1907 р. він одружився з Ларисою Косач (Леся Українка), з якою прожив 6 років до її смерті у 1913 р. Чимало народних мелодій К. Квітка записав з її голосу [8].

Від лютого 1916 р. К. Квітка був мировим суддею Чигиринського судового мирового округу. Про перебування у Чигирині він згадував і у власних показах у слідчій справі, коли в лютому 1933 р. у числі інших діячів часів Української Народної Республіки був притягнений до відповідальності як учасник «контрреволюційної організації», «ставившей целью свержение советской власти»: «...1916 р. перевівся в Чигирин» [2, 238]. Працюючи в Чигирині, Квітка займався збиральницькою роботою. У своїй книзі «Українські народні мелодії» (у коментарі до збірника 1922 р., що відноситься до московського періоду життя та роботи вченого, написаному російською мовою) він писав про збиральницьку роботу на Чигиринщині: «В 1916 году мне удалось записать в двух вариантах мелодию песни о нападении турок на Ведмедівку... Мелодия не была известна в литературе; после издания моего сборника, насколько мне известно, в печати не появилось вариантов хотя бы текста... Песню... мне спел для записи крестьянин местечка, которое в официальном указателе названо «Медведівка» Чигиринского района Кировоградской области. Ему было лет 50. Слова он написал сам; до конца не помнил слов, согласно его транскрипции название местечка произносилось «Видмедівка». По местному преданию, песня сложена о событии, происшедшему именно в этом местечке... Тот же крестьянин спел историческую песню про Харька» [6, 210–211].

Дослідник записував фольклор у Чигирині, Медведівці, Трилісах та Головківці [5, 365; 5, 374; 5, 399].

Ці історичні пісні були надруковані у виданні «Українські народні мелодії» 1922 р. Окрім записів народних мелодій воно мало містити «обширні студії збірача над цим матеріалом», але відсутність коштів змусила видавництво «обмежитися опублікуванням лише музичного матеріалу з найпотрібнішими поясненнями опускаючи студії і ширші коментарії» [12, III]. Пісні, записані у Медведівці на Чигиринщині були почуті від Хведора Мироненка [12, XI].

У лютому-березні 2021 р. в музеї Богдана Хмельницького в Чигирині діяла тимчасова виставка «Хотілось побачити де він «отой Чигирин»... (до 150 річчя від дня народження Лесі Українки), присвячена родині Косачів та їх зв'язкам із Чигиринщиною, підготовлена на основі наукових напрацювань авторки. Подальша робота в архівах дасть можливість більш повно висвітлити роль представників видатної родини Косачів – Олени Пчілки, Лесі Українки та К. Квітки у дослідженні культурної спадщини Чигиринського краю.

Подоріж до Чигирина

«Чигирине, Чигирине! Все на світі гине
І святая твоя слава як пилина лине!»

«Спи-ж, повитий жидовою, Поки сонце встане!»
«Гетьмани, гетьмани! Як-би-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували,
Заплакали-б тяжко, бо ви-б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!...»

Т. Шевченко

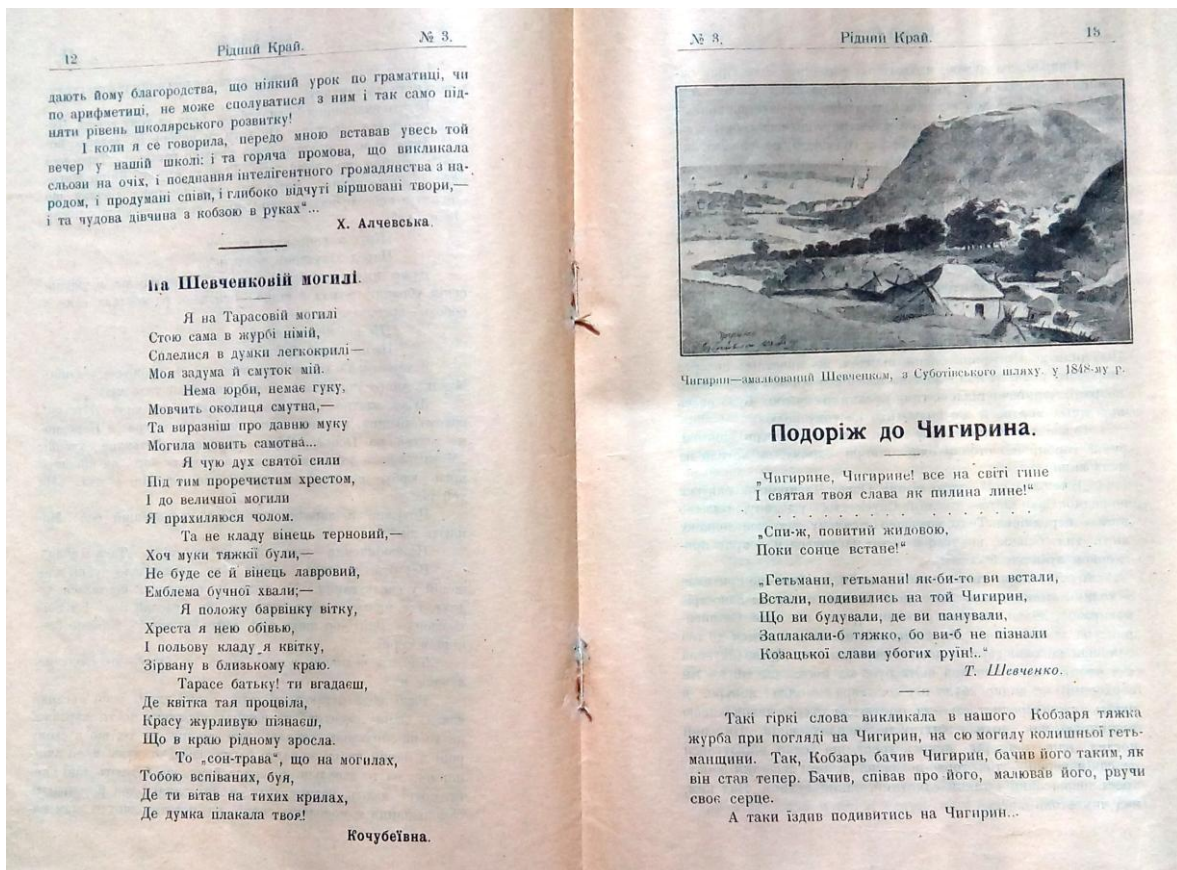
Такі грікі слова викликала в нашого Кобзаря тяжка журба при погляді на Чигирин, на сю могилу колишньої гетьманщини. Так, Кобзарь бачив Чигирин, бачив його таким, як він став тепер. Бачив, співав про його, малював його, рвучи своє серце.

А таки їздив подивитись на Чигирин...

І справді, я думаю, в багатьох українців є те гріке бажання подивитись на місце минулої «козацької слави».

Але треба відати, що хоч і знаєш заздалегідь про занепад колишнього гетьманського житла, а все-ж не уявляєш собі такого цілковитого знищення того орлового гнізда, не гадаєш, що навіть найменшого сліду від його не залишилося...

Міні довелося бути в Чигирині літ 10 назад. Якесь непереможна сила потягла мене туди, хоч і знала я, що втішити серця там не буде чим... Та хотілось побачити, де він, «отой Чигирин», який він, хотілось глянути на те місце тяжкої слави і на його околицю.

Чигирин... Суботів... Мотронівський монастирь... Все місця, обкипілі кровью, повіті віковим жалем! Хотілось почути, що вони скажуть? Що гомонить їх земля й каміння, їх гори і мури!...

Ми заїхали в Чигирин невеличкою громадкою, у-трьох. Підїздили до Чигирина битим шляхом, що простягсь посеред широкого поля; ті лани лежали вже після жнив, з де-більшого поорані, чорніючи ріллею, тими великими скибами. Було якось порожньо, мертво й могильно-тихо на тому полію.

Ось стало видно з-боку якісь піскові кучугури, жовтаві, сумні горби, що стояли один по-при одному, як могили на кладовищі.

«Вже близько!» – каже візник. Однак Чигирина й зблизька не видно. Саме місто – в долині. Спускаємось у долину, віжаємо в тихе передмістя. Тихо й мовчазно і в самому тому невеличкому місті, тим більше, що вже й вечір насунувся й покрив присмерком вулички й оселі.

А ось по-при тій селитьбі, низькій, дрібній, що притихла в долині, виявляється збоку щось велике, поважне; воно мріє невиразно, ледве освічене рідкими зорями, але мріє. Се чигиринська замкова гора. Ми стали пильно придивлятися до тієї одинокої високої гори з довгою верховиною. Думка шукала там очертів замку, чи хоч яких руїн від його; але ні, на тій верховині не видно було нічого; гора стояла понуро, в якійсь тяжкій урочистості, – та притягала до себе немов живою таємницею, мов дихала життям незамерзлих віків. Пильний погляд наш постеріг якийсь хрест, що ледви вирізувався на самім вершку тієї гордо-поважної гори, десь там збоку; хрест не високий і такий самотний, такий сумний. Над ким, над чим стояв він?...

Сумна гора не давала відповіді і все більше закутувалась у тьмяну, нічну кирею...

Другого дня, тим ясним ранком ранньої осені, пішли ми оглядати Чигирин. Наша вулиця була тиха, суто повітова, з будинками на один поверх, прикритими садками, з довгими тинами. А ось уже й середина города. Який же він невеличкий, та дрібний! Неначе між повітовими повітовий! Як могло се трохи більше село бути столицею гетьманщини?!

А однак у Чигирин, до Хмельницького й Дорошенка, до тих ясновельможних заступовців усієї України, знаходили дорогу послі від великих сусідніх держав, – з дарами, з політичними грамотами. Знаходили владарний Чигирин!

Середина города, оте «місто», справді – «повите жидовою»: всі крамниці, більші й менші, – жидівські. Будинки-оселі оточують площу і вони теж здебільшого жидівські. Тут є між ними далеко кращі, ніж на тій вулиці, де ми спинились; се господи жидів багатших: вони під залізними покрівлями, муровані, виступають поважно й певно, своїми «парадними» ганками, приліпленими з-боку, на саму площу, на мостки. Поруч з тими певними в собі будинками стоять і менші жидівські оселі, – коли подоба назвати оселею щось обдрипане, не обгородене, не омаяне ні одною дбайно викоханою деревиною, оточене сміттям і всяким брудом! Однак усякі ті жидівські будинки тягнуться вуличками від середини «міста» в боки Чигирина; зовсім немов якийсь «восьминог» розпустив свої лапи, або павук – свою сіру, брудну павутину.

Одсунуті далі, визирають з-за невеликих садочків чепурненькі міщанські домочки й хатки. Вони мов «оступились» перед більшими панями і з-тиха, покірливо поглядають малими віконцями.

Ось ми й біля замкової гори.

По дневі вона здається не такою понурою; біля підніжжя її попримощувались оті українські домочки; інші аж врїзались у замкову гору, мов шукаючи в неї захисту й притулку.

Гора та дуже придатна до того врізування, бо внизу вона з такої глини, що її дуже добре лупати, вирізувати в її цілі печери, або й ширшу просторінь для житла.

Власне в таке житло ми й зайшли, бо воно принадило нас тією своєвидною подобою: зрізано шматочок гори і перед входом витесано з тієї-ж глини ніби лавку й столик, а далі йдеться в хатку, вирізану теж у глинищі. Там, неначе в печерній келії, жив один чоловік, міщанин, чи козак, вже старий, хоть ще доволі кремезний. Чи мав він ще й іншу оселю, справжню хату, я не знаю, але й тут він, видно, жив з охотою.

Казав, що на тій лавці, котру він собі «Зоставив», вирізавши її перед печерею з підніжка гори, він часто приймає гостей.

Посиділи й ми на тій лавці, потім увійшли в хату – печерю. Я не пам'ятаю, як там було вроблено віконця, але в хатці було не темно. Стояв там уже дерев'яний стіл, була й ще якась постанова. Ми розговорилися з господарем дивної хати. Він був грамотний, де-що читав, але думка його жила ще й устними місцевими легендами. Я з утіхою почула, що пам'ять про останнього орла чигиринського гнізда, Петра Дорошенка, ще досі не вмерла в Чигирині. Принаймні наш господарь, коли я стала розпитувати про Замкову гору, сам згадав про гетьмана Дорошенка, – хоч додав те, чого на-справжки не було. Між іншим він сказав:

– Дорошенко зірвав себе порохом, отут же таки на горі, в замку козацькому. – Я спробувала сказати, що Дорошенко лише хотів зірвати себе, але сього не сталось: його живого взяло московське військо, що прийшло добувати Чигирин і гетьмана, під проводом Ромодановського та за помочю лівобережного гетьмана Самойловича. «Потім», кажу, «гетьмана Дорошенка повезли в чернігівщину, а далі вийшов з Москви наказ поселити його в московщині, в селі Ярополчі, в теперішній московській губернії, – там Дорошенко й помер». – «Е ні, – спокійно одказав міні наш господарь, – сього не було! То ви щось перемішали... Ні, Дорошенко загинув – тут, зірвав себе порохом. Я се й од старих людей чув і в книгах начитував». Я не сперечалась; та й не було в мене охоти розбивати старому його віру в героїчну легенду, – котра на половину була правдою, бо й справди Дорошенко держався до останнього. Хотів з одчаю зірвати себе порохом і був лише силою забраний з Чигирин. Чи жив він після того, чи довго жив, скніючи в неволі, – се має малу вагу...

Росказував наш господарь і про те, що на замковій горі знаходять багато старовинних останків, «з козацького часу», – зброї, куль, то-що. Далі й показав нам багато тих археологічних нахідок. Побачивши моє зацікавлення, подарував міні залізну кулю, заіржавлену, – може, від чиєїсь крові! – і скільки залізочок, черепочків. Я подякувала і ми пішли од старого привітного чигиринця. – Коли жив-здоров, нехай йому легко згадається! Тільки в його хатині повіяло на нас теплим духом, тільки там, в лоні Замкової гори, почувалася «свята слава» козацького Чигиринця!

Пішли ми на гору, – де було колись те орлове гніздо гетьманське.

Де-далі гора ставала сумнішою. Знизу її трохи оживляли ті людські оселі, що ліпилися по-під нею; а далі крута одинока гора ставала все самотньою, побожнішою.

На самій-же горі...

Боже мій, Боже! Я не бачила сумнішого видовища, як оте, що уявилося нам на Чигиринській Замковій Горі! Напевне, ні-одно славетне історичне місце, з величним минулим, не знаходиться ні-де в такому страшному стані, в такому занедбанню, в такому прикрому знищенню! Можна подумати, що чигиринці з усієї

сили напасілися, щоб яко-мога більше занапастить, та зруйнувати самий ґрунт свого славетного замчища!

Мало того, що нема й сліду ніякого стародавнього будинку, ні одної його стіни, ні одного шматка від старого муру, – а нема навіть «живого місця» на самому лиці землі», що була під гетьманським Замком!

Уявіть собі велику площу – всюди пориту ямами, вкриту кучугурами розритої землі, вивернутим з неї камінням і на додачу – всяким сміттям!

Може, воно буде не зовсім чемне – те порівняння, що я вживу, але я не можу добрати іншого: отже міні здавалося, що всю ту площу на верху чигиринської гори порила якась велетенська «безрога», чі по просту говорячи – свиня! Порила і, своїм звичаєм, кинула все ройлом!

Що-ж се таке? – спитаєте. А ось що: річ, бачите, в тім, що на верху замкової чигиринської гори, на лихо їй, єсть під верхнім шаром землі – каміння, саме звичайне, оте що ним мостять вулиці. Отже Чигиринська Городська Дума бере вжиток з того «доходного» місця, пускає в найми замкову гору, – для здобування того каміння. Торгові люде, – звичайно, жида, – беруть замкову гору в оренду, наймають робітників, тих же чигиринців, чи кого там, і риють, риють скільки мога замковий майдан!.. Каміння викопують, риючи глибокі ями, а може часом зривають камінь і порохом, – від того-ж і повстали всі ті ями та кучугури; а останки каменя, землю й усяке сміття, та «отбросы», звичайно, лишають, де прийдеться. Стоїть на горі, збоку, якась і халабуда неохайна, зложена з дерева, та з уламків каменя. Там, здається, жили де-які робітники. Не знаю, що воно таке, тільки дуже бридка була будова! – Невеличкий хрест, не відомо чого на горі поставлений, неначе відступився від того всього далеко, далеко на-бік, на самий краєчок гори, і сумно стоїть там, дивлячись на долину, на Тясмін...

Оце такий вигляд має тепер чигиринське замчище... Вже прямо що «камня на камні» не зосталось від гетьманської твердині, та гетьманських будинків! Все зрила байдужа безрога! Ні салви, ні пам'яті... Нема хоч би «малого сліду» якогось пошанування до славетного місця!

Вже правда, що якби гетьмани встали, та подивились, то – «заплакали б тяжко»!..

Ми обійшли кругом, – на-скільки було можливо за ямами, та кучугурами, – верхівля гори. Дивна та гора в своїй самотності. Під горою в'ється річка Тясмін, кругом розіслалась широка долина, далеко мріють лише піскові горби, вкриті дрібною рощею, шелюгою; з одного боку видніє здалека Суботів – теж у доли; а над всі широким долом випірається єдина самотна чигиринська гора висока, рівна на верху, довговаста, немов справжня велетенська могила. Де вона тут взялась, одинока? На що виросла серед Тясмінової долини? Невже на те тільки, щоб побути підніжжям гетьманської кровавої слави і потім стати її могилою, за покинутою, занедбаною, розритою!..

Мовчки, з тяжким почуттям, спустились ми з гори.

Знов проходили через осередок міста, через ту торгову площу, «повиту жидовою». Посеред неї стоїть і церква соборна. Стара церква, гарної будови. Товариш нашої подорожі, місцевий урядовець, став нам казати, що можна попрохати старого пан-отця соборної парахвії, то він охоче дозволить відчинити для нас церкву; в церкві, мовляв, єсть стародавні образи, а на дзвіниці, на горищі, єсть навіть козацька червона корошов, – теж можна побачити.

Та я не згодилась турбувати старенького пан-отця... Не захотілось міні краяти ще більше свого серця, дивитись на ту нещасну корошов, – що поневіряється

десь там у пилу, на горищі!.. Так я й не знаю, чи вона там справді була... може й була. – Що-б ще сказали гетьмани, як би встали й подивились на ту корогов – отам у пилу? Мабуть перехрестились би тільки перед церквою, та ...може, теж заплакали-б тяжко? Чи мовчки-б пішли назад у домовину?..

Того-ж дня виїхали до Суботова і Мотронівського монастиря. Нехай колись іншим часом розкажу й про ті місця. Не можна, не-сила, одразу багато такого оповідати... дуже вже тяжко, – і для себе, та може й для інших!

Виїзжаючи з Чигирина, ми знов проїздили поуз Замкову Гору. Се-б-то вона знов сумно видніла з-боку; стояла оддалеки, через те мало було видно її підніжжя, а виразніше – верхню половину, голу, мов кимсь обдерту: ям і кучугур, звичайно, не видно було; на довгій лінії верховини маячів тільки спогаданий хрест, наче символ страждання тієї гордої, мовчазно-нешасної гори.

Чи встане-ж коли-небудь над нею сонце?

Колодяжинська» [11, 13–19].

*Авторка статті висловлює щире вдячність за допомогу та надані матеріали Ірині Щукиній – завідувачці Музею Лесі Українки (м. Київ)

---

1. Александрович М. Из Канева в Чигирин и обратно. – Чернигов, 1860. – 56 с. – С. 27–31.

2. Диба А. [СЛІДАМИ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ: КЛИМЕНТ КВІТКА, ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ІНШІ] Про себе, про родину, про Батьківщину...: Розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880–1953). – С.226–242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://knmai.com.ua/problems_of_ethnomusicology/09/pdf/16.pdf.

3. Діденко Я., Кукса Н. Козацькі старожитності родового маєтку Хмельницьких – Суботова в маловідомих описах кінця XIX ст. // Білий берег: історико-краєзнавчий та літературний часопис. Випуск 4–5 / упор. Б. Д. Макогін, О. І. Макогін, В. Н. Шевчук. – Зборів-Львів, «Терно-граф», 2019. – 484 с., іл. – С. 270–275.

4. Діденко Я. Л., Кукса Н. В. Суботівська старовина в подорожніх нотатках археолога та етнографа В. М. Ястребова // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Троцинська, Л. О. Абашина. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2019. – 300 с. – С. 67–71.

5. Квітка К. В. Українські народні мелодії. Ч. 1. Збірник / Упоряд. та ред. А. І. Іваницького: Наукове видання. – К., 2005. – 480 с. з нот.

6. Квітка К. Українські народні мелодії. Частина 2. Коментар/ Упоряд. та ред. А. І. Іваницького. – К. : ПоліграфКонсалтинг, 2005. – 383 с.

7. КВІТКА Климент Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11614.

8. Квітка Климент Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

9. Косач Ю. Сонце в Чигирині. – Львів, 1992. – 96 с.

10. Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минушина. XVIII–XX століття. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2018. – 300 с.

11. Пчілка О. [Колодяжинська] Подоріж до Чигирина // Рідний край. – 1912. – № 3. – С. 13–19.

12. Українські народні мелодії. Зібрав Климент Квітка. – К. : Видавництво «Слово», 1922. – 236 с.

КУКСА Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої
премії імені Михайла Максимовича*

НОТАТКИ ДО ЖИТТЄПISУ О. КИРИЛА ШАРАЄВСЬКОГО – НАСТОЯТЕЛЯ ХРАМУ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ

З 1899 по 1913 рр. настоятелем храму Святого Пророка Іллі був о. Кирило Шараєвський.

**Кирило Шараєвський
у молоді роки.
90-ті рр. XIX ст.
Публікується вперше**

Відомості про нього знаходимо у архівних джерелах консисторії, подорожніх записах відомих людей цього періоду, які відвідували Суботів і відгукувалися про о. Кирила як про привітну добропорядну людину. Зустріч і спілкування із священником залишили прийнятний відбиток у їх пам'яті.

Нащадки Шараєвського трепетно зберігають пам'ять свого роду, по краплині збирають розпорошені архівні дані. Праправнучкою о. Кирила п. Іриною Кашпуровською – онукою по лінії дочки Кирила і Ксенії Шараєвських – Віри Кирилівни, був складений життєпис їх роду, люб'язно наданий нам разом із підбіркою родинних світлин та документів [3].

Завдяки цим матеріалам та інформації, відслідкованій у клірових відомостях, вдалося підготувати стисло розповідь про повсякденне життя сільського священника, його родини, їх трагічну долю за часів тоталітаризму.

Народився о. Кирило в сім'ї диякона Шараєвського Івана Афонієвича та Шараєвської Надії, яка була лікарем, у с. Подорожньому Чигиринського повіту.

Батько Івана Шараєвського – Афоній Юхимович, у 1859 р. був дияконом у с. Мельники Чигиринського повіту. Мав дружину Устину Захарівну, синів Іоаннуарія, Івана, дочку Анастасію. Також при цій церкві обов'язки «стихарного дьячка» виконував «Андрей Афониев Шараевский, жена Евдокия Никитина» [8].

**Батьки Кирила Шараєвського –
Іван та Надія Шараєвські.
Публікується вперше**

Іван Шараєвський народився 19.10.1843 р. В сім'ї І. Шараєвського було п'ятеро дітей: сини – Кирило, Омелян, Олексій, Прохор, та дочка – Антоніна. Усі сини були священиками.

Помер Іван Шараєвський 22.05.1914 р. Похований на кладовищі м. Сміла. Поряд була похована і дружина – Надія Шараєвська [4].

**Надгробок на могилі
о. Івана Шараєвського у м. Сміла**

Кирило Шараєвський після закінчення Київської духовної семінарії одружився з Ксенією Автономівною Єримович – дочкою священика церкви с. Леськи Черкаського повіту Київської губернії Автонома Тимофійовича Єримовича та Варвари Олексіївни (дівооче прізвище – Злеська).

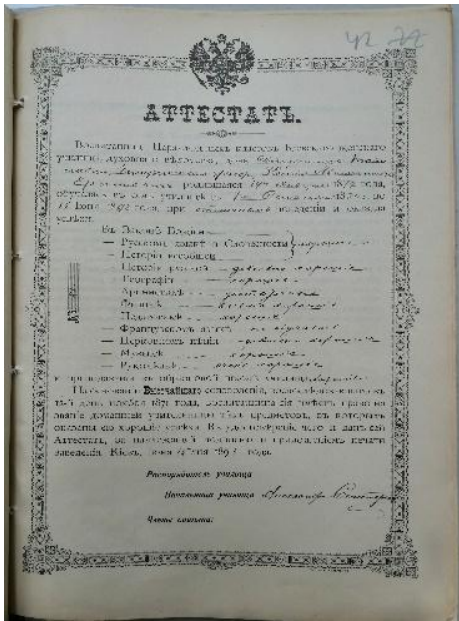
Збереглися документи про освіту Ксенії Єримович, яку вона отримала у Київському жіночому училищі духовного відомства. Випускницям училища надавалося право отримати звання домашньої вчительки з предметів, з яких були показані добрі успіхи. Навчання в училищі тривало 7 років [3].

Іван та Надія Шараєвські.
Публікується вперше

**Весільне фото о. Кирила та Ксенії
Автономівни. Кінець XIX ст.**
Публікується вперше

**Атестат К. А. Єримович
про закінчення паралельних
класів Київського жіночого
училища духовного
відомства. 1893 р.
Публікується вперше**

У 1899 р. о. Кирила призначили служителем Свято-Іллінського храму с. Суботів [1]. Тут у Суботові в сім'ї о. Кирила та м. Ксенії народилось семеро дітей: Микола, Борис, Олександра, Віра, Надія, Валентина та Кирило. Двоє дітей померло малими. Причина смерті Бориса нам невідома, а Надія (за спогадами дочки Віри – прим. автора) потонула у діжці з дощовою водою, яку збирали із водостоку. Обоє дітей були поховані на вівтарній частині цвинтаря Свято-Іллінської церкви.

Микола – був старшим у сім'ї, на фото він гімназист. Рік народження невідомий. Помер у Франції. Олександра (1902 – 14.11.1980). Похована у м. Сімферополь.

Віра (1903 – 9.06.1998). Похована у м. Київ на Байковому кладовищі. Валентина (1905–14.10.1979). Похована у м. Шахти Ростовської обл. Кирило (1908–19.07.1974). Похований у м. Ростов.

Сім'я була дуже віруючою та добропорядною. Виховували дітей із любов'ю до рідної землі, природи. Всі діти були грамотними та здібними до наук, музики та співу.

Родина о. Кирила, за спогадами його дітей, жила дуже скромно. Виховання дітей базувалось на принципах власного прикладу. Вся родина влітку доглядала за садом та городом, а взимку дівчата займались рукоділлям: плели серветки, скатертини, комірці до суконь та вишивали рушники і сорочки, вчились робити прошви та прикраси до одягу. Кожна дівчинка родини мала свою скриньку, у яку складались всі пошиті та вишиті речі (готувався посаг). Оскільки в родині було багато дітей, у сім'ї була помічниця – Варвара. За спогадами дітей, няня теж мала свою скриню і на рівні членів родини складала у неї свій посаг (до речі, Варвара проживала із сім'єю Шараєвських до 1937 р., коли о. Кирило був репресований – прим. автора).

Ксенія Автономічна, маючи пристойну освіту та художній смак, привчала дівчат до домашніх справ та виховувала естетично. Діти були здібними до рукоділля, музики, співу та малювання.

Родина намагалась дати дітям освіту. Старший син Микола навчався у Чигиринській гімназії. Збереглися документи, що містять відомості про перший рік навчання дочок Олександри та Віри у тому ж київському закладі, який закінчувала сама матушка Ксенія.

Усі діти, які народились у родині за часів проживання у с. Суботів, отримали добру освіту.

Фото сім'ї о. Кирила с. Суботів 1909 р. о. Кирило і матушка Ксенія, позад них стоїть гімназист Микола, зліва – Олександра, справа – Віра, на руках у матушки Ксенії сидить син Кирило, внизу – Валентина.

Публікується вперше

За спогадами онуків Віри Кирилівни (дочки о. Кирила), прагнення до навчання, прищеплені дітям змалечку, було настільки сильним, що впродовж усього життя бабуся багато читала, підвищувала свої знання у медицині навчаючись на різних курсах, оскільки була медпрацівником; до глибокої старості майстерно грала на фортепіано як з пам'яті, так і по нотах.

Рушник, вишиваний матушкою К. Шараєвською. Початок ХХ ст.

Родина була дружна та гостинна. Частенько до неї приїздили гостювати гімназисти – друзі сина Миколи.

Гімназисти в гостях у родини Шараєвських. Крайній справа – церковний староста Семен Жалдак. Вид на церкву із замчища Хмельницьких, де була садиба священника

Приїзд гімназистів на гостини до Шараєвських. Суботів. 1909 р. Вид із замчища Хмельницьких. На задньому плані видніється плесо р. Тясмин.

Публікується вперше.

Любили до них приїжджати в гості родичі, зокрема часто в родині гостював брат Ксенії Автономівни – Олексій, який був священником чигиринського Хрестовоздвиженського собору та займався археологією.

За спогадами дітей, о. Олексій проводив археологічні розвідки та збирав старожитності навколо Свято-Іллінського храму. На території с. Суботів було знайдено багато артефактів, які можливо відносились навіть до часів життя Богдана Хмельницького.

Також о. Кирило організовував зустрічі з літніми людьми, парафіянами Свято-Іллінського храму та разом з о. Олексієм Єримовичем збирав спогади про минуле життя Суботова задля збереження історії життя славетного села.

Родинне фото Шараєвських і Єримовичів. Початок ХХ ст.

О. Кирило був доброї натури, любив дітей та був великим життєлюбом. Зі спогадів дітей родини, о. Кирило часто разом із своїми дітьми збирав і сільських дітей та займався з ними, розтлумачуючи Біблію, навчав грамоті, малюванню, співу, оскільки більшість сільських дітей не мали можливості отримати освіту [3].

О. Кирило викладав Закон Божий у суботівському училищі, і в 1903 р. «за усердне преподавание Закона Божьего» отримав архіпастирське благословіння [5, 142–143; 6, 51 зв.] Окрім цього, священник був відзначений набедреником та фіолетовою скуфією [6, 143].

Разом з тим, о. Кирило ділився своїми знаннями та навчав навіть вже дорослих жителів села, намагаючись донести їм багато історичних фактів про величність рідного села, збагачуючи їх духовно.

Головним інструментом його виховання була доброта та любов до ближнього та всієї природи, яку він сам любив.

У сім'ї Шараєвських суворо дотримувались церковних свят та обрядів. Влітку сім'я займалась заготівлями продуктів для того, щоб потім у часи посту готувати пісні страви.

За спогадами дітей та онуків, на зиму квасилась капуста з яблуками, засолювались огірки, сушилися карасі на кропі та різні фрукти. о. Кирило дуже любив пісний борщ із сушеними карасями. (Виявляється, що це один із старовинних рецептів борщів Полтавщини – прим. автора).

Зі спогадів онучок, торбинка із сушеними карасями зберігалась біля лежанки на печі, і вони дітьми полюбляли поласувати сушеними карасиками потайки від дорослих.

Рецепти приготування деяких страв діти сім'ї Шараєвських пронесли через все життя. Всі дівчата родини були гарними господинями [3].

У 1913 р. о. Кирило перевели до Черкас служителем Свято-Троїцької церкви [5].

**Свято-Троїцька церква.
Вигляд з боку Митниці. Початок XX ст.
Збереглася світлина, на якій зображено служіння о. Кирила
у Троїцькій церкві.**

**Богослужіння у Свято-Троїцькому храмі у м. Черкаси.
Перша чверть XX ст.
*Публікується вперше***

У Черкасах у 1914 р. в сім'ї о. Кирила народилась дочка Людмила.

Родина Шараєвських. Черкаси 1928–1929 рр.

Публікується вперше

Поряд зі служінням у Троїцькому храмі о. Кирило викладав у Черкаському Першому початковому училищі.

У родині збереглася ікона Ісуса Христа з написом на металевій пластинці зі звороту ікони: «Дорогому о. Кириллу Шараєвському на добрую память от учащихся и учащихся Черкасского 1-го начального училища. 11.10.1916 г.» Учні, напевно, любили заняття з о. Кирилом та на спогад подарували йому ікону.

Табличка з дарчим написом, прикріплена до ікони

Оскільки почалися буремні революційні часи, вихованням та навчанням найменшої дочки займались лише батьки, на жаль, родина не змогла, дати дочці Людмилі належну освіту.

За спогадами дітей та онуків Людмили Кирилівни, вона була художньо обдарована, гарно малювала та майстерно виготовляла килими. Її троянди на килимах виглядали, як живі. Але доля розпорядилась так, що вона отримала освіту бухгалтера.

У 30-ті рр. всі служителі церков, які не зреклись віри, піддавалися репресіям з боку органів влади. За ними постійно стежили таємні агенти спецслужб.

Зазнали гонінь і діти родини Шараєвських, які у 30-ті рр. ХХ ст. вже не проживали разом із батьками.

**Титульний аркуш кримінальної справи
Шараєвського Кирила Івановича.
Державний архів Черкаської області.
*Публікується вперше***

сторожкою біля церкви. З ними разом проживала і Варвара (няня дітей – прим. автора). У ці роки вони утрюх доглядали і прибирали у храмі, прали рушники, доглядали за церковним начинням та подвір'ям.

Але, незважаючи на те, що сім'я жила дуже скромно, не мала ніякого багатства та нічого забороненого не вчиняла, завдяки свідченням «небайдужих добродіїв» та агентів на о. Кирила було сфабриковано справу. 7 жовтня 1937 р. о. Кирила Шараєвського було заарештовано.

Про перебіг розслідування дізнаємося із кримінальної справи, заведеної на священника, що зберігається у Державному архіві Черкаської області [2].

У постанові про обрання запобіжного заходу йшлося: «Шараевский Кирилл Иванович, будучи священником Троицкой церкви собирал вокруг себя жителей гор. Черкасы, систематически вел среди них контрреволюционную агитацию, высказывался в похабной форме по адресу руководителей партии и правительства, восхваляя врагов народа, направляя свои контрреволюционные действия против мероприятий партии и правительства [3].

8 жовтня у помешканні о Кирила було проведено обшук, під час якого вилучено документи: журнал обліку членів громади (договір), три листи, отримані із Франції, різне листування із священниками і заява до єпископа, паспорт на ім'я Шараєвського Кирила Івановича, листування з консульствами

За спогадами дітей, щоб побачитись із батьками, їм доводилось уночі в повній темряві пробиратись чагарниками, які росли на схилах навколо Троїцької церкви, щоб уникнути будь-яких зустрічей. Адже достеменно невідомо було, хто може бути таємним агентом. Також можливо людина, яка була зовсім непричетна до агентури, могла просто в розмові із агентами безневинно обмовитись, що бачила рідних о. Кирила.

о. Кирило продовжував своє служіння у Троїцькій церкві, доносячи парафіянам слово Боже, залишаючись безмежно віруючою та відданою Богу людиною.

Зі спогадів його онучок, у ті часи віряни навіть боялися ходити до церкви, бо за цим теж шпигували спецслужби.

У церкві у цей період не було інших служителів, окрім отця Кирила та матушки Ксенії. Жили вони у маленькій хатинці, яка була

**Ікона, подарована о. Кирилу
учнями і викладачами
училища.**

Публікується вперше

Свідетель Л.** По вопросу к/р агитации священника Шароевского показал: «В феврале м-це 1937 г. я будучи у Шароевского на квартире, где мне Шароевский заявил, что он разочаровался сов. властью и только потому, что сов. власть самым нахальным образом обманывает население, в своих решениях и постановлениях много обещает народу, а фактически ничего не делает. Население не живет, а отживает, когда-бы, господи, скорее из-за границы в СССР пришли наши спасители фашисты, то еще можно было бы пожить народу. Довольно уж этим коммунистам грабят население и издеваться над верующими...»

Свідетель К**показал что он имел разговор с священником Шароевским в Августе м-це 1937 г. в процессе которого Шароевский высказывался: «ты думаешь, что сов. власть настолько сильна, как это тебе кажется, ничего подобного, она уже стоит на краю гибели, это видно из того, что в настоящее время происходит в стране, коммунисты уже не такими героями выглядят, как это они ранее носились и опошляли верующих, народ понимает хорошо, что наши спасители-фашисты с каждым днем приближаются к нам и еще один хороший толчок по этой власти антихриста и народ заживет по прежнему.»

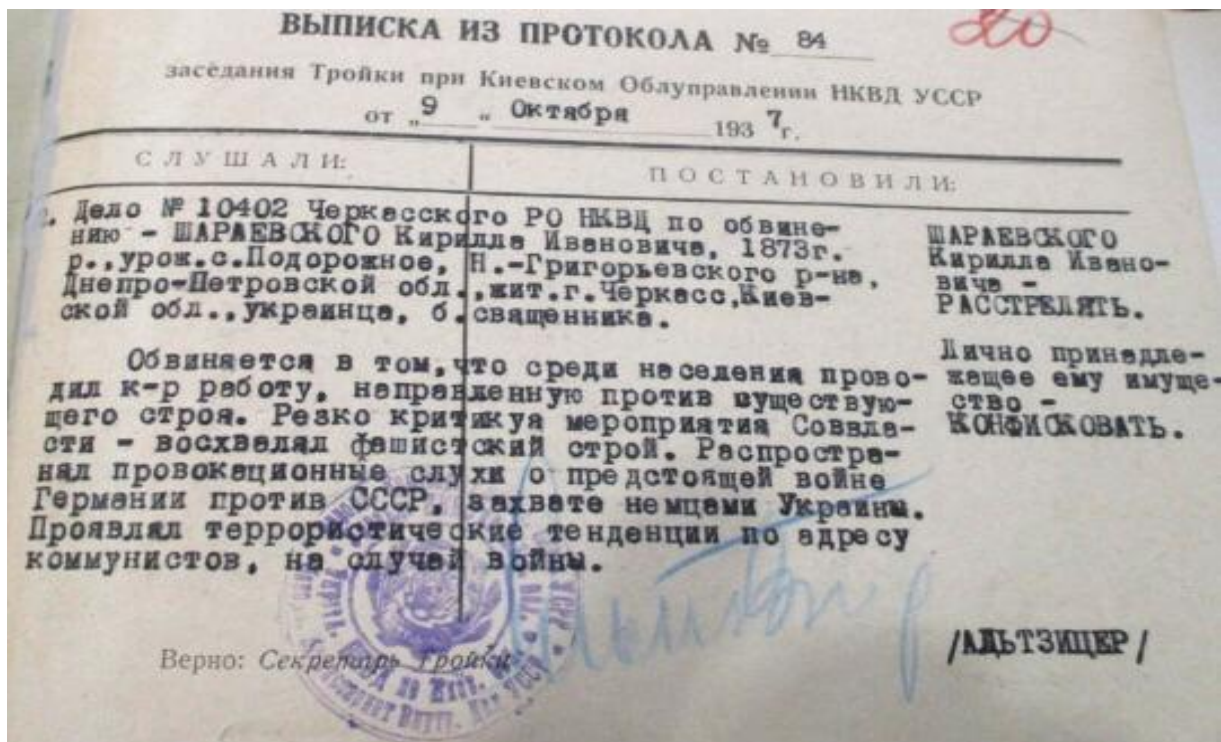
Свідетель К**показал, что Шароевский в июне м-це 1937 г. занимался проведением среди жителей к/р агитации и по этому вопросу говорил: «молитесь граждане, молитва успокоит ваши грешные души и не ждите успеха, а сов. власть недолго осталось жить. Война не за горами и против силы божией с иностранцами ей не устоять, немцам Украина знакома, а мы им поможем убрать с пути коммунистов и их руководителей...»

На основании изложенного обвиняется Шароевский Кирил Иванович... в том, что будучи реакционно настроенным против всех мероприятий партии Сов. власти среди населения высказывался в пораженченско-повстанческой форме против сов. власти, восхвалял строй фашистов и среди населения проводил к/р агитацию используя свое служебное положение священника...»[2,17–18].

Франції і Туреччини [2, 3]. Цього ж дня проведено допит обвинуваченого та трьох свідків. Як виявилось під час очної ставки, о Кирило був знайомий лише із двома з них. Під час допиту слідчий вимагав від о. Кирила, щоб той зізнався у своїй антидержавницькій діяльності, направленій на підрив авторитету, однак він не погодився зі свідченнями свідків, один із яких був у священником, що зрікся сану, і своєї вини не визнав.

о. Кирилу було пред'явлене обвинувачувальне заключення*: «...В РО НКВД поступили сведения о том, что Шароевский Кирил Иванович будучи а/с настроенным и используя свое служебное положение священника, он среди жителей гор. Черкассы занимался систематическим проведением к/р агитации направленной к дискредитации и подрыву мероприятий партии и правительства.

Обвин. ШАРОЕВСКИЙ в проведении им к/р агитации себя виновным не признал.

**Виписка із протоколу засідання Трійки
при Київському облуправлінні НКВД УРСР по справі Шараєвського К. І.
Державний архів Черкаської області.**

Публікується вперше

Наступного дня о. Кирилу було винесено вирок: «Розстріляти».

Під час ознайомлення з матеріалами кримінальної справи стає очевидним, що складена вона була згідно розробленому шаблону за сфабрикованими звинуваченнями. о. Кирило розділив трагічну долю тисяч священнослужителів Черкащини. Був реабілітований у 1989 р.:

«ШАРАЕВСЬКИЙ Кирило Іванович, 1873 р.н., уродженець с. Подорожнє Новогеоргіївського р-ну Дніпропетровської обл., українець, б/п. Проживав у м. Черкаси. Священик в Свято-Троїцькому храмі.

Засуджений 9 жовтня 1937 р. трійкою УНКВС Київської обл. до ВМП (вища міра покарання).

Реабілітований 25 жовтня 1989 р. прокурором Черкаської обл.» [3].

Після того, як о. Кирила забрали до НКВД, матушку Ксенію вигнали з дому, і вона доживала віку у своїх дітей. Спершу із найменшою дочкою Людмилою. Це були дуже скрутні часи, оскільки родина була зовсім без засобів для існування, а був час голоду та війни. Потім матушка Ксенія переїхала до сім'ї дочки Валентини, а згодом, коли у Людмили з'явилася родина, Ксенія Автономівна переїхала до м. Сімферополя та допомагала дочці, виховуючи онуків.

Останні роки життя Ксенія Автономівна прожила у Києві у родині дочки Віри Кирилівни. Похована на Байковому кладовищі.

До речі, одна із дочок Віри Кирилівни – Валентина Павлівна Чорна, вийшла заміж за племінника Ксенії Автономівни – сина Олексія Єримовича – Анатолія [3].

Такою трагічною виявилася доля суботівського священика Кирила Шараєвського. Життєвий шлях священика і членів його родини потребує подальшого дослідження.

* Збережено авторську стилістику і пунктуацію

** З етичних міркувань прізвища свідків не вказуємо

1. *Ведомость о составе лиц Киевской Епархии (перемещения, назначения, смерти)*. – Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – 127–798–449 (1899).

2. *Дело № 10402 по обвинению Шараевского Кирилла Ивановича. Нач 07.10 1937 – окончено 25.10.1989*. – Державний архів Черкаської області. – Р–5625. – Оп. 1. – Од. зб. 8153. – 23 арк.

3. *Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА) – Записано від Кашуровської І., 1962 р.н., мешканки м. Київ.*

4. *О назначении псаломщ. в с. Худолеевку Чиг. у. Кирилла Шараевского. (8 Января)*. – ЦДІАК України. – Ф. 127, Оп. 777, Спр. 47 (1898).

5. *О перемещении св.-ка Ильинской церкви с. Субботова Чиг. у. Кирилла Шараевского на 2-е св. место к Троицкой церкви г. Черкасс. 21 июня*. – ЦДІАК України. – Ф. 127, Оп. 791, Спр. 354 (1913).

6. *Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець XVIII – поч. XX ст.)*. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019.

7. ЦДІАК України. – Ф. 127, Оп. 1011, Спр. 3847, 51 зв.

8. ЦДІАК України. – 127–798–100 (1859).

ПАВЛОВА Світлана,

*заступник генерального директора по науковій роботі
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла,

*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЧИГИРИН В ПЕРЕДДЕНЬ 400-ї РІЧНИЦІ СВОГО ЗАСНУВАННЯ (1908–1912 рр.)

Чигирин – гетьманська столиця Української Козацької Держави Війська Запорізького (1649–1676 рр.), старостинське місто Речі Посполитої (1716–1795 рр.) та повітовий центр Російської імперії (1795–1917 рр.).

На початку ХХ ст. Чигирин – повітове місто Київської губернії «Глухий, закинутий цей город...» [33, 4] «...забутий Богом і людьми, ... за три десятки верст від залізниці...» [33, 4] та за «...18 верств від Дніпра...» [33, 4]. В ньому «...немає майже ніяких фабрик, чи заводів і ніякої іншої промисловості...» [34, 4]. Місто «...цілком живе своїми окремими інтересами...» [33,4]. «...Спить Чигирин мертвим сном... і невідомо, чи довго, ще буде спати: Інтелігенція чигиринська – це переважно чиновництво» та військові, що «...знає тільки горілку пить, та в карти грає» [22, 4]. Всі вони ніколи не були прихильниками українства, тому хто такий Т. Г. Шевченко серед міщан майже ніхто

не відав [44, 4]. В основному «Чигиринці сидять на печі. Молодь думає тільки про гопаки та гулянки» [35, 3].

В Російській імперії, як і в Речі Посполитій, не бажали бачити Чигирин з розвинутою інфраструктурою. Про це говорили між собою пересічні жителі міста та, навіть, писали в періодичній пресі: «...хоч як, а стоять на перешкоді його комерційного процвітання...» [45, 3]. Навіть промисловці міст Чигиринського повіту були проти повітового центру в Чигирині. Вони вважали, що завдяки тому, що в Чигирині немає залізної дороги, а він «...знаходиться в самому кінці повіту і до нього сотні верст і весь цей простір приходиться поборювати прадідівськими засобами переїзду...» [45, 3], а на дорогу витрачається чимало часу і коштів. «Шкода ж від цього повітові величезна, бо таке становище спиняє його розвиток, робить великі збитки...». Повітова буржуазія навіть зверталися до Київського губернатора з проханням, змінити адміністративний устрій Київської губернії і в «осередку сахарної промисловості» [45, 3] – Кам'янці створити повітовий центр. Але «Найвищий маніфест» від 17.10.1905 р. сприятливо позначився на розвитку Українського національно-визвольного руху, який інтенсивно став проникати в усі сфери життя на всій території України. У цей час в Україні створилася соціал-демократичні партія, яка згодом ввійшла в соціал-демократичну спілку. Кінцевою метою всіх національно-територіальних партій була автономія України і вихід її із складу Російської імперії. Зокрема, в першій гетьманській столиці, активізувала роботу Українська партія соціалістів-революціонерів [55, 154], завдяки діяльності якої Чигирин отримав статус повітового центру, а також розпочалася значна робота по підготовці до святкування 400-річчя заснування міста. В цьому її підтримали Предводителі дворянства, голови повітової управи по справам земського господарства: Дмитро Львович Давидов (1905–1910 рр.) та Георгій Львович Давидов (1911 р.) [6, 203] і голови міської думи: Володимир Самуїлович Навротскій (1904–1908 рр.), Василь Іванович Подгородецький (1909 р.), Миколай Сафонович Лопата(1910–1915 рр.) [6, 205].

Користуючись нагодою, Чигиринська міська дума подала Київському губернатору прохання виділити кошти на побудову залізної дороги з Чигирина до Новогорьківська Херсонської губернії [40,3]. Управління південно-західної залізниці не підтримало ідею депутатів думи і виступило проти виділення державних коштів: «...ця залізниця, на думку управління, не даватиме ніякого зиску...» [43, 2], тобто буде нерентабельною.

На початку ХХ ст. держава не будувала нових «казенних» [30, 1] залізничних доріг через те, щоб не розвивалося економічне життя Правобережної України. Навіть якщо група капіталістів, за свій кошт, намагалися прокласти залізницю по Україні, численні комісії, які називали «похоронними» [30, 1], зразу відкидали проект або затвердження його на досить тривалий час зтягувалося. Почекавши кілька років, «...в капіталістів пропадала всяка охота до задуманого проекту» [30, 1]. По цій причині навіть губернські міста не мали залізниць, а про повітові нічого і говорити. Зокрема, на Київщині маємо більше повітових міст без залізниць («Сквира, Васильків,

Тараша, Канів, Радомишль, Звенигородка, Чигирин)» [30, 1], ніж із залізницями. Тобто, «край од того» [30, 1] багато втрачав, його економіка знаходилася на низькому рівні розвитку. Зокрема, в Чигирині відсутність залізниці не давала можливості розвивати промисел добування пісковика на Замковій горі та виготовляти із нього сходи, жорна, тому що було надзвичайно дороге транспортування. Не розвивалося повною мірою сільське господарство та садівництво. 13 тисяч десятин пісків [23, 3], які розляглися навколо Чигирини, давно б уже приносили прибуток, адже одне з французьких товариств пропонувало засадити їх виноградниками. На низькому рівні була освіта та медицина, бо через відсутність шляхосполучення лікарі та учителі не мали бажання працювати на Чигиринщині. Тому, розуміючи цю ситуацію, «чигиринське самоуправління» [31, 2] зібрало 800 підписів жителів повітового центру та знову звернулося до управління південно-західної залізниці підтримати прохання жителів міста прокласти залізницю від Чигирини до станції Фундуклеївка. На це звернення Київський порайонний комітет прохав Голову земської управи, Предводителя дворянства Г. Л. Давидова узгодити з Чигиринським керівництвом, зокрема з депутатами Міської Думи, напрямок під'їзних колій залізної дороги. Провівши збори, Чигиринське земство та Міська Дума визначилися, що одним із варіантів під'їзних колій буде напрямок Чигирин через Вдовичий хутір, м. Медведівку, Грушківку і до станції Кам'янка, яка належить південно-західній залізниці. Всього дана під'їзна колія сягатиме 50–55 верств [32, 3]. Можливий і інший варіант, зокрема напрямок Чигирин – Вдовичий хутір, Стара Осота – станція Фундуклеївка, але така дорога мала б більш місцеве значення, а не державне. За розрахунками вантажообіг майбутньої залізниці повинен був дорівнювати 71/2 мільйонів [32, 3].

Саме ці два варіанти вирішували проблеми зв'язку між Чигирином та Кам'янкою, тобто влаштовували чиновників Чигирини, а більше всього промисловців Кам'янки. Тим паче, що брати Давидови, які займали високі посади в Чигиринському повіті, мали власність і в Чигирині, і в Кам'янці.

На початку ХХ ст. французькі інвестори, які давно були зацікавлені землями Чигиринського повіту, теж залучилися до будівництва залізної дороги. В цей час поміщики і промисловці Російської імперії знайшли кошти та розробили проєкт, який з'єднував східні та західні губернії України.

Вже у червні 1911 р. до будівництва під'їзних залізнодорожних доріг на Київщині залучилася французька компанія «Кашталетів» [28, 4]. Посередником між інвесторами і урядом виступав колишній очільник «департаменту зал. дор. справ» [28, 4] М. М. Максимов. Контракт передбачав, що французькі інвестори побудують дороги за свій рахунок, а потім передадуть їх державній залізниці. Експлуатуючи під'їзні шляхи, вона отримуватиме доходи із них, будуть виплачуватися проценти компанії. Таким чином, за кілька років, буде погашена заборгованість. Згідно домовленостей, в першу чергу побудують залізні колії довжиною 600 верст, але це не задовольнить потреби Київської губернії. Тому Голова земської шляхової комісії В. Я. Демченко вів переговори про продовження під'їзної

колії від «Ржищева до Таращі і про будівництво вітки від Чигирина до Фундукліївки» [28, 4]. Ця справа розглядалася в комісії будівництва під'їзних колій і передана «на рішення ради міністрів» [28, 4]. Вже у липні 1911 р. Управління південно-західної залізниці постановило найперше побудувати 11 під'їзних колій, серед них і Фундуклеївка-Чигирин. Проекти на них уже створені, залізничні шляхи, на думку керівництва, повинні бути ширококолійними. Тому, щоб «удешивити» [29, 4] будівництво, будуть використовуватись «старі матеріали» [48, 4]. В кінці січня 1912 р. Міністерство доріг сповістило управління південно-західної залізниці, що інженеру В. В. Максимову дозволено проводити технічні дослідження трьох «залізнодорожних ліній» [9, 3], зокрема від Чигирина до Фундукліївки. Роботи по дослідженню будівництва під'їзних колій інженер В. Максимов розпочав у лютому 1912 р. [11, 2].

Архівні матеріали інформують, що в цей час групою підприємців був розроблений ще один проект «южно-русской железной дороги» [8, 3], яка повинна була проходити також через Чигирин. Згідно із проектом вона «... починається од ст. Лозова п-з йде через Кременчуг, Чигирин, Лизовець, Вінниця, ЛіИН, Старо-Костянтинов, Дубно, Володимир-Волинський, Грубишев, Замостя, Яов і исгровець» [27, 2]. Протяжність дороги сягала 782 версти (834,2376 км). Складений кошторис на неї дорівнював 1500 000 руб. [8, 3]. З 12 травня 1912 р. інженери цього проекту також отримали дозвіл проводити технічні дослідження на цьому напрямі.

В кінці червня (26.06.1912 р.), розглянувши всі представлені проекти, департамент Державної Ради затвердив будівництво шести нових під'їзних колій в районі південно-західних залізничних доріг, серед них Фундукліївка–Чигирин [20, 2]. За розпорядженням будівництво колій мало розпочатися вже в другій половині 1912 р.

Дворянство, депутати Міської думи, чиновники повітових установ Чигирина, отримавши повідомлення з Києва, мали надію, що залізниця поставить Чигирин на рівень промислових центрів Кам'янки та Сміли. Тобто, в повітовому центрі відкриються підприємства, на яких будуть працювати міщани та селяни з ближніх сіл. Адже кожної весни «... половина тутешнього люду виходить» [34, 4] на заробітки: чоловіки наймалися до поміщиків на сільськогосподарські роботи або їхали в Одесу, Миколаїв, Херсон на судна чорноморського флоту, а жінки та дівчата на огороди в Одесу. Заробітки, що в чоловічого населення, що в жіночого були мізерними. Зокрема, моряки за 9 місяців заробляли 150–250 руб., а в поміщиків за сезон платили 80–150 руб. [34, 4]. З цієї суми, хто мав свій будинок в місті, земського податку віддавав від 5 до 25 руб., незважаючи на те, що в будинку вся сім'я проживала тільки взимку, бо з самої весни пів сім'ї не було вдома [34, 4]. Моряки приходили із моря один раз в рік, а жінки поверталися додому пішки із Олександрівки або із Знам'янки тільки глибокої осені, коли були продані вже всі овочі на одеських базарах.

Місцеве населення, що залишалося в Чигирині, в основному займалося сільським господарством: сіяло зернові і олійні культури, вирощувало баштанні та доглядали садки, які приносили чималі врожаї фруктів.

В серпні 1908 р. жнива «...навколо Чигирина скінчилися вже зовсім, спізнившись проти звичайного тижнів на два» [46, 4]. Проти 1907 року врожай на зернові був непоганий, гарно вродила гречка. Ярової пшениці з десятини (1,0925 га) накосили 60–100 пудів, ячменю зібрали 40–90 пудів, жито геть не вродило, але, на деяких полях, зустрічалась середня врожайність [53, 3]. Ціна на «робочі руки» [46, 4] «...порівнюючи висока. Не зважаючи на те, що хліба на зріст були невеликі і рідкі» [46, 4]. Косареві платили щоденно 1 р. 30–1 р. 50 коп., а в'язальницям 60–70 коп. «...за сніп – 5, 8-й» [46, 4]. В Чигирині косовиця трави йде безперервно, аж до вересня, бо сіно косили по два, три рази, тому косарі «наймалися до сіна по 1,40 коп. за день» [46, 4]. Баштанникам у цьому році було скрутно, бо врожай зовсім малий, нема навіть за що заплатити оренду, не говорячи вже про прибуток. Землі для баштанів орендарі беруть, в основному, на «городській землі» [46, 4], а також в селах поблизу міста. В третій декаді серпня, після двотижневої перерви, пішов дощ і люди розпочали сіяти озимину. Але ціни на хліб залишалися високими, хоча хліб продавали вже із нового врожаю. Зокрема, пуд пшениці коштував 1,30 коп., а жита – 1 р.10 коп. [46, 4]. У цьому році врожай олійних був не дуже гарний, 50 пудів проти тогорічних 100–120 пуд [54, 3]. З липня 1909 р. в Чигирині також тривала засуха, майже три місяці не було дощів. У жовтні пройшли дощі, після них розпочалася оранка та сівба озимих. До цього часу «...орать було неможливо; земля була як камінь, зелені ніде ніякої і не забачиш, тільки пилюка стояла в повітрі, як той туман» [54, 4].

У 1907–1912 роках садівництво розвивалось досить інтенсивно. З садків чигиринці отримували вагомні прибутки в свій невеликий бюджет. У 1908 р. не дуже рясно, але вродила вишня. Ціна була на початку сезону за пуд (16,3807 кг.) 2 крб., а уже під кінець – 1 р. 20 коп. Неабиякий врожай був на абрикоси: ціна за пуд – 1 р. 20 коп. В кінці літа поспіли сливи: білі, червоні і тернівки. За білі сливи просили за пуд 30–40 коп., а за червоні – 50–60 коп. На білі сливи, в кінці сезону, ціна впала у двічі, бо вродили рясно, особливо в передмісті «Стінки» [52, 4]. Врожай овочів та фруктів збували, в основному, гуртівникам, які приїздили з сусідніх районів Херсонщини [52, 4]. На жаль, «земство» [52, 4] не проводило ніяких заходів, щоб розвивати цю галузь, тим більше, що земель під садки було багато. Зокрема, в Чигирині не було «питомника» [52, 4], де можна було б придбати «культурних дерев» [52,4]. Також у магазинах та в бібліотеці міста були відсутні українські книжки про садівництво. Тільки майже через чотири роки Черкаське та Чигиринське земство зреагувало на потреби населення і відкрило в місті виноградні та садові розплідники для рослин. Завдяки цьому селяни Чигиринського повіту розпочали займатися виноградарством. Вони продавали виноград по 10–15 коп. за фут. не тільки в повітовому центрі, а й прилеглих до нього містах і містечках [14, 2].

В першому десятилітті ХХ ст. поштово-телеграфна установа в повітовому центрі працювала на неналежному рівні. Зокрема, в 1908 р. у поштово-телеграфній конторі міста служило чотири особи. Керівником у ній був Трохим Лавріненко, посаду помічника начальника обіймав Афанасій Сначко, «надсмотрщикъ» [1, 208] – Макар Гасаненко, чиновник –

Афанасій Черненко. Перш за все, не було належного поштового зв'язку з волостями повіту. Вся приватна кореспонденція і, навіть, «грошові оповістки» [47, 4], в кращому випадку, передавалися волосному керівництву, а вже потім, через десятників або «селян-односельців» [47, 4], сільським старостам. Тому вірогідність отримати поштовий переказ адресату була дуже мала. Часто ними користувалися громадяни, які були не чисті на руку. Із архівних матеріалів дізнаємося, що замість жительки Рацівської волості Мотрі Лашенкової переказ на суму 70 крб. отримала зовсім інша особа, яка незаконно заволоділа «грошовою оповісткою» [47, 4]. Такі справи, зазвичай, розглядав суд. Імовірно, що кошти знайшли і повернули власниці.

В установі траплялися шахрайства при доставці листів, які не доходили до адресатів, або за них потрібно було доплачувати. Причина була в тому, що розсильні з волостей переклеювали марки на ділову кореспонденцію, знімаючи їх з листів селян, тобто залишаючи собі кошти виділені на марки. Чиновник контори Романов дізнався про винуватців подібних інцидентів від розсильного цвітнянської волості Чередника, який визнав, що відклеїв марку від листа невідомої селянки, яка залишила його у волості, а потім вкинув у поштову скриньку. Молодий вік та обіцянка Чередника більше не працювати розсильним переконала чиновника установи не притягувати його за шахрайство. Про інциденти з марками начальник поштово-телеграфної контори Т. Д. Лавріненко повідомив старшин волостей Чигиринського повіту. Незважаючи на попередження, ще у 1909 р. в поштово-телеграфну контору Чигирини приходили такі листи із рацівської, цвітнянської, боровицької волостей [37, 4].

Телеграфний зв'язок не дозволив повідомити про те, що в лютому 1908 р. з Чигирини до Києва було відправлено 34 особи арештованих. Між ними знаходилися «...11 політичних, а решта уголовні...» [51, 3]. Всі 45 верст на станцію до містечка Олександрівки вони йшли пішки. Через кілька днів вся «...партія етапних...» [51, 3], тим самим шляхом, повернулася в Чигирин, бо в Київській тюрмі для них не знайшлося місця. На той час в повітовому центрі знаходилося дві в'язниці. Одна з них розміщувалася у флігелях повітової управи «Присутствених місць» ще з 1806 р [3, 65] в центральній частині міста. Друга, згідно плану Чигирини за 1840 р., в південно-західній. У 1910 р. у двох тюрмах міста налічувалось 110 місць [36, 2].

Восени 1909 р. на Київщині лютували епідемії «сипного тифу» [39, 3] та різачки. В останній декаді жовтня «...в 10 пунктах п'яти повітів...» [39, 3] на тиф захворіло 44 особи. Зокрема, в Чигиринському злягла одна людина. Протягом жовтня 1909 р. від різачки помирали немовлята, в основному «...голоти, злидарів...» [41, 2], а тепер на неї захворіло майже 40 дітей заможних. Серед них чималий відсоток дітей з єврейських родин. В Чигирині з епідеміями боровся не тільки «городовий» лікар Олександр Львович Шафіра [5, 207], а і місцеві рабини, які в синагогах запевняли місцевих євреїв, що вони «перестали шанувати суботи» [41, 2], навчають своїх дітей у городському училищі та гімназії, а там вони в суботу «пишуть» [41, 2], тобто працюють. «...Ми знаємо, – кажуть ці мудрі вчителі, – що це пошесть наслана за те...» [41,2], що євреї порушують свої релігійні традиції.

У 1910 р. в повітовому центрі нараховувалось 1 лікувальна установа на 30 місць, приймальні покої – відсутні, аптеки – 2, аптечних магазинів – 2. Працювали 3 лікарі, всі чоловічої статі, 4 фельдшери, акушерок і повивальних бабок – 2. Жителів на одне лікарняне ліжко приходилось 494 особи, на одну аптеку – 7411 осіб, на одного лікаря – 4941 особа [1, 565].

9 березня 1912 р. в Чигирині проводилася повітова санітарна нарада Чигиринського земства. На нараді розглядалось чимало питань, але особлива увага приділялася роботі фельдшерів, зокрема йшлося про обов'язкове проходження ними «повторительних» [12, 4] курсів та надання їм спеціальної літератури для підвищення професійних навичок. Серед присутніх не було представників даної спеціальності, але їхні інтереси захищав лікар А. Л. Шафіра. Присутні лікарі та представники земства підтримали ініціативу лікаря А. Шафіри 15 голосами. З 16 присутніх тільки лікар Одоевский проголосував проти, який вважав, що проходити курси та ознайомлюватись із медичинською літературою повинні лише лікарі [12, 4].

В перших числах листопада 1909 р., з дозволу повітового та міського керівництва, в Чигирині було відкрито «Общество взаимного кредита» [42, 4], яке могло виконувати чисельні торгівельні операції. В своїй діяльності існуючий Городський «общественный банк» [42,4] не передбачав послуги кредитування. Інших інституцій, які мали дану функцію, в повітовому центрі не було, тому багато «торговців» [42, 4] зверталися за кредитами до приватних осіб. У 1910 р. в місті функціонували банк, його відділення, спілка взаємодопомоги кредитного товариства, одна позико-ощадна каса та 4 самостійних страхових агенти [1, 658]. Вже у 1911 р. відкрився Чигиринський банк взаємного кредиту, що мав обіг 10 мільйонів руб [14, 2–3]. За цей рік вкладникам банк видав 12 % дивідендів. За рік його прибуток становив 4 тис. руб. Заклад «...ставився дуже прихильно до міщанських кооперативів...» [14, 3], вони постійно користувалися його позикам. Тобто, на початку ХХ ст. питання кредитування населення було вирішено.

У 1909 р. міський бюджет поповнювався за рахунок оренди містка через р. Тясмин. Орендар мосту, згідно контракту, із кінних і піших, які переїжджали або переходили і, навіть, переганяли через міст худобу, повинен був брати плату. За кожен переїзд треба було заплатити орендарю 3–4 коп. Платний переїзд обурював священнослужителів 2-гої благочинницької округи Чигиринського повіту, які їздили на з'їзди благочинних у повітове місто. Очолював округу священник Віссаріон Олександрович Шмигельський [5, 121], якому приходилося переїжджати Тясмин двічі і, відповідно, платити 6–8 коп. Священнослужителі вважали, що для них це значна сума, тому вони подали відповідну скаргу губернатору, під якою підписалося «10 пан-отців» [38, 3]. За перехід і переїзд через міст платили навіть черниці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря, про що було вказано у 8 пункті угоди [56, 57]. Тому благочинний Чигиринського повіту протоієрей О. Г. Радкевич не міг вирішити цю проблему на місцевому рівні. В 1911 р. міський бюджет від оренди мосту поповнився на 1850 руб [56, 56].

По вулицях повітового центру курсував кінний транспорт, зокрема міщани користувалися послугами 2-х візників влітку і 2-х взимку [1, 486].

Центральна Міліонна вулиця була викладена бруківкою від мосту до вул. Фундуклеївської, а всі вулиці міста освітлювали 58 гасових ліхтарів, які стояли один від одного на відстані 172,4 м [1, 487].

Завдяки активізації національних рухів, після маніфесту 1905 р., в Чигирині проводилися заходи по організації просвітницьких інституцій: бібліотек, книгарень, а також «гуртків місцевих українців» [50, 3].

У 1906–1907 рр. єдина громадська бібліотека в місті поповнилася українською періодикою, зокрема газетами: «Рада», «Літ-Наук Вісник», «Кієвській Голось», «Кієвская Мысль» [50, 3]. Вже у 1909 р. в Чигирині був створений «гурток місцевих українців» [50, 3], який проводив значну роботу для відкриття української книгарні [49, 3], тому що із громадської бібліотеки повітові поліцейські вилучили майже всі українські видання. У місцевій громадській бібліотеці, згідно із статистичними даними за 1910 р., періодичні видання були відсутні, а єдине книгосховище було розраховане на 14822 жителів [1, 485].

В березні 1911 р. українська громада Чигирини відсвяткувала роковини смерті Т. Г. Шевченка. Свято закінчилося читанням «Заповіту», який всі слухали стоячи [26, 3].

Газета «Рада» № 150 дає інформацію, що в липні 1911 р. в Чигирині «Українські книжки, часописи є тут в більш-менш потрібнім числі» [22, 4], гуртківці ставлять українські п'єси, які користуються популярністю не тільки у міщан, а, особливо, в селян [22, 4]. Влітку, цього року, новостворений гурток любителів української драматургії ставив всього дві вистави. Всі жіночі ролі в п'єсах виконували вчительки міських церковно-парафіяльних шкіл [21, 4]. Вже на початку березня 1912 р. читання заборонили, а 14 березня, в одного з пропагандистів, поліція провела обшуки та вилучила газети: «Рада», «Л-Н Вісник», «Світло», «Дніпрові хвилі» [49, 3], 80 українських брошур, світлини та, навіть, польську грамоту. З того часу пройшло чотири місяці, а забрані речі не були повернуті власнику, хоч нічого нелегального там і не було [49, 3].

В 10 рр. ХХ ст. релігійне життя на Чигиринщині підпорядковувалося духовному правлінню та благочинному Чигиринському повіту.

В кінці 1911 р. єпископ Чигиринський Никодим (Кротков) благословив благочинного Чигиринського повіту протоієрея О. Г. Радкевича боротися проти соціал-демократичних та мазепинських настроїв в округах своїх благочинній. Протоієрей О. Радкевич та «наблюдатель церковно-парафіяльних шкіл» [24, 3] Чигиринського повіту О. Зімницький заборонили священикам, дияконам та учителям передплачувати українські газети «Рада», «Засів», «Биржевые Ведомости» [24, 3], які на своїх сторінках пропагували автономію України. Завідуючий церковних шкіл контролював участь учительок парафіяльних шкіл в драматичних українських п'єсах. В цьому процесі були задіяні також інспектори повітового відділення єпархіальної училищної ради. Зокрема, у 1911 р. в Київській судовій палаті розбиралась справа про наклеп інспектора народних шкіл Чигиринського повіту Б. Плеського на учителя Бунелика з с. Буландино. В газеті «Кієвлянін» [19, 2] вийшла стаття, написана А. Савенком, де він звинувачував учителя

в проведені революційної пропаганди не тільки серед учнів парафіяльної школи, але й серед жителів села. Після цієї публікації учителя Р. Бунелика звільнили з посади. Більше року між інспектором і учителем тривали судові тяжби [19, 2]. Майже в цей час протоіерей О. Радкевич, дізнавшись, що диякон с. Мордви о. Чигирик був учасником визвольного руху 1905–1906 рр. та передплачував українські газети, сповістив Київське єпархіальне керівництво про цей факт. Згідно постанови консисторії о. Д. Чигирик був переведений у віддалену від с. Мордви парафію [18, 4]. Згодом з'ясувалося, що це через господарські непорозуміння з урядником, який вирішив йому помститися, виставивши його мазепинцем, бо років чотири тому диякон передплачував українську газету «Рада» [19, 4]. Про всю цю неординарну історію дізнаємося з періодичного видання «Рада» [15, 3].

В ці роки вчительки і учителі були майже безправні та залежали від секретарів повітових рад і повітового наглядача парафіяльних шкіл О. Зімницького, які мали необмежену владу над ними. Вони «...що хотять те й роблять...» [21, 4], зокрема вчительку із однієї із п'яти церковно-парафіяльних шкіл [2, арк. 26] Чигириня перевели в глухе село, навіть, не питаючи її згоди. Інша, завдяки протекції родичів, що мали впливові посади в Києві, отримала роботу в Чигирині. Тоді, як пересічні вчителі років два, даром, працювали помічниками вчителів, а потім років три отримували 5–10 руб., аж тільки після 4–5 років роботи могли отримати бажану посаду учителя [21, 4]. Між ними, в зв'язку з таким відношенням керівництва до вчительських кадрів, процвітало підступництво та зрада, але майже всі вони постійно догоджали благочинному О. Радкевичу та завідувачому шкіл протоіерею О. Зімницькому.

Незважаючи на заборону всього українського, новий 1912 р. чигиринці відмічали українською ялинкою. 2 січня її проводили для дорослих в одній із чайних міста. На ній читали твори Стороженка та декламували байки Глібова, Руданського. Місцевий хор та солісти співали українські пісні, що були підтримані всіма бажаними, які знаходилися не тільки в приміщенні, але і поряд з ним. Новорічний вечір закінчився танцями, молодь веселилась уже на подвір'ї чайної. Всі учасники ялинки дякували «попечителеві чайної» [10, 4] і були дуже задоволені святом.

На 1912 р., згідно із статистичними даними, бюджет міста дорівнював 41 тис. руб. Зокрема, видатки на міське правління 9,037 руб., на інститут міністерства внутрішніх справ 533 руб. 36 коп., на поліцію 7,951 руб., на пожеарну дружину 5,034 руб., на утримання міста 2,625 руб., на народну освіту 4,630 руб. 02 коп., «на вбогих» [7, 3] 927 руб., на утримання та купівлю нерухомого майна 4,534 руб., на ведення судових справ 1,775 руб. 84 коп., на земські і державні податки 1,838 руб., на утримання та ремонт ризниць – 60 руб [7, 3]. За три роки прибутки бюджету дорівнювали 35,0 тис. руб., видатки – 34,0 тис. руб. На одного жителя приходилось в рублях прибутки – 2,4 руб., видатки – 2,4 руб. За ці три роки, в бюджеті міста, боргів не було [1, 676].

В першому півріччі 1912 р. в місті відбувся з'їзд поміщиків-націоналістів Чигиринського повіту, на якому обрали комітет для організації виборів у Державну Думу. В комітет увійшли: К. Гревса, В. Давидов,

П. Давидов (голова земської управи), В. Плеський, Н. Телечко, священник Зімницький і всі благочинні [17, 2]. За благословенням благочинного Чигиринського повіту протоієрея О. Радкевича місцеві священнослужителі, щоб забезпечити собі голоси на виборах, проводили значну роботу в своїх парафіях та округах [17, 2].

У ювілейному 1912 р., завдяки 400-річчю заснування Чигирини, планували відкрити 4 нові двокомплектні школи та влітку була зведена нова школа, імовірно, приміщення церковно-парафіяльної школи Свято-Казанського собору [21, 4]. Весною 1912 р. повітову Земську управу вже очолював Предводитель дворянства Петро Васильович Давидов [6, 203], під керівництвом якого було посаджено на Замковій горі 11000 молодих дерев [13, 3], а піски навколо міста засадили 6-ма тис. молодих сосен [23, 3]. Також із північної сторони Замкової гори закінчували будувати сходи із підпірною стінкою, які чигиринці називали Софіївським підйомом [4, 59]. Заходами Земства біля Успенської церкви було розбито сквер, який згодом було засаджено різними видами дерев, привезених із далеких країн чигиринськими моряками. Одне із них, до наших днів, росте в дворі місцевого ресторану.

В цей час надзвичайне земське зібрання ухвалило проєкт земської телефонної мережі. Згідно з проєктом, телефонна лінія мала пролягати з Канева на Черкаси і з Черкас до Чигирини та Сміли, від Сміли – на Корсунь, Шполу та Фундуклеївку. На телефонну лінію було асигновано 15000 тис. руб [16,2]. Архівні матеріали дають інформацію, що у 1915 р. в місті вже діяла телефонна мережа.

8 червня 1912 р. представники земства організували Сільськогосподарську виставку, присвячену 400-річчю заснування Чигирини. Виставка проходила на площі біля корпусів двокласної церковно-парафіяльної школи (знесеної будівлі СШ № 2). Посеред виставки, на двох високих стовпах, була прикріплена дошка з написом: «400 льтіє г. Чигирини» [25, 4], а внизу на червоному полотнищі прибиті «...шабля, шапка, щит, стріли до лука і два дерев'яні списи» [25, 4], поряд напис: «Чигиринь основанъ Вишнинецкимъ Байда въ 1512-мъ году». На дійство прийшли священники, чиновники, інтелігенція, учні городського училища, їхні учителі та, навіть, селяни з навколишніх сіл. Виставку відкрили священнослужителі «молебнем» [25, 4], а представники земства промовами. Зокрема, промова члена земської управи Захар'євича російською із прислів'ями латиницею була на слуху у всіх жителів повітового центру [25, 4]. Більша частина присутніх її просто не зрозуміла, бо рівень знань латиниці в них був низький. Ця виставка вміщувала земські відділи, а також павільйони поміщиків А. Н. Безрадецького, Терещенка та ще павільйон власника «вальцового млина» в Чигирині А. Г. Безрадецького [25, 4]. Найбільш людним і цікавим було земське відділення бджільництва, над експозицію якого попрацював інструктор Вдовенко. В ній були представлені вулики всяких систем, дешева і проста в конструкції медогонка, яку змайстрував учитель із с. Подорожнього, вулик із скляними стінками, бджола в розрізі, малюнок бджоли збільшений в 100 разів, мед, віск, світлини різних пасік, колекція ворогів бджіл та багато іншого [25, 4]. У відділі постійно знаходилися інструктор та його помічник, які відповідали на запитання відвідувачів виставки. Відділ скотарства був найбільш необхідний, зокрема

в ньому стояли дві пари чумацьких волів, кілька коней, свиней і корова із телятами от і все, що там було. Відділ науково-статистичний був представлений добре, зокрема висіла карта Чигиринського повіту, де зображені ветеринарні та насінні заклади, діаграма захворювання худоби на Чигиринщині, світлини племінного скоту, насіння різних видів, штучне добриво для землі, колекція розвитку комах ворогів хліборобів [25, 4]. На виставці також були відділи рільництва та городництва, на яких можна було побачити різні види жита, проса, вівса та огірків. У відділі садівництва були показані пристрої для укріплення пісків та ярів, а в сільськогосподарському – сіялки, плуги та інше. Кустарний відділ прикрашали дерев'яні вироби міщанина Чигирика, зокрема полумиски, ножі оздоблені рослинним орнаментом, яким свої рушники вишивали черниці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря [25, 4].

Павільйон промисловця Терещенка дуже вирізнявся гарною продукцією: зерна, овочів, лісу, с/г машин, а А. Н. Безрадецький на виставці представив незначну кількість продукції свого виробництва. Павільйон власника млина Безрадецького А. Г. нагадував механізм млина в розрізі, де стояли зразки борошна «... на всіх ступенях обробки» [25, 4]. При кожному відділі були книжки російською та 7 штук українських автора Чипаленка «Розмова про сільське хазяйство» [25, 4].

Після урочистостей всі запрошені на дійство: представники дворянства та чиновництва, священики, учні городського училища, гімназистки 4-класної приватної прогімназії ім. Голосової та їхні учителі сфотографувалися на фоні військової атрибутики і полотнища з написом прізвища засновника міста. Ця світлина нині знаходиться у приватній колекції історика, краєзнавця О. Солодаря.

Аналізуючи архівні джерела, періодичну літературу та світлини, приходимо до висновку, що Чигирин, в переддень свого 400-річчя, був центром сільськогосподарського повіту Київської губернії без промисловості, залізничного сполучення, доріг з твердим покриттям, із відсутніми телефонними лініями. А про першу гетьманську столицю Української Козацької Держави Війська Запорозького в ньому нагадували лише фрагменти чигиринської фортеці на Замковій горі.

---

1. *Города России въ 1910 году. С-Петербургъ. Типо-Литографія Н. Л., Измайловскій полкъ, 7-я рота, д. № 1913.– 1914.– 1137 с.*

2. *ДАЧО Ф. 548. – Оп. 2 – Спр. 4. – Арк. 26.*

3. *Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. К.:Техніка, 2000. – С. 65.*

4. *Кривенко С. Розриті могили / Пам'ятки України: історія та культура, 2002. – С. 59.*

5. *Памятная Книжка Киевской губернии на 1908 годъ съ приложеніемъ Адресъ-Календарь губернии съ приложеніемъ. Изданіе Киевскаго Губернскаго статистическаго Комитета. Годъ изданія двадцать шестой. – С. 121–208.*

6. *Памятная Книжка Киевской губернии на 1911 г. Адресъ-календаря губернии съ приложеніемъ. Изданіе Киевскаго губернскаго статистическаго Комитета. Годъ изданія двадцать девятый. С. 203–205.*

7. *Рада. – № 120.– 27.05.1912. – С. 3.*

8. Рада. – № 114. – 20.05.1912. – С. 3.
9. Рада. – № 41. – 19.02.1912. – С. 3.
10. Рада. – № 10. – 13.01.1912. – С. 4.
11. Рада. – № 20. – 25.01.1912. – С. 2.
12. Рада. – № 73. – 30.03.1912. – С. 4.
13. Рада. – № 85. – 14.04.1912. – С. 3.
14. Рада. – № 86. – 15.04.1912. – С. 2–3.
15. Рада. – № 87. – 17.04.1912. – С. 3.
16. Рада. – № 116. – 23.05.1912. – С. 2.
17. Рада. – № 99. – 01.05.1912. – С. 2.
18. Рада. – № 119. – 26.05.1912. – С. 4.
19. Рада. – № 123. – 31.05.1912. – С. 2.
20. Рада. – № 145. – 26.06.1912. – С. 2.
21. Рада. – № 202. – 04.09.1912. – С. 4.
22. Рада. – № 2. – 03.01.1912. – С. 4.
23. Рада. – № 113. – 19.05.1912. – С. 3.
24. Рада. – № 158. – 12.07.1912. – С. 3.
25. Рада. – № 210. – 14.09.1912. – С. 4.
26. Рада. – № 73. – 31.03.1911. – С. 3.
27. Рада. – № 125. – 04.06.1911. – С. 2.
28. Рада. – № 132. – 12.06.1911. – С. 4.
29. Рада. – № 157. – 13.07.1911. – С. 4.
30. Рада. – № 198. – 02.09.1911. – С. 1.
31. Рада. – № 32. – 10.02.1911. – С. 2.
32. Рада. – № 92. – 24.04.1911. – С. 3.
33. Рада. – № 150. – 05.07.1911. – С. 4.
34. Рада. – № 243. – 28.10.1911. – С. 4.
35. Рада. – № 22. – 28.01.1910. – С. 3.
36. Рада. – № 99. – 02.05.1910. – С. 2.
37. Рада. – № 149. – 03.07.1909. – С. 4.
38. Рада. – № 194. – 03.07.1909. – С. 3.
39. Рада. – № 218. – 27.09.1909. – С. 3.
40. Рада. – № 245. – 30.10.1909. – С. 2.
41. Рада. – № 220. – 30.09.1909. – С. 2.
42. Рада. – № 238. – 22.10.1909. – С. 4.
43. Рада. – № 289. – 22.12.1909. – С. 2.
44. Рада. – № 66. – 21.03.1909. – С. 4.
45. Рада. – № 174. – 02.08.1909. – С. 3.
46. Рада. – № 197. – 28.08.1908. – С. 4.
47. Рада. – № 2. – 03.01.1908. – С. 4.
48. Рада. – № 157. – 13.07.1911. – С. 4.
49. Рада. – № 205. – 07.09.1908.
50. Рада. – № 32. – 08.02.1908. – С. 4.
51. Рада. – № 37. – 14.02.1908. – С. 3.
52. Рада. – № 178. – 03.08.1908. – С. 4.
53. Рада. – № 219. – 25.09.1908. – С. 3.
54. Рада. – № 238. – 18.10.1909. – С. 3.
55. Солодар О. Нарис історії Чигиринщини. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. С. 154.
56. Харченко Л. Чигирин на листівках М. Сквірського: Дерев'яний міст через р. Тясмин / Чигиринщина : історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції» 9–10 листопада 2017 р. / Упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троциньська. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2017. – С. 56–57.

ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій,
доктор історичних наук, професор,
професор Київського національного університету
культури і мистецтв

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧИГИРИНЩИНІ 1921 РОКУ

Боротьба за незалежність України на території Чигиринщини в період 1920-х років стала одним із ключових епізодів всієї історії Визвольних змагань. Найбільш відомими стали події, пов'язані з діяльністю повстанських загонів в районі Холодного Яру.

Достатньо довгий час вони вивчалися науковцями і популяризувалися тільки у виданнях української діаспори. А от в рамках вже сучасної України наукові дослідження, присвячені повстанському руху на Чигиринщині, почали з'являтися тільки у 1990-х роках.

Нижче опублікований документ був виявлений автором цих рядків ще у 1994 році, під час підготовки ним перших публікацій, присвячених повстанському руху в околицях Холодного Яру [4; 5]. Його публікація, як і багатьох інших архівних документів, планувалася для збірника «Героїзм і трагедія Холодного Яру» (1996) [1]. Ініціаторами цього видання виступили тоді як автор цих рядків, так і Андрій Демартино, тодішні співробітники Черкаського обласного краєзнавчого музею, якими було опубліковано ряд праць у цьому напрямі [2; 3]. В силу концептуальних розбіжностей з Романом Ковалем в погляді на формат видання (дещо далекий від наукового), оприлюднений нижче документ так і не був виданий.

Унікальність даного документу проявляється у його оперативній інформації. Завдяки його змісту дослідник і читач мають можливість сформулювати уявлення про способи і методи боротьби радянської влади з повстанським рухом. Звертає на себе увагу обізнаність співробітника Кременчуцької губернської надзвичайної комісії П. Ф. Швиндіна із місцевою ситуацією та станом повстанських загонів, їх озброєнням та внутрішніми відносинами.

З огляду на непересічне значення цього та інших документів з історії повстанського руху 1920-х років на Чигиринщині (а в більш ширшому ареалі – і по всій Черкащині) вважаю за можливе висловити думку про необхідність комплексної підготовки та наукової публікації якщо не всіх, то значної кількості відповідних матеріалів. До сих пір цього, на жаль, зроблено не було...

Особливу подяку слід висловити Михайлу Шитку, досліднику із Черкас, якому вдалося активувати знову ідею пошуку та видання документів, пов'язаних із повстанським рухом на Чигиринщині у 1920-х роках.

Цей документ заслуговує на подальший його детальний аналіз та вивчення з метою з'ясування всіх обставин боротьби радянської влади із повстанським рухом.

Документ публікується мовою оригіналу. Збережено правопис.

Доповідь уповноваженого особливого відділу при Кременчуцькій губернській надзвичайній комісії П. Ф. Швиндіна про свою діяльність від 1 серпня 1921 р.*

Начальнику Особого Отдела

при Крем Губ Чека

Доклад

о деятельности уполномоченного информации

Швиндин за время с 28 июня по 1 августа 1921 года

Проводя работу в местности, где так сильно разрос[с]я бандитизм я вынужден был в силу необходимости действовать в большинстве случаев активно и только там, где предоставлялась возможность развивать работу информацион[н]о.

Создавая сеть осведомителей я наряду с этим вербовал сотрудников наружного наблюдения, потому что информация, как показало нам прошлое, не дает полной картины положения того района где приходится развивать свою деятельность тому или иному сотруднику.

Мною проверены в своей работе те шесть сотрудников (секретных и осведомителей) которые были завербованы в мае и июне месяцах, а именно: с. Трушевцы, Галагановка, Косовка-Мироновка, Медведовка (осведомители) и Мордва, Сабельники (секретные сотрудники).

Вновь завербованы осведомители в селах: Косовка, Мордва (завербовано по два осведомителя ввиду сильного развития бандитизма и контр-революции), Субботово, Шабельники, Боровицы, Калантаевка и Тиньки.

Секретным сотрудникам (4 человека) поручено наблюдение за районами: 1) Галагановка – Яныч – Войтово – Колантаевка – Рацево. 2) Подорожанская – Воронивка – Тарасовка, Адамовка – Розсошенцы – хут Чмировка – Херсонка. 3) Субботово – Чмировка – береговая линия р. Тясминя до Ивковцев – Боровица – Тарасовка 4) район Мордва – Трушевцы – Худолеевка (нижня) – Мельники – Медведовка.

Работа тормозится тем: 1) что вербовка сотрудников требует большой затраты времени и средств, что невозможно провести в жизнь при местном мандате и отсутствием поощрительных средств 2) необходимостью быть крайне осторожным в вербовке сотрудников 3) плохой связью, 4) отсутствием инструкций, канцелярских принадлежностей, конспиративных квартир, гардероба и т. д.

Для работы необходимо следующее: 1) 50.000 руб. аванса, 2) бумага и карандаш 3) трех верстная военная карта 4) гардероб и 5) (главное) инструкции.

Указывая на необходимые средства для осуществления более успешной работы я, как и в прошлом докладе, прошу выделения сотрудника уполномоченного с более обширными правами (в активном отношении) и назначить лучших сотрудников для работы в районы где проявляется бандитизм, контрреволюция и шпионаж.

---

* На початку документу міститься резолюція: «К делу Уполномоченного т. Швиндина 8/VIII.21 г. [нерозбірливий підпис]» (арк. 1).

Я, как наиболее знакомый с Александрийским, Чигиринским и Черкасскими уездами прошу разрешения на формирование отряда в 20–25 человек с которым бы я мог вести самостоятельную работу беря в поддержку воинские части или милицию.

Выделение этого отряда во главе с уполномоченным является необходимым еще и потому, что мною за истекшие два месяца собраны довольно ценные материалы, передача которых другому лицу плохо отразится на всем ходе работе. Передать эти материалы Чигиринскому Райполитбюро тоже не предоставляется возможным так как за все время существования такого продуктивности работ не видно (справьтесь в Каменском уездполитбюро).

Итоги моей месячной работы следующие:

1) Раскрыты (информационным путем) четыре вооруженных грабежа в которых принимали участие милиционеры 7 района Александрийской Уездмилиции.

2) раскрыта банда оперирующая в районе Мордва – Разсошинцы – Субботово причем выяснен состав банды и ее вооружение.

Именной список банды Шептуна

1. Яков Макарович Николенко	винтовка	с. Погорельцы
2. Иван Семенович Николенко	бомба нем.об.*	«
3. Логвин Федорович Еремченко		
4. Василий Фомич Еремченко	ноган	
5. Никифор Иванович Галаган		
6. Иван Павлович Шутенко	винтовка р.	
7. Иона Дмитриевич Галаган	винтовка р.	наган
8. Павел Евдокимович Валовой		
9. Иван Евстафьевич Ищенко		
10. Петр Прокофьевич Николенко		
11. Ефим Стефанович Котенко	винтовка рус.	
12. Артем Савич Котенко	винтовка рус.	
13. Яким Иванович Галаган	винтовка р.	с. Погоре[льцы]
14. Кириан Матвеевич Шаповал		
15. Кирил Александрович Шутенко	винтовка р.	бомба рус.
16. Мина Яковлевич Галаган		
17. Порфирий Иосифович Берестенко	винтовка р.	
18. Павел Лук'янович Назаренко	винтовка р.	
19. Филипп Никифорович Котенко		
20. Федот Дмитриевич Котенко		
21. Евдоким Семенов Назаренко		
22. Михаил Тарасов Шутенко	винтовка	
23. Степан Иванович Галаган		
24. Логвин Климович Котенко		
25. Сафрон Игнатьевич Берестенко		
26. Игнат Климович Котенко		

* Бомба немецкого образца.

27. Евлампій Фадеев Галаган		
28. Иван Петрович Холоденко	винтовка и шашка	
29. Федор Филиппов Коркоценко	винтовка	с. Мордва
30. Нестор Гришко	винтовка сабля ноган	
	с. Субботово	
31. Мефодий Щербина	винтовка ноган	с. Новоселицы
32. Андрей Бойко	винтовка револьвер	«
33. Михаил Коркоценко	обрез	с. Мордва
34. Яков Мотайленко	винтовка русская	«
35. Василий Усатый	винтовка рус.	
36. Иван Сергеевич Назаренко		с. Мордва
37. Иван Петрович Солонько	винтовка	«
38. Яков Максимович Назаренко	винтовка	«
39. Григорий Трофимович Узловой		
40. Денис Фокиевич Мищенко	обрез	
41. Семен Нестерович Ключко		

взначенная банда появилась в конце июня месяца в болотах реки Тясьмена на острове по линии Субботово – Мордва. Раньше на этом острове скрывались дезертиры, которых Шептун собрав в одно целое вооружил оружием отобраным и отбираемым у местного населения.

Шептун – бывший учитель Чигиринского Техникума, в прошлом 1920 году принимал активное участие в востании после чего скрывался в лесах – якобы при «штабе» Терещенко. После смерти Терещенко и Хмары и разгрома банд Черного леса появился в районе Мордвы.

Шептун – личность мелкая, несамостоятельная, для работы широкого масштаба не годится. Свою преступную деятельность Шептун прикрывает петлюоровской программой, которая в его понятии сводится к избиению евреев и всеобщей грабильке. Среди своих единомышленников Шептун популярностью и авторитетом не пользуется.

Бандой руководит комитет: Нестор Гришко «військовий писарь», Андрей Бойко, Шептун и Мефодий Щербина. Совецательным голосом пользуются и немногие рядовые бандиты: Коркоценк Федор, Иван Шутенко, Михаил Коркоценко и Василий Усатый.

Банда имеет связь с прилегающими к острову болотом и бандой с. Мудровки острова Гусяча. На о. Гусячем имеется до 40 всадников и 10 лошадей. Банда Гусяча в свою очередь держит связь с Желтой косой р. Днепра и Холодноярским округом.

Банда Шептуна серьезного значения не имеет, но предвидится серьезная угроза если последует соединение с бандой Козенко Андрея расположенной немного выше (против с. Трушевец). Продукты и оружие Шептун получает из с. Разсошенцы, Мордва и Погорельцы.

Список бандитов других сел:

1. Тюньки

1. Виникий Василий	4. Лихошерст Павел
2. Граненко Иван	5. Оноприенко Игнат Петрович
3. Лижко Василий	

2. Шабельники

1. Бондаренко Федот
2. Болобот Павел
5. Коваленко Яков Андреевич
6. Карнаухов Владимир
7. Кулинич Василий Михайлович
8. Рыбалка Павел

3. Бужин

1. Романенко Филипп Иванович

4. Боровицы

1. Бандурка Иван
2. Воловенко Емельян
3. Конюх Никита

5. Воронивка

1. Безин Михаил
2. Бражник Василий
3. Баузенко Давид
4. Давченко Федор
5. Давиденко Федор
6. Кодаченко Гавриил
7. Мордатенко Федор
8. Пилипенко Потап
9. Пошня Трофим

6. Разсошенцы

1. Вахниченко Гавриил
2. Дивнич Гавриил
3. Запечанский Андрей
4. Касьяненко Федор

7. Трушевцы

9. Лысенко Степан (Селашук)
10. Тарануха Яким Иванович
11. Тарануха Савва Михайлович
12. Яремака Иван Минович
17. Удовенко Адам
18. Демиденко Емельян
19. Друзьяка Василий Фокиев
20. Друзьяка Иван (безбровка)
21. Кузьминенко Зиновий

8. Розсошенцы

26. Касьяненко Сергей
27. Маслак Аврам
28. Шутенко Григорий
29. Яремченко Емельян

Общеобзорная сводка.

Баиловка и Павлыш. Политработа поставлена на должную высоту – подбор политработников и литературы удовлетворителен. Имеются читальни распространяющие и дающие для прочтения литературу крестьянству

3. Болобот Филипп Феодосиевич
4. Ищенко Давид
9. Кондененко Моисей
10. Кулинич Михаил Сергеевич
11. Руденко Иван

2. Яценко Харитон

4. Бершадский Петр
5. Костенко Алексей Никифорович

10. Браженко Михаил
11. Баузенко Константин
12. Гавленко Михаил
13. Давиденко Савва
14. Кодаченко Кирилл
15. Мартыненко Моисей
16. Мурашенко Муйсий
17. Пащенко Иосиф
18. Яненко Яков

5. Дивнич Антон
6. Дубенко Петр
7. Кузьменко Андрей
8. Ключка Евсей

13. Панченко Свиридон Демьянович
14. Тарануха Василий (Чуш)
15. Тарануха Иван (Чернозубовский)
16. Антоненко Демид (перичка)
22. Удовенко Федор Иванович
23. Демиденко Иван Евфимович
24. Друзьяка Петр Афанасиев
25. Гавриленко Иван

30. Маслак Кирилл
31. Прудкий Нестор
32. Юрченко Порфирий

(наиболее распространена среди молодежи). Бандитизм и дезертирство не проявляются, – Дезертиры работают по заготовке топлива в ближайших лесах и дачах. Имеющихся представителей Соввласти вполне достаточно для поддержания Революционного порядка.

Онуфриевка. Политработа проводится средне. Литература имеется в ограниченном количестве. Ком'ячейка бездействует так как не имеет опытного руководителя. Бандитизм проявляется в единичных случаях (бывшие дезертиры, мелкие уголовные преступники группами в 3–5 человек). Причины порождающие бандитизм следующие: отсутствие хорошей, дисциплинированной милиции, близость левого побережья Днепра, об'ятого поднимающимся повстанием и главное незаконными действиями местной власти, а так же выкачкой разверстки (о ходе продработы будет указано ниже). Местное население хранит массу оружия, выкачивать которое достаточно трудно, тем более, что милиция никак мер по из'ятию оружия не принимает. Были случаи, когда милиционеры и даже члены партии не отбирали, а покупали оружие у частных граждан. Для ликвидации банд меры не приняты.

Мироновка. В последнее время появляются и обнаруживают себя банды под руководством некоего Жука. Требуется проверка причем банды переходя из одного урочища в другое подбирают по пути следования скрывающихся дезертиров и уголовных преступников. Отношение крестьян к Сов власти в связи с продработой плохое: есть много протестов и жалоб на действия продагентов продкомиссаров (за невыполнение разверстки, несмотря на то что население положительно не имеет хлеба) продагенты конфискуют одежду и даже белье, – заставляют выполнять разверстку новым урожаем. Комнезамож производит преступную растрату собранно[го] хлеба. На ссыпном пункте оказался недочет в 70 пудов зерна которое было поделено между сотрудниками (Дело передано в Новогеоргиевский Райпродгом).

Носовка. Политработа ведется плохо. Имеется ком'ячейка но продуктивности работы не дает. Милиция (старая) состоит из уголовных преступников, которые состоя на службе совершали вооруженные грабежи. Служащие Исполкома и Комнезаможа манкируют своими обязанностями. Бандитизм (политический) не проявляется, – есть значительное число дезертиров которые работают в трудовых отрядах. Отношение населения к Соввласти плохое: недовольны разверсткой. Меры к пресечению преступлений приняты.

Старая милиция расформирована. Вновь сформированная милиция дает мало надежд на успешность работы (о 7 районе будет указано ниже).

Протопоповка. Политагитработа ведется успешно: получаемая литература раздается населению, которое проявляет к литературе большой интерес. Исполком и комнезамож работу проводят средне. В Протопоповке имеется коммунальное хозяйство, где между прочим существует следующий порядок: имеется фруктовый сад, которым может пользоваться только земотдел, фрукты распределяются между ближайшими сотрудниками земотдела, а часть направляется в Александрийский Продком. Прокатная станция отказывает в земледельческих орудиях красноармейцам, пробывшим на красных фронтах с начала революции, требуя от них выполнения

разверстки. Бандитизм и дезертирство не проявляются. Есть редкие случаи проявления контр-революции. Отношение населения к соввласти хорошее.

Дмитровка – Янов. Полит-работа поставлена плохо распоряжения исполкома крестьянами не исполняются. Служащие исполкома и Комнезаможа к службе относятся халатно: всюду и везде царит разгильдяйство. «Преды и зовы» выдают своим знакомым и «родычам» фальшивые документы. (г. Николаенко). Бандитизм развит очень сильно, тем более, что преступный элемент имеет великолепную связь, а сами преступники прикрываясь вывеской совработников и именами тех учреждений где они служат гарантируются полной неприкосновенностью к их особам. Отношение населения к Соввласти плохое. Крестьяне и имеют очень много оружия выкачкой которого никто не занимается. Меры к поддержанию революционного порядка не приняты.

Никольское и Золотаревка. Политическая работа ведется хорошо, имеется хата-читальня с достаточным количеством литературы. Состав исполкома и комнезаможа удовлетворителен. Бандитизм и дезертирство не проявляются. Отношение к Соввласти хорошее.

Глинск. В последнее время политическая работа, в связи с назначением нового предкомячейки (из гор. Александр) ведется хорошо. Состав и работа исполкома хорошие. Милиция (7-й район Начальник Штефан) плоха во всех отношениях: вооружение плохое, дисциплины нет положительно никакой, состав милиции – мальчишки по 15–17 лет не умеющие в руках держать винтовки. Приказания Начальника района и исполкома не исполняются: если надо кого либо арестовать или произвести обыск то милиционеры известив то лицо и выждав пока оно не скроется тогда только отправляются на операцию.

Бандитизм прогрессирует: наблюдаются учащающиеся обстрелы квартир и личностей Совработников.

Банды являются гостями банд Черного леса. Задача банд следующая: воспользовавшись неудовольствием крестьян к соввласти и наступающим голодом поднять возстание. Меры к ликвидации бандитизма не приняты.

Стецовка. Полит-работа протекает успешно. Имеется театр где играют сцены из быта пролетариата. Исполкомы и комнезамож работают в тесном контакте.

Бандитизм, контр-революция и шпионаж процветает на окраинах волости доступ куда совработникам сопряжен с большим риском для жизни. Банды как местного так и налетного характера, появляются в тех местах где раньше (в мае и июне месяцах) не было. Банды стараются все время обнаруживать[ь] себя и переносясь с одного места на другое создают картину массового повстанчества. Местное население сочувствует бандам, снабжая их лошадьми, продуктами и сведениями о численности и место нахождения красных войск. Шпионаж распространен очен[ь] широко, тем более, что крестьянство только говорит о том куда направилась та или иная часть, как вооружена, какой численности и т. д. Собирать эти сведения не представляет ни какой трудности и бандиты всегда осведомлены о численности войск находящихся в том или ином районе.

О контр-революционных действиях – говорит[ь] не пригодится*, до того они велики и часты.

Галагановка. Полит-работа поставлена плохо. Состав исполкома и комнезаможа ужасен. Служащие защищают свои шкурные вопросы и занимаются оббирательством проезжающих граждан, предавая этому вид борьбы со спикующей. Поведение большинства служащих преступно: зарегистрировано несколько случаев применения оружия. Угрозы и вымогательства силой оружия – обыденное явление. Исполком, мотивируясь фронтовой полосой развивает свою деятельность слишком широко, так что часто переходит границы законности. Бандитизм в буквальном смысле царствует: на болотах и в лесах бандиты ведут оседлый вполне семейный образ жизни. Контр-революция и шпионаж находя благотворительную почву разрослись до колоссальности (Была поймана и приговорена к смертной казни женщина-шпионка). Отношение крестьян к соввласти плохое.

Чигирин. (Смотри доклад группы Харитонов). Работа райполитбюро плоха. Занимается перепиской и излишней тратой бумаги, но работы не видно. Состав полит-бюро довольно подозрителен (требуется посылка осведомителя и разведчика наружного наблюдения). Обнаружено много преступлений в районе. Вещи обнаружены при обысках распределялись между сотрудниками, а не шли по инстанции). Завполитбюро не на своем месте (его личный доклад за первую половину июля месяца) необходимо переформирование политбюро причем на должности заведующего, уполномоченного и следователя должны быть назначены энергичные сотрудники и люди дела, а не прекрасных манер и фраз. Милиция находится в жалком состоянии. Ротный командир не знает команды дисциплина отсутствует, вооружение никуда не годное. Замечены преступления по должности (Начальник Граевский). Население гор. Чигирин к соввласти относится плохо и смотрит с надеждой «на запад».

Мордва, Субботово, Трушевы.

Бандитизм проявляется в очень сильной форме. Бандиты «крадут» и обстреливают совработников днем и ночью. Расположившись на болотах реки Тясьмина в районе сс. Субботово, Разсошинцы, Трушевы, Медведовка бандиты систематически обстреливают Черкасское шоссе и дороги: Голововка – Полудневка – Чигирин и Чигирин – Адамовка – Шабельники. Шпионаж развит очень широко, – шпионит всякий кому не лень. Рост бандитизма велик: за период месяца появились три банды: Шептуна шестьдесят (60) человек, Николая Зайца в 30–32 чел. и 15–20 человек предводительствуемые Козенко и матросом бывшим советским работником бежавшим из гор. Черкасс и захватившим с собою пишущую машинку (Сводка Чигиринского райполитбюро).

Исполкомы несут службу в очередь: президиум меняются через каждые три четыре дня.

Отношение населения к соввласти враждебное.

В таком же положении находятся села Боровица, Бужин, Тюньки, Тарасовка и Воронивка.

---

* Приходится.

Общий вывод. Бандитизм, контр-революция и шпионаж прогрессируют. Причины порождающие эти явления следующие: полнейшее отсутствие твердой власти, энергичных все сторонне развитых работников, отсутствие войсковых сил, преступное поведении представителей соввласти, плохая связь и отсутствие политической работы.

Указываю на необходимейшее средство для пресечения этих не нормальных явлений.

1) Посылка в районы где существует и начинает развиваться бандитизм и контр-революция достаточной войсковой силы, в полне боеспособной и дисциплинированной, опытных сотрудников и представителей соввласти.

2) Создать лучшую связь (живую и мертвую).

3) Создать максимальную сеть осведомителей и разведчиков наружного наблюдения.

4) Выделить для работы в районах об'ятых бандитизмом не информационного, а активного уполномоченного с весьма широкими правами и материальными средствами.

5) Усилить уполномоченного хорошо вооруженным отрядом.

Руководясь революционной совестью и не распространяясь широко, я как работник дела, а не бумажной переписки (если я своими словами подрываю авторитет советской республики я согласен понести ответственность перед народом) скажу: если в дальнейшем, будущем времени будет так вестись работа, как ведется она в настоящее время, если не будут немедленно же приняты указанные мною меры, то на Украине и России четырех летняя работа (открытая) будет сорвана надвигающейся реакцией, и если советская власть продержится на Украине до Октября – Января месяца – это самое большее.

Я, как честный работник, прошу использовать меня для закрепления соввласти в более широком ма[с]штабе, и вторично прошу о разрешении мне сформирования небольшого отряда (20–25 челов.) и о назначении меня уполномоченным не информации а активной частью.

Имея у себя отряд и снабженный более широкими уполномочиями, я проработавши на уездах с 1920 года и хорошо знающий Александрийский, Чигиринский и Черкасский уезды развил бы деятельность и принес большое плоды работы чем в истекшее Май, Июнь и Июль месяцы.

Уполномоченный
1ое Августа 1921 г.

П.Ф. Швындин *

Джерело: Архів УСБУ в Черкаській області. Ф. 7. Спр. 504. Арк. 1–9.

---

1. Героїзм і трагедія Холодного Яру / Г. Гребенюк, А. Демартино, Р. Коваль, В. Коротенко, В. Ластовський, С. Лук`яненко. – К. : Незборима нація, 1996. – 316 с.

2. Демартино А. Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 4. – С. 136–143.

---

* Підпис від руки.

3. Демартино А., Ластовський В., Проблема повстанського руху 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // *Визвольний шлях*. – 2001. – Кн. 11. – С. 71–76.

4. Ластовський В. Використання матеріалів про селянсько-повстанський рух в Чигиринському повіті в 1919 р. у туристсько-екскурсійній роботі // *Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму. Регіональна науково-практична конференція (19–20 квітня 1994 р., м. Черкаси)*. – К.–Черкаси, 1994. – С. 98–100.

5. Ластовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні // *Старожитності*. – Київ, 1994. – №7–8. – С. 20–21.

СОЛОДОВНИКОВ Ігор,
завідувач відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

ІГНАТІЙ ЗІНКЕВИЧ – ВИДАТНА ПОСТАТЬ, БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 НА ЧИГИРИНЩИНІ

Національно-визвольна боротьба українського народу за свою державу відіграє ключову роль в історії України. Перш за все ця боротьба спрямована на звільнення українського народу та здобуття національної державної незалежності. Українська революція 1917–1921 рр. змінила політичну ситуацію не тільки в Україні, але й вплинула на геополітичні зміни в Європі, які відбулися після Першої світової війни. Ця революція була явищем загальноукраїнським, адже її рушійною силою був український народ і його політична еліта, а метою її було проголошення власної державної незалежності. У всіх регіонах набуває розвитку національний рух, створюються та починають діяти українські органи влади, політичні партії, громадські інституції, відроджувалися українська мова і культура.

На території сучасної Черкаської області у Чигиринському районі неподалік села Мельники, у 1918 році духовний центр – православний Мотронин монастир став осередком українського повстанського руху, очолюваного братами Чучупаками. Саме на Чигиринщині створюється Холодноярська організація, а вже у квітні 1919 року Василь Чучупак піднімає масштабне повстання проти більшовиків під гаслами Української Народної Республіки. Відтоді Холодний Яр став для окупантів неприступною фортецею.

На сучасному етапі Холодноярська організація в українській історії – явище важливе і значуще, хоча й недостатньо вивчене. Кількість дослідників згаданої тематики є зовсім не значною, події залишаються не вивченими до кінця, тому заслуговують на глибоке науково-історичне дослідження. Разом з тим, слід зазначити, що у своїй літературній та науковій роботі до теми визвольних змагань тих часів зверталися не так вже й багато авторів, це: Микола Негода (роман «Холодний Яр»), Михайло Дорошенко (збірник

спогадів «Стежками холоднорських»), Юрій Горліс-Горський (роман «Холодний Яр»), отаман Іван Лютій-Лютенко (книга «Вогонь з Холодного Яру»), Василь Шкляр (роман «Залишенець. Чорний ворон»), Денис Красносілецький (наукова стаття «Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 роках»), Павло Стегній (дисертація «Селянські повстання у Правобережній частині УСРР у 1921–1922 роках»), Сергій Лунін («Воля України або смерть!» Нове видання «Холодного Яру»).

Безперечно, у ті складні 20-ті роки для України, історію творили видатні постаті такі як: Василь, Олекса, Петро Чучупаки, Іван Деркач, Кость Блакитний, Герасим Нестеренко-Орел, Андрій Гулий-Гуленко, Трифон Гладченко, Михайло Мелашко, Чорний Ворон (Чорногузько), Мефодій Голик-Залізник, Семен Вовк Свирид Коцур та багато інших.

Неймовірно героїчним, загадковим і невідомим своєю долею залишається для нас військовий діяч, сотник загону гайдамаків Холоднорської організації Ігнатій Зінкевич. Зовсім мало інформації про нього відомо сучасним історикам та краєзнавцям. Тому було проведено архівну і пошукову роботу з метою встановлення біографії та життєвого шляху людини, що прожила всього 29 років життя, але зробила так багато для боротьби за волю і незалежність України.

Ігнатій Іванович Зінкевич народився у 1891 році у родині лісника, яка мешкала у с. Грушківка, Кам'янського району. Батько Іван працював у Грушківському лісництві. Згодом закінчив Тифліську гімназію, потім Тифліське юнкерське військове училище. Гнат служив у чині офіцера у Російській імператорській армії. До лютневої революції 1917 року мав чин підпоручика, до Жовтневої революції – капітана. Закінчив військову службу на фронтах при Керенському на румунському фронті у чині капітана.

Після служби Ігнатій поїхав у місто Одесу, де перебував у знайомих близько трьох неділь, жив у районі Пересипі. З Одеси Зінкевич повернувся у село Грушківку де займався хліборобством. У березні 1918 року війська Центральної Ради разом з австро-угорсько-німецькими військами увійшли до Києва. В цей час він вступає і навчається на останньому курсі київського інтендантського училища підготовки військових фахівців. Пізніше Ігнатій свідчив, що під час навчання у Києві належав до організації боротьбистів, але можливо припустити, що це не правда, і було ним сказано з метою заплутати червоних (матеріали допиту Зінкевича). З його слів: «...у військовому училищі було багато боротьбистів, тому за політичні погляди їх звільняли. Набір в училище становив 600 чоловік, а закінчило близько 200–300 чоловік [1, 3].

По закінченню курсів Ігнатія призначили в Одесу у штаб, звідти в Єлисаветград у гетьманський полк у якості старшини (офіцера). Зінкевич займався пошуком українських офіцерів для Петлюрівського перевороту, це відбувалося у період підготовки повстання проти влади гетьмана центральної влади Павла Скоропадського. У 1918 році повітовий центр Єлисавет пережив кілька етапів зміни влади, для міста це були кардинальні зміни в політичній ситуації. На початку березня 1918 року Єлисавет був окупований німецькими військами, які згодом змінили війська Австро-Угорщини, за етнічним складом німці-австріяки, угорці та українці-галичани.

15 листопада 1918 року на стінах київських будинків з'явилися листівки Директорії, які закликали до всенародного антигетьманського повстання. Перші військові дії між гетьманськими військами та Директорією розпочалися 16 листопада, коли Січові Стрільці в м. Біла Церква, роззброїли сотню Державної Варти. Фактично більшість наявних збройних сил тодішньої незалежної України підтримала повалення Скоропадського. У місті Єлисавет було встановлено владу Української Народної Республіки. Михайло Вербицький фактично очолив українські збройні сили. Оскільки більшість військових частин міста формувалися за доби Гетьманату і були вже українізовані, то Вербицький отримав під свою оруду найбільш боєздатну силу, що дозволило йому контролювати місто. В цей час Ігнатій Зінкевич був в авангарді військового руху, виконував завдання командування, і відшукав Антона Гаркушу, якого потім призначено командиром 1-го Січового Єлисаветського полку.

Єлисавет(град)ський повітовий воїнський начальник і комендант Коваленко оголошував, що у м. Єлисавет серед військових формувань вважаються законними лише 1-й Січовий Єлисаветський полк, 2-й Маршевий Січовий полк та кінний дивізіон, об'єднані в окрему дивізію. Командиром дивізії призначався Михайло Вербицький, командиром 1-го Січового Єлисаветського полку – Антон Гаркуша, командиром 2-го Маршевого Січового полку – Гнат Зінкевич, кінним дивізіоном мав командувати Дмитро Вербицький. Фактично 1-й Січовий полк об'єднав підрозділи 18-го Запорозького та, можливо, 16-го Єлисавет(град)ського піших полків армії гетьманату, що перейшли на бік Директорії. 2-й Маршевий Січовий полк складався з галичан. У складі кінного дивізіону були добровольці – члени Вільного козацтва з догетьманських часів. Решта військових частин оголошувалися розформованими і мали влитися до вказаних частин військ УНР [2].

Після перевороту Зінкевич отримує наказ від командира корпусу прибути з полком до Миколаєва. Йому тоді підпорядковувалися близько 300 чоловік, з якими він і вирушив до Миколаєва. Прибувши у місто, Гнат отримує наказ вирушати до Херсону, і вже через два дні військові прибули на стоянку у Херсон. У Херсоні Зінкевич був призначений начальником гарнізону. У Херсонському полку на той час налічувалося 1500 чоловік піхоти та 200 чоловік кінних [3].

Ще в грудні 1917 року Велика Британія та Французька республіка поділили територію Російської імперії на сфери впливу. Україна потрапила до зони французької відповідальності. У вересні 1918 року прем'єр-міністр Французької республіки Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за північно-чорноморськими портами. В середині грудня в Одесі почалася висадка 15-тисячного військового десанту Антанти, який змусив війська Української Народної Республіки залишити місто. Наприкінці січня на початку лютого 1919 року війська Антанти взяли під свій контроль Херсон і Миколаїв. Генерал д'Ансельм видав наказ, у якому оголосив: «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити лад у краї».

В цей час Зінкевич бере у свої руки командування полком, але прийшлося відступити. Командир полку розгортає військові сили та в районі Олешок дає бій денікінцям. Потім проголошує ультиматум відступити денікінцям до Каховки. У місцевій газеті надрукували відповідь Зінкевичу, де говорилося, що яка б влада не була у російській державі, а полковника Зінкевича все одно буде повішено.

Французькі війська роззброїли Херсонський гарнізон, і Ігнатій разом з козаками відступили до Миколаїва, потім до Одеси, а потім до Бирзули, Одеської області, до штабу Київської групи Петлюри. Після поразки Зінкевич вирушає до станції Долинської та примикає до військ отамана Григор'єва (червоні частини). Прийнявши до лав Червоної армії бійців колишньої Херсонської дивізії, радянське військове командування знайшло в них досить активних і до того ж результативних борців із різними небільшовицькими силами – петлюрівцями, білогвардійцями й етнічно строкатими вояками Антанти (французами, греками, румунами, поляками, англійцями, сербами та ін.). Підрозділи отамана Григор'єва з лютого до середини квітня 1919 року здійснили свій переможний похід на Південь України, відбивши у петлюрівців, денікінців і антантівців Знам'янку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одесу та інші міста.

Зінкевич служив у Другому Херсонському Радянському полку, помічником командира батальйону. 08 квітня 1919 року отаман Григор'єв взяв Одесу. Після цього Ігнатій стає командиром батальйону. В цей час Зінкевич захворів на висипний тиф. Лікувався місяць у госпіталі, потім, повернувся додому [4]. Той факт, що він не повертається до служби у Григор'єва, свідчить про те, що Ігнатій не сприймав за своїми поглядами радянську владу. Він вертається до Грушківки, до Холодного Яру, де стає Грушківським сотником, формує сотню для боротьби з денікінцями і червоними. Сотня Гната Зінкевича діяла по іншу сторону Холодного Яру – на території сіл Баландино, Тимошівка, Бандурово, Красносілка.

У червні 1919 року члени Холодноярської організації спромоглися розробити власний варіант Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодавства для Української Трудової республіки». Його автор, галичанин, доктор права О. Копцюх, що був на той час військовим командиром, з яким Гнат був знайомий під час перебування у м. Єлисавет. Гнат Зінкевич як отаман Ради старшин Табору гайдамаків-повстанців у Холодному Яру на Чигиринщині затвердив цей історичний документ. Також за раду старшин підписали документ: осавул – О. Ксаша, значковий – К. Апилат. За Раду козаків-гайдамаків: А. Роздобудько, М. Апилат, В. Засядько, І. Донець, Ю. Засядько, Я. Мандюк, М. Шинкаренко, І. Мовчан, І. Крамар, О. Строчецький. За Раду організаційну: професор І. Прохоровський, доктор О. Галичанський, Пиленко, В. Колосовський, О. Заболоцька, М. Борецька.

У серпні 1919 року сотник Гнат Зінкевич неподалік Шполи приєднався зі своїм загоном до армії УНР, Київської групи отамана Юрія Тютюнника. Відомо, що разом із Гнатом був холодноярський гайдамака Темний Іван Вікторович (справа зберігається в Державному архіві Черкаської області),

який при допиті підтвердив те, що разом із Зінкевичем вони приєдналися до армії УНР [5]. Тоді в Шполі стояв український бронепотяг. Біля станції Липовець Зінкевич отримав наказ зайняти Звенигородку і підірвати у Тальному і Звенигородці мости. Завдання виконали, окрім підризу мосту у Звенигородці. Ігнатій повернувся в Липовець, а потім фронтом війська УНР відступали на захід до Вапнярки. У Вапнярці Зінкевич влив свій загін до 3-го Гайдамацького полку Запорізького корпусу, однієї із найбоездатніших частин армії УНР, і став офіцером з особливих доручень при штабі полку. Ю. Тютюник за цей перехід без дозволу хотів передати Зінкевича на розгляд полковому суду, але комбриг гайдамаків Волох не дав це зробити.

З Вапнярки був відступ до Могильова, потім до Проскурова. Восени 1919 року УНР втратила західну частину Поділля. Білогвардійці вели наступ проти української армії, намагаючись відтіснити її до західного кордону і завдати остаточного удару. 11 листопада вони захопили Жмеринку і Могилів-Подільський, 14 листопада – станцію Бар, 22 листопада – Проскурів, 28 листопада втрачено Старокостянтинів. Від 29 листопада всі державні інституції УНР зосередилися в Любарі. 1 грудня 1919 року денікінці зайняли лінію фронту Київ–Козятин–Старокостянтинів. Знекровлена боями та тифом Армія УНР опинилася в районі Любар–Чорторія–Миропіль затиснутою в так званому «трикутнику смерті» з північного сходу більшовиками, на півдні – білогвардійцями, на північному заході – поляками. Представники УНР намагалися домовитися із Польщею, країнами Антанти, більшовиками та білогвардійцями, але переговори результатів не принесли. Для порятунку залишалося два шляхи: перетнути українсько-польський кордон і скласти зброю, або ж перейти до партизанських методів боротьби. За таких обставин 3 грудня у Чорторії уряд УНР зібрався на нараду, де вирішив припинити регулярну війну і вдатися до партизанської.

6 грудня 1919 року Зінкевич, перебуваючи в лавах Армії УНР, вирушив в похід з району Любара (нині – Житомирська область) через західну Київщину на Черкащину. 14 грудня українські військові без бою зайняли Липовець (Вінницька область). Пізніше, Зінкевич на допиті скаже, що: «У Проскурові відбулося нарада гайдамацьких старшин, на якій було прийняте рішення відділитися від Петлюри в кількості 5000 чоловік. Потім виїхали з Любаря щоб забрати касу у Петлюри. По дорозі прийняли бій з денікінцями у Липовцях під Уманню. Радянські частини під Бердичевом і Козатином нас пропустили».

Гнат повертається до Холодного Яру з метою продовжити боротьбу. Пізніше він червоним буде свідчити, що: «По дорозі з Любаря організували ревком правобережної України під червоним прапором боротьбистів. У штаб увійшов наш командир Волох а від боротьбистів Савицький і Немоловський. Ревком зупинився і Умані, у нього була каса, що відібрали у Петлюри. Мені виділили 2000 рублів і пару коней, щоб я поїхав з листом до Коцура і Чучупаки, з метою об'єднати їх під прапор боротьбистів. Я виконав завдання, поїхав у Чигирин до Коцура і у Мельники до Чучупака. Обидва відмовилися стати під червоний прапор. Назад я не повернувся, а послав

свого козака-кучера Лубенка з листом до ревкому. Я залишився вдома». 11 лютого біля села Медведівки всі сили Армії УНР об'єдналися. До них долучилися загони Андрія Гулого-Гуленка і Василя Чучупаки. Це значно зміцнило армію. З цього часу і до травня 1920 року Гнат Зінкевич перебував у Холодному Яру, де у складі Холодноярської організації, боровся за звільнення своєї землі від ворогів.

У травні 1920 року отримує наказ та відправляється з загonom гайдамаків Холодного Яру до Новомиргорода з метою захоплення зброї. Разом з ним вирушають Юрій Залізник та Андрій Чорнота. Повертаючись назад, біля Копинчаківського лісу Ігнатій Зінкевич потрапляє у полон до більшовиків. Його та Залізника (Горліса-Горського) захопили та повезли до Єлисавету (Єлисаветграду), який протягом 1920–1922 рр. став для більшовиків центром боротьби з холодноярським повстанським рухом. Перебував у тюрмі Єлисаветградської ЧК, потім був страчений [6].

---

1. Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. Популярне видання. Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»; Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2017. – С. 326–334.

2. Бабенко О. Стаття. Єлисавет(град) під владою директорії УНР (листопад 1918 – лютий 1919 року). 2019. URL: http://dakiro.kr-admin.gov.ua/book/2020/babenko_article_2020.pdf (дата звернення 09.03.2021).

3. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. П-74561. – Оп. 1. – Спр. 51753. – Арк. 1–33.

4. Коваль Р. Історія Холодноярської організації. – К. : Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський : ПП «Аксіома», 2016.

5. ДАЧО. – Ф. П-5625. – Оп. 1. – Спр. 17977. Арк. 1–107. 62 с.

6. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2017. – 127 с.

БУРІЙ Валерій,

член Національної спілки краєзнавців України,
член Національної спілки журналістів України,
виpusкник Віденської міжнародної біблійної школи (Австрія),
м. Ватутіне (Черкаська область)

ПАВЛО КОРСУНОВСЬКИЙ – ЦЕРКОВНИЙ ДІЯЧ УАПЦ

Корсуновський Павло-Григорій народився 17 березня 1884 року у м. Чигирин, нині Черкаської області. Церковний діяч УАПЦ у США. У 1894 – 1902 роках навчався у Києво-Софійському духовному училищі та семінарії. Служив дияконом у Софійському соборі Києва.

З утворенням УНР 1917 р. був активним поборником руху за автономію, а потім – за автокефалію Православної Церкви в Україні. Член Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР, 1917–18 рр.). Після офіційного оголошення Акту злуки УНР і ЗУНР зачитував цей документ присутнім на Софійській площі в Києві.

Учасник дійства, тодішній священнослужитель Київського собору св. Софії о. Павло-Григорій Корсуновський згадував:

«Коли акт злуки був довершений, то з грудей 250-тисячної товпи вирвалося могутнє «Слава Україні!».

А коли через два дні в залі купецького зібрання (тепер Національна філармонія) відбувся святковий концерт для вояцтва з нагоди соборності (виступав національний хор під керівництвом М. Леонтовича та капела бандуристів Ємця), то:

«Проголошення «слава» Україні, славному отаманові Петлюрі, всім проводирям і непереможному війську викликало ентузіазм».

На початку 1919 року гасло «Слава Україні!» стало настільки популярним, що на протиросійському фронті в складі Сарненської групи військ (дислокація: Дубровиця–Луїнінець) один із двох бронепотягів Армії УНР так і був названий: «Слава Україні».

А в березні 1919 року у Львові, перед розстрілом поляками на Цитаделі, кричали «Слава Україні!» вже навіть не вояки української армії, а звичайні сільські юнаки із передмістя.

Коли об'єднанні українські армії (Армія УНР і УГА), після довгих боїв з більшовикам і поляками, увійшли в Київ 31 серпня 1919 року, то святочно одягнені кияни вийшли на вулиці і закидували їх квітами;

«...а кличам «Слава Україні», «Слава Галичанам» чи «Слава Січовим Стрільцям» не було кінця».

Окрім квітів і цих вітань, на будинках маяли синьо-жовті прапори.

Як соліст (бас-профундо) Української республіканської капели під керівництвом Олександра Кошиця Павло-Григорій Корсуновський у 1920 році виїхав до США, де й залишився. Від 1922 року – благовісник УАПЦ у США, згодом – протодиякон і священник. Засновник і диригент низки церковних хорів. На прохання Кошиця та інших перших православних священників у США (В. Каськова, Г. Хомицького та І. Гундяка) ВПЦР призначила очолити УАПЦ в США єпископа Іоанна (Теодоровича).

У 1920–30-і рр. листувався з митрополитом Василем (Липківським). Публікував спогади у газеті «Свобода», зокрема про хор О. Кошиця (передруковано у книзі М. Головащенко «Феномен Олександра Кошиця», К., 2007) та релігійну ситуацію в Україні періоду Визвольних змагань 1917–21 рр. («Церковний рух на Україні в перші роки революції» // «Дніпро», 1925, червень–грудень), які широко використав І. Власовський у своєму «Нарисі історії Української Православної Церкви» (у 5-ти т., Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1955–66).

Помер 24 грудня 1949 року у м. Тафт, штат Каліфорнія, США.

---

1. Ємець В. *Памяті о. Павла Корсуновського // Свобода. Джерзі Ситі; Нью Йорк. – 1950. – 18 січня.*

2. Гуцал П. З. *Корсуновський Павло-Григорій // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5279 (дата звернення: 17.03.2021).*

ПАНЧЕНКО Анна,
учениця 8 класу Рацівського закладу
загальної середньої освіти I–III ступенів
Чигиринської міської ради Черкаської області

СЕЛО РАЦЕВО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початком окупації сіл Рацеве, Кожарки, Калантаїв, Вітове, Гущівка, Адамівка німецькими військами стало 5 серпня 1941 року. На окупованій території загарбники встановили жорстокий режим терору та насильства. Вони замучили і розстріляли близько 2-х тис. мирних жителів району, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 1161 остарбайтера, а це в першу чергу, юнаки і дівчата. У період війни з населених пунктів Адамівка, Рацеве, Гущівка, Кожарки, Вітове, Калантаєве, пішло на фронт 1161 чоловік, загинуло – 772 чоловіка. Вони проявили високі зразки масового героїзму.

Орденами і медалями за час Другої світової війни 1939–1945 рр. було нагороджено 111 односельчан. Під час боїв за визволення наших сіл частинами 44-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту (*командир армії генерал-лейтенант Іван Васильович Галанін*), 13 грудня 1943 року, загинули воїни-гвардійці. Їх чекали рідні, але вони не повернулись з поля бою до своїх домівок.

У братській могилі с. Рацеве поховані воїни, які полягли у боях за визволення населених пунктів:

*Спиридонов О. П.,
Петров Н. А.,
Берметашибетов С.,
Чупров М. С.,
Бабенко. Б. А.,
Плакунов І. Т.,
Черненко В. С.,
Приходько М. І.,
Деканов В. І.,
Раковський В. С.,
Косенко А. А.,
Середенко Я. І.,
Лавров П. Н.,*

Трофімов Я. Т. та ще 15 невідомих героїв.

Про деяких визволителів збереглися відомості, а саме:

Спиридонов Олексій Павлович (1912–1943). Старший лейтенант, один із захисників Чигиринщини від німецько-фашистських загарбників. Війна тісно пов'язала гірку долю цього росіянина родом з Новосибірська з українським селом Рацеве.

Під час боїв за Чигирин Олексія було поранено. Йти далі зі своєю частиною він не міг і залишився на окупованій території. Дві мужні жінки – сестри *Марія Мірошніченко* і *Настя Гаращук* – переховували його. Але знайшовся зрадник – і лейтенант Спиридонов О.П. загинув від рук фашистів. Похований Спиридонов О. П. у братській могилі с. Рацеве.

Чупров М. С. Народився 1923 року в с. Марково Іркутської області Усть-Кутського району в сім'ї селянина. Закінчив 8 класів. Узимку 1939 року працював на Красноармійському заводі. У вересні 1941 року був мобілізований в армію. Брав участь у боях під Сталінградом. Загинув і похований в с. Рацеве.

Середенко Яків Гаврилович. Народився 1915 року в с. Мудрівка (нині с. Тополівка). Строкову військову службу відбував у Польщі, залишився служити достроково і там застала його війна. Був поранений, перепливав через Дніпро до партизанів і загинув. Похований у братській могилі с. Рацеве [4].

Про страшні жахіття, нестерпні роки життя збереглися спогади очевидців.

Тихоненко Марія Семенівна добре пам'ятає той день, коли вперше побачила окупантів. Заїхала у двір підвода і два офіцери безцеремонно зайшли до хати. Поселились у великій кімнаті і зразу ж до мами: «*Матка млеко, яйки, штик*». А потім їздовий став рубати курей. Вони господарювали як у своєму дворі. А дітвора тулилися у маленькій кімнатці і старалися менше потрапляти їм на очі, щоб не терпіти насмішок і зневаги. Найбільше їй запам'ятався один зимовий вечір, коли їхні постояльці почали кудись швидко збиратися. Їздовий запряг коней і вони поїхали. Повернулися перед ранком. Офіцери задоволені, регочуть. Їздовий витрушує з мішків серед двору курей, гусей, поросля. А потім зайшов до них і став коверканою мовою розповідати, що були вони на Вдовиченому хуторі, котрий знаходився в оточенні лісу, їздили ловити партизанів. Але партизанів там не знайшли, а розправились з мирним населенням. Навіть він заплакав, розповідаючи про те, як маленьких дітей кидали у колодязь, піднімали на штики, брали за ніжки і об комин печі розбивали голівку [5]. Згідно з розпорядженням окупаційної влади кожен, хто переховував військовополонених чи надавав медичну допомогу пораненим червоноармійцям, підлягав розстрілу. Але, не зважаючи на загрозу, населення переховувало оточенців, євреїв, лікувало поранених, допомагало партизанам.

Зі спогадів лейтенанта медичної служби, зв'язкової партизанського загону «За Перемогу» (командир Гугнін Олексій Михайлович,) [1, 36], **Гненної Мотрони Сергіївни:** ми дізнаємось, що у селі Адамівка була німецька комендатура. Партизани спочатку хотіли її підірвати. Але фашисти у відповідь спалили б усе село, а жителів розстріляли. І тоді група розвідників в ніч із 8 на 9 березня 1943 року ліквідували комендатуру: забрали печатку, штамп, бланки для виписки продуктів і ін. документи. Бланки правильно заповнював зв'язківець, бухгалтер громадського двору Жабко Микола Миколайович. І вже готові Мотрона Сергіївна відносила Руденку Віктору Івановичу. Партизани із цими паперами їхали і брали зерно в селах Адамівка, Тарасівка, Кожарки, м. Чигирин. Група діяла по забезпеченню партизанського загону продуктами, зброєю, медикаментами. Командиром цієї групи був її чоловік – Гненний Омелян Петрович.

Фашисти замучили і розстріляли близько 2-х тис. мирних жителів району, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 1 161 остарбайтера, а це в першу чергу, юнаки і дівчата [2, 1].

Зі спогадів остарбайтера **Чумака Якова Степановича, 1920 р.н.:** «В 1942 р. забрали у Знам'янку, де був збірний пункт. У 22 роки відправили

в Німеччину. Із Знам'янки в німецьке місто Розенгейм. (З усіх людей з Радянського Союзу найбільше було українців, татар). Я працював на цегельному заводі. Годували бруквою (морквою). А раз у тиждень випускали до міста. Ми ходили і просили в людей буттербрют. Буттербрют – це талон на хліб. Крали картонлю в хазяїна. А одного разу, коли хлопці хотіли вкрасти, один стрибнув у погріб – а там лежала міна. То їх і вбило. Коли хто робив спробу втекти з заводу, їх всіх розстрілювали. Німці ходили по місту зі зброєю. Коли ми працювали на заводі, то в нас був перекладач а також наглядач. Коли хотів в туалет, то питався в наглядача. Ходили ми пронумеровані. Працювали з 8:00 до 20:00. Сніданок у нас був – 100г хліба і чай, інколи хліб був намазаний маргарином. А на обід давали суп. Спали ми на двохярусних ліжках з дерева. А обідній відпочинок був лише 30 хв. Жилося дуже важко. Інколи радянські літаки пролітали, та вони не бомбили людей. А бомбили місто. Нас звільнили американці. Ми повернулися до своїх домівок» [6].

Війна принесла на нашу землю страшні руїни. Та найбільша втрата – люди. Два роки тривала окупація.

---

1. Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. Історія Шевченкового краю 1939 – 2002 : Навч. посіб. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 231 с.

2. Історична справка: Велика Вітчизняна війна (1941–1945) // Чигиринські вісті. 2011 р. – 13 травня.

3. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): Навч. посіб. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – 456 с.

4. Матеріали шкільного музею.

5. МПДА Тихоненко М. З.

6. МПДА Чумак Я. С.

ВЕТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України
м. Кам'янка (Черкаська область)

ТАЄМНИЦІ СПАЛЕНОГО ХУТОРА БУДА: РОЗКРИТТЯ «БЛИХ ПЛЯМ» ІСТОРІЇ.

**ПОГЛЯД ІЗ ХХІ ст. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПЕРШОДЖЕРЕЛ І УСНОІСТОРИЧНИХ
СВІДЧЕНЬ (КОМПЛЕКСНЕ, ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

У сучасній вітчизняній науці можна відстежити дві визначальні тенденції: першу репрезентує офіційний нарратив, що формується під впливом державної політики в гуманітарній, освітній та культурній сферах, а також основних напрямів політики пам'яті; а другу, – менш формалізований і заангажований в ідеологію та політику, позначений спробами прориву в раніше малодосліджені зони за допомогою новітніх дослідницьких засобів.

Як не прикро констатувати, але навіть сьогодні, коли скоро мине вже 80 років з дня Будянської трагедії (Холодний Яр – 18 червня 1943 р.), ще й досі залишаються «білі плями». Адже до цього часу остаточно не з'ясовані її

справжні причини та обставини, не названі всі конкретні виконавці цього жахливого злочину проти людяності. На жаль, ще залишаються різнополярними думки і суперечливі судження щодо цього сучасних черкаських і кіровоградських вчених, істориків, архівістів, краєзнавців, письменників, музейників, місцевих екскурсоводів. А тінь падає на тих, хто до цього зовсім не причетні...

Ця, до кінця аргументовано не досліджена, тема останнім часом почала виходити за межі міфологем місцевих краєзнавчих студій у всеукраїнські засоби масової інформації, задаючи цим домінуючу позицію поглядів її авторів на дану, недосліджену до кінця, історико-краєзнавчу проблему. Однак наукового, комплексного, деталізованого вивчення ця тема ще не отримала.

Тож пропонується узагальнююче дослідження як спроба автора, на основі прослідкованої бібліографії, прочитати історичне тло тих подій на теренах Холодного Яру, концептуально осмислити й історіософськи осягнути їх хід, причини і винуватців.

Перші письмові й наративні свідчення про події на х. Буді

1. 1943 р. Чи не найпершу інформацію про будянську трагедію подали часописи ОУН ОСУЗ «Інформатор» і «За самостійну Україну»:

«Вісті з Кіровоградщини.

На Кіровоградщині у 1943 р. відчувається сильний зріст національних настроїв. Населення, невдоволене німцями і залякане більшовиками, виявляє прихильність до ОУН. Помітне зацікавлення діями УПА. Пропаганда ОУН у справі невізду на роботу в Німеччину дала задовільні наслідки, бо 90 % призначеної на виїзд молоді розбіглися. Німці оточили село Буді Чигиринського району і забрали всіх працездатних. Решту закололо багнетами, село знищили і заорали» [1, с. 253].

Інформації часописів готувались на основі донесень обласного провідника ОУН на Кіровоградщині пропагандивному відділу проводу ОУН. Донесення надсилалися до ставки проводу ОУН добре налагодженими каналами зв'язку, мережею конспіративних і явочних квартир. Рівень інформованості постачальників повідомлень ОУН-УПА був вельми високим. Складовими частинами ланок підпільної мережі були селяни, службовці німецьких окупаційних установ, члени комуністичного підпілля, військові штабісти (як німецької, так і Червоної Армії) тощо.

Донесення готував Осип Безпалько (1914–1947) – він же «Остап», «Андрій», «Задорожний», «Маріян Мартин». З 1942 р. О.Безпалько перебував на посаді Обласного Провідника ОУН Кіровоградської обл.

2. Лютий 1944 р. (Орфографія збережена згідно оригіналу).

*«До Чигиринського РВК від гр-ки с. Зам'ятниці Макарюк Оксани Іванівни
Заява*

Цим прохаю, аби розглянули мою заяву про те, що цього місяця 22.02.44 р. комісія по виконанню держпоставки забрала зерно, а саме: 80 кг проса, 80 кг кукурудзи, 40 кг гречки, 30 кг соняшникового насіння і 20 кг пшениці. В мене господарство постардавише: спалені фашистами хата, повітка, корова, майно і хліб. Чоловіка вбили на Буді. Син забраний в РСЧА,

а я перебуваю в найманій квартирі і син 14 років. Прошу розглянути мою заяву і винести своє рішення. 23.02.44 р. Прохач Макарюк».

«До голови Чигиринського РВК від гр-ки села Мельників Макаренко Оксани Іванівни

Заява

Прошу Чигиринського РВК розглянути мою заяву відносно хліба, який забрано у мене Зам'ятницькою комісією по держпоставкам. Я – громадянка с. Мельників, переживаю тимчасово в с. Зам'ятниці у свого батька, так як у с. Мельниках німці під час відступу спалили мою хату, чоловіка вбили в час розгрому Буди, син перебуває в рядах РСЧА. Я осталась з хлопцем 14 років, мені 55 років, я не маю змоги в цей час собі дістати хліба, так як у мене все майно погоріло. Оставсь у мене хліб шляхом, того що, коли люди ховались у лісі, у мене позичали. А коли я переїхала в с. Зам'ятницю, мені його повернули. Зам'ятницька комісія в мене забрала хліб в держ. поставку, 1 центнер 99 кг.

Прошу Чигиринського РВК, аби розглянули мою заяву і дали розрішення на те, щоб мені хліб цей повернули. Прошу – Макаренко». [2, с. 420–421].

3. Друга половина 1944 р. (Орфографія збережена згідно оригіналу).

Події на х. Буді за документами Державного архіву Кіровоградської області.

Витяг з акту про звірства німецько-фашистських загарбників та про нанесені матеріальні збитки Кіровоградської області під час війни 1941–1945 років (надруковано мовою документа).

По Чигиринському району.

«18 июня 1943 г., немцы уничтожили полностью х. Буда Мельничанского сельсовета. Слабые больные, негодные к физическому труду, а также старики и дети были расстреляны. Здоровое население было вывезено неизвестно куда. Только после разгрома Германии Красной Армией, было установлено, что население было вывезено в Германию на каторжные работы, где они находились в концлагерях» [3, с. 62–63; 4, с. 398].

4. З інформації надзвичайної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Черкаської обл.

1944 р.

Чигиринський район

1. *«...Рассказывает Колисник Данько Мих. и Канонир бежавшие из под расстрела: «16 июня 1943 г. окружили х. Буда, выкопали ночью две большие ямы и на рассвете начали собирать мирных жителей этого хутора, отобрали стариков, больных, малолетних детей отогнали к подготовленным ямам и расстреляли 97 человек, всех здоровых угнали в рабство в Германию 40 человек».*

«На рассвете 18 июня 1943 г. Немцы приказали собраться всему населению х. Буды к общежитию колхоза «Завет Ильича», где всех физически здоровых отвели в одну сторону, а больных, женщин, детей и мужчин – в другую. Физически здоровое население погрузили в машины

и отправили на станцию Каменка, откуда погрузили в вагоны и отправили в Германию. После, население с.Мельники получало письма из разных областей и округов Германии. После этого всех больных, детей, стариков и женщин расстреливали партиями, для чего вырыли в х. Буде около леса большую яму, куда скидывали трупы убитых. Тех лиц, которые не хотели самовольно идти на расстрел немцы расстреливали на месте, а трупы уносили в вырытую яму. Те лица, которые прятались в ямах и погребах их там находили, бросали гранаты, обстреливали из оружия.»

2. «Причиной для уничтожения х. Буды немцами явилась связь местного населения с партизанами» [5, с. 291–292].

5. 1960-ті роки. Із спогадів колгоспника Ф. Шевченка про звірства німецьких загарбників.

«18 червня гітлерівські солдати оточили хутір Буду, в якому залишилися жінки, діти і старики. Нагаями і прикладами їх, як худобу, зганяли до колгоспної стайні. Того, хто перечив, або старався вийти з оточення, розстрілювали без попереджень.

Зібравши всіх жителів, фашисти поділили їх на дві групи, в одній були молоді, здорові, хто міг працювати, в другій – старики і діти. Першу групу посадили в автомашини і повезли, а решту людей, більше 80 осіб, погнали до лісу, де чорніла велика свіжовикопана яма. Страшна здогадка поповзла серед людей, коли вони підходили до лісу. Натовп захвилювався. Плач і прокльони влилися в єдиний сполошений зойк. Просили пощадити дітей.

Як гарчання роздратованої собаки, пролунала команда гітлерівського офіцера. Червневу тишу різнули автоматні і кулеметні черги, зойки і стогін поранених, дитячий крик.

Всіх згорнули в яму і прикидали землею. Щоб не вибрався жодний поранений, біля ями поставили вартових. Хутір з дбайливо побіленими будиночками, де раніше звучали вечірні задушевні мелодії, за день перетворився в згарище». [6, с. 46].

6. 27.12.1966 р. Брусник Ілюдор Михайлович (1916–1977) – місцевий житель, директор школи х. Буда, свідок подій на хуторі Буда у червні 1943 року. Із листа Дубовому П. А.:

«18 червня 1943 р., о четвертій годині ранку, із Чигирина, Кам'янки й Олександрівки одночасно рушили колони фашистів і оточили хутір з усіх боків. У числі карателів були власівці та поліцаї. Жителів хутора зігнали на площу, ковані чоботи і приклади вибивали шибки і двері у кожній хаті. Карателі вбивали худобу, птицю, кидали гранати в льохи. Людей розділили на два гурти. Молодих чоловіків і жінок із дітьми садили в криті машини й відправляли на станцію в Кам'янку, де, завантаживши у товарні вагони, закрутили дротом засуви і відправили на каторжні роботи до Німеччини.

Інших хуторян, підозрюваних та німецьких, стариків, дітей погнали на околицю Буди до тисячолітнього дуба-велетня. Гнали до виритої великої ями, де на них чекали кулемети. Хто намагався чинити опір, кидали в яму живцем і загортали землею. Було розстріляно понад 130 ні в чому не винних людей, спалено 76 дворів [7, с. 465].

«Загинули Улита Канюка і її четверо дітей, Юхим Холод із дружиною і дітьми, Надія Романча з сином, Ганна Драголюб з онуком, Марко Деркач з дружиною та багато інших. Озвірілі фашисти не пощадили навіть Марію Проценко, яка вночі народила дитину. Жінка ледве трималася на ногах, та кати підганяли її прикладами. Есесівський офіцер вирвав у неї дитину і вдарив голівкою об камінь. Автоматною чергою він знищив збожеволілу від горя матір. Все село було охоплене полум'ям, горіли сільські оселі». [8, с. 82].

7. 1967 р. «Повернення». Газета «Черкаська правда», серпень 1967 року. Спогади директора початкової школи х. Буда І. Брусника, свідка подій:

«1 березня 1943 року до нашого хутора Буди заїхало партизанське з'єднання Наумова. Партизани відбили замки комор, роздали людям хліб, продукти, частину взяли собі. Звідси вони пішли вирушили у Чорний ліс. Наступного дня з Медведівки приїхав до нас німець Бах (комендант Медведівки) з поліцаями. Бах заявив: «Буда вся партізан, і її знищимо».

17 червня 1943 року через Буду проїхала автомашина в бік Мотронівського монастиря. Надвечір ми почули сильний вибух – то німці зірвали печеру, що нижче монастиря. А 18 червня прибув загін карателів. Вони оточили хутір з усіх боків і о четвертій годині ранку приступили до розправи над мирним населенням. Нас усіх зігнали у двір. До кожної хати заходило по два гітлерівці (перевіряли чи хто не сховався), кидали в погріби гранати.

Потім жінок і чоловіків розділили. Групу чоловіків повели вниз, до товстого дуба, і скоро ми почули автоматні черги. Здоровіших людей відібрали і привезли до Кам'янки. Там посадили в три вагони і повезли у Німеччину. З ними був і я. Так фактично хутір Буда було знищено, частину людей погнали в рабство, частину – розстріляли. З тих, що повели на розстріл, вирвався Олексій Порфірович Чиж, який нині працює радистом у селі Мельниках.

Мені вдалося у м.Люблянах втекти, і я повернувся до Буди. Але нікого я там не знайшов. Пізніше дізнався, що залишилися живими ще Федір Якович Овдій, Іван Петрович Канюка, його дружина і сестра. [9].

8. Книга Г. М. Гончара «Заграви над Тясмином» (1978 р.)

«Випадково залишилися живими Федір Якович Овдій і сім'я Івана Петровича Канюки. Його дружина Марія з своєю сестрою Ганною вбігли в пусту вже хату сусіда і залізли у внутрішній погріб. Туди ж ускочив Іван Канюка і, зачинившись, руками тримав ляду. Коли в приміщення зайшло двоє німців, вони нікого там не застали; пошукавши якої-небудь поживи, повернулися назад ні з чим». [10, с. 26].

9. Із спогадів Олексія Порфіровича Чиж про знищення гітлерівцями х. Буда Чигиринського району 18 червня 1943 р.

«Тоді було мені трохи більше десяти років. На світанку 18 червня 1943 р. наш хутір оточили гітлерівці. В центрі спинилося кілька довгих, укритих брезентом машин у супроводі мотоциклістів. Я був у хаті, коли зайшли німці до нас. Один із них, що говорив українською мовою, викрикнув:

– Збирайтеся на вигін. Будемо медогляд проходити.

Вийшов на вулицю. Німці виводили з хат хуторян. Всі зійшлися на майдані, що біля джерела.

– Хворі – в один бік, здорові – сюди, – пролунала команда.

В мене на руці була виразка – і я вирішив стати в шеренгу хворих.

Здорових загнали у кузова критих машин – і повезли. А нас погнали за село. Зі мною поряд йшла Уляна Канюка – з чотирма малими дітьми. Вона горнула, як чайка, малят до себе – і тихо промовила:

– Діточки, перепелята мої... В останній раз ви дивитися на сонце...

Піднявшись на пагорб, побачили величезну яму у видолинку і людей з лопатами.

Уляна штовхнула мене в куці і кинула:

– Тікай, хлопче. Зараз розстрілюватимуть...

Я кинувся в куці, біг по крутогір'ю, петляючи поміж деревами. То зліва, то справа з сипінням врізалися кулі в стовбури. Падали, надрізані автоматною чергою, гілляччя.

Та гущавина врятувала мене. В глибокому яру я спіткнувся об купу хмизу. І впав сторчма... Підвівся. Почав обережно підніматися на узвишшя.

І нагло блиснули скельця окулярів... Прямо переді мною стояв есесівець. Він дивився в бік дуба Залізняка, звідки долинали крики, зойки...

Метрів за десять від нього стояв другий... Потім третій...

Так ось чому не було погоні. Очевидно, конвоїри сподівалися, що я так і не прослизну через зовнішнє кільце охорони.

Повернувся до купи хмизу – і підліз під неї. Раза два-три повз неї проходив патруль.

А біля дуба Залізняка – черги автоматів злилися із стогоном, зойком...

Вісімдесят два чоловіка. Вісімдесят два життя обірвали в той ранок карателі, одягнені в білі халати... А весь хутір спалахнув смолоскипом...» [7, с. 482–489].

10. 1972 р. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. с. Мельники

«За допомогу партизанам фашисти по-звірячому розправилися з жителями Буди. На світанку 18 червня 1943 р. фашистські кати увірвалися на хутір і спалили його. Вони замордували і розстріляли 82 жителі, в т. ч. і Марію Проценко з немовлям, яке щойно народилося. Сховалися у ямі лише І.П.Канюка з дружиною та сестрою, П.Я.Богуславський. Втік з-під розстрілу О.П. Чиж. Вони й розповіли про Будянську трагедію. [11, с. 687].

11. 1985 р. «Життя перемагає». Газета «Черкаська правда» 25 квітня 1985 р.

«Ще звечора в хутір прибула військово-польова частина, яка розмістилася в школі і клубі. Щоб притупити пильність жителів, солдати говорили, ніби чекають відправки на фронт, намагалися давати дітлахам цукерки...

А вранці село щільним кільцем оточили жандарми, власівці, регулярні війська вермахту – 114-й полк 39-ї піхотної дивізії. Згодом прибули есесівці. Перед клубом спинилися кілька довгих, критих машин, з яких висипали постаті в білих халатах...

Ще мить – і шеренги розповзлися по селу. Грюкали в двері, виганяли жителів на вулицю. Будуть збори, казали одні. Приїхали лікарі, – говорили інші. Буде медогляд: чи немає тифу.

На сільському майдані офіцер оголосив:

– Хто хворий – вліво, здорові вправо.

Не знали люди, що між двома групами фашисти проклали межу вартості людського життя.

Параска Трохимівна Чиж:

– Коли гітлерівці наближались до села, ми завжди намагалися сховатися в лісі чи печерах Мотронинського монастиря. А це бачимо – люди в білих халатах. Лікарі. Може й справді тиф. Тому зійшлися на майдан, не відчувалося біди. Я з півторарічною Раєю і трирічним Колею стала в стрій здорових. Трохим Семенович, чоловік, був тяжко хворий і став на протилежний бік, сподіваючись, що його швидко оглянуть і відпустять. І відпустили... чергою з автомата...

Марія Василівна Канюка:

– Коли я побачила, що в хутір в'їжджають машини гітлерівців, кинулась до своєї схованки. Сиджу – бачу по хатах ходять в білих халатах. Невже лікарі? Вже хотіла вилізти. Але якесь передчуття – сиди. Ну, думаю, перебуду... А потім хутір здійнявся димом – палили ті ж, у білих халатах...

А всіх наших хуторян – дітей, стариків, жінок – он там, біля дуба Залізняка... 82 душі... Марія Проценко з немовлям, Ганна Драголюк з внуками... Юхим Холод – старий німецький дід...

Вісімдесят два життя. А хутір був спалений вщент. Врятувалися лише Олексій Чиж, Параска Чиж, Іван і Марія Канюки, Іван Богуславський...

82 прізвища на пам'ятнику неподалік дуба Залізняка.

Проводячи операцію з німецькою педантичною, карателі сподівалися: всі причетені мають загинути. Жодного свідка. Але свідки свідчили. І коли судили групу цих карателів, марно вони викручувалися, намагалися показати себе маленькими людьми, які виконували наказ... Їх судили як вбивць Буди. І свідчили свідки»... [12, с. 3].

12. Передані в музей 2007 р. Спогади Олекси Терентійовича Кримського (1930 р.н.), уродженця с.Триліси Олександрівського р-ну, Кіровоградської обл., жителя смт Олександрівка.

«Восени 1943 р. за дії партизан каральні загони випалили хутори Буда та Вдовичий. Штайс поїхав на ці села і з кимсь домовився, щоб вітряк із хутора Буди передали нам у Триліси та ще й в наш колгосп, бо у двох інших млини вже були. Млина підводами перевезли і склали його під керівництвом мого батька – великого спеціаліста в цій справі, та так його й залишили мірошником». [13, с. 521].

13. 2013 р. Газета «Голос України», 24 жовтня 2013 р.

Згадувала свідок трагедії колишня жителька х.Буда 85-річна Оляна Соловеївна Швед: «До війни я з батьками жила неподалік лісу. Коли хутір зайняли німці – усіх працездатних погнали у колгосп на роботу. Буда, зусібіч оточена Холодноярським лісом. Партизани, переважно з колишніх радянських військовополонених та місцевих жителів, брали у будян провізію та одяг, інколи ночували у селянських хатах. Це не залишалось поза увагою німців.

Якось червневої ночі на Буду знову навідалися партизани. На громадському дворі вони збили з колгоспної комори замки і сказали людям, щоб брали зерно. Мій батько і ще деякі хуторяни не послухали партизанів. Бо знали, як карають німці за крадіжку... [14].

Через кілька днів, удосвіта 18 червня, в Буду прибув есесівський каральний загін. Хутір оточили з усіх боків. До нас у хату зайшли поліцаї і наказали всім вийти на подвір'я. Мати закутала у ряднину найменшеньку дитину, взяла за руки старших, і ми вийшли у двір, сіли на призьбі. Потім усіх, старих і малих, вивели до Кириківського яру. Неподалік старезного дуба ще з ночі було викопано глибоку яму... Карателі наказали ставати людям у дві шеренги. В одну ставали здорові, у другу – недужі. Наша мати з дітьми спочатку пристала до здорових людей. Однак почула, що дужих вивозитимуть, а хворих залишать на хуторі. Тоді вона перейшла у другу шеренгу. А мене, 14-літнє дівча, ніби якась сила відвела від матері і я... Я залишилася живою. А матір з трьома моїми сестричками, малесеньким братиком, з сусідськими жінками, їхніми дітьми та старими людьми повели бузувіри на розстріл...

Про загибель рідних Оляна та її батько Соловей Атамась дізналися лише у 1945-му. Адже тоді, 18 червня 1943 року, людей з першої шеренги одразу повантажили у машини і відвезли на залізничну станцію»... [14].

14. 2013 р. Газета «День» №107, 2013 р. (тезисно).

«Ще вчора 17 червня на хуторі помітили німецьких розвідників. На їх ніхто не звернув уваги, всі готувалися до Трійці. Перед світанком наступного дня на хутір заїхали загони карателів. Німці по дорозі «мобілізували» тридцятьох осотян, які й викопали яму для майбутніх жертв. Поліцаї та німці зігнали людей до колгоспного двору. Почалося сортування: здорові – направо, хворі – наліво.

Розстріляно було людей різних вікових категорій. Здорових-роботоспроможних готувалися вивести. На вигоні почався самовільний поділ. Молодь і діти перебігали з одного гурту в інший, який, як вони думали, залишиться на Буді. Багато молодих людей прикидалися хворими, щоб залишитися. Марія Проценко, яка незадовго до трагедії народила дитя, як породілля залишилася з немовлям у групі з хворими. Ганна Іванівна Чиж (Піткільова), якій на той час виповнилося 11 років, пригадувала, що всіх членів їхньої сім'ї, а їх було вісім, «відсортували» в групу до здорових, і лише мачуха залишилася в іншій. Їй пощастило, адже згодом німецький солдат перевів її у колону до дітей. Після сортування першою вантажівкою вивезли чоловіків, а другою – жінок і дітей.

Вантажівки від'їхали, біля колгоспного двору залишилося 80 осіб, яких під конвоєм повели до вже приготованої для них могили. У натовпі почалася паніка. Переполох у колоні допоміг втекти лише одному з 80 приречених – 29-річний Олекса Чиж при першій же нагоді шугонув у лісові хащі. Решту людей безжально розстріляли.

У той день на Буді загинуло ще троє підлітків. Після вечорниць на вигоні Олексій і Настя Холод та їхня двоюрідна сестра Галя ночували на

горищі. Очевидно, їм цей сховок видався ненадійним, і вони перебігли до погребя. Випадково чи навмисне німці вкинули до погребя гранату. Через три дні дітей поховали біля власного подвір'я.

У братській могилі на Буді спочивають 86 жертв гітлерівських карателів. Окрім 79 місцевих жителів там поховано ще чотирьох військовополонених. А 14 років по тому до могили перенесли і прах трьох молодих людей, вбитих гранатою в погребі.

Облогу навколо хутора зняли лише 20 червня. Сімом мельничанам вдалося пробратися на Буду. Саме вони знайшли та поховали тіла Олексія, Насті й Галі Холодів, а потім, випадково натрапивши на місце розстрілу, яке було замасковане під щойно перекопаній город, відкрили могилу, ідентифікували тіла та склали список загиблих.

Після вивезення та розстрілу людей німці спалили шість будинків на хуторі. Масового пограбування хутора вони не чинили – майном та худобою будян вони «розрахувалися» з осотянами за роботу. Із уже безлюдного хутора осотяни вивезли майно та худобу. 1945 року, після повернення частини будян додому, проти жителів Осоти було порушено кримінальні справи за заявами П. А. Деркача та Н. Ф. Шпильової, які в осотянській череді впізнали своїх корів. Худобу повернути вдалося, а із сільськогосподарським реманентом та хатнім начинням все залишилося на рівні докорів і взаємних образ.». [15].

15. 2019 р. Події на х. Буді за документами Державного архіву Черкаської обл.

Із статті «Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області) в журналі «Військово-історичний меридіан»: «У зв'язку з активізацією партизанського й підпільного руху від середини 1943 р. посилюлися каральні акції німецької влади проти місцевого населення, яке опинилося під прямою загрозою в боротьбі між партизанами й нацистами. За кожного вбитого німецького солдата, пошкоджену техніку, порізаний кабель, понівечені залізничні рейки чи інші збитки, завдані німецькій владі, окупанти брали заручників із місцевого населення, доля яких зазвичай була трагічною. Населені пункти, на території яких відбувались такі акції, спалювали, а жителів або знищували, або відправляли на каторжні роботи чи в концентраційні табори». [16, с. 28].

«У червні 1943 р. спалено х. Буда, який складався із 52 дворів, усі 82 жителі загинули: частину з них спалили живцем у сараї, інших скинули в криницю в центрі села, заливши її вапном, а грудним дітям розбивали голови камінням. [16, с. 21].

Із статті «Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області) у журналі «Методологія. Історіографія. Джерелознавство»: «За роки окупації було закатовано в с. Вдовичине й на х. Буда Чигиринського району – 113 дітей. На х. Буда есесівський офіцер вирвав із рук М. Проценко одноденне немовля й розбив йому голівку каменем, троє маленьких хуторян заховався тоді

в льосі, але їхнє життя обірвала граната, а однорічного Андрійка Семиноженка, який ледь навчився ходити, та його брата Толю окупанти спалили живцем на вогнищі. [17, с. 15].

Що спричинило до Будянської трагедії

Відомий черкаський дослідник, заслужений журналіст України, краєзнавець Петро Жук у 1985 р. писав у газеті «Черкаська правда»: *«На початку червня 1943 р. гебітскомісар Ланге наказав зрівняти із землею х. Буду. Наказ, оригінал якого зберігається в архіві, вражає своїм цинізмом і блюзнірством. У преамбулі Ланге філософствує про гуманність, про високу місію гітлерівців, а мовляв, тому, що жителі Буди з тими, хто порушує спокій тилів вермахту, то їх будинки «будуть зрівняні із землею, а із бандитами і співучасниками буде вчинено за всією суворістю законів військового часу»* [12, с. 3].

У загальному контексті, українські та російські архівісти, порушуючи тему спалених сіл, причину трагедій вбачають зокрема, і у діях партизанів. Щодо хутора Буда, конкретно, проаналізуємо і поміркуємо, бо не все тут, як виявляється, так просто і однозначно.

Існує декілька версій, що до того, які причини спонукали Олександрівського окружного гебітскомісара Ланге прийняти рішення про знищення х. Буда. Поки що розглянемо ситуацію з антинацистським рухом Опору в Холодному Яру і навколишній місцевості з січня по 18 червня 1943 р.

Практично в усіх оперативних доповідних УШПР, що спрямовувалися до ЦК КП(б)У та до ЦК ВКП(б) за час з січня по квітень 1943 р. (а це загалом 14 об'ємних документів), Кіровоградська область як територія діяльності місцевих партизанських загонів та диверсійних груп не згадується, за винятком рейду партизанського з'єднання Наумова.

Тільки в одній доповідній під № 70 за 7 травня 1943 р. з'явилося коротке повідомлення про невелику диверсійну групу Дзюрака, котра складалася з десантників, місцевого населення і переважно з військовополонених, що діяла в районі Знам'янки – Сміли. Семен Дзюрак відправив до УШПР радіограму про знищення ворожого автомобіля поблизу м. Кам'янки і знищення вісьмох поліцейських [18, с. 198, 378].

2–5 березня 1943 р. (Буда–Матвіївка–Завадівка). Теоретично, партизанський рейд Наумова, міг би стати причиною трагедії. Але тільки теоретично, тому, що він проходив тут на початку березні, а х. Буду зачистили чомусь аж у червні. І чому тільки саме Буду, з усієї маси населених пунктів, через які пройшли партизани рейдом і в багатьох зупинялися на перепочинок?

11 травня 1943 р. (с. Степанки). Диверсійна група Дзюрака на початку травня прирейдувала з Чутянського лісу (Знам'янка) під Черкаси. Виходячи з оточення в Ірдинському болоті, направилася була з пораненими в Холодний Яр, але не дійшла... Вдень 11 травня її виявили знову німці й поліцаї і після жорстокого бою на відкритій місцевості в с. Степанки поблизу Черкас знищили. Бій тривав 4 години. Партизани билися до останнього патрона і гранати. Більшість їх у цьому бою полягли. Лише одиницям, вдалося вижити, котрі

поранені, без боєприпасів по одинці вийшли з бою і розпорошилися в різні сторони. [19, с. 4]. Стати причиною подій у Буді ця група – аж ніяк не могла.

У ніч із 16 на 17 червня 1943 р. група десантників 2-го екіпажу на чолі з комісаром І. І. Лисовим приземлилась на площадці між лісом Чута і с. Юхимове (23 км північніше Знам'янки). 3-я група у складі 11 чол. (ком. взводу Тетянка), в районі Яничанського лісу (30 км на північний захід від Знам'янки) [20, с. 60–63]. Ці місця висадок десантників значно віддалені від х. Буди, і запідозрювати жителів хутора в якійсь допомозі їм не мало ніякого сенсу. А тим більше, треба враховувати, що підготовка акції по «зачистці» хутора – потребувала, принаймі, як мінімум хоча б пару днів підготовки...

24 червня 1943 р. Нереальною видається довгий час існуюча версія, що причиною винищення хутора стали дії партизанського загону ім. Сталіна (ком. П. А. Дубовий). Напередодні трагедії кілька підпільників Дубового дійсно виходили в Матвіївський ліс копати землянки (тільки починали облаштовувати свою базу), але де цей ліс, а де Буда? Якраз в цей час у лісовому хуторі Буда сталась тривожна подія. Але дій ніяких ще не проводилося, та й сам загін був створений лише 24 червня 1943 р. згідно із Наказом № 1 від 24.06.43 р., тобто через тиждень після трагедії [10, с. 24, 51].

Серпень–листопад 1943 р. Ну і зовсім абсурдною виглядає така офіційна версія. «Книга Пам'яті України. Черкаська область» подає: «Хутір Буда Чигиринського району спалено 18 червня 1943 р. 82 особи розстріляно за надання допомоги партизанському загону «За перемогу» [21, 13]. Але в той час коли палили Буду, такого партизанського загону навіть на папері ще не існувало, не те щоб він «діяв» у Холодному Яру! Цей загін з'явився на Чигиринщині лише з серпня й існував до середини грудня 1943 р. (нараховував 135 учасників – командирами були А. С. Зайченко, потім О. М. Гугнін.). А от до трагедії х. Вдовиченого, цей загін мав безпосереднє відношення. [18, с. 203–204].

Спогад Підкільова Івана Дмитровича (х. Буда) під час війни (16–17 років) охороняв стіжки. Вони (УПА) прийшли, заховав рушницю в стіжок. Потім розговорилися: «Як живете?». На вечорниці приходили, багато співали українських пісень. Тоді в перший раз я почув гімн України «Ще не вмерла Україна». Запрошували до себе в табір (зі сторони Буди в сторону Грушківки. Були чужі [22].

На жаль, у цьому спогаді не зазначається період, коли це було. А також, немає нічого такого, за що можна було б спалити хутір.

Так що ж, все таки, спричинило до розрави і спалення хутора???

Як виявляється – причини все таки були й достатньо вагомі! І ці причини – голодні військовополонені... і секретар т. зв. Кіровоградського «підпільного обкому партії» Михайло Скирда!

Середина травня – половина червня 1943 р. Олександрівська підпільна група – кер. Філон Король (Кіровоградська обл.) встановила зв'язок із таборами для військовополонених в Олександрівці на цукрозаводі, у радгоспах сіл Івангород і Несваткове. 16 травня 1943 р. із околиць Комсомольського (Несватківського) лісу до Чорного лісу на пошуки секретаря

Кіровоградського підпільного обкому партії М. Скирди вирушили кілька самоорганізованих підпільників і понад 60 втікачів військовополонених з Івангородського й Несватківського радгоспів, які зібралися йти в Чорний ліс партизанити. Пройшовши понад 40 км голодні й змучені втікачі наступного дня дісталися лісу й кілька днів в квадраті 42 чекали там на Скирду. Той сам не прийшов, а переказав вислати на зустріч із ним лише кількох представників. А тими передав: «Організувати партизанський загін у кількості 23 бійців, а інші нехай розійдуться в колгоспи Знам'янського району». Крім того, Скирда наказав покинути Чорний ліс, повернутися у свій район і там партизанити (ймовірно, побоювся піддавати ризикам репресій місцевість у районі свого переховування – Авт.).

Тут серед лісу обрали командиром П. П. Воропая (уродженця с. Косарі), начальником штабу майора О. Парфьонова (росіянина з військовополонених), а комісаром А. Куценка (з Кам'янки). На озброєнні самоорганізованого загону були 2 гвинтівки і 1 револьвер [23, с. 31 зв.]. Але вже на другий день німці оточили ліс і увесь прочесали [24, с. 26, 28]. Ледь не потрапивши в облогу, нещасні переслідувані таки зуміли вислизнути з Чорного лісу, щодо якого мали великі надії. [18, с. 316]. Після такої недоброзичливої зустрічі, не отримавши від Скирди ні зброї й взагалі нічого, та ще й ледве не потрапивши в пастку, П. Воропая не залишалося іншого виходу, як вимушено пішки долати все ті ж 40 км у зворотньому напрямку з групою голодних військовополонених. Взяли напрямок у ліси Холодного Яру. Якщо до Чорного лісу, з надією партизанити в ньому, вирушало 65 бійців, то після кількох голодних днів блукання і непевності залишилося всього 25 – беззбройних і без надії на якусь зрозумілу перспективу.

9 червня 1943 р., залишивши не досить гостинний Чорний ліс, пішли манівцями до Грушківського лісу в Холодний Яр. Ще з самого початку, німецькі каральні органи, сільські старости й поліцейські охоронні команди «Української служби порядку» неухильно пильнували за їх пересуванням в Чорний ліс і в зворотньому напрямку до Холодного Яру. А голодних і знесилених утікачів із таборів по маршруту слідування нужда гнала заходити в попутні села, розбивати замки на коморах громадських дворів чи у млинах, які заготовляли в тилу продовольство для німецької армії. Похапцем забирали все їстівне, що траплялось на очі, і по дорозі пекли «коржики» або смажили м'ясо без солі. Шляхом «загубили» ще трьох чоловік, тож до Грушківського лісу в середині червня 1943 р. дійшли 22 бійці [25, с. 32]. При цьому непростому переході тяжко захворів нач. штабу майор О. Парфьонов і з'явилися поранені після облави. Підпільника Івана Тищенка (з Олександрівки) послали терміново добути медикаменти. Згадувала підпільниця Оксана Гриценко з Олександрівки: «Іван Тищенко прийшов удосвіта з Грушківського лісу. Там була облава олександрівської поліції на партизан. Товариша поранили, то мусив пораненого нести. Іван розповідав, що сам начальник поліції Закревський гнав за ним у лісі. А раптом упізнав? Біда буде...». [24, с. 32]. А тим часом, майор Парфьонов помер і його поховали в Грушківському лісі.

Ще кілька днів на новому місці розшукували хоч якусь зброю, заховану, як вони сподівалися, Кам'янським винищувальним батальйоном, ще восени 1941 р. перед його самороспуском (адже колишній командир батальйону А.Куценко був з ними – *Авт.*). Навідатися в х. Буду (який був від цього місця зовсім поруч), і «перевірити замки й провести ревізію» в місцевому громадському дворі саме життя веліло. Обнишпоривши весь ліс, зброї не знайшли [25, с. 32].

Вище у цій статті приведені спогади (2013 р.) колишньої жительки х. Буди Оляни Соловеївни Швед, зокрема: *«До війни я з батьками жила неподалік лісу... Буду, зусібіч оточена Холодноярським лісом. Партизани, переважно з колишніх радянських військовополонених та місцевих жителів, брали у будян провізію та одяг, інколи ночували у селянських хатах. Це не залишалось поза увагою німців.... Якось червневої ночі на Буду знову навідалися партизани... На громадському дворі вони збили з колгоспної комори замки і сказали людям, щоб брали зерно... Через кілька днів, удосвіта 18 червня, в Буду прибув есесівський каральний загін. Хутір оточили з усіх боків».* [14].

У фондах Олександрівського краєзнавчого музею історії району (Кіровоградська обл.) зберігаються спогади безпосереднього учасника тих подій, одного із організаторів Олександрівської підпільної групи і провідника військовополонених у Чорний ліс Станіслава Жигадла. Він писав: *«Немцы по следам преследовали наш отряд. Фугасами рвали подземные ходы (пещеры). От взрывов содрогались стены Мотроновского монастыря и вековые дубравы. Обстреливали и нас. Пришлось отряду перебазироваться в безопасное место, и на следующую ночь совершить поход в Несватковский лес* [26, с. 23].

А тепер співставимо ці спогади підпільника (учасника подій того часу Станіслава Жигадла) [26, с. 23] зі спогадами директора початкової школи х. Буду І. Брусника, свідка подій Будянської трагедії, що за день до неї: *«17 червня 1943 року через Буду проїхала автомашина в бік Мотронівського монастиря. Надвечір ми почули сильний вибух – то німці зірвали пещеру, що нижче монастиря»*[9]. От і склалися до купи всі невідомі пазли цієї, як раніше вважалося, заплутаної історії з лісовим хутором.

Таким чином, 18 червня 1943 р. німці «зачистили» х. Буду. І у цю ж ніч, загін підпільників і збіглих військовополонених, поріділий вже до 13 осіб, теж не «прижився» в Грушківському лісі і направився до Комсомольського (Несватківського лісу) [25, с. 32]. До речі, четверо військовополонених, розстріляних на х. Буді разом із його жителями, найвірогідніше і були зі складу цієї групи втікачів, що раптом тут поріділа до 13 осіб... А те, що на їх тілах виявлено сліди катувань, яскраве свідчення, що їх про щось допитували. (*«Окрім 79 місцевих жителів там поховано ще чотирьох військовополонених, зі слідами катувань»*) [15].

Тим часом, ті що залишилися, дісталися за 20 км до Комсомольського (Несватківського) лісу. Такі маневри, відсутність зброї, голод та повна невизначеність змусили багатьох покинути загін. Кілька військовополонених попрямували до Несватківського радгоспу, звідки нещодавно втекли. Їх охорона одразу заарештувала, вивезла до с. Несваткове і біля рову

сільського кладовища розстріляли. Інші ж вирішили на 10–12 днів розійтися по селах, щоб трохи відпочити та поновити запаси продуктів, а потім повернутися до лісу. У лісі залишилися найстійкіші – лише 3 бійці [18, с. 316].

Тільки до середини осені 1943 р., коли до Комсомольського лісу прибуло чимало збіглих військовополонених та жителів навколишніх сіл, остаточно сформувався партизанський загін ім. К. Ворошилова. У найтяжчі організаційні часи його становлення (травень–серпень 1943 р.) першим командиром був П. Воропай. Потім комісар А. Куценко здійснив переворот і разом із своїм братом Кирилом захопив командування [18, с. 317–318; 24; 26]. А П. Воропай перейшов у великий партизанський загін П. Дубового, де його призначили заступником командира загону по господарчій частині [10, с. 174].

Агентурна розробка операції Зондерштаб «Р» (Sonderstab «Russland» – п/п 06100В. (кер. майор Б. О. Смиловський («фон Регенау», «Артур Хольмстон»). Штаб дислокувався у Варшаві й був законспірований під вивіскою «Східна будівельна компанія «Гільген». Було створено три окремі відділи: російський, білоруський та український. Про його завдання, йдеться в донесенні НКГБ УССР областним управлінням про структуру та діяльність від 25 вересня 1944 р.:

«Агентурна розробка партизанських загонів, що діють в німецькому тилу, – виявлення місць їх дислокації, керівного складу, чисельності, національного складу і партійного прошарку, наявності працівників НКВД-НКГБ, морального стану, баз постачання, засобів зв'язку з центром, району дії і першочергових завдань. ...Створення з перевіреної агентури лжепартизанських загонів і засилання їх в діючі партизанські формування з завданням об'єднання і ліквідації останніх і т.п. ...».

...Підготовка агентури для Зондерштабу «Р» проводилася і в інших школах абверу на території рейхскомісаріатів «Остланд» і «Україна». ...Українська резидентура Зондерштабу «Р» виявило велику допомогу у викритті та ліквідації підпільних радянських організацій на території УРСР та БССР. Після підготовки в німецьких розвідшколах, агенти успішно проникали в міське і районне підпілля, використовували помилки підпільників, розкривали явочні та конспіративні квартири, схованки зброї. Виявляли керівників підпілля [27, с. 148–162].

Розвідувально-резидентська область Б. Дислокувалася в Києві, потім – у Кіровограді й Умані. Охоплювала середню і південну частину Української РСР. Резидентури розташовувалися в Києві (Дарницький район), Дніпропетровську, Черкасах, Полтаві, Вінниці, Кіровограді, Білій Церкві, Умані, Миколаєві, Нікополі, Пирятині, Фастові та Іванкові. Начальник – колишній полковник армії УНР Ребарчук (Рибачук) М. М., раніше співробітник Абвергрупи-205.

Резидент у Кіровограді, потім у Знам'янці Голуб Семен, він же Самуїл Васильович – лейтенант РВА (Російської визвольної армії Власова). З вересня 1943 р. – помічник головного резидента області Б.

Іван Остапович Голуб («Хольт», «Голіяд», колишній полковник армії УНР, обласний резидент у Житомирі й одночасно резидент в «Абверштелле

Україна» («АСТ-Україна»). Потім начальник розвідшколи радистів при Абвергрупі 220 у Львові. Один із перших організаторів штабу УВВ [28].

Найближчим помічником та соратником Голуба був Юрій Городянин-Лісовський «Горліс-Горський», колишній старшина Запорозької дивізії Армії УНР, осавул Основного куреня Холодного Яру. Подвійний агент Подільського ГПУ в 20-х рр. Абвер його дуже цінував саме за його добру обізнаність радянських органів із «нутра».

Затримана весною 1944 р. органами НКДБ зв'язкова штабу Голуба Катерина Стрельцова згодом на допиті характеризувала його дії так:

«Групи ОКВ, якими керували Голуб, «Юрій Горський» та інші, зовні були таємними німецькими розвідувальними органами, які вели роботу щодо виявлення радянського партійного підпілля та радянських партизанів. Як керівний склад груп, так само також більша частина агентури, були українськими націоналістами. ...Усі заходи німців, щодо боротьби з радянськими партизанами та партійним підпіллям вони використовували в своїх інтересах щодо націоналістичної роботи. Па'мятаю їхнє гасло: «Німецькими руками знищимо все більшовицьке!». Цей вислів часто вживав сам Голуб та інші націоналісти, які працювали в групах «ОКВ». [27, с. 159–190].

Лозунги – гарні, та історичні факти свідчать зовсім про іншу «діяльність»! Як на мене, «націоналістами» вони були якимись «особливими» (можливо це були мельниківці)! З архівів Центру Досліджень Визвольного Руху, зі свідчень крайового провідника ПівдСУЗ В. Кука - «Леміша» відомо про групу з 3–4 оунівців, яких у 1942 р. відрядили в ліси Холодного Яру (Чигиринський р-н Кіровоградської обл.) для організації повстанського загону. Групу викрив колишній учасник повстанської боротьби в Холодному Яру в 1919 – 1921 рр. Юрій Горліс-Горський, який був агентом Особливого штабу «Росія» в складі німецького Абверу. Усіх підпільників розстріляли в Кіровограді [29].

Яка ж тут Україна в гоп-компанії нацистів і москалів-власівців? У цьому ракурсі, ще дивнішим виглядають «поклоніння» сучасних «псевдонаціоналістів» його пам'ятнику... і назви вулиць у його честь!

...Агентурна сітка складалася із штатних співробітників, роз'їздних агентів-розвідників та інформаторів по населених пунктах. З завербованою особою Зондерштаб оформляв підписку про співпрацю. Співробітники резидентур також активно залучали до розвідувальної роботи представників цивільної адміністрації-бургомістрів, старшин, старост, лісників, поліцейських, а також їхніх знайомих і близьких родичів. Таким чином, використовували всіх, хто був корисний для збору інформації про партизанів і зв'язки останніх із підпільними групами і місцевим населенням. Зондерштаб «Р» тісно взаємодіяв із завербованими агентами СД, групами таємної польової поліції (ГФП), відділами «1-С» військових з'єднань, польовими і місцевими комендатурами, завдяки чому склалася взаємодія з усіма контррозвідувальними органами, які відповідали за боротьбу з партизанами і підпіллям.[27, с. 159–190].

Безпосередні виконавці жахливого злочину проти людяності. Наказ про знищення хутора Буда видав Олександрівський гебітскомісар Ланге.

Виконавцями жахливої акції – злочину проти людяності на х. Буді були жандармерія, каральні загони і німецькі солдати 114-й полку 39-ї гітлерівської піхотної дивізії [12, с. 3; 30, с. 277].

Жандармерія – поліцейсько-карний орган нацистів. Проводив активну шпигунсько-розвідувальну діяльність у боротьбі з партизанським рухом в тилу гітлерівської армії, парашутистами, актами саботажу та диверсій. Керував діяльністю української допоміжної поліції, брав участь у всіх звірствах і злочинах німецьких окупантів на окупованій території: масових розстрілах, угонів в рабство, облавах, карних експедиціях, арештах, катуваннях [31, с. 302].

Каральні загони. У повідомленнях і спогадах присутні, зокрема фрази: «У числі карателів були власівці та поліцаї». [7, с. 465], «оточили жандарми, власівці, регулярні війська вермахту... Згодом прибули есесівці» [12, с. 3]. На той час селяни не орієнтувалися в розбіжностях між російськими колаборантами-добровольцями. Насправді, то були козаки з «Кавказького легіону». Саме про це йдеться в багатьох архівних документах і документальних свідченнях. Зокрема відомий український історик Володимир Сергійчук у своїй об'ємній книзі «ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали» (1996) опублікував:

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ОУН

**про суспільне-політичне, культурне і господарське життя
південноукраїнських земель**

Квітень 1943 року.

ОГЛЯД

**суспільно-політичного, культурного і господарського життя
південно-українських земель (квітень 1943 року).**

Кіровоград.

«На кінець березня розгромили німці всі групи партизан... Були випадки до доносів і видавання партизан в руки поліції. Німці за всяку ціну хочуть повністю зліквідувати партизан, тому в Холодноярському і Чорному лісі ведуть далі акцію. Вони посилають туди відділи поліції і жандармів під видом дроворубів, лісників – донощиків, організують засідки тощо. Вермахт вислав сюди свого агента Горліс-Горського, в м. Олександрівці стаціонує відділ козаків».

...«Вивози в Німеччину, мобілізація в трудову і визвольну армію заставляють людей тікати і критись. Повстає своєрідне підпілля.

В округах Новомиргород, Бобринець, Кірово, Олександрівка, Умань стацінують козаки. Держать себе бундючно, роблять бешкети. В склад козацьких відділів входять полоненні з Дону і Кубані, терці та різні люди з інших областей СРСР» [32, с. 348–349].

Ці дані підтверджує і головний археограф Державного архіву Кіровоградської області Іван Данилович Петренко: «...мирних жителів Буди Половецької

фактично знищували «добровольці» з «Кавказького легіону», сотня яких базувалася, зокрема в містечку Олександрівка. Вихідці з Північного Кавказу, одягнені в однострої Вермахту, сприймалися як «німці». [18, с. 328].

Та й у деяких повідомленнях, а також спогадах свідків тих подій, місцевих жителів, теж містяться непрямі цьому підтвердження, тільки на них ніхто до цього часу не зупиняв свою увагу. Зокрема: *«Решту заколото багнетами»* [1], *«Нагаями і прикладами їх, як худобу, зганяли до колгоспної стайні»* [6, с. 46] – це поведінка і дикі звичаї саме російських козачків...

Мітинг біля могили загиблих на хуторі Буда

Повоєнні роки

8–9 січня 1944 р. партизани (загони Дубового і Боровикова – *Авт.*) разом із частинами 373-ї механізованої стрілецької дивізії 52-ї армії визволили Мельники і х. Буду. У післявоєнні роки на місці згарищ і хат, критих соломною, вирости будинки з дерева та цегли під шифером, залізом. Буда стала бригадою мельниківського колгоспу ім. Крупської [7, с. 487].

По війні місце загибелі й упокоєння жертв Будянської трагедії було огорожене невисоким дерев'яним парканчиком. На братській могилі був встановлений широкий чотирьохгранний дубовий стовп-пам'ятний знак. Крім нього встановили високий дубовий хрест і ще два хреста понижчі. Уся площа могили була засаджена квітами. [33; 34].

У 1957 р. до братської могили були перепоховані тіла 3 дітей, яких у день трагедії підірвали гранатою німці в погребі. *«Всього 82-х людей розстріляли. Але коли відкривали мельничани яму через 3 дні, вони побачили зверху на тілах будян 4 невідомих людей зі слідами катувань. Це було 4 військовополонених. 82 та 4 це 86 і перепоховані діти, тобто в цій могилі зараз лежить 89 чоловік»* [15].

Пам'ятний знак із гіпсу загальною висотою 5,05 м встановлений у 1966 р. на місці розстрілу мирних жителів хутора Буда 18 червня 1943 р. фашистами в роки II-ї Світової війни [35, с. 276].

9 жовтня 2009 р., за ініціативою низки громадських організацій Чигиринщини, поблизу братської могили і пам'ятника закладено меморіальний «Сад Пам'яті», – на згадку і пам'ять про жертви нацизму та геноциду українського народу [33]

---

1. Кизименко Петро. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – МАВІК, 2003 / Петро Кизименко. Невідома війна (ОУН-УПА на Кіровоградщині).

2. Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга дев'ята. – Черкаси : ІнтролігаТОР, 2016.

3. ДАКО, Ф.Р. – 6656. – Оп. 2. – Спр. 1.

4. «Між Бугом і Дніпром». Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Випуск XIII. – Кропивницький, 2020.

5. Упорядники: Мельниченко В. М., Клименко Т. А., Голиш Г. М., Воронкіна О. А. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944). Збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів. – Черкаси : Вертикаль, 2013.

6. Руденко Олександр. Історія с. Медведівки Чигиринського району Черкаської області // За редакцією Лавріненка Н. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2017. – 170 с.

7. Вінок безсмертя: Книга-меморіал /Редкол.: О. Ф. Федоров, В. А. Маняк та ін.– К. : Політвидав України, 1987. – 578 с.

8. Горб-Дубова Тамара. Україна не стала на коліна. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2007. 151 с.

9. Брусник Іван. Повернення // Черкаська правда, серпень 1967 року.

10. Гончар Г. М. Заграви над Тясмином. – Київ. – Видавництво політичної літератури України. – 1978.

11. Чернишов С. Т. Мельники / Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / АН УРСР; редкол. тому: О. Л. Стешенко (голова) [та ін.]. – 1972. – 787, [1] с., [20] с. фот. : іл.

12. Жук Петро. Життя перемагає // Черкаська правда, 25 квітня 1985 року.

13. Петренко Іван. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині. 1941–1944. – Кіровоград. – «Центрально-Українське видавництво». – 2014.

14. Титаренко Лідія. Трагедія Будянського лісу // Голос України, 24 жовтня 2013 року.

15. Макарюк Віта // «День» №107, 2013 рік.

16. Клименко Тетяна. Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області) / Військово-історичний меридіан. Науковий електронний фаховий журнал. – Випуск № 4(26). – м. Київ. – 2019.

17. Клименко Тетяна. Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області) // Методологія. Історіографія. Джерелознавство.

18. Петренко Іван. Обком утік... з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр. – Кропивницький : Імекс-ЛТД. – 2017.

19. Столяренко Н. А. Воспоминания «Тропою бессмертия». – 20.01.1969 г. – Машинопис. – 4 арк. – Копія. – Архів ради колишніх холодноярських партизанів. – Архів Ветрова О. В. – Кам'янка.

20. Війною опалені доли. Збірник документів. – Кропивницький. – 2018. – 209 с.

21. Книга Пам'яті України. Черкаська область [Текст] / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. – К. : Книга Пам'яті України, 1995. Т. 1 : Городищенський район, Драбівський район, Жашківський район. – [Б. м.] : [б.в.], 1995.

22. Спогади Підкільова Івана Дмитровича. х. Буда.
23. ДАКО. Ф.-П.429, оп. 3, спр. 83.
24. Жигadlo Станіслав, Жигadlo (Грицевська) Оксана. Партизанська сім'я. – Спогади. – Київ, 2013.
25. ДАКО. Ф.-П.429. – Оп. 3. – Спр. 133.
26. Краткий очерк воспоминаний бывшего партизана Отечественной войны Жигadlo Станислава Иосифовича. – Машинопись. – Фонди Олександрівського краєзнавчого музею історії району.
27. Грибков И. В., Жуков Д. А., Ковтун И. И. Особый штаб «Россия» / И. В. Грибков, Д. А. Жуков, И. И. Ковтун. – М. : Вече, 2011. – 464 с. : ил. – (Враги и союзники).
28. Структура и деятельность органов германской разведки в годы второй мировой войны. Сборник материалов. – Симферополь. – 2011.
29. Центр Досліджень Визвольного Руху. https://texty.org.ua/articles/102993/pohid-nashid/?fbclid=IwAR0D2CJdWcSadvG_vk_nplT_FqbgHVTRCnljTE5S68f8_mcRKQTBuoERwtE.
30. Бутко Сергей Владимирович, Герасименко Людмила Сергеевна, Киридон Алла Николаевна (руководитель авторского коллектива), Пилявец Ростислав Иванович, Яременко Виктория Николаевна. Сожженные села Украина под нацистской оккупацией, 1941–1944 гг. Аннотированный указатель / Под ред. В. Ф. Солдатенко. – Научно-справочное издание. – Фонд содействия актуальным историческим исследованиям «Историческая память». – Москва, 2013.
31. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ : Промінь, 1965.
32. Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996.
33. Польові дослідження Ветрова О. В.
34. Світлини братської могили на х. Буда 1947 року.
35. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси : «Ваш Дім», 2004. – 456 с.

ТКАЧЕНКО Світлана,

учениця 10 класу

Рацівського закладу загальної середньої освіти

I–III ступенів Чигиринської міської ради Черкаської області

**СПОГАДИ ОФЦЕРА ЗАПАСУ, ЛЕЙТЕНАНТА
МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ГНЕННОЇ МОТРОНИ СЕРГІЇВНИ,
ЗВ'ЯЗКОВОЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ «ЗА ПЕРЕМОГУ»**

У роки Другої світової війни на території Чигиринського району діяли партизанські загони: партизанський загін «За Отчизну» (командир Коршиков Д. О.); партизанський загін ім. Суворова (командир Володін Г. М.); партизанський загін «За Родину» (командир Кришталь М. П.); партизанський загін ім. Держинського (командир Петров Е. І.); партизанський загін ім. Москви (командир Боровиков І. М.); партизанський загін ім. Ворошилова (командир Куценко А. С.), Чигиринський партизанський загін ім. Сталіна (командир Дубовий П. А.); партизанський загін «За перемогу» (командири Зайченко А. С., Гугнін О. М.); підпільні організації та групи – Чигиринська

підпільна диверсійна група (керівник Руденко В. І.). Саме діяльність останніх ми прослідкуємо через призму спогадів їх зв'язкової – офіцера запасу, лейтенанта медичної служби Гненної Мотрони Сергіївни.

Гненна Мотрона Сергіївна народилася 30 липня 1917 року в селі Адамівка Чигиринського району Київської області (нині – с. Рацеве Черкаської області). (У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС, села: Калантаєво, Кожарки, Рацеве, Адамівка, частина Гуцівки і Вітового у 1956–1958 роках були переселені з низів на гору, утворивши одне село – Рацеве).

Перші дні Другої світової війни

До війни, з 21 березня 1938 року по 9 липня 1941 року, працювала в органах НКВС по Житомирській області, фельдшером медичної служби в санчастині, де їй було присвоєно звання старшого лейтенанта медичної служби, після того, як пройшла атестацію і здала все на відмінно.

З початком Другої світової війни діяла як військовозобов'язана від міськвійськкомату. Малолітнього сина відправила до своєї свекрухи Гненної Василюни Василівни, яка доглядала його, як свого рідного.

Нацисти на нашу рідну землю висилали десант за десантом, а опергрупи НКВС їх знищували. Під час однієї з таких операцій 24 червня 1941 року отримала перше поранення.

30 червня була направлена в місто Дніпропетровськ (нині Дніпро), супроводжувала ешелон особливого державного значення. Їхати було дуже тяжко – німецькі літаки бомбили і обстрілювали поїзд. Були часті і тривалі стоянки. 8 липня нацисти розбомбили ешелон. Під час обстрілу отримала вогнепальне і осколкове поранення, контузію тяжкої форми, втратила свідомість. Місцеві жителі підбрали, надали першу допомогу і під перев'язку вклали записку (де поранено і яку медичну допомогу надано), поклали в санпоїзд і відправили в тил. Коли свідомість повернулася, говорити не могла, а написала записку, щоб відправили її до дитини – в село Адамівку. Її прохання було виконано. В місті Дніпропетровську зняли з поїзда і швидка допомога відвезла в порт, де передала капітану пароплава. Біля пристані Бужин човном було відправлено на берег. Зустріч з малим синочком надала сил і Мотрона Сергіївна почала одужувати. Але не було ні грошей, ні одягу, ні документів. Ті посилки, які висилала в село Адамівку, і гроші для дитини свекруха не отримала: начальник пошти на дав – відправив все в район. Не отримали посилок і всі матері і жінки червоноармійців.

Сорок перший. Найважчий. Гіркі шляхи відступу. Попіл на місці сіл, чорні руїни там, де зовсім недавно вирувало щасливе життя. Початком окупації сіл Рацеве, Кожарки, Калантаїв, Вітове, Гуцівка, Адамівка німецькими військами стало 5 серпня 1941 року. На окупованій території загарбники встановили жорстокий режим терору і насильства. Коли Мотрона Степанівна піддужчала, на рідній землі господарювали окупанти. Вирішила поїхати в місто Житомир, де покинула квартиру і все в квартирі. Радянські літаки скидали на села листівки понад Дніпром. Вона їх збирала, читала односельцям, а потім складала і, коли їхала в місто Житомир, забрала з собою і там розповсюдила. Коли приїхала на станцію в місто Житомир,

зустріла техробітницю с/г інституту Ганнусю, в якій був запасний пропуск. Та пояснила, що без пропуску ходити містом заборонено. Стали вдвох пробиратися до квартири, де проживала до війни (вул. Іванівська, № 8, кв. 2). Коли раптом зустріли парочку – німець ішов під ручку з молодою жінкою. Мотрона Сергіївна її впізнала – була в неї на дільниці по виборах (Кравченко Катерина Іванівна). Та почала кричати, що ось ходить радянська розвідниця, відомості збирає. Німець нагайкою почав дуже бити по голові, руках, ногах. Із роз'ятрених ран лилася кров. Ганнуся кричала, що панянка помиляється, що це студентка і пропуск в неї є. Він тоді покинув їх, наказавши забиратися геть. Коли нарешті добралися до вулиці Іванівської, побачили на місці будинку лише згарище. Поплакали та і пішли до Виговської Марії Андріївни – залишили їй листівки для розповсюдження.

На ранок пішли на залізничний вокзал. За 200 метрів від вокзалу помітили розташування німецької військової частини. На вокзалі працювали радянські полонені. Один з полонених упав, а німець почав його бити ногами. Не витримала Мотрона Сергіївна такого знущання: «Навіщо ви його б'єте? Я медик». Взяла полоненого за руку, але пульсу вже не було. Дала собі слово помститися фашистам за цього полоненого. На товарному потязі доїхала до станції Фундукліївка Кіровоградської області.

Зустріч з Руденко Віктором Івановичем

Коли приїхала на станцію, встала із потягу і стала іти на Чигирин. Назустріч вийшов чоловік із лісу. Вже хотіла повертатися назад. Та він її заспокоїв. Попросив, щоб не боялася його. Розпитав, хто вона така, куди їздила і хто це її так жорстоко побив. Далі витяг записку із кишені, дав прочитати. Там було написано: « Обком партії і обком комсомолу Кіровоградської області направляє для організації підпільної і партизанської роботи по Чигиринському району жителя м. Чигирин Руденко Віктора Івановича, за професією – учитель». Разом пішли до Чигирини. Віктор Іванович завів до своїх батьків – Руденка Івана Гнатовича та Євдокії Федорівни. Їхній будинок в Чигирині був штабом підпільної партизанської роботи з 3 серпня 1941 року по 12 грудня 1943 року. Так лейтенант медичної служби стала розвідницею, зв'язковою.

Епізоди партизанського життя

Мотрона Сергіївна доставляла підпільникам медикаменти, листівки, продукти. Часто носила все це із Жабком Петром Миколайовичем, із його матір'ю Мариною Іллівною. Відомості добував його батько, Жабко Микола Микитович, який працював бухгалтером громадського двору с. Адамівка. Також допомагав Вдовиченко Йосип Оверя'нович, що був секретарем сільської управи. Відомості він збирав і клав в потаємне місце, про яке знав він, Руденко В. І. і Гненна М. С. Її чоловік – Гненний Омелян Петрович під час фронтових боїв потрапив у полон. Коли полонених відправили потягом до Німеччини, вони зуміли розбити вагон і таким чином врятувалися. Омелян Петрович відвів усіх в Холодний Яр до партизанського загону, командиром якого був Дубовий П. Д. Сам прийшов в с. Адамівку. Так політрук Гненний Омелян Петрович став командиром партизанської групи с. Адамівка.

Члени партизанської групи села Адамівка:

1. Гненний Омелян Петрович, 1913 р.н., командир.
2. Гненна Мотрона Сергіївна, 1917 р.н., зв'язкова.
3. Жабко Микола Микитович, 1900 р.н., експедитор.
4. Жабко Марина Іллівна, 1900 р.н.
5. Жабко Петро Миколайович, 1924 р.н.
6. Вдовиченко Йосип Овер'янович, 1898 р.н., зв'язковий, розвідник.
7. Коваленко Степан Іванович, 1911 р.н.
8. Лабунько Олекса Григорович, 1915р.н.
9. Лабунько Свирид Григорович, 1909 р.н.
10. Лабунько Юхим Іванович, 1903 р.н.
11. Яковенко Петро Сергійович, 1909 р.н.

Ця група діяла день і ніч. Її члени добували продукти, зброю, руйнували мости, олійниці, молочні пункти.

Мотрона Сергіївна отримала важливе доручення. В ніч з 6 на 7 листопада 1941 року (до 24 річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції) в м. Житомир у німецькій військовій частині розклеїти листівки. Іти в середину військової частини – рівнозначно іти на смерть. Але вона не вагаючись погодилась. Завдання успішно виконала і навіть на прохідній німецької військової частини наклеїла карикатуру на А. Гітлера. На світанку, вибираючись із Житомира, чула фашистський галас, стрілянину. Німці кинулися шукати радянський десант. А це все зробила українська жінка. І довела, що в тилу у фашистів діє Другий фронт.

В селі Адамівка Руденко В. І. та Гненний О. П. організували партизанський склад. Мотрона Сергіївна знайшла для нього місце – у Маслюк Григорія Вустимовича. Склад діяв з 2 серпня 1942 року по 3 серпня 1943 року. Лише тоді, коли поліцаї стали робити подвірні обходи, склад перевезли в центр Холодноярського лісу.

В селі діяла німецька комендатура. Диверсійна група хотіла її підірвати. Але у відповідь німці б спалили село, розстріляли жителів. Розробили план. В ніч з 8 на 9 березня 1942 року ліквідували комендатуру: забрали печатки, бланки для виписки на продукти і ін. Бланки правильно заповнював бухгалтер громадського двору Жабко М.М.. Мотрона Сергіївна готувала бланки відносила Руденко В. І. З цими бланками їхали і брали зерно в селах Адамівка, Кожарки, Тарасівка; мололи у Чигирині на борошно і таким чином забезпечували партизанські загони продуктами.

Партизанські загони росли, а зброї не вистачало. Група отримала завдання відшукати збройний склад фашистів. Допомогла його віднайти на околиці села Адамівка у просіці місцева жителька Турик Ольга Степанівна. Мотрона Сергіївна змалювала план його розташування, охорону. За цим планом і почали потихеньку виносити зброю з 1 червня 1943 року.

Командир диверсійної групи Руденко В. І. навідався у село. Його запримітили поліцаї і почали за ним гнатися. Він забіг до подвір'я. Мотрона Сергіївна встигла його сховати. Поліцаї допитували, шукали, але все марно. Наставляли гвинтівки на неї, щоб сказала куди він побіг. Вона відповідала, що нікого не бачила. Вони пригрозили, що якщо ще раз побачать того

партизана біля її двору, то повісять її разом з ним серед села і будуть вони висіти два місяці. Надвечір командир вибрався зі схованки і пообіцяв, що як тільки трапиться нагода – розстріляє цих двох поліцаїв, а якщо його не буде, то це зроблять партизани. Руденко В. І. загинув 12 грудня 1943 року під час звільнення м. Чигирин. В селі поліцаї Приходько Федір Макарович і Проценко Федот Хомович були дуже жорстокі. Вони розстріляли комуніста Мірошниченка Осакія Хомовича. Саме вони удвох розстріляли захоплений фашистами в Бужині радянський десант (19 чоловік). Бійців хоронив Смага Сергій Федорович. Він і показав могилу партизанам. Поліцаїв розстріляли партизани за розпорядженням начальника особливого відділу 13 грудня 1943 року.

ВИСНОВОК

За своїми масштабами всенародна боротьба в тилу ворога стала важливим військово-політичним фактором в розгромі нацистів. Сила і могутність підпілля і партизанського руху полягали у міцній їх підтримці українським народом. Необхідно враховувати, що в Україні окупанти розгорнули потужну мережу карально-репресивних органів спеціального призначення – розвідки (абвер-команди), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної поліції, поліції порядку, підрозділи абвер-3 (військової контррозвідки). Але ніщо не могло зломити героїчний опір бійців Другого фронту.

Обличчя Перемоги – яке воно? Коли поверталися чоловіки, сини, брати – на жіночих обличчях відбивалося світло зустрічі, а якщо не повертались, – тіні вічної втрати торкалися їхніх облич. А самі вони, наші жінки, що витримали війну на фронті і в тилу, хіба не вони принесли нам Перемогу? У Перемоги – жіноче обличчя. Серед жінок – учасників Великої Вітчизняної війни були і наші односельчанки: Мазуренко Марія Іванівна, Кобиляцька Ганна Антонівна, Дудник Марія Дем'янівна. Значний внесок в Перемогу внесли і наші партизани. І особливе місце серед них займає Гненна Мотрона Сергіївна. Час неблаганний. Все менше залишається учасників Великої Вітчизняної війни. Хай не згасає пам'ять про героїв!

---

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)* : навч. посіб. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – 456 с.

2. *Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область.* – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1972. – 787 с.

3. *Матеріали польових досліджень автора – Записано від Гненної Мотрони Сергіївни (1917 р.н.), яка проживає в с. Рацеве Чигиринського р-ну Черкаської обл. Вересень 1985 р.*

4. *Історична справка: Велика Вітчизняна війна (1941–1945) // Чигиринські вісті. 2011 р. – 13 травня.*

5. Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. *Історія Шевченкового краю 1939 – 2002 : навч. посіб. – Черкаси : Відлуння- Плюс, 2003. – 231 с.*

6. МПДА – *Записано від Чумак Якова Степановича (1920 р.н.), який проживав у с. Рацеве. Грудень 2011.*

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ.

1. <http://b2btoday.com.ua/id/310673>.

2. <http://gur.mil.gov.ua>.

3. <http://h.ua/story/158927/#ixzz2BQhEDEpU>.

ЮЛКІНА Людмила,
науковий співробітник відділу
«Стецівкий етнографічний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЖИТТЯ ОБПАЛЕНІ ВІЙНОЮ: ОСТАРБАЙТЕРИ с. СТЕЦІВКА ТА с. ГАЛАГАНІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

Багато років минуло після закінчення Другої світової війни, але залишилися невивчені та недосліджені теми. Одною з таких є тема примусових робітників в Німеччині, яка тривалий час замовчувалась. У кінці 1980-х років розпочалися переговори між Західною Німеччиною і СРСР про виплату гуманітарної допомоги колишнім примусовим робітникам Рейху, яку почали надавати вже в 90-х роках минулого століття. В цей час створюються організації та фонди для допомоги остарбайтерам. Був створений Український національний фонд «Взаємодопомоги та примирення», через який отримували виплати громадяни, які насильно були вивезені на роботи до Німеччини.

Під час Другої світової війни в Німеччині примусово працювало близько 10 млн. робітників з 26 країн Європи. Понад 2 млн. таких невольників було доставлено з території сучасної України. На відміну від інших робітників, жителі України не мали права на власну національність і належали до «радянських робітників», а пізніше стали називати їх «остарбайтери» – працівники із сходу [1; 6–7].

За даними фонду «Взаємодопомоги та примирення», у селі Стецівка 30 остарбайтерів отримали виплати, але їх отримували лише ті, хто міг довести, що вивезені були насильно. За дослідженнями, більше 50 чоловік були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Останній остарбайтер села Стецівка померла 2017 році. На жаль, немає повних даних про людей, які не повернулись додому.

З початком війни під час мобілізації багато працівників німецьких підприємств були призвані на військову службу. Підприємства не могли виконувати завдання в повному обсязі, а особливо військові та оборонні. Натиск промисловців призвів до дозволу на використання робочої праці військовополонених. В листопаді 1941 р. було видано директиву, яка визначала правовий статус цивільних працівників з Радянського Союзу. Суть цього документу полягала в тому, що використання праці «росіян» можна, але максимальна експлуатація, найгірше харчування та ставлення, за незначні порушення – смертна кара. Але насправді виявилось, що серед військовополонених мало хто може працювати на підприємстві. Тому почали вербувати цивільне населення на окупованих територіях [1;61].

При вербуванні обіцяли дуже гарні умови праці та заробітну платню. Перший потяг з добровільними працівниками був на початку 1942 р. Сім'ям таких добровольців виплачувалася фінансова допомога від нацистської влади. Розмір допомоги впродовж 1942 р. становив 130 крб. за одного «східного» робітника, з літа 1943 р. її збільшили до 180 крб., а з осені – до 200 крб [2; 101].

Беденко Явдокія Юхимівна 1922 р.н. поїхала до Німеччини в 1942 р., добровільно. З розповіді далеких родичів, вдома вона посварилась з батьком, який не дозволив їй вийти заміж. Саме забирали її подруг – Руденко Ганну та Комар Мотрю, і вона вирішила поїхати з ними. В Німеччині вона працювала у господарстві фермера. В 1945 році, коли звільняли їх, односельці, з якими вона працювали, вирішили тікати, домовились її чекати в певному місці, але вона так і не прийшла. За їх розповідями, вона познайомилась з місцевим хлопцем, з яким хотіла одружитись. Після закінчення війни вона не подавала звістки про себе, і до цього часу невідомо, що з нею сталося [3].

В квітні 1942 р. було створено посаду генерального уповноваженого з використання робочої сили (ГБА), масштаби роботи комісії зросли, зросла і кількість бірж праці, зріс план кількості робочої сили.

Влітку почали повертатися непрацездатні робітники з Німеччини. Вони розповідали зовсім протилежне тому, що було обіцяно. Добровільно ніхто не хотів їхати, почали проводити «полювання» на осіб, які були внесені до списків на вивезення до Німеччини. З квітня – травня почалась масове, примусове вивезення на роботу. Відловлювали на вулицях, хто не хотів їхати – погрожували спалити будинок [1; 62].

Зі спогадів *Заволоки Марії Федорівни* про сестру *Руденко Ганну 1924 р.н.*: «Сестра разом з сусідською дівчиною Мотрею Комар, дізнавшись, що забирають до Німеччини, ховались в болоті біля р. Тясмин, але їх там половили, побили жаливою та й забрали. Там вона жила у фермера, доглядала дітей – двох хлопчиків та працювала по господарству. Господиня інколи посилала її до сусідів красти траву на корм кролів. Одного разу її зловили та побили. Забрали її у 18 років, тому вона часто плакала за домом. Коли господаря вбили на війні, Ганна також плакала, а господиня подумала, що за ним. Після того стала відноситись до неї краще. Коли їхала додому, діти дуже плакали і не хотіли відпускати. Господиня подарувала їй цілу валізу одягу, який вона привезла додому. Після повернення працювала в колгоспі, доглядала худобу. Вийшла заміж за Маламуж Василя, мала одного сина» [4].

В 1943 р. було оголошено про мобілізацію працездатних чоловіків та жінок 1923–1925 років народження. Про добровільність уже не йшлося. Звільнення від мобілізації осіб обмежувався виключно одиничними випадками. Ніякі причини не брались до уваги : ні вагітність ні малі діти [1;63]. Працівники з України, незалежно від того, як вони туди поїхали (добровільно чи примусово), належали до категорії робітників з Радянського Союзу – остарбайтерів.

Їхню працю, в Німеччині використовували переважно на виробництві, де потребувалася тяжка некваліфікована праця. Кваліфікаційні навички радянського робітника, його фізичні можливості, зумовлені віком та статтю, не завжди враховувалися. При цьому, умови праці остарбайтера були найгіршими, а його заробітна плата – найменшою, якщо порівнювати з іншими іноземними цивільними робітниками, й такою, що робітники не могли самостійно забезпечити собі елементарні умови проживання в Німеччині. Основним місцем проживання остарбайтерів, які працювали на виробництві, був табір. По всій Німеччині їх нараховувалось близько 30 000.

Табір для остарбайтерів мав вигляд огороженої, найчастіше колючим дротом, території, на якій були розташовані тимчасові житла – бараки (baracken), а також різні допоміжні приміщення: кухня, вахта, лазарет, їдальня, приміщення для вмивання, туалети тощо. Бараками слугували здебільшого великі одноповерхові приміщення, побудовані, як правило, з дерева й поділені на окремі кімнати. Залишати табір дозволялося виключно для потреб виробництва, весь вільний час належало перебувати в таборі, і лише як винагорода, передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської ділянки. Обов'язковим було постійне носіння розпізнавального знаку «OST» на верхньому одязі. Навесні 1942 р. були внесені деякі зміни щодо пом'якшення режиму утримання остарбайтерів: було відмінено обов'язкову огорожу з колючого дроту в трудових таборах, дозволено прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, відмінено заборону на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання «східних робітників» у сільському господарстві.

Приблизно третина радянських цивільних робітників та військовополонених, за даними ГБА на серпень 1944 р. (період, коли було зафіксовано найбільшу кількість іноземних робітників), працювали в сільському господарстві. Іноземні робітники використовувалися не лише на великому виробництві, вони були скрізь – від сільської родини до невеликої слюсарної майстерні. У сім'ях німецьких городян також масово працювали остарбайтери, оскільки служниця з України чи Росії обходилася значно дешевше для родини.

Ще однією характерною відмінністю остарбайтерів від інших іноземних робітників був їх юний вік, який у середньому був 20–24 роки, третину східних робітників становили особи молодші 20 років, є також чимало свідчень про велику кількість дітей 13–14 років, яких позначали в списках робітників як «працездатних». Зрозуміло, що в такому віці людина не завжди може мати досвід професійної діяльності. Серед остарбайтерів спостерігався й найбільший відсоток жінок – 51 % [1; 110–116].

Серед остарбайтерів із Стецівки та Галаганівки було багато молоді, які працювали на підприємствах Німеччини. За даними одного з архівів Німеччини, на підприємствах Земельного округу Ізерлон працювали *Гончар Марія 1927 р.н., Терновська Марія 1924 р.н., Кандибір Андрій 1925 р.н. (фото 1), Руденко Марія 1924 р.н.* [5].

Скічко Федот Михайлович (1924 р.н.), Кривенець Василь Петрович (1924 р.н.), Яременко Андрій Іванович (1924 р.н.), Скічко Григорій Михайлович. Цих хлопців забрали разом. Працювали вони в м. Штендаль на залізничній дорозі, ремонтували та прокладали її. Жили в бараках, весь час хотіли їсти. Яременко Андрій розвозив хліб кіньми на підводі. Інколи коли їхав понад односельцями міг кинути їм хлібину. Разом із сином забрали і батька *Кривенець Петра Несіфоровича 1896 р.н.* (Фото 3).

Як і більшість остарбайтерів, звільняли їх американські війська, розмістили у збірних центрах, а потім передали до радянської армії. В цих

таборах звільнені набиралися сил, отримували триразове харчування. Також їм пропонували не повертатися додому, їхати до США чи Канади. Але більшість звільнених були переконані, що вдома їм буде краще. *Скічко Федот* після проходження перевірки був призваний до лав радянських військ, проходив службу в Білорусії.

При передачі примусових робітників американськими військами радянським, *Скічка Григорія* не передали – сказали, що він захворів та залишили його в американському госпіталі. Після закінчення війни його батько подавав запит про місце перебування сина, але йому відповіли, що він помер. Подальша доля його невідома. Після повернення додому всі остарбайтери працювали в колгоспі на різних посадах [6].

Зі спогадів сина *Устенко (Шевченко) Ганни 1923 р.н.*, Шевченка Григорія Павловича: до війни його мати навчалась в технікумі в м. Чигирин, але не закінчила його. В 1942 році її забрали до Німеччини, разом з багатьма своїми односельцями вона працювала на фабриці Ріхарда Рінкерна в м. Менден. 8 травня 1945 року звільнили їх американські війська; вона пройшла перевірку у фільтраційному таборі на кордоні з Прибалтикою. Після повернення навчатися не пішла, а пішла на роботу, бо вдома були маленькі брати, а батько загинув на війні. Працювала в лісгоспі, на маслозаводі – приймала молоко. В кінці 1940-х років вийшла заміж за Шевченка Павла Яковича із Чернечого, жила та працювала там в колгоспі, мала одного сина (фото2). На цій фабриці також працювала *Устенко Лукія Павлівна, Устенко Варвара Степанівна*, жительки с. Галаганівка [7].

Як розповіла сестра *Устенко Варвари*, Хвалова Ганна, сестру забрали в 1942 р. на примусові роботи до Німеччини. Там працювала на військовому підприємстві в м. Менден; жили в бараках, погано годували, а працювали багато та важко. У 1945 році їх звільнили американські війська, вона пройшла фільтраційний табір. Восени повернулась додому і відразу захворіла на малярію. Під час перебування на примусових роботах познайомилась із хлопцем (був з Росії, але родичі не пам'ятають, звідки саме). Після звільнення він поїхав додому, а потім приїхав до неї в Галаганівку. Разом вони поїхали до радгоспу, в Шарівку Кіровоградської області, там одружились. Дітей не мали. В 1978 році переїхала до сестри, де проживала до 2013 року, коли померла (фото 3) [8].

Також на підприємстві працювала *Шульга Марія Назарівна (1915 р.н.)*. Вивезли її в 1942 р. примусово. Спогади її сина *Шульги Михайла Павловича*: «Мати в Німеччині працювала на фабриці, точили голки для шиття, коли їх фабрику розбомбили, працювала на іншій фабриці. Інколи возили до фермера працювати. Там вибирали картоплю, допомагали по господарству, фермер добре годував, але дуже просив не брати із собою картоплю, бо його можуть відправити на фронт за допомогу остарбайтерам. В місті (назву не пам'ятає) був і концентраційний табір, де тримали солдат. Місто було під охороною Червоного Хреста. Остарбайтери проживали в таборах, на роботу водили під конвоєм, а пізніше вже дозволили і самим ходити. Звільняли їх американські війська. Пройшла фільтраційний табір, ще й затрималась там, оскільки була

не дуже грамотна і не правильно вказала назву колгоспу в селі, де працювала до війни. Після повернення працювала в колгоспі, мала одного сина, померла в 2005 році» [9].

Кандибір (Власенко) Ганну 1920 р.н. забрали до Німеччини, як і більшість оstarбайтерів з Галаганівки та Стецівки, в 1942 році. Там працювала на фабриці по виготовленню голок. В 1945 році повернулась додому. Тут працювала комірником в колгоспі. Потім вийшла заміж в село Галаганівку за Власенка Матвія. Працювала техпрацівником в школі Галаганівки до виходу на заслужений відпочинок. Дітей не мала. Померла в 2004 році [10].

Кізяковського Петра 1926 р.н. забрали на роботу в 1942 році, в 16 років; працював на цементному заводі в м Гамбург. Було важко працювати, умови були тяжкі, майже завжди ходили по коліна у воді. Наглядачі ображали, били, завжди були голодні. В 1945 році звільнили їх американські війська, пройшов перевірку НКВС. Після повернення працював у колгоспі на різних роботах, одружився в 1946 році, мав трьох дітей. Помер у 2005 році. З ним там працювали *Шепіль Степан, Власенко Терентій* (жителі с. Галаганівка) [11].

Індиченко Василь Олексійович 1925 р.н., оstarбайтер, працював у м. Есен на заводі по виготовленню болтів. В таборі дуже били за невиконання режиму, годували погано, майже одною бруквою. В 1944 році із заводом евакуювали в м. Лангельзальц. Там звільняли їх американські війська в травні 1945 року. В липні радянські війська всіх репатрійованих тримали в м. Гредіц. Там пройшли особовий відділ, пройшов фільтраційний табір, був засуджений як зрадник Батьківщини до 4 років трудових робіт. Оформили його у 3 особовий робочий батальйон, відправили на відновлення підприємств в СРСР. Працював на заводі в м. Сталіно до 1947 року. Там сильно захворів на запалення легень та був звільнений через три роки. Повернувшись додому, працював у місцевому колгоспі, одружився, в 1951 році народився син. Після закінчення курсів електриків працював у РЕМі в м. Чигирин, а потім знову повернувся до колгоспу, де працював електриком до виходу на заслужений відпочинок [12].

Сіб'якін Сергій Іванович працював на заводі, де застудив ноги та захворів. Його відправили в госпіталь, довго там лікувався. Потім йому ще деякий час не дозволяли ходити та возили на тачці на уколи. Як говорив Сергій Іванович, коли повернувся додому, «що якби лікували тут, то залишився б без ніг» [13].

Починаючи з липня 1942 р., нашим співвітчизникам офіційно дозволили листуватися з рідними. Кожному робітникові можна було надсилати по дві кореспонденції на місяць виключно на поштових картках. Отримувати листи й посилки з дому дозволялося без обмежень. В листах писали про тяжке життя, багато писали про те, як сумують за домом та рідними. Часто в листах з Німеччини можна прочитати про прохання вислати табаку, який можна було продати чи обміняти на продукти харчування (фото 5).

Робота в сільському господарстві мала свої особливості, пов'язані в першу чергу зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Це була важка фізична праця, яка не мала обмежень тривалості робочого дня й коливалася залежно від сезону. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою, вважалось, що вони за свою працю отримують харчі й житло. Правда, згодом господарі стали видавати своїм робітникам кишенькові гроші, розмір яких кожен визначав сам. Харчування та матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалось на господаря. У невеликих фермерських господарствах харчувався оstarбайтер так як і його господар. У великих землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто доводилося зустрічати свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем (якщо господарство невелике). Вільний час, як правило, надавався раз у тиждень, у неділю, від 3 до 6 годин. Тісний контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу проживання оstarбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоніфікованого визиску [1; 115].

Серед жителів Стецівки та Галаганівки були також оstarбайтери, що працювали в сільському господарстві. В своєму листі від 29.08.1943 р. *Заволока Даша* описує коротко свою роботу: «Робота так як дома, тільки робимо в день десять часів з половиною. Робота така убираємо сіно і скоро будемо копати картошку». *Іванов Іван* також пише до рідних, що робота не важка, але тяжке лагерне життя.

Ще одна оstarбайтерка із с. Стецівки, яка працювала в сільському господарстві, *Шостик Ганна 1911* р.н., у своєму листі до рідних пише, що сумує за рідними. Життя описує: «ні то хорошо, ні то дуже плохо тільки одне погано, що ви всі разом, а я тут одна». Спогади внучки *Козуб Валентини* про бабусю: «Забрали до Німеччині в 1942 р., мала багато сестер – 15, але під час рейду не встигли її заховати, як інших. Працювала в місті Озберг, на фермера, на полі. Там познайомилась з Ворона Степаном із Астрахані, який також був оstarбайтером. В 1945 р. повернулась до України, спочатку з чоловіком проживала у Фундуклівці (м. Олександрівка, Кіровоградська обл.), в Стецівку повернулась в 1947 році, тут народилась перша донька. Після двох років проживання тут одна із сестер бабусі пішла до сільської ради та зробила донос на Степана, сказавши, що він був поліцаєм, і його виселили із села. В цей час бабуся була вагітною. Коли чоловік поїхав, вона змінила прізвище на дівоче. Заміж так більше і не вийшла, проживала із сестрами, працювала в колгоспі свинаркою. Померла в 2005 році» [14].

Після завершення бойових дій у Європі в 1945 р. більшість примусових робітників зі Сходу деякий час перебували в таборах переміщених осіб у Західній Німеччині. Повернення (репатріація) була обов'язковою для всіх колишніх жителів СРСР. На відміну від країн Західної Європи, де вибір громадянства був вільний, в Радянському Союзі свобода вибору країни проживання вважалась політичним злочином. Особи, які не повертались до СРСР, вважались зрадниками.

Більшість репатріантів проходили перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони і фільтраційних пунктах НКВС, які проводили чекісти. За її результатами тільки 58 % з них повернулися у свої родини до попереднього місця проживання. 19 % чоловіків були мобілізовані до Червоної армії, ще 14 % – до так званих трудових батальйонів, 6,5 % передано в розпорядження НКВС, тобто арештовано, а 2 % працювали в збірних таборах або інших радянських військових частинах за кордоном. Але й тим, кому дозволили повернутися додому, потрібно було знову пройти перевірку в органах держбезпеки, за результатами якої на кожну особу відкривали так звану фільтраційну справу [1; 180–183].

На відміну від інших країн Європи, де примусові робітники отримували матеріальну та соціальну допомогу, у Радянському Союзі люди, повертаючись додому, не отримували не лише допомоги, а дехто на декілька років знову ставав жертвами репресій. Після звільнення з робітничих таборів всі пройшли перевірку НКВС. Потім більшість, особливо міське населення, були обмежені в правах та свободах; їм заборонялось проживати у великих містах, вони мали проблеми з отриманням паспортів, освіти, роботи, тривалий час були під наглядом внутрішніх органів. Все це змушувало колишніх примусових робітників довгі роки приховувати своє минуле навіть від близьких родичів.

Коли були знайдені родичі *Скічко Ярини Федотівни* (1914 р.н.) – її племінник *Бадай Іван Григорович*, то він не міг повірити в те, що його тітка була в Німеччині, ні його мати (її сестра) ні дід (її батько) – ніхто ніколи в сім'ї про це не говорив та не згадував. На час відправлення до Німеччини вона мала сина, який проживав з її батьками в селі *Вербівка*. Її племінник згадує що після війни вона працювала в радгоспі в Одеській області. Їздила на роботу сезонно – з весни по осінь. Потім вийшла заміж та залишилась проживати в *Одесі* [15].

В сільській місцевості після повернення з примусових робіт проблем з працевлаштуванням не було. Під час дослідження цього питання ніхто з родичів не пригадав, що б когось не брали на роботу. Майже всі, після повернення, працювали в місцевому колгоспі. Дехто виїхав на заробітки. Зокрема, із села *Стецівка* в 1945 р. поїхав на Донбас *Середа Павло Іванович* (1918р.н) та *Сніжко* (ім'я невідомо), та із с. *Вербівка Терновська* *Марія* (1924 р.н.). вийшла до *Львова*. Там вони створили свої сім'ї і назад в село не повернулись [16].

Тема примусових робітників в Німеччині на сьогодні малодосліджена. Важко створити матеріальну базу на основі усної історії, оскільки мало залишилось людей, які пережили примусові роботи, а родичі не володіють повною інформацією. В селі *Стецівка* та *Галаганівка* колишніх остарбайтерів уже не залишилось.

---

1. *Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953).* – К., 2009. – 284 с.

2. *Мінська О. Суботів у часи II світової війни: непрочитані листи остарбайтерів // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019.* – Черкаси : Вертикаль, 2019. – С. 100 – 105.

3. МПДА – Записано від Велюнець Павла Михайловича 1969 р.н., уродженця с. Галаганівка Чигиринського району.
4. МПДА – Записано від Заволоки Марії Федорівни 1935 р.н., уродженки с. Галагнівка.
5. Архів Аронзеля, Німеччина.
6. МПДА – Записано від Скічко Людмили Михайлівни, уродженки с. Стецівка.
7. МПДА – Записано від Шевченка Григорія Павловича, 1949 р.н., мешканця с. Галаганівка.
8. МПДА – Записано від Хвалової Ганни, 1935 р.н., уродженки с. Галаганівка.
9. МПДА – Записано від Шульги Михайла Павловича, уродженця Чигиринського району.
10. МПДА – Записано від Дьордій Михайла Григоровича, уродженця с. Стецівка.
11. МПДА – Записано від Кізяковського Григорія Петровича, уродженця с. Стецівка.
12. МПДА – Записано від Индиченка Миколи Васильовича, уродженця с. Галаганівка.
13. МПДА – Записано від Бершацького Сергія Михайловича, уродженця с. Стецівка.
14. МПДА – Записано від Козуб Валентини Василівни, уродженки с. Стецівка.
15. МПДА – Записано від Бадая Івана Григоровича, уродженця с. Стецівка.
16. Архів сільської ради с. Стецівка.

Фото 1. Кандибір Андрій (ліворуч)

Фото 2. Устенко Ганна (праворуч)

Фото 3. Кривенець Петро Несіфорович (праворуч)

ІЛЬЧЕНКО Карина,
*учениця 7 класу Вершацького ЗСО І–ІІІ ступенів
Чигиринського району Черкаської області*

ДОЛЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ З СЕЛА ВЕРШАЦІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна як одна з найбільш трагічних подій ХХ ст. суттєво вплинула на історичну долю багатьох народів, зокрема українського. Мирний спокій Чигиринщини був перерваний 5 серпня 1941 року, село Вершаці також було захоплене німцями. Населення України, окрім важкого тягаря військових дій, пережило жорстокий окупаційний режим, складовою якого було вивезення і тотальна експлуатація людських ресурсів на користь Німеччини. Одна із найбільш замовчуваних донедавна її сторінок – поневіряння співвітчизників, постраждалих від насильницького вивезення до Німеччини на трудові роботи. Окуповуючи ту чи іншу країну, нацисти поряд з безконтрольним грабунком її сировинних ресурсів та максимальним використанням місцевої економіки проводили безперервну депортацію до Німеччини фізично здорових чоловіків та жінок з метою їх експлуатації. Це було насамперед обумовлено економічними причинами. Так, з 1939 до 1941 рр. кількість робітників і службовців в Німеччині зменшилася на 2,7 млн.чол. Це був один з головних принципів «нової східної політики», генерального плану «Ост». Масштабне використання робітників із України розпочалося 1942 року і тривало до 1945–го.

Спочатку окупаційна влада намагалася добровільно залучати на працю до Німеччини місцеве населення. Для чого видавалося багато агітаційної літератури, брошур, плакатів і листівок. Якщо спочатку окупанти в яскравих фарбах описували українцям, що на них чекає в Німеччині, згодом джерело поповнення робочою силою німецьких фабрик і господарств зміліло [1].

Згідно статистичних даних лише з Черкаської області вивезено 83 293 остарбайтери, з Чигиринського району – 1161 молоду особу [6]. З села Вершаці було вивезено до Німеччини 39 осіб (з них 9 осіб були закатовані), з хутора Чигиринівка – 10 осіб. Серед них: Басараб Харлампій Климович, Пасічна Олександра Павлівна, Брусник Мокрина Федосіїна, Кучеренко Васирина Лук'янівна, Кучеренко Варвара Степанівна, Пасічна Олександра Наумівна, Кахницька Ганна Федорівна, Сігідіненко Василь Гаврилович, Гришко Параска Павлівна, Кондратьєв Іван Федорович, Лихобой Хтодора, Масельський Кирило, Асецький Леонід, Васильєв Карпо Панасович, Сігідіненко Євдокія Петрівна, Пилипчук Варвара Степанівна та ін.

Термін «остарбайтери» широкий загал взагалі почув тільки на початку 1990-х років, коли німецька сторона почала виплачувати компенсаційні кошти особам, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Рейхскомісаріату Україна, на примусові роботи до Німеччини. Бо ж раніше замовчувалася історія життя тих, кого війна відправила на рабські роботи – на німецькі заводи, на ферми німецьких юнкерів, до німецьких концтаборів. Найчастіше радянська ідеологічна

машина до таких людей ставилася жорстко, назавжди ставлячи на них тавро «зрадник», «перебіжчик», «полонений», часто-густо відправляючи тих, хто повернувся з неволі, вже до радянських концтаборів [7, 201].

У січні 2020 року експозиція музею Вершацької ЗОШ «Село в роки Другої світової війни» поповнилася 9 листами, які колись відправляли остарбайтери своїм рідним та друзям [6,8]. У результаті проведеного аналізу листів остарбайтерів виявлено, що здебільшого – це однопланові, стислі за змістом, короткі листівки, які містили слова привітання родині, друзям, стримані, обережні повідомлення про життя за кордоном, інформацію про отриманні листи і запитання про те, як поживає родина, знайомі. Майже нічого не писали про тяжке життя в Німеччині. Листи остарбайтерів ретельно перевіряла цензура, пропускала лише ті рядки, в яких остарбайтери загалом позитивно описували своє життя на чужині. Але є те, що наскрізною ниткою проходить через усі листи – невимовна туга за рідним краєм, яку не здатне замалювати жодне чорнило, і надія на повернення додому, й світлі миттєвості, які навіть у трагічні моменти життя дарує молодість. В музеї зберігаються списки тих, хто побував в неволі, а також спогади, фото. Без хвилювання неможливо читати сповідь зраних війною людей. Дані спогади – це невеликий, здавалось, проміжок часу із життя воєнного покоління, яке вистояло, перемогло, дало життя нам. Вони примушують задуматись, що не дивлячись на важкі поневіряння на чужині, колишні остарбайтери не стали жорстокими, не втратили віри в добро, людяність, стали ще більш цінувати мирне життя в рідній стороні. Остарбайтерам снилась Україна і найбільше бажання було повернутись до неї. Це зразок великого патріотизму, не надуманого, а патріотизму, який був у їхніх душах, який вартий поваги і є прикладом для сучасного покоління. Спогади остарбайтерів – безцінне джерело, якщо говорити про тему вивчення війни. Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо. Та найбажанішим стало – саме отримання листа від рідних. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як вродив хліб і городина; хто народився, одружився, помер. Всі вони дуже болісно переносили свою вимушену відірваність від батьківської землі, близьких та рідних. Проте, не зважаючи на трагізм становища, усім серцем любили рідну Україну й далеко від рідної домівки.

Жителька села Вершаці – Кучеренко Васирина Лук'янівна згадувала: «Народися я 14 січня 1924 року в селі Чернече. В 1943 році була заслана в Германію. Дорогою до Германії дуже багато дівчат та хлопців повиплигували з потяга, то їх розстріляли німці. Забрали нас у лагерь, де було дуже багато полонених, і такі вже вони недогляжені – самі кості та рани од вошей. А ми стоїмо в черзі і, дивлячись на полонених та на їхні рани, плачемо – це ж ми такі будемо. Тоді нам було по 18–19 років. Там ми були три тижні. Давали нам по 200 грамів хліба, шатковану варену капусту на пополам із земляними червами, а ми їли, бо хотіли жити. А через три тижні

нас забрали, везуть, а куди – не знаємо. Коли привезли, згрузили далеко від дороги. Через кілька десятків метрів – дорожка і дерев'яний лагерь. Вони нас туди повели. У кожного були дерев'яні нари. На ранок входить німець із пльоткою, а біля неї 2 свинцеві барабульки, відро води, хворостяний віник і говорить по-німецькому: «Вставайте руські свині!». Хто зрозумів – той схвачувався, а хто ні – німець кропило у воду і мочив водою, а якщо хто ще й чине опір – він пльоткою, тоді вже схвачувалися. Потім нас вели до кухні. А я ж була вперше, та й іду в платочку. А деякі порозв'язувані. Коли німкеня мене як схватила за голову, зірвала платок і вирвала з ним волосся. Я поплакала. Перетерпіла. Дали нам там капусти такої ж, як і в попередньому лагері – із червами, 300 грамів хліба на увесь день. На сніданок – малесенька чашечка чаю і таблеточка сахарину. Працювали ми на прибиранні кладовища. Давали нам певний гектар землі, і ми повинні були його вимести, вичистити та вимити за день. 5–6 людей припадало на кожен ряд. Було дуже тяжко, потрібно працювати стоячи цілий день... Ой, хто горя не знає, бажаю, щоб і не знав, а я знала всього...» [3].

Зі сльозами на очах згадував Барасаб Харлампій Климович воєнні роки: «Багато страждань випало на наше покоління. І це дійсно так. Народився я у 1925 році. Влітку 1941 року село було окуповане. Я був шістнадцятирічним юнаком, разом зі своїми односельцями працював у «господарському дворі» – так німці називали колгоспи, збирали урожай, косили, молотили. Потім почали забирати молодь до Німеччини. Тільки за першим разом вивезли 7 осіб». Харлампію Климовичу вдавалося чотири рази втікати, але в 1943 році його і двох хлопців – Масельського Кирила та Асецького Леоніда, зловили і відправили до селища Олександрівка на станцію Фундуклеївка. «Я до цього ще й поїзда не бачив», – зізнавався чоловік. Тут погрузили людей у товарні вагони і під охороною поправили до Німеччини. Тільки у Перемишлі поїзд зупинився, бранцям дали поїсти: насипали насіння кому в картуз, кому в кармани, кому у фартух. Переправили їх до пересильного табору в м. Ерфурд. Звідси господарі розбирали собі робочу силу, але такі неприглядні хлопчачі нікому були не потрібні. Харлампія Климовича разом з земляками переправили до іншого міста для роботи на горшечній фабриці. «Возили вугілля, попіл, виконували саму важку і брудну роботу. Жили в таборі. Під конвоєм робочих приходили і йшли з роботи. Працювали весь світловий день – з шостої години ранку і до вечора. Годували три рази на добу: вранці давали 250 грамів хліба і чорну каву, в обід – колірабі, ввечері – варену моркву або шпинат. Прийшов голодний, пішов голодний, – жили по такому принципу. За найменшу непокору били – вчили, як жити на світі. Визволили нас 13 квітня 1945 року американські війська. Потім місяць працював на Одері. В місті Штейнау демонтували цукровий завод для переправки в СРСР. Тільки в серпні 1945 року повернувся додому», – пригадував Харлампій Климович [1].

Пасічна Олександра Павлівна (дівооче прізвище – Гришко) розповідала: «Забрали мене в Німеччину у жовтні 1942 року. Гринцов, поліцай, з-під припічка витяг. Хтось доніс, де я переховуюсь. Мені тоді було 17 років. Погрузили нас на підводи, повезли в Фундуклеєвку, погрузили в товарняки. Я була в полотняній сорочці і спідниці, так в тому і забрали. Тільки сухарі

встигла взяти. Батько приніс на станцію передачу, біжить і кричить за поїздом, але нікого до нас не підпускали. Забили вагони і відкрили вже аж у Польщі. Через 9 днів нас привезли в Німеччину. Робили нам комісії в Перемишлі і в Німеччині. Приправили нас в Мюнхен. Нас трьох: Тодору, Варю і мене. Забрав мене хазяїн. Так я і прослужила в бауера. Робила на кухні в «Калфау лагері», за 50 км від Мюнхена. Пробыла я там 2 роки і 8 місяців. Також до Німеччини було вивезено і мою рідну сестру – Гришко Параску Павлівну. Після визволення вона так і не повернулася на Батьківщину. Живе у Канаді зы своєю родиною» [4].

Колишні оstarбайтери згадували, що дорога на Захід для робітників зі Сходу починалася з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагону, була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, в кращому випадку, кидали оберемки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів до станції прибуття. Вагони були переповнені людьми, яких везли як худобу, один раз в день давали три хлібини, а води не давали по кілька днів [1]. Від нестачі повітря і запаху задихались і стогнали, часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилось вивантажувати трупи. Поїзди з невільниками зупинялись в Польщі, де їх водили в лазні, а одяг в цей час дезинфікували, очевидно, боялись, щоб не привезти у Німеччину ніякої хвороби. На території самої Німеччини поїзди зупинялись на кожній зупинці, де сходили люди, і їх забирали на промислові підприємства (фабрики і заводи) або у приватний сектор до хазяїв-бауерів. Це були справжні торги, як на невільничих ринках. Хазяї ходили, оглядали людей, мацали м'язи, відбирали тих, хто їм сподобався.

Зі сльозами на очах згадувала роки в Німеччині і Харківська Агафія Павлівна (1920 р.н.): «Після перевезення східних робітників відправляли до розподільчих таборів (по всій Німеччині їх нараховувалося 20) або бірж праці, де вони підлягали «розпродажеві» у буквальному розумінні цього слова. Чула, як обговорювали, що ціна за жінку не перевищувала 18 марок, а за чоловіка – 25 марок. Сюди приїздили власники підприємств і сільські господарі (бауери) для купівлі майбутніх працівників, відбираючи їх за певними ознаками. Так, для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. Нові господарі цікавилися: хто ми? звідкіля? де працювали? чи на заводі? чи на землі? Декому потрібні були люди з села, щоб вміли коней запрягати, як плугом користуватись. Пам'ятаю, коли нас привесли до Німеччини, то всіх моцних розібрали, я була невеличкого зросту, худорлява, ніхто з німців не хотів мене брати, бо ж вони шукали сильних, щоб працювали добре. Стою я сама і плачу, думаю – потрапила на чужину, навіть німцям не потрібна. Аж тут до мене підійшли чоловік і жінка. Взяли мене до себе домашньою робітницею. Жилося мені в них непогано, вони гарно до мене ставились, не ображали, але думка повернутися на Батьківщину не полишала мене ні на секунду» [5].

Діордій Алла Афанасіївна згадує, що обох сестер її матері – Бреус Марію Костянтинівну (1924 р.н.) та Бреус Параску Костянтинівну (1926 р.н.) було вивезено на роботи до Німеччини [2]. Марія потрапила на роботу до хороших господарів хатньою робітницею. Вони її жаліли, купували одяг, дарували

прикраси, бо ж дівчина була працювитою. Після повернення на Батьківщину в село Чигиринівку Марію чекала перевірка, було заведено так звану фільтраційну справу. Саме вдома дівчина сповна відчула до себе зневагу і недовіру за те, що була у Німеччині, ніби вона поїхала туди добровільно. Потім – заслання до Сибіру за зрадництво. Після відбуття покарання Марія вийшла заміж, жила в Іркутській області. Але навіть після розпаду СРСР вона не ризикнула повернутися на рідну землю, залишившись жити на чужині. Довгий час, аж до середини 90-х, ставлення до «остарбайтерів» було якщо не ворожим з боку влади та партійних органів, то принаймні підозрілим, адже ще з 1945 року їх розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то принаймні як людей, що «допомагали фашистам». У кожному з них влада вбачала потенційного «замаскованого ворога», «іноземного шпигуна», «засланого диверсанта». Цькували й деякі односельці, всіляко ображаючи тих, хто мав нещастя в юному віці примусово потрапити на підневільні роботи до Німеччини. Самі колишні остарбайтери воліли не афішувати свого минулого. Незалежна Україна пройшла довгий шлях до того, щоб визнати остарбайтерів невинними жертвами Другої світової війни.

Спогади остарбайтерів дають можливість вивчити ще одну трагічну сторінку історії, пережити з її учасниками ті страждання і поневіряння, яких зазнало це покоління людей. Всіх людей, чий свідчення наводяться в даному дослідженні, вже немає в живих. Розказані респондентами історії приголомшують тим жахом, що через нього довелося пройти молоді у роки Другої світової війни. Ще більше вражає те, як люди зуміли це пережити і вистояти, відбудували власними руками зруйновані оселі, заводи, колгоспи, дали життя поколінню наших дідусів, бабусь, батьків, бавили в дитинстві нас. Їхня стійкість в умовах страшного лихоліття варта поваги і є прикладом для сучасного покоління. Кожне свідчення, кожна розповідь про власну долю доносить до нас знання про долю цілого народу і є складовою частиною загального історичного тла. Вкрай важливим для нас сьогодні є зберегти пам'ять про минуле, оскільки свідки тих подій поступово ідуть від нас, забираючи з собою всю правду про війну. Пам'ять – найцінніший скарб. Бо хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

---

1. *Записи від старожилів с. Вершаці // Матеріали краєзнавчого музею Вершацької ЗОШ I–III ступенів*

2. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – записано від Діордії Алли Афанасіївни (1968 р.н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської обл. Лютий 2020 р.*

3. *МПДА – записано від Кучеренко Василюки Лук'янівни (1924 р.н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Листопад 2013 р.*

4. *МПДА – Записано від Пасічної Олександри Павлівни (1924 р.н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Березень 2010 р.*

5. *МПДА – Записано від Харківської Агафії Павлівни (1920 р.н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської обл. Грудень 2001 р.*

6. *Мінська О. Непрочитані листи з гіркого минулого // Чигиринські вісті. – 2020. – 24 січня. – С. 8.*

7. *Петренко І. Д. Кіровоградщина повоєнна (1944–1948 рр.). – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 316 с.*

8. *Черкащина у роки Другої світової війни // Нова доба. – 9 травня 2018.*

ПРОХАЧ Надія,
*викладачка Чигиринського технікуму Уманського національного
університету садівництва, вчителька Чигиринського закладу
загальної середньої освіти I–III ступенів № 1, краєзнавець*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВИХ ІСТОРІЙ ОСТАРБАЙТЕРІВ с. НОВОСЕЛИЦЯ ТА с. ПОЛУДНІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

«...Писала б далі, та бумазі край»
(з листа остарбайтерки Михайлюти Варвари Степанівни).

Сучасне покоління дуже поверхнево або й зовсім не володіє інформацією про те, як під час Другої світової війни окупаційна влада вивозила українських селян на примусові роботи до країн Третього Рейху. Хоча на початку війни керівництво Німеччини розробляло плани з масового винищення місцевого населення з подальшою колонізацією захоплених територій та після провалу так званої «блискавичної війни» вони змінилися. На сьогодні в багатьох джерелах подається цифра 2 400 342 особи, що були депортовані до Німеччини з територій сучасної України. Та все ж дослідники ставлять її під сумнів [14].

Частково висвітлити тему використання примусової праці у Третьому Рейху спробуємо в основній частині даної статті, подавши результати особистісного спілкування з родичами адресатів листів, їх авторів та вивченням змісту. В ході дослідження дізнаємось особливості відправки молоді, про їхню працю на заводах та у хазяїв-бауерів (німецьких фермерів), ставлення німців до примусових робітників, оплату їх праці та ін.

При виявленні листів датованих 1943 роком, що адресовані на Чигиринщину, ми активно долучилися до пошуків їх адресатів. Звісно, це завдання було нелегким, адже як адресатів, так і адресантів, чи просто людей, що пам'ятають ті часи, майже не лишилось. Та все ж в результаті активної пошукової роботи вдалось ідентифікувати всі 8 листів, адресованих в с. Новоселиця та 2 листи в с. Полуднівка. Їх авторами були 7 остарбайтерів, серед яких 3 жінки та 4 чоловіки. Проте повністю статистично апробувати інформацію з кількості вивезених на примусові роботи на сьогодні надзвичайно важко. Віднайдені у архівних установах країни краєзнавцем з Чорнобаївщини Олегом Ткаченком листи з Німеччини на Чигиринщину [3] дають можливість повніше дослідити це питання.

Серед наявних виділяємо листи, адресовані в **с. Новоселицю:**

Колісник Анна – Ярова Анна

Колісник Анна – Колісник Іван

Дібровенко Дуня – Іван Іванович Савіцький

Запорожець Микола – Запорожець Гнат

Лимар Василь – Лимар Антон

Мальований Дем'ян – Мальована Домна Терентіївна

Михайлюта Варя – Анна Вовкогон

Михайлюта Варя – батькам Михайлюта

Листи, адресовані в с. Полуднівка:

Полудненко Іван – Полудень Палажка

Полудненко Іван – Стукало Федір Ф.

У даній статті опрацьовано 9 листів, оскільки лист від Запорожця Миколи відразу було ідентифіковано, завдячуючи Абашиній Людмилі – старшій науковій співробітниці НІКЗ «Чигирин».

Вербування цивільних робітників нацистами розпочалося в січні 1942 року. Першочергово в умовах безробіття та голоду в обіцянки агітаційної кампанії повірили міщани. Та вже в кінці зими потік добровольців не задовольняв дедалі більшу потребу в робочій силі, тим паче після перших листів з «вільної Європи». Вже весною 1942-го розпочались масові облави на населення за участю поліцаїв та представників місцевого управління [13].

Позаяк добровольців серед селян практично не було, всі вони потрапили до другої та третьої хвилі примусово вивезених до Німеччини. 1943 рік позначився для місцевого населення примусовою мобілізацією на роботи людей віком від 16 до 50 років.

На щастя, всі вище згадані оstarбайтери повернулися з Німеччини, окрім військовополоненого Мальованого Дем'яна.

Пошуки адресатів листів у с. Новоселицю були дуже важливими для мене, адже звідти родом моя мама та бабуся, які активно включилися в роботу. Варто відзначити, що кількість респондентів була чималою. Новоселяни також активно і з неприхованим ентузіазмом були раді допомогти. Пошуки полегшував той факт, що листи були написані дуже акуратно, граматично правильно, розбірливо, з великою кількістю згадуваних імен. Кожен лист написаний почерком свого автора, що й було підтверджено їх родичами при отриманні листів та при співставленні нововиявлених документів (додатки). Кожен лист піддавався цензурі, про що свідчить відповідна позначка «Ab». Географія листів охоплює міста та села Німеччини, серед яких Аугсбург, Марієнбург, Білефельд, Ганновер.

Серед перелічених зустрічаємо лист від Мальованого Дем'яна до Мальованої Домни. Він особливо вирізняється серед інших, адже його автор був військовополоненим. На це вказує формат листа та відповідні записи. Шталаг IV- F (M.-Schtmmlager IV F, Hartmannsdorf) існував як табір військовополонених до березня 1945 року. З осені 1941 року табір поповнився радянськими військовополоненими [1]. Для глибшого вивчення даного листа був зроблений запит у архіви Арользена (Німеччина) – Міжнародного центру документації націонал-соціалістичних переслідувань з найбільшим у світі архівом по відношенню жертв, що вижили в період націонал-соціалізму. Та, на жаль, поки що матеріалів щодо Мальованого Дем'яна віднайти не вдалось. Під час польових досліджень було важко ідентифікувати родичів на прізвище Мальований(а), адже таких людей досить багато: у Новоселиці є навіть куток «Мальовани», що знаходиться в напрямку до Полуднівки. У пошуках допомогла Дірябін Ганна 1939 р.н.: «...Там (на «Мальованах» – прим. авт.) було багато Мальованих, багато з них вже повмирали, а інші виїхали. Пам'ятаю, ми малими бігали та викрикували «Далило та Дем'ян побилися за бур'ян»» [6]. Як виявилось, у родині

Мальованих були брати Данило, Семен, Карпо, Яків, Денис, Кирило, Іван та Дем'ян. У листі згадуються і інші імена, які пізніше вдалось ідентифікувати з допомогою Миколи Мальованого [9]. З'ясувалось, що автор згадує батьків, братів, їх дружин та племінників. У Семена був син Дмитро. Зараз сини Дмитра Микола та Василь проживають відповідно у Чигирині та Черкасах. Листа було вручено дочці Миколи –Шатуновій Людмилі. Зі слів Дем'яна дізнаємося небагато, тому що майже всі відведені рядки він використовує для того, щоб передати привіт рідні, а це всього 18 (!) звернень. Також автор просить вислати «карточку» (фотографію – прим. авт.), адже сам уже вислав. Повідомляє, що там йому добре, робота неважка. До Новоселиці Дем'ян так і не повернувся. Подальша доля його поки що невідома. При виявленні нових джерел про військовополоненого робота з дослідження його життєвого шляху буде продовжена.

В основному, люди без зайвих некоректних запитань в короткий термін активно надавали допомогу в пошуках, але траплялися і випадки, коли можна було почути про фінансову складову, як мотивацію для пошуків. Та все ж, радує те, що для більшості важливішим за матеріальні цінності залишається пам'ять про близьких родичів, друзів чи просто односельців.

Найпершим, що вдалося ідентифікувати, є лист від Дібровенко Дуні з м. Ганновер (комуна Вінхаузен) до Івана Івановича Савіцького. Оскільки новоселяни такого прізвища не пам'ятають, пошуки приводять нас в с. Суботів та Чигирин. Виявляється, Савіцькі чималою родиною все ж проживали в Новоселиці, але до лише до 50-рр. Під час війни німецькі окупанти підірвали їхню конюшню, що знаходилася на Вигоні (куток села). Встановлено, що у Чигирині проживає Ніна Іванівна – донька адресата, за проханням якої лист отримав її двоюрідний брат Леонід Савіцький у Суботові [11]. З листа дізнаємося про нелегкі умови праці та харчування, норми якого були одними з найнижчих серед решти категорій іноземних працівників [13]: «... роблю в хазяїна на полі, роблю дуже важко, а їм 2 рази в день. Одежі не дає ніякої, то в мене нема в що ні взуться, ні вдягтися. Живу в гуртожитку, маю койку, матрац, подушку, 2 одіяла байкових і оце все. Їсти: рано-кофе, у обід – суп, на вечір – картопля в козушках і 300 г хліба». Також дізнаємось про інших примусових робітників з Чигиринського району: «...Зо мною іще 9 дівчат і десята, 6 дівчат яничанських, одна мордванська, одна з Адамівки і одна Кам'янського району жаботинська».

Наступні два листи писала Колісник Анна, 1924 р.н. з міста Білефельд. Перший лист, датований 5 вересня 1943 року, адресований на ім'я батька Івана Колесника. Листування між ними відбувалося і раніше, про що згадується в листі. Також дочка описує погоду говорить, що ллють проливні дощі, згадує свого маленького брата Васю, запитує про його здоров'я та самопочуття. Працює вона у приватному секторі хазяїна-бауера на полі: збирають картоплю, молотять зерно та наглядають за господарством. Наступний лист Анна Колісник пише на ім'я своєї подруги Анни Ярової. Дуже дякує їй за те, що та відвідує та доглядає її батьків, також згадує про господарство, на якому вона працює: «...і корови, і свині, і кури...». Також згадує Варю, що інколи разом ходять гуляти. Інколи йдуть до жінки,

що в одному ресторані, яка до них дуже добре ставиться: «...і побалакаємо, і порадить, і поплаче разом з нами...». Як виявилось, Варя – це Михайлюта Варвара, яка також була вивезена з Новоселиці на примусові роботи до Німеччини. Варвара робила в іншого хазяїна неподалік від Колісник Анни, тому іноді дівчата могли зустрічатися. Як описує отримувачка листа, Варварі працювати було набагато гірше, її ображав хазяїн, було багато дітей у тій сім'ї, а тому і багато роботи. Лист було вручено Колісник Ганні 1943 р.н., яка проживає в селі Новоселиця, вона доводиться невісткою для авторки листа, оскільки Вася – маленький хлопчик, про якого згадується в листі, був чоловіком, на жаль, вже покійним, для отримувачки листа. Колісник Ганною було люб'язно надано кілька фото. На першому із них зображена її свекруха Колісник Анна з молодим хлопцем, а на іншому – зображення німецької родини, де вона працювала [8].

08.09.1943 року Лимар Василь Антонович, 1924 р.н., пише листа до свого батька Антона Лимаря. Василя Антоновича, як і його односельчан на примусові роботи було вивезено 1942 р. З листа дізнаємося, що Василь працював на заводі у м. Аугсбург. На сьогодні встановлено, що він по закінченні війни повернувся до рідного дому, пізніше працював вчителем у селі Осота, його дружина також була вчителькою. Про Василя також згадують і його молодші колеги як про розумну, порядну та добру людину. Дійсно, лист написано дуже грамотно та чітко, з неприхованим оптимізмом [7]. На щастя, після звернення до архіву Арользена щодо Лимаря отримано відповідь з супутніми документами, які також підтверджують його перебування у Німеччині з 02.12.42 по 02.06.45 рр. Рядки цього листа не можуть залишити байдужим свого читача: «... Я думаю все це пережить і взятися за ручку дверей рідної хати, я думаю обнять ще вас усіх всією своєю молодією силою від щирого серця. Я думаю, думаю і ще раз думаю...таки бути дома...». Також помітно, що автор не втрачає життєвого оптимізму, адже планує стати одним із кращих робітників, які мають певні привілеї: «...ходять на роботу без строю і без поліцаїв». Серед листів, написаних чоловіками, часто зустрічається прохання вислати тютюну. Так і Василь Лимар в листі звертається до рідних з подібним проханням: «...І так ви скажете, чого це він такий добрий, так гарно нежно пише? Та я ж табак отримав! Скажете, та це ж добре! Та не дуже то і добре, бо тільки одну посилку, одна десь пропала. А уявіть, яка моя радість була. Ми тепер отримуємо на місяць 100 грам українського табаку, мабуть з Чигирини (дрррова!). А тут вдруг крепкий самосад!!! І-гі-гі, я цілих два тижні танцював поки курив! Дуже і дуже вам вдячний...». Лист отримав Ключник Микола Семенович, 1957 р.н. Його мати Ключник (дівоче прізвище Лимар) Ганна Гордіївна доводиться двоюрідною сестрою автору листа. За допомогу в атрибутиці даного листа дякуємо Жижкун Любові Семенівні.

Серед знайдених листів два було адресовано у с. Полуднівку. Їх писав до своєї рідні Полудень (Полудненко) Іван Тимофійович. 1926 р.н. Плутанина через «подвійне» прізвище виникла, тому що ще в 1942 році сам Іван назвав та записав себе як Полудненко, вважаючи таку форму більш правильною на зразок «Шевченко», і можливо намагався таким чином

убезпечити свою сім'ю. Як і інших односельців, Івана Полудня в червні 1942 року забрали з с. Полуднівки, після чого перевезли у Чигирин, звідти у Кіровоград і далі в Німеччину. Доставили їх потягом у м. Постдам. 22.06.1942 Івана Тимофійовича направляють в м. Людвігсфельде на завод Даімлер-Бенс, де виготовляли автотори. До грудня він працював різноробочим, а з січня 1943 р. по 28 липня 1944 – токарем-револьверником. За втечу із заводу потрапив в концтабір в с. Шветиг (Франкфурт-на-Одері), де працював до 20.10.1944 р. До звільнення радянськими військами (з 21.10.1944 по 08.05.1945) працював різноробочим на шахті м. Вальденбург (зараз м. Валбжих, Польща).

Обидва листи Іван Тимофійович пише в жовтні 1943 року до двоюрідного брата Стукала Федора та рідної сестри Полудень Палажки. З листа дізнаємось, що листування нерегулярне: «...одкритку отримав 22.06.43 і це була друга і остання одкритка з України...». Також Івана Тимофійовича цікавить який урожай, що нового в селі. Обидва листи частково дублюються один в одному, так би мовити, для перестраховки. Так, як і в інших листах від чоловічого імені зустрічаємо прохання вислати табаку: «...так як тут на щот табаку погано...».

Після повернення на Україну Полудень Іван працював у Черкасах на будівництві. Був гарним, чорнявим чоловіком із запальною вдачею, знав багато анекдотів. Помер у 80-х роках. Мав сина Івана. В с. Хацьки проживають його внучки Ольга та Ніна.

Лист на ім'я Стукала Федора отримав його племінник, житель с. Полуднівки Михайло Григорович Гончаренко, 1941 р.н. У родині Івана Полудня був брат Олекса та сестра Палажка. Олекса Тимофійович помер 1997 р., а Палажка Тимофіївна власної родини не мала, померла в віці 98 років в с. Матвіївка [5]. Лист на ім'я Полудень Палажки отримала внучка Олекси Тимофійовича Катерина Литвин (м. Чигирин).

Насамкінець два листи від Михайлюти Варвари через 77 років отримала її невістка Полтавець Ольга Мефодіївна (м. Черкаси). Вона одразу ж впізнала почерк авторки. Ольга Мефодіївна згадує, що свекруха була дуже гарною та розумною. До війни Варвара навчалася в Золотоніському педагогічному технікумі, заснованому 1920-х рр. А вже 1942 року була вивезена разом з іншими односельчанами на роботи до Третього Рейху [10]. Там працювала поблизу м. Білефельд в бауера на польових роботах.

Перший лист від Михайлюти Варвари адресований її старшій сестрі Анні Вовкогон 31.08.1943 р. Варвара дякує за «одкритку», запитує про родичів, про господарство «...чи залишилась коровка», просить описувати «різні пустячки», «хто керівником колгоспу, що Гаврила вбили?», «чи поскучали Ви всі за мною, бо я дуже за Вами всіма скучила».

Другий лист адресований на прізвище Михайлюти (Варвара писала своїм батькам, родичам) 24.09.1943. Авторка описує особливості роботи: «...перевозили і ми весь хліб самотужки, але в нас все перед дверима... Хліб...молотять машиною. Вже помолотили і повибирали картоплю». Також згадує і про Галю (Анну Колісник), листи якої також опрацьовані. Працювали вони в двох різних бауерів поблизу: «...Оре нам Галі дядькової

хазяїн, через те я ходжу тепер до його картоплі вибирать, хліб молотить... Оце в неділю була Галя, погуляли, пожурились, а на другу неділю думаєм ми з Галею ... туди на завод до дівчат їхать». Також констатуємо, що наші співвітчизники були поінформовані про тогочасні події на теренах СРСР: «...Я чую все, що діється в Вашім краю».

З поверненням на батьківщину Михайлюта Варвара продовжила навчання в м. Золотоноша, адже технікум відновив роботу з 1943 року [2]. Там познайомилась із Іваном Полтавцем, з яким одружуються в 1947 році. Далі разом працювали в Новосільській школі: Варвара – вчителем молодших класів, а Іван викладав трудове навчання. Невдовзі молодих вчителів відправляють на Захід України, там їх сім'я поповнюється двома синами Леонідом та Володимиром. 1961 року всією родиною вони повернулися в Новоселицю, де на дворищі батьків Варвари побудували хату та продовжили вчителювати в школі [4].

На схилі літ подружжя переїжджає до Києва. Варвара Степанівна померла 2009 року [10].

Пошуки адресатів листів були нелегкі, але, завдячуючи небайдужості місцевих жителів, які, не шкодуючи свого дорогоцінного часу, активно долучилися до справи. Тому в досить короткий тижневий термін вдалося ідентифікувати всі листи. Звісно, цього б не вдалося досягти, не присвятивши цьому повністю весь свій вільний і зайнятий час. Робота з ідентифікації, крім вказаних вище сіл, охопила ще м. Чигирин, м. Черкаси, с. Матвіївку, с. Мельники, с. Полуднівку, с. Суботів, тому вручення копій листів в силу різних обставин охопило дещо більший термін. Кілька разів довелося зікнутися і з питаннями щодо фінансової складової даних пошуків, але, в основному, люди безкорисливо, навіть фанатично намагались всіляко допомогти. Радує те, що для більшості респондентів все ж в пріоритеті залишається пам'ять про ті часи, односельців, родичів. При врученні листів вдалося отримати кілька фото адресантів, які вже завчасно були наготові у отримувача. Не можна залишити без уваги і емоційну складову пошуків, адже важко навіть просто уявити, що пережили люди під час окупації, примусового вивезення, цькування після повернення чи втрати близьких.

Також після запиту до архіву Арользена вдалось не лише підтвердити деяку інформацію щодо наших остарбайтерів, а й отримати копії документів (див. Додатки), що допомогли в атрибуції листів. Серед них копії запитів, що подавалися колишніми остарбайтерами в 90-х роках для отримання грошової компенсації. Міжнародний військовий трибунал у Нюнберзі в 1946 році визнав примусову працю іноземців, яку використовували в нацистській Німеччині, злочином проти людяності та порушенням норм міжнародного права.

У 1994 році німецький уряд виділив матеріальні кошти для компенсацій колишнім остарбайтерам [12]. Та не всі змогли їх отримати....

Вкрай важливим сьогодні є збереження пам'яті про цю сторінку історії нашого народу. Кожне свідчення, розповідь, спогади очевидців та їх нащадків є неоціненним джерелом дослідження тематики примусових робітників. На жаль, багато втрачено цінного часу, і з перших уст вже не вдасться почути такі важливі спогади. При виявленні нових фактів дослідження буде продовжене.

Додатки

Світлина 1

Шатунова Людмила отримує листа від Мальованого Дем'яна

Kreis: Hildesheim-Marienburg
Gemeinde: Wendhausen. ITS 105 Kategorie "A"
Verzeichnis gemäss Ziffer 2 (III)
Nationalität: U.D.S.S.R.

Namen:	Vornamen:	geb.am.	Geb.Ort.	Beschäftigt als & bei wem.
Dtan	Stanislaus	13.12.13.	?	Landarbeiter Vibransche Gutswilt
Dndarenko	Philipp	5. 3.02.	?	" " " "
Dndarenko	Anna	20. 6.28.	?	Kichenhilfe " " " "
Dlcovenko	Jandofa	12. 9.25.	?	Landarbeiterin " " " "
Darkowski	Wasili	19. 3.79.	?	Landarbeiter " " " "
Darkowski	Anna	15. 2.16.	?	Landarbeiterin " " " "
Darkowski	Fjodor	22. 5.29.	?	Landarbeiter " " " "
Jasvenowski	Bonido	5. 9.24.	?	" " " "
Kristenowski	Kajal	3. 1.24.	?	" " " "
Kessel	Nicrea	18. 8.23.	?	" " " "
K a	Dolina	26. 3.24.	?	" " " "
L osh	Wasyl	8. 6.06.	?	" " " "
Manekow	Preisstra	5. 9.26.	?	" " " "
Mimkow	Iwan	6. 7.26.	?	" " " "
Nikolentro	Feodora	27.11.26.	?	" " " "
Nynduk	Josef	21. 4.26.	?	" " " "
Oncopryenko	Maria	18. 1.26.	?	" " " "
Oritschnik	Gregori	15.10.24.	?	" " " "
Otschkowski	Wladimir	18. 8.23.	?	" " " "
Serditenko	Jandisch	22. 4.22.	?	" " " "
Skitsch	Dinja	27. 1.27.	?	" " " "
Steblina	Karlschnina	29. 1.28.	?	" " " "

Copy of 2.1.2.1/70665148
in conformity with ITS Digital Archive, Arosen Archives

Світлина 2

Копія сторінки каталогу з переліком остарбайтерів округу м. Марінбург

Світлина 3

Остарбайтерка Анна Колісник

Світлина 4

Німецька родина, в якій працювала Анна Колісник

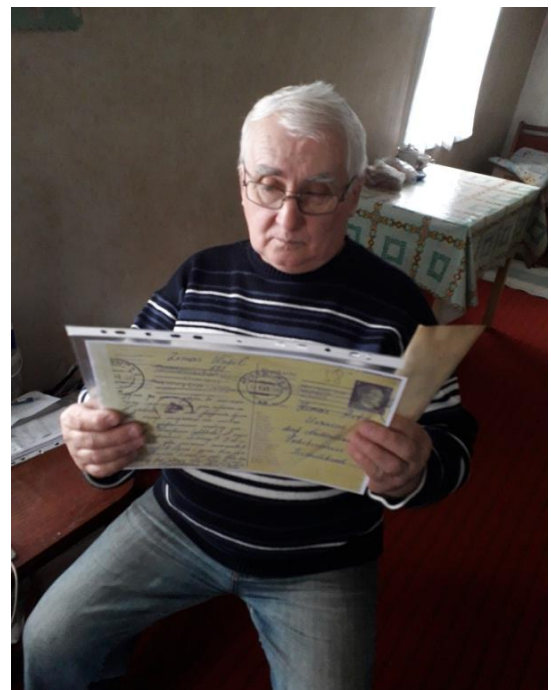
Світлина 5
**Німецька родина, в якій
працювала Анна Колісник**

Світлина 6
**Ганна Колісник, 1943 р.н.
отримує лист від Анни Колісник**

Світлина 7
**Лимар Василь Антонович
з дружиною**

Світлина 8
**Ключник Микола Семенович,
1957 р.н., отримує листа
від Лимаря Василя Антоновича**

Kategorie III.

Form. 10

(Alle Formulare sind in zweifacher Ausfertigung einzureichen.)

Land- Kreis Augsburg
Stadt-

Gemeinde Augsburg
Ausstellende Behörde Keller u. Knappich

List of all judicial records.
Attach original (or true copy) of all documents.
Liste aller gerichtlichen und behördlichen Vorgänge und Akten, die über Angehörige der Vereinten Nationen geführt wurden.
Originalakten oder beglaubigte Kopien (auch Fotokopien) aller Dokumente sind beizulegen (in zweifacher Ausfertigung).

Nationalität Russen
(Für jede Nationalität ist ein besonderes Formblatt zu verwenden.)

676

Name	Christian Name	Date and Place of Birth	Sex	Type of Document	Date of certifiat	By whom prepared	Locality of original records
Familienname	Vorname	Geburtsdatum und -ort	Geschl.	Art der Urkunde	Daten d. Ausstellg. d. Urkunden	von wem ausgestellt bzw. geführt? (Staatsanw., Gericht, Polizei? Rechtsanw., Finanzamt etc.?)	Aufbewahrungsort der Originalurkunde
1	2	3	4	5	6	7	8
Kosinskij	Nikolai	12.10.24 Dochmenowa	m		27.4.42	Keller u. Knappich	Keller u. Knappich
Koska	Anna	20.12.20 Dmitriwka	w		24.11.42	"	"
Kostenko	Tatjana	21.10.23 Gnilizja	w		9.11.42	"	"
Kotenko	Nikolai	24.2.24 Melitopol	m		9.11.42	"	"
Kowalenko	Iwan	17.6.11 Lisowtinka	m		10.7.42	"	"
Kowalowa	Fedosa	22.10.14 unbekannt	w		21.11.44	"	"
Kowaltschuk	Aniska	1914	w		27.12.42	"	"
Krawtschenko	Wladimir	Jawolzi 9.9.23	m		27.4.42	"	"
Kriwa	Antonina	Sofijewka 22.2.12	w		2.12.42	"	"
Kulitschenko	Ann	Maximilka 22.5.21	w		18.8.42	"	"
Kurilina	Nina	Now-Kriwiza 21.8.22	w		9.11.42	"	"
Kurilenko	Nikolaj	Kruglik 16.7.23	m		7.6.42	"	"
Larionowa	Katherina	Lübelzko 2.9.20	w		1.8.42	"	"
Larionowa	Nadeschda	Neribina 21.12.25	w		1.8.42	"	"
Lasarewitsch	Alexandr	Neribena 27.4.24	m		23.6.42	"	"
Lebedinskaja	Stapanida	Charatanzi 20.7.19	w		9.11.42	"	"
Likow	Dimitry	Bariukowa 27.7.20	m		7.9.44	"	"
Limar	Wassil	unbekannt 11.1.24	m		2.12.42	"	"
Linez	Iwan	Nowosilizja 5.1.06	m		8.12.44	"	"

A:

(Date/Ort) 19 AUGSBURG, den 1 NOV 1948
(Stempel)
(Signature) Keller u. Knappich
(Official Seal) AUGSBURG
Personalabteilung

J.G. Weiß'sche Buchdruckerei und Verlag, München.

Copy of 2.1.1.1 / 69821103
in conformity with ITS Digital Archive, Arolsen Archives

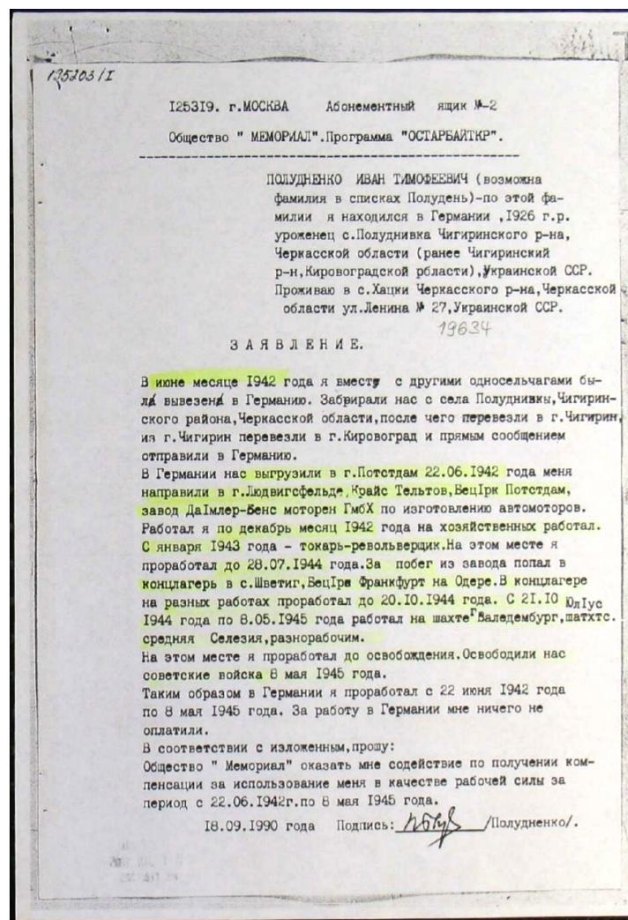
Світлина 9
Копія сторінки каталогу з переліком
остарбайтерів м. Аугсбург

Світлина 10
Житель с. Полуднівки
Гончаренко Михайло
Григорович, 1941 р.н., отримує
лист від Полудня Івана
Тимофійовича
на ім'я Стукала Федора

Світлина 11
Стукало Федір (вусатий)
перший з права
та Полудень Палажка (друга справа, за жінкою в
платку) на вирядинах с. Полуднівка

Copy of 6.3.3.2 / 126791934
in conformity with IIS Digital Archive, Arolsen Archives
Korrespondenzakte

Світлина 12.
Копія заяви від Полудненка Івана до організації «Меморіал», 1990 р.

INTERNATIONALER SUCHDIENST
Große Allee 5 - 9
34444 Arnsheim

Запрос
Antrag

№ 3053665
в: 7193
№ 5.1.3381a

Международной Службе Розыска
an: Internationaler Suchdienst
Große Allee 5 - 9
34444 Arnsheim
Bundesrepublik Deutschland

- просьба заполнить анкету печатными буквами
bitte in Druckschrift oder mit Schreibmaschine ausfüllen

- на каждое рассматриваемое лицо заполняется одна анкета
Für jede Person einen separaten Antrag stellen

1. Причина запроса /Сделать отметку/
Zweck des Antrages (Zutreffendes ankreuzen)

запрос о розыске лиц с целью воссоединения
Suchantrag zwecks Personenzusammenführung

справка об аресте/работе/пребывании
Besätigung von Haft/ Beschäftigung/Aufenthalt

2. Сведения о рассматриваемом лице/или о лице, которому нужен документ
Angaben über die Person, die gesucht wird oder für die eine Bestätigung erwünscht wird

Фамилия Poludnenko Имя Иван
Name
Девичья фамилия Poludni Возможные псевдонимы Poludni
Mädchenname Eventuelle Tarnnamen

Дата рождения 1926 Место рождения/область Харьковский район
Geburtsdatum Geburtsort/Kreis Kreis Tschigirin

Пол мужч. Религия Украинская Православная Церковь
Geschlecht Religion Staatsangehörigkeit

Семейное положение во время войны /подчеркнуть/
Familienstand während des Krieges (bitte unterstrichen)

холост/незамужем нет вдовец/вдова нет разведенный/ан
Trennung verheiratet verwitwet geschieden

Фамилия, имя, отчество отца Poludni Timofei Martinowitsch
Name und Vorname des Vaters

Девичья фамилия, имя, отчество матери Kiritchenko Jekaterina Sawrowna
Name des Elternteils

Фамилия, имя, отчество супруга/и нет
Name des Ehegatten

Дата заключения брака нет
Jahr der Eheschließung

Последний адрес проживания /до ареста/
Letztbekannte Adresse (vor der Inhaftierung)

Населенный пункт/область Poludniwka, Kreis Tschigirin
Ort/Kreis Уяцка
Район Кировоград

A-149.2
Juni 1993

Copy of 6.3.3.2 / 120791939
in conformity with IIS Digital Archive, Arnsheim Archives
Korrespondenzakte

Последнее известие: откуда?..... когда?.....
Letzte Nachricht: Ort? wann?

3. Сведения об аресте во время войны
Angaben über Inhaftierung während des Krieges

от / до von/bis	место заключения Haftort	№ узника Häftlingsnummer

4. Данные о работе во время войны
Angaben über Beschäftigung während des Krieges

от / до von/bis	работал/а в качестве tätig als	работодатель Arbeitgeber	место работы/район Beschäftigungsort/Kreis
22.VI.1942 - 20.VI.1944 und 20.X.1944 - 20.XI.1944	арbeiter	Daimler-Benz Motoren GmbH in Ludwigshafen, Kreis Tschigirin	Kreis Tschigirin
20.VI.1944 - 20.X.1944	Straflager	in Schwefelberg, Kreis Frankfurt am Main	Kreis Schwefelberg
20.XI.1944 - 8.V.1945	арbeiter	in Weidenburg (Mittehochstein)	Kreis Weidenburg

5. Сведения о пребывании в первое послевоенное время в Германии
Angaben über den Aufenthalt in der ersten Nachkriegszeit in Deutschland

8.V.1945 - 25.X.1945 - Советская армия, военный врач в
Kant. Lignitz, Serau

6. Адрес заявителя
Adresse des Antragstellers

Украина, Кировоградская область, Кировоградский район, с/пос. Чарьби
Кировоградская область, Кировоградский район, с/пос. Чарьби
Ужгород, Кировоградская область, Кировоградский район, с/пос. Чарьби
буль. Шевчука, 27

15.11.1993
Дата /Datum

24.03.98
Дата /Datum

1978
Дата /Datum

Полное наименование /пожалуйста, полностью!
Unterschrift des Antragstellers
Bing

7. Важно, если заявитель и лицо под пунктом 2 не являются родственниками!
Wichtig, wenn Antragsteller und Person unter Punkt 2 nicht blutsverwandt sind!

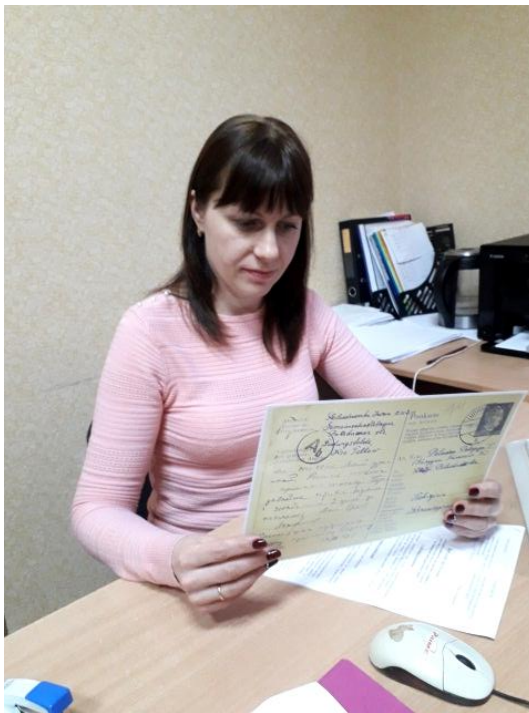
Степень родства нет
Verwandtschaftsgrad 000013

14.01.1994
Eing. Poststempel 24.5.94
Eing. Poststempel 15. JUN 1993

Copy of 6.3.3.2 / 120791939
in conformity with IIS Digital Archive, Arnsheim Archives
Korrespondenzakte

Світлина 13

Копія запиту від Полудненка Івана
в Міжнародну Службу Розшуку м. Арользен

Світлина 14.

Жителька м. Чигирин Катерина Литвин отримує лист
від Полудня Івана на ім'я Полудненко Палажки

Світлина 15

**Колишня оstarбайтерка Михайлюта (Полтавець) Варвара;
на фото справа – сидяче посередині; світлини 1970-х рр. (??)**

Світлина 16

**Полтавець Ольга Мифодіївна, жителька м. Черкас,
отримує листи від Михайлюти Варвари**

-
1. Alexander Gfullner, Alexander Rostocki, Werner Schwarz. *Немецкие лагеря для военнопленных во время Второй мировой войны* [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www/soldat.ru/force/Germany/camp/html>.
  2. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область*. – Київ, 1972., Ст. 269.
  3. *Мінська. Чигиринщина Історія і сьогодення*
  4. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА).*– Записано від Вакуленко Ф. М., р.н., уродженки с. Новоселиця.
  5. МПДА.– Записано від Гончаренко М. Г., 1941 р.н., уродженки с. Полуднівка.
  6. МПДА.– Записано від Дірябін Г.Х., 1939 р.н., уродженки с. Новоселиця.
  7. МПДА.– Записано від Ключник М. С., 1957 р.н., уродженця с.Новоселиця.
  8. МПДА.– Записано від Колісник Г. М., 1943 р.н., уродженки с. Новоселиця.
  9. МПДА.– Записано від Мальованого М. Д., 1946 р.н., жителя м. Чигирин.
  10. МПДА.– Записано від Полтавець О. М., 1952 р.н., жительки м. Черкаси.
  11. МПДА.– Записано від Савіцької Н. І., 1948 р.н., жительки м. Чигирин.
  12. *Сьогодні трагічна річниця примусового вивезення українців до Німеччини.* [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2158398-sogodni-tragicna-ricnica-primusovogovivezenna-ukrainciv-donimeccini.html>.
  13. *Українські примусові робітники в Німеччині («остарбайтери»).* [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ost-arbeiters>.
  14. *Українці на примусових роботах у Третьюму Райху. Скільки їх було.* [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua>.

ШМИГОЛЬ Любов,
молодший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЛИСТИ З ДАЛЕКОЇ НІМЕЧЧИНИ (ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ З БОРОВИЦІ)

Масове вивезення населення України на примусові роботи до Німеччини розпочалося у січні 1942 р. Протягом 1942–1943 рр. з Чигиринщини було вивезено 1161 особу [5, 292], серед них 129 жителів Боровиці [24, 23]. Найчастіше молодь забирали під час облав. Утримували у сільській раді або у клубі [10], а потім відправляли на Олександрівку чи Знам'янку. Щоб уникнути набору хлопці та дівчата переховувалися в різних місцях: в сні в повітці, біля болота [22], у коноплях [11], у рогозі [16]. Під час етапування частині з них вдавалося втекти. Боровичани потрапляли на примусові роботи на фабрики і заводи, до господарів у село. Заборона на поштовий зв'язок остарбайтерів із рідними була знята у липні 1942 р., а у листопаді 1942 з'явилися нові правила листування [27, 295].

На початку 2019 р. на Чигиринщину передали копії листів остарбайтерів, які у 1943 р. були надіслані з Німеччини родичам у Чигирин та села району. Серед них 9 листів у Боровицю (Горпини Збарської

(Збараської) до Ольги Збарської (Збараської) – 2, Василя Пістуненка до Дуньки Бурдуніс, Мотрі Пітенко до Гната Шмиголя, ймовірно, А.Солонька до Петра Солонька, Каті Ратушньої до Горпини Ратушньої, Василя Коцаренка до Моті Шульги, Христі Сліпенко до Івана Сліпенка, Марії Чепи до Анни Чигирик). Вони написані протягом серпня – вересня 1943 року. 7 листів відправлені з Німеччини, а 2 – з Дніпропетровська та Дніпропетровщини. Доставку кореспонденції на окупованій території здійснювали через два канали поштового зв'язку – Dienstpost (німецька службова пошта) та Feldpost (військова польова пошта) [27, 303].

Адреси та прізвища з іменами на листівках заповнені латинською мовою. Виняток становив підписаний українською лист із Дніпропетровська. На деяких листах відправники зазначили свій табірний номер (В. Коцаренко), номер барака та кімнати (Г. Збараська). На листах наявні сліди перевірки – штамп круглої печатки з літерами Ab, римської цифри VII. Контроль за перепискою остарбайтерів з 1942 р. здійснював Центр перевірки іноземного листування у Берліні [27, 296]. Більшість листів написано гарним каліграфічним почерком. Два листи читати було важко через нерозбірливий почерк.

Про що писали боровичани з далекої Німеччини? Цитати з листів подано в авторському написанні.

Листи традиційно розпочинаються з **привітання рідним**: «Здравстуйте: мамочка, Коля, Маруся, Петро, Текла і всі рідні і знайомі!» [3], «З далекої Німеччини шлю тобі я палкий привіт і бажаю всього найкращого в твоєму житті» [3], «Доброго здоров'я мої дорогіє сестри пиридаю я вам по низкому поклону» [3].

У кожному листі хлопці і дівчата повідомляють рідним про **стан здоров'я**. Найчастіше зустрічаємо наступні рядки: «Повідомляю, що я жива і здорова» [3], «Почуваю себе здоровим» [3]. Мотря Пітенко потрапила до Німеччини вагітною. Про свій стан повідомляла так: «я жива і здорова а здоров'я ви знаєте яке в мене вернулося те що було» [3]. Про проблеми із здоров'ям писав брат П.Ю.Солонька: « Я поки живий і не дуже здоровий, правда... Болить у грудях, плечей не чую» [3].

Відомості про **роботу** зустрічаємо у 5 листах. М. Пітенко заспокоювала свою численну рідню: «Працюю на алюмінієвій фабриці-ламповий завод, так що робота не важка» [3]. Брат повідомляв П. Солоньку: «Працюю в хазяїна, але не полі, а вдома, так як грузчик: грузю і згружаю мішки по 75–100 кг» [3]. В. Пістуненко розповідав знайомій дівчині: «Я працюю на фабриці скоро приїхав та поробив дві неділі на фабриці а тоді забрали до хазяїців на один місяць на жнива мені там було дуже добре робить... тоді нас забрали обратно на фабрику...» [3]. У листі В. Коцаренка є інформація про тривалість робочого дня: «Працюю в майстерні-столярні. Робота не важка...Працюю по 10,5 годин, бо війна» [3]. Напружений робочий графік мала К. Ратушня: «Роботи хватає, але зморені сном...Ночю спимо теж коротко від 10,30 хв. до 12. а потім від 3 ночі – до 5 ранку. І знов роботи...» [3]. Ці цитати свідчать, що умови праці на кожному підприємстві, у кожного господаря дуже відрізнялися. Часто вихідці

з одного населеного пункту потрапляли на роботу на одне підприємство або на сусідні. З листа М. Пітенко дізнаємося, що в Готтінгені вона не сама – «...з боровицьких дівчат – Тетяна Миколи Семеновича і од паничів Лукія і 4 мудрівських дівчат» [3]. Разом з В. Коцаренком працював Петро Кузьменко [3]. У листі В. Пістуненка читаємо: «Я був з Павлом у місті та ростався і з нашого села я сам. Правда хлопці Сашко, Питько і Василь роблять на фабриці в кіл. од мене...» [3].

«Харчування остарбайтерів здійснюється на основі встановлених норм постачання цієї категорії робітників», – йшлося у тодішніх документах [25, 119]. Найдетальніше раціон харчування описано у листі М. Пітенко: «Дають 2 вариво 300 гр. хліба маргарин 15 гр. повидло а в неділю ковбаса суп варять із капусти і буряків і брюкви і картоплі а рано чай такий солодкий та червоний» [3]. В. Пістуненко попрацював і на фабриці, і в господаря. Набагато краще годував їх господар: «там було ... їсти вволю» [3]. Одним рядком говорить про їжу В. Коцаренко: «Харчі знаєш, трошки крутять» [3]. У листках М. Пітенко та Солонька зустрічаємо прохання вислати посилку: «Прошу щоб ви прислали табаку як можна» [3], «Постарайся, щоб старі вислали табаку, бо тут немає. Посилки ходять по 250 г. хай зготовлять хорошого, а ти вишли [3]. Примусові робітники мали право отримувати посилки від родичів вагою 250 г [28, 128]. Кількість посилок з дому не обмежувалася [25, 138]. За тютюн можна було придбати додаткові продукти харчування, одяг.

Інформацію про забезпечення **одягом та взуттям** зустрічаємо у 2-х листах. М. Пітенко повідомляла рідним: «Одежа та що з дому спасибі Харитині та Матері що принесли пальто та жикет боти видали дерев'яні – бомажні» [3]. Відомо, що таке взуття було незручним. Його носіння часто призводило до травм. Про видачу одягу пише і В. Коцаренко: «Мені видали костюм не новий ну ще хороший» [3].

Двоє хлопців повідомляли про те, як проводять **дозвілля**. У листі В. Коцаренка читаємо: «У вихідний ходимо вільно, гуляємо, їмо морозиво, пемо пиво» [3]. В. Пістуненко мав можливість у вихідні побачити земляків-односельчан: «хлопці... в неділю приходять гулять...» [3].

Оскільки листи перевіряла **цензура**, то остарбайтери не завжди могли відверто написати про нальоти союзницької авіації та інші речі. Ось як вийшла з ситуації К. Ратушня: «2–4 рази на день прогуде... Чутно грім і шорох дощу, видно блискавку. «Весело». Гості завжди. З укр. все відомо нам... Чутно, що до вас ідуть гості... Я думаю, що ці коротенькі строки ви зрозумієте, коли получите...» [3].

До війни частина молоді ніколи не виїздила з рідної Боровиці. Не так багато хлопців і дівчат мали змогу побувати у великих містах. Двоє хлопців-остарбайтерів поділилися з рідними **враженнями від побаченого у новій для них країні**. В. Коцаренко та Солонько відзначили: «Головне, що тут чистоту дуже глядять...» [3], «Жити тут добре і дуже добре: електрика, водопроводи; дороги в селах, такі ж як у нас в городах» [3].

«Але не дома. І через це така нудьга бере, так огортає сум, а на очі набігають сльози...та нічого робити. Яюсь буде... Опиши мені всі новості домашні, все, що робиться в рідному селі; пиши на цьому листку, що одірвеш» [3], «Хочеться кожної минути полинати на рідну Україну...Моя мамочка рідненька. Я тебе вже давно не бачу...» [3], «...чого ви міні мої сестри ни вишлите із себе карточки із Галочки може я вас більше ни побачу як вас побачила на карточці то і так міні було легше бо я вже забула які ви є» [3]. В цих фразях – і туга за Україною, і за рідним домом, і за близькими в далекій Боровиці. Кожна вісточка від рідних, кожне фото допомагала вижити на чужині.

Листи з Дніпропетровщини – це зразки листування між людьми, які жили на окупованих територіях. Ці листи мали свої особливості. Картка Х. Сліпенко єдина, на якій відсутні позначки про проходження цензури. Лист М. Чепи – єдиний лист з двома відмітками цензора (відтиски римської цифри VII та круглого штампю з літерами Ab).

Як же склалися долі остарбайтерів з Боровиці, чиї копії листів надійшли в наш район? В результаті пошукової роботи віднайдено родичів 7 осіб. Вони й розповіли про своїх рідних.

Трагічна історія Мотрі Пітенко знайома багатьом жителям Боровиці старшого покоління. Вперше я почула її ще в дитинстві. Молоду жінку, яка була вже вагітною, до Німеччини в кінці липня 1943 р. відправив рідний брат. Він у той час служив у поліції [22]. Мотря потрапила до міста Герте-Готтінген. 23 грудня 1943 р. народила доньку Ліду. Виживати молодій матері з малою дитиною допомагали бранці табору з різних куточків України. М. Пітенко захворіла, потрапила в госпіталь, де і померла. Далі піклувалася про маленьку Ліду інша боровичанка Тетяна Миколаївна Цибенко [17]. Табір визволили американські війська 9 квітня 1945 р. Колишніх бранців 2 червня передали радянським військам [1]. Восени 1945 р. Ліду зустріли батькові сестри Оляна і Харитина. Вони замінили дівчинці і маму, і тата. Гаврило Гаврилович Пітенко так і не побачив доньку. Він загинув 19.04.1945 р. в Німеччині [4, 722]. Л. Г. Пітенко працювала у місцевому колгоспі. Має сина. Лідія Гаврилівна весь час підтримувала родинні зв'язки з боровицькими та топилівськими жінками, які були у далекій Німеччині з її мамою. 6 лютого 2020 р. Л. Г. Пітенко отримала копію листа своєї мами.

Горпину Збаразьку (1921 р.н.) забрали до Німеччини під час однієї з облав. Вона потрапила на роботу на військовий завод разом з односельчанкою – Марією Гунченко [12]. У рідному селі залишилися сестри та донька Галочка. На жаль, дівчинка не дочекалася маму – померла від запалення легень [13]. У Німеччині Горпина Іванівна познайомилася із хлопцем на ім'я Олексій. Вже в Україні восени 1945 р. у них народився син Віктор. Сестра Марія наполягла на поверненні Горпини з дитиною в Боровицю. Олексій же поїхав до своїх рідних. У 1953 р. Горпина Іванівна народила ще одного сина – Петра. Все життя працювала у колгоспі. Дочекалася трьох онучок та онука, 3 правнуків. 22 січня 2020 р.

копії листів Горпини Збаразької вручено синам – В. О. Збаразькому та П. А. Збаразькому.

Один із листів призначався Петрові Юхимовичу Солоньку. Але на картці не вказувалося ім'я та прізвище відправника. Невелика підказка містилася в кінці листа – підпис «А. Солон...». Хто ж із родичів П. Ю. Солонька був на примусових роботах у Німеччині? Відповідь на це питання міг дати його син Володимир. Але за кілька днів до нового 2020 р. В. П. Солонька не стало. Пошуки довелося починати спочатку. М. П. Гудзенко [8] та М. Г. Середенко [21] пригадали, що у П. Ю. Солонька був брат Андрій. Пізніше цю інформацію в телефонній розмові підтвердила і старша донька Володимира Петровича – Лариса, яка мешкає у Кропивницькому. Але опитані мною жителі села не пам'ятали, чи був Андрій Солонько на примусових роботах у Німеччині. Копію листа, адресованого П. Ю. Солоньку, передано його онучці Ларисі у Кропивницький.

Сьогодні в Боровиці живуть рідні В. І. Пистуненка – дочка Євдокія Василівна Ратушня та онучка – Віта Володимирівна Олійник. Зі спогадів батька Євдокія Василівна знає, що той працював на фабриці, яка виробляла плитку, схожу на саман. Влітку робітників фабрики розбирали місцеві господарі для допомоги на полях. Після повернення з Німеччини Василь Іванович працював у колгоспі. Робота в Німеччині підірвала здоров'я В. Пистуненка. Але і тоді Василь Іванович старався чим міг допомагати своїй родині [19]. 6 лютого 2020 р. звістку від батька і дідуся отримали Є. В. Ратушня та В. В. Олійник.

В Черкасах живе племінниця К. Ратушньої – донька її рідної сестри Текли – Лідія Федорівна Пляченко. Жінка на літо приїздить до Боровиці. Вона і розповіла про долю своєї тітки. У Німеччину дівчину відправив сусід-поліцай. В таборі м. Кемпен Альгау вона познайомилася з хлопцем з Тернопільщини – Василем. Після визволення молоді вирішили їхати до Василевої тітки в Канаду. Якийсь час жили в Бельгії. Там народився у 1946 р. їх син Володимир. Після переїзду до Канади жили в місті Брендон. Василь працював на залізниці, а Катя на фабриці. У 1956 р. у подружжя народилася донька Ліда. К. Ратушня листувалася зі своїми рідними. Тричі приїздила до рідного села: двічі сама, а раз із донькою. З України до Брендона везла дитячі пісеньки, ноти, віршики, вишиті рушники. Катерина Петрівна ще й працювала в недільній школі, викладала діткам українську мову. Для місцевої української громади організовувала виставки. Одними з експонатів були вишиванки з України. В 1993 р. К. П. Ратушньої не стало. Вже після її смерті Україну відвідали чоловік і син. Побували і на Тернопільщині, і на Чигиринщині [18]. Копію листа отримала племінниця К. Ратушньої Л. Ф. Пляченко 28 серпня 2020 р.

Чимало загадок було пов'язано із Христею Сліпенко. Частина опитаних односельців пам'ятали тільки Івана Захаровича Сліпенка. Хтось згадував про його доньок Христю, яка була в Німеччині, та Марію. В погосподарській книзі Боровицької сільської Ради за 1944–1946 рр. серед членів родини

І. З. Сліпенка, окрім дружини і сина Василя, записані Христя та Марія. Але вони не Іванівни, а Дмитрівни [26]. Н. Г. Бордуніс, яка працювала в конторі колгоспу «Дружба» в 60-х рр., підказала: треба шукати родичів саме М. Д. Смирнової (Сліпенко). На їх слід допомогли вийти Є. В. Ратушня та В. Г. Корнійченко. Виявилось, що Катерина Іванівна Коваленко, дочка М. Д. Смирнової, мешкає на Кіровоградщині. У неї були відповіді на всі загадки. Марія та Христя Сліпенки – доньки брата І. З. Сліпенка. Їх мати вийшла заміж за Івана Захаровича після смерті першого чоловіка. Христя Сліпенко (1920 р.н.) жила і працювала в Дніпропетровську. Звідти її вивезли на примусові роботи. Дівчина потрапила до Австрії. Після визволення вийшла заміж і залишилася там [14]. Копію листа рідні Х. Сліпенко отримують пізніше.

Зовсім мало інформації вдалося знайти про Василя Коцаренка. З погосподарської книги Боровицької сільської Ради за 1944–1946 рр. дізналася рік його народження, імена батьків та сестри. Василь Антонович народився у 1924 р. в родині Антона та Килини Коцаренків, мав молодшу сестру Степаниду (1927 р.н.) [26]. У 1946 р. працював кладовщиком Боровицького дитячого оздоровчого санаторію [2, 1–2]. Пізніше переїхав до Медведівки. Працював у бухгалтерії Медведівської МТС [6]. Одружився із вчителькою Медведівської середньої школи Поліною Іванівною Шевченко. Дітей у подружжя не було [20]. Ще в 1960-х рр. у Боровиці проживали батьки В. Коцаренка [7], [15]. Після смерті дружини Антон Омелькович продав хату родині Гулієнків і переїхав у Черкаси до дочки Степаниди [9]. Пошуки тривають.

Довгий час не вдавалося знайти родичів Анни Петрівни Чигирик. Знайдені мною Анни (Ганни) Чигирик мали інше по батькові або у них не було родичів на Дніпропетровщині. Виявилось, що лист адресувався колишній вчительці початкових класів Боровицької середньої школи Галині Петрівні Чигирик. Марія Чапа і Галина Петрівна Чигирик разом навчалися в педагогічному училищі. Дружили багато років [23]. Лист отримали невістка Г. П. Чигирик Галина Олександрівна та онучка Лариса 21 вересня 2020 р.

Листи оstarбайтерів з Боровиці, безперечно, цінне джерело для вивчення історії Чигиринщини періоду II Світової війни. Але найціннішим є те, що хоч копії листів через багато років повернулися до дітей та онуків колишніх примусових робітників. Для мене особисто дуже зворушливо було почути слова доньки В. І. Пістуненка Євдокії Василівни Ратушньої: «Спасибі людям, які через скільки років знайшли нас і передали цю вісточку».

---

1. *Архівна довідка №П-120 від 1.11.2002 р., видана Державним архівом Черкаської області Пітенко Лідії Гаврилівні / Приватний архів Пітенко Л. Г., с. Боровиця Чигиринського району.*

2. *Архівний сектор Чигиринської районної державної адміністрації. Ф. 314., Оп. 1 л., спр. 1.*

3. *Державний архів Кіровоградської області. Ф.Р. – 6653 «Колекція листів громадян Кіровоградської області, вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої Світової війни 1941–1945 років».*

4. *Книга Пам'яті України. Черкаська область / ред. І. О. Герасимов [та ін.] – К. : Книга Пам'яті України, 1995. – Т. 7: Місто Канів, Канівський район, Христинівський район, Чигиринський район / ред. А. І. Кузьмінський [та ін.] – К. : [б.в.], 1997. – 863 с.*
5. *Лазуренко В. М. Без права на забуття. Черкащина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / В. Лазуренко, Ю. Вовкотруб. – Черкаси : «Ваш дім», 2005. – 372 с.*
6. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). Записано від Бандурки Оксани Сергіївни (1939 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, лютий 2020 р.*
7. *МПДА. Записано від Бершадської Любові Іванівни (1953 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, лютий 2020 р.*
8. *МПДА. Записано від Гудзенко Марії Петрівни (1942 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, січень 2020 р.*
9. *МПДА. Записано від Гулієнко Галини Михайлівни (1937 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, лютий 2020 р.*
10. *МПДА. Записано від Дерев'янка Наталії Олексіївни (1930 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, березень 2020 р.*
11. *МПДА. Записано від Захарченко Тетяни Іванівни (1925 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, листопад 2005 р.*
12. *МПДА. Записано від Збаразького Віктора Олексійовича (1945 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, січень 2020 р.*
13. *МПДА. Записано від Збаразького Петра Андрійовича (1953 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, січень 2020 р.*
14. *МПДА. Записано від Коваленко Катерини Іванівни (1948 р.н.), яка мешкає у с. Оситняжка Олександрівського району Кіровоградської області. 2020 р.*
15. *МПДА. Записано від Лисенко Валентини Митрофанівни (1950 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, лютий 2020 р.*
16. *МПДА. Записано від Лисенко Пріськи Андріївни (1918 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, березень 2008 р.*
17. *МПДА. Записано від Пітенко Лідії Гаврилівни (1943 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, січень 2020 р.*
18. *МПДА. Записано від Пляченко Лідії Федорівни (1944 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, лютий 2020 р.*
19. *МПДА. Записано від Ратушньої Євдокії Василівни (1948 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, березень 2020 р.*
20. *МПДА. Записано від Савченко Л.Ф. (1939 р.н.), яка проживає у с. Медведівка Чигиринського району, лютий 2020 р.*
21. *МПДА. Записано від Середенко Марії Григорівни (1941 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, січень 2020 р.*
22. *МПДА. Записано від Сущенко Єлизавети Іванівни (1925 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, вересень 2003 р.*
23. *МПДА. Записано від Чигирик Галини Олександрівни (1947 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, квітень 2020 р.*
24. *Міхненко Г. К. Боровиця (друкована довідка) – 33 с.*
25. *Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.*
26. *Погосподарська книга Боровицької сільської Ради за 1944–1946 роки.*
27. *Полян П. М. Жертви двох диктатур: Життя, труд, униження и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбині и на родині / П. М. Полян; М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 896 с.*
28. *Чиркова М. Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини) / М. Чиркова // Краєзнавство. – № 3 (84). – 2013. – С. 124–132.*

ШМИГОЛЬ Світлана,
*старший науковий співробітник відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ АДАМІВКА, ВІТОВЕ, РАЦЕВЕ, КАЛАНТАЇВ, КОЖАРКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Люди добрі, люди добрі
І люди лихії,
Вас прошу я і благаю
Вас, люди чужії.
Як умру, то не ховайте
мене на чужині
Серед скель, лісів дрімучих,
Де живу я нині... [2]*

Згідно статистичних даних, з Черкаської області було вивезено 83 293 остарбайтери, з Чигиринського району – 1161 молоду особу [2].

З 1943 р. українським остарбайтерам було дозволено надсилати по два листи на місяць додому. Але свого часу значна частина листівок вчасно не дійшла до адресатів.

На початку 2017 р. краєзнавцем із с. Кліщинці Чорнобаївського району Олегом Петровичем Ткаченком у Державному архіві Кіровоградської області були виявлені листи остарбайтерів до своїх рідних у різні населені пункти Черкащини, які датуються 1943 роком. Їх майже одночасно перевозили в Україну потягом з Рейху, але з невідомих причин поштовий вагон із ними залишився на станції «Житомир», де пізніше потрапив до рук НКВД. Потім листи направили до найближчого Житомирського архіву, де вони й пролежали до 1956 року. Того ж року влітку 64 тис. 164 листи в розсіпаному вигляді в 155 тюках були відправлені до Полтавського державного архіву, де їх взялися перебирати, опрацьовувати, форматувати по областях. Але вони так і залишилися нікому не відомими [7, 100].

Завдяки титанічній пошуковій роботі Олега Ткаченка вони були виявлені та відправлені у відповідні райони Черкаської області.

У 34 населені пункти Чигиринського району надійшло 144 листи. З них 17 листів у затоплені у 1959 р. водами Кременчуцького водосховища та переселені Адамівку, Вітове, Калантаїв, Кожарки, Рацеве.

Саме на листах у вказані вище населені пункти зупинимося детальніше.

Серед 144 листів у Чигиринський район по нині затоплених досліджуваних у даній праці селах було відправлено 17 листів:

1) Адамівка – 1 лист (Яременко Домахи до своєї матері Яременко Соломії);

2) Вітове – 4 листи (два з них написані Постригань Марією до своєї подруги Кравець Домахи та до рідних, адресуючи Постригань Олені; один лист написаний Пироженко Уляною до батька Пироженко Харитона, останній від Черниш Федори до батька Черниша Антона);

3) Калантаїв – 2 листа (Бабаченко Степанида адресувала батькові Бабаченку Лавріну, інший написаний Сердюченко Пашею до рідних і адресований Сердюченко Федору);

4) Кожарки – 4 листа (Чумак Тося адресувала брату Мотренко Микиті та рідним, Крутько Настя до сестри Крутько Наташі, Постригань Василь до батька Постригань Клима, Терещенко Євдокія адресувала Терещенко Данилу та родичам);

5) Рацеве – 6 листів (три з них написані Чумак Марією, яка адресувала їх Постригань Івану, імовірно, близькому другові, наступний – братові Мазуренко Ніколаю, останній написаний для батьків та рідних; один лист написаний Копіловим Ігорем до дядька Кобиляцького Івана, наступний Головка Григорій Іванович адресував батькові Головку Івану, останній адресований Стусь Домасі Трохимівні від чоловіка Стуся Андрія Степановича.

Всі листи, написані оstarбайтерами на Чигиринщину, датуються серпнем–вереснем 1943 року. Майже всі вони одного зразка, але трапляються листи іншого оформлення.

В оригіналі це одинарна або подвійна листівка з такими розмірами: висота – 10,5 см, ширина – 14,5 см [8]. Зовнішню сторону було переділено на дві рівні частини. Зверху праворуч на зовнішній стороні листівки вказувалося «Postkarte», нижче «mit Antwort», що означало «листівка з відповіддю». Під ним українською та російською мовою вказано «Назву області, повіту і уряду праці писати латинськими буквами. Район, область и бюро труда писать латинскими буквами». Нижче потрібно було вказувати прізвище та ім'я адресата та адресу. Для цього у стовпчик розграфлені шість ліній. На початку кожної вказується, що саме тут писати німецькою, українською і російською мовами: «An, Кому», «in, куди, куда», «Straße, Вулиця, Улица», «Kreis, Повіт, Район», «Dienstpostamt oder Gebiet, Область», «Arbeitsamt, Уряд праці, Бюро труда». Варто наголосити, що на всіх листівках такого типу у слові «вулиця» допущена помилка – « оспри». Імовірно, що німецькі перекладачі чи працівники німецької типографії допустили її автоматично, або ж через незнання особливості написання українського слова.

На передній частині картки ліворуч вгорі вказувалася інформація про адресанта – «Absender, Надавець, Отправитель».

Нижче ставився штампель табору, де перебував оstarбайтер. Вказував на це напис «Lagerstempel mit genauer postalischer Angabe», надрукований лише німецькою мовою. Переклад напису повідомляв, що це «Штамп для зберігання з точною поштовою інформацією». Завдяки даним штампам наразі можемо ідентифікувати міста та місця, де саме працювали українські оstarбайтери, згрупувати ці листи за адресами та прослідкувати переплетення дружніх зв'язків полонених із різних сіл.

Отже, бачимо, що з м. Ізерлон вулиця Вестфальська (Westfalehstraße) відправлено чотири листи, всі у с. Вітове, а саме: Пироженко Оляни до Пироженко Харитона, Постригань Марії до Кравець Домахи, Постригань Марії до Постригань Олени та Черниш Федори до Черниша Антона. На трьох із них відома дата написання – Постригань Марія написала листи до до

Постригань Олени і Кравець Домахи 30 серпня, а Черниш Федора до Черниша Антона 27 серпня.

Із м. Аугсбург відправлено п'ять листів. Два з них – Крутько Надії до Крутько Наташі та Чумак Федори до Мотренка Микити – у с. Кожарки. Три інші написані Чумак Марією до Постриганя Івана, Мазуренка Миколи та до своєї сім'ї.

Лист Копілова Ігоря до Кобиляцького Івана у с. Рацеве відправлений із м. Герцогенрат.

Сердюченко Паша написала лист до свого батька Сердюченка Федора у с. Калантаїв із м. Мендена.

Стусь Андрій Степанович до дружини Стусь Домахи Трохимівни у с. Рацеве відправив листа із концентраційного табору Шталаг (STALAG XVII A), що розташовувався у с. Кайзерштайнбрух (Бургенленд, Австрія).

Із громади Раублінг у Кожарки відправив листа Постригань Василь до свого батька Постригань Кліма.

Із м. Люденшайд у с. Калантаїв Бабаченко Степанида Лаврінівна написала листа батькові Бабаченко Лаврінові.

Єдиний виявлений лист у с. Адамівку від Яременко Домахи до матері Яременко Соломії був відправлений із м. Гюнцбург.

На жаль, два листи поки що не вдалося ідентифікувати за місцем відправлення через погану якість відтисків, але робота на ними триває.

Також на всіх листах є відтиски інших штампів, що мають для нас інформативний характер. Для прикладу, штампи «Ab» та римська цифра «VII» інформують нас, що листи пройшли цензуру, отже, їх можна відправляти додому і жодної загрозованої інформації для Рейху вони не несуть. Хоча, зустрічалися листи із заретушованими словами та реченнями. Вочевидь, щось із написаного не сподобалося редакторам. Такі листи були надіслані і в села сучасного Чигиринського р-ну, але в досліджувані села Рацеве, Вітове, Кожарки, Адамівка, Калантаїв не було.

Вгорі праворуч на кожному листі – марка із зображенням профілю А. Гітлера.

На всіх листах є цифри написані, вочевидь, олівцем. Можна припустити, що вони пронумеровані були уже в архіві при отриманні.

Зворотна або ж при перегині внутрішня сторона картки була призначена повністю для написання тексту. Для цього вона була розграфлена на 14 ліній. Вгорі зазначалася інформація «Deutlich u. Auf der Linie schreiben! Пиши виразно і тільки на лініях! Пиши ясно и только на оепр!». Але інколи тексти виходили за ці поля, або ж взагалі дописувалися навколо самого листа, де було вільне місце.

Два виявлені листи у с. Калантаїв відрізняються кольором. Вони дещо світлішого забарвлення, але форма і написи ті ж самі.

Також дещо інші за типом маємо листи у с. Рацеве від Головка Григорія, та с. Вітове від Пироженко Ульяни, адже поля для адреси на них не мають звичних написів «Кому», «Вулиця», «Повіт», «Область», «Уряд

праці». Натомість, це зазначено внизу лише німецькою мовою. Інформація про відправника також лише німецькою. Внутрішня сторона не розграфлена на окремі лінії, а являє собою чистий аркуш.

Під штампом на передній частині полонені могли починати писати свій текст. Зазвичай розпочиналися вони із дати написання: «Лист пущений 30 серпня 1943 року...», «Лист пущено 1 вересня...», «Лист пущений 12/9 1943 року...». В деяких листах відразу вказувалося від кого: «Лист пущений 27 серпня від вашої дочки Федори...», «Письмо од ізвесного вашого сина Головка Григорія...», «Лист від вашого рідного сина Василя...» [1] (тут і надалі цитати з листів наводитимуться мовою оригіналу – С. Ш.).

Далі було звернення до родичів чи друзів, часто поіменно: «Добрий день мої дорогі родителі...», «Здастуйте усі рідні...», «Здрастуйте папа, мама, Катя...», «Здрастуй, Коля...» [1].

Із перших рядках листів відчувається туга за рідними і нестримне бажання їх побачити, обійняти та поспілкуватися, або ж отримати хоч маленьку вісточку з дому. Підтвердженням цьому є такі фрази: «Даю праву руку і пиридаю усім родителям свій палкий привіт папаші мамаші систриці і братику Феді і кумові і кумі і колі і васі і усім родителям оєприпаси привіт...», «Перш за все я вам сообщаю що я жив здоров того й вам жилаю пиридаю я вам свій чистосердечний привіт...», «...пиридаю я вам по низькому привіту і бажаю всього найкращого у вашій жизні...», «...родичі рідненькі. Як я за вами скучила як здумаю мої родичі про вас так не можу пережити...», «Ваня я дуже рада твоєму письму коли получила...», «Як я скучила за вами а од вас і ответа ніякого нема...», «Я вам передаю свій скучний привіт з поклоном і повідомляю що я пока до цього часу жив здоров того й вам жилаю щоб були живі і здорові щоб нам ще коли небудь побачитись» [1]. В усіх листах є побажання здоров'я для рідних. Вочевидь, працюючи у нестерпних умовах, саме здоров'я страждало найбільше, тому цінувалося найсильніше.

У багатьох листах є певні прохання до рідних, з яких можна виділити три найосновніші – частіше писати листи і висилати посилки, вислати фотографію, прислати оєпр: «...я вас прошу що висилайте мені посилки а ви чогось мені не дуже висилаєте дівчата получають і по двадцять посилок зараз а мені немає...», «Папочка які ви горді стали що ви мене вже й забули що я пишу вам а од вас ответу нема людським дітім із кожарок письма і посилки з усім щотижня а я тіки подивлюся та тяжко заплачу що я одна і мені і письма нема нічого...», «Коля братику вишли фото не пожалій і не почитайся з цим...», «Тепер прошу вас пишійть мені як ви живите бо я дуже за вами скучаю і скільки я у вас просив фото то ви мені не вислали я вам одну вислав а більш нема де сфотографуватися то я і не висилаю а вам можна булоб і у посилці вислати я од вас получил уже посилок двадцять як що можна то висилайте і ще...», «І ще прошу вишліть з братухи хвото і з табачком я вас прошу щоб вислали...», «Я дуже на вас обижаюся шо не пишете письмом раді шо дома ну нічого жива буду я вам оддячу...» [1].

Закінчуються, зазвичай, словами «Жду ответа, як соловей лета». Між рядків прочитується ще дитяча юність і безтурботність адресантів, адже на працю забирали працювати юнаків та дівчат від 15–16 років, яким хочеться веселитися, але час розпорядився інакше. Дуже влучно кінець листа охарактеризувала Ганна Гунченко, яка отримала лист від своєї тітки Яременко Домахи. Вона зауважила, що коли її тітка пішла працювати на Рейх, то їй було 20 років, «...це ж ще підліток, тому лист такий легкий і ніби дитячий, того вона й пише, що «жду ответа, як соловей лета» [4].

Варто наголосити, що всі листи написані неграмотно. Також дуже мало каліграфічно написаних листів. Це свідчить про низький рівень освіченості сільського населення сер. ХХ ст.

Відразу після того, як листи потрапили до науковців, розпочалася активна дослідницька робота. Зважаючи на те, що на разі переселені села Адамівка, Калантаїв, Кожарки, Рацево є частиною одного утвореного села Рацеве, Вітове відноситься до Рацівської сільської ради, вирішено було опрацювати книги повоєнних років, наявні у Рацівській сільраді. Головна мета даної роботи полягала у визначенні по прізвищах та іменах адресатів даних книг, листів та місцевих жителів.

Одночасно із опрацюванням книг проводилася робота з пошуку документів у архівах завдяки мережі Інтернет. Був налагоджений зв'язок із Міжнародною службою розшуку у німецькому місті Бад-Арользен, архіви документів якого містять інформацію більш ніж про 17,5 млн. осіб. Служба розшуку надала документи, наявні у їх архівах, де міститься інформація по вказаних особах (Додаток 1). При відсутності згадок надсилалися відповідні листи на кожен запит (Додаток 2).

Станом на сьогоднішній день ідентифіковано та передано рідним шість листів, вдалося записати цікаві спогади про остарбайтерів і отримати цінні документи та фото.

Першим ідентифікованим був лист у с. Адамівку від Яременко Домахи до матері Яременко Соломії. Отримала його 17 січня 2020 р., майже через 77 років онука Соломії – Ганна Гунченко (Додаток 3). Вона розповіла, що її тітка працювала на заводі, але на якому саме не уточнила. Домасі Яременко був 21 рік, коли потрапила до Німеччини. До цього двічі переховувалася від набігів поліцаїв, бо її попереджали про це. Але втретє вирішила, що поїде одна зі своєї родини.

Ганна згадує, що після повернення Домаха розповідала, коли радянські війська скидали бомби на німецькі, то розкидали полоненим листівки, які вони збирали, хоч німці і не дозволяли. А в листівках писали, щоб працівники одягали білі хустки на роботу. По цих хустках бачили, що це радянські полонені і тоді не бомбили там [4].

Наступний лист було передано Стусь Валентині 23 січня 2020 р. – невістці Стуся Андрія Степановича (Додаток 4). На жаль, Валентина мало пам'ятає про свого свекра, але разом з донькою Тамарою Потрашковою допомогла зв'язатися із онукою Андрія Степановича Тетяною Гайтаєвою, яка на разі проживає у м. Олександрія. Тетяна Василівна відразу уточнила, що

дід мало розповідав про німецький полон і роботу на Третій рейх. Але розповіла, що в лавах Радянської армії був кулеметником і під час одного з боїв розірвався оєприпаси, від якого його та інших солдатів контузило. Через це він спочатку потрапив до концентраційного табору для поранених радянських солдатів «Шталаг». Андрій Степанович розповідав, що у таборі полонених було більше, ніж сім тисяч. Але умови їх утримання були нестерпними. Були відсутні елементарні засоби особистої гігієни. Коли солдати попросили, щоб їм дозволили хоча б помитися, то всіх вивели на подвір'я і облили із брандспойта холодною водою, через що всі масово хворіли та помирили. Із більш, ніж семи тисяч живими залишилися лише близько семисот осіб.

Потім Андрій Степанович працював у бауера, який, за словами Тетяни Василівни, «був комуністом», тому добре відносився до своїх працівників. Він кожного ранку особисто приносив кожному робітнику тоненький шматочок хліба і сала, щоб полонені мали сили працювати [3].

26 січня копію листа Сердюченко Паші до батька Сердюченко Федора Пилиповича отримала онука Федора Ганна Кагала (Додаток 5). Тітка Ганни Паша розповідала, що працювала спочатку на заводі, але захворіла і її «господарі забрали до себе». Після повернення з полону вийшла заміж на Кіровоградщину, селище Веселе. Народила трьох дітей. Померла близько 2012 року.

Також Ганна Кагала розповіла, що після повернення, коли тітка подавали документи для того, щоб отримати відшкодування у вигляді марок, то зіткнулася з певними труднощам, а саме – її присутність у Німеччині мали підтвердити мінімум дві особи, які працювали разом із нею [5].

Не виключено, що однією із таких жінок була жителька с. Вершаці Іващенко Рая. На це вказують штампи на їх листах. Відповідно, працювали вони разом.

29 січня Білоус Ілля отримав копію листа, адресованого його матері Кравець Домасі від Постригань Марії (Додаток 6).

9 лютого черговий непрочитаний лист отримали Крутько Василь з дружиною Крутько Наталією (Додаток 7). Його Крутько Настя, мати Василя, написала до рідної сестри Крутько Наташі. Наталія відразу згадує, що свекруха завжди її застерігала: «Наташо, не ходи з мокрою головою!» Розповідала, щоб не йти на роботу в Німеччині, мила голову і стояла на протязі, щоб захворіти.

Працювала спочатку у бауера, тоді була переведена на завод. Згадувала, що коли працювала на заводі, то один із майстрів зміни добре відносився до остарбайтерів і коли не було роботи, то дозволяв відпочити в комірчині [6].

Також у лютому лист Чумак Тосі до брата Мотренко Микити отримали онуки адресантки.

Робота над іншими листами триває. Після ідентифікації вони також будуть передані родичам адресатів чи адресантів.

Kategorie III. Form. II (Alle Formulare sind in deutscher Ausführung einzusetzen)

Gemeinde: Augsburg, Landkreis Augsburg, Friedberg, Wertingen, Schwabmünchen
 Landeshohe Behörde: Arbeitsamt Augsburg

List of political, social security and labour employment office records. Attach original (or true copy) of all documents.
 Zusammenstellung von Namensangaben aus Akten der Sozialversicherungs- und Arbeitsämter oder höherer Nationalorgane (Originalakten oder beglaubigte Kopien (auch Fotokopien) aller Dokumente sind beizufügen (in deutscher Ausführung)).

Nationalität: Russland (Für jede Nationalität ist ein besonderes Vorblatt zu verwenden)

Name	Christian name	Date of Birth, Place	Sex	Type of Documents	Date of certifi- cate	By whom prepared?	Locality of original records
Familienname	Vorname	Geburtsdatum und -ort	Geschlecht	Art der Urkunde	Datum der Ausstellung	von wem angefertigt (Ausweise, Akten, Anzeigenschein, Arbeitskarte, Dienst- oder Berufsausweis)	Aufbewahrungsort der Originalakten
1	2	3	4	5	6	7	8
Andrejew	Iwan	25.9.79	m	Arb.-karte	24.6.44	Arbeitsamt Augsburg	
Schawrakowa	Maria	9.6.22	w		26.5.44		
Rindkina	Agrigina	2.8.97	w		9.8.44		
Rudakowa	Anna	1.9.14	w		29.10.43		
Rudakowa	Vera	1.8.22	w		25.5.44		
Lukina	Alexandra	24.11.23	w		24.11.43		
Lobanowa	Tatjana	12.7.22	w		12.7.44		
Jewdokimowa	Maria	29.10.20	w		29.10.43		
Anpielokowa	Maria	24.1.22	w		29.10.43		
Anpielogowa	Maria	19.8.22	w		29.10.43		
Anpielokowa	Marusja	2.2.18	w		29.10.43		
Basowa	Maria	15.7.42	w		15.7.42		
Anpielokowa	Ljuda	30.6.42	w		9.10.44		
Anpielogowa	Klaudia	23.11.23	w		9.10.44		
Anpielogowa	Klaudia	20.4.24	w		29.10.43		
Anpielogowa	Anna	19.11.26	w		29.10.43		
Anpielogowa	Alexandra	19.11.27	w		29.10.43		
Trokal	Nastja	1919	w		6.12.43		

Augsburg den 17. August 1946

17. Aug. 1946

Augsburg / Schwaben
 Betriebskrankenkasse der Christian Bierig u. Co., Seilwerk Mühlbach u. Fichtelbach, Augsburg

Ab. Russland 7.4.

1561

Vechmitschkina	Hina	17.5.24	w	7.11.1942	Christian Bierig u. Co., Seilwerk Mühlbach u. Fichtelbach, Augsburg
Vechintschwita	Ek.	15.4.22	w	18.12.42	
Vechiskowa	Mfrosina	6.7.06	w	7.11.42	
Vechusak	Pecosiia	7.7.22	w	31.10.42	
Vechusak	Maria	7.7.24	w	31.10.42	
Vurtschik	Anna	9.8.24	w	18.12.42	
Vasilien	Anisja	- - 90	w	8.9.44	
Vilitschka	Antonina	25.11.24	w	7.11.42	
Vilitschko	Saina	15.4.27	w	2.9.43	
Vischnewka	Soda	17.5.26	w	8.9.44	
Volochena	Selja	10.12.24	w	18.12.42	

Augsburg 25.5.1947

Betriebskrankenkasse der Christian Bierig u. Co., Seilwerk Mühlbach u. Fichtelbach, Augsburg

Iserlohn - Stadtkreis ITS 201

Sterbeurkunde R. u. Gruppen B G2 51

(Standesamt: Iserlohn - - - - - Nr. 236/1944)

Arbeitgeberin Uljana Peroschenko - - - - -

glaubenslos - - - - -

wohnhaft in Iserlohn, Lager Dröschederfeld - - - - -

ist am 28. März 1944 - - - - - um 12 - Uhr - 45 - Minuten

in Iserlohn, im Gemeinschaftslager Dröschederfeld - - - - - verstorben.

Die Verstorbene war geboren am im Jahre 1922 - - - - -

in Wilowo Kiriwohrad - - - - -

Die Verstorbene war - nicht - verheiratet - - - - -

Iserlohn , den 3. April 194 6

Der Standesbeamte:
Wagmann

Wichthofen-Versch. Stand. Iserlohn Nr. 100, XVII

1	2	3	4	5	6	7	8
Lfd. Nr.	Familiennamen Vornamen	Geb.Dat.und Geb.Ort	G. m. w.	Art der Urkunde	Daten d.Ausstellung d. Urkunden	von wem ausgest. bzw. gef.	Aufbewahrg. Ort d. Originalurkunden
		Nationalität: <u>Russland</u>		1-81			4
1	<u>Abarin</u> Dimitrow	26.10.1921 Nischi	m	rol.Akt (Aufenth.-Arbeitsbewillig.Paßverläng.Sichtvermerke und Strafen)	verschieden	Polisei- direkt. Augsburg	Polisei- tion Augs- burg
2	<u>Abasina</u> Kraszkowya	1913 Dorf Raswette	w	"	"	"	"
3	<u>Abramenko</u> Nikolaj	19.12.1925 Eretaidowka	m	"	"	"	"
4	<u>Abraschin</u> Ilja	19.7.1869 Shisira Krs.Orel	m	"	"	"	"
5	<u>Abframenko</u> Olga	27.5.1912 Trunowka	w	"	"	"	"
6	<u>Adamschak</u> Michael	10.7.1920 Tschespejowka	m	"	"	"	"
7	<u>Afenia</u> Gregor	27.10.1927 Uschenko	m	"	"	"	"
8	<u>Agafonowa</u> Nadja	25.7.1919 Orel	w	"	"	"	"
9	<u>Agejenko</u> Teodor	10.5.1910 Hudorepin	m	"	"	"	"
10	<u>Akulinit- schewa</u>	Agafia 12.10.1890 Waskowo (Orlowskoi)	w	"	"	"	"
11	<u>Akulinit- schew</u>	Fedor 9.4.1892 Chatetowo (Orlowskoje	m	"	"	"	"
12	<u>Akulinit- schew</u>	Michael 8.8.1934 Hatetowa (Orlowskoi	m	"	"	"	"
13	<u>Akulinit- schew</u>	Michael 14.10.1930 Chatetowo	m	"	"	"	"
14	<u>Akulow</u> Efim	25.12.1901 Starisi	m	"	"	"	"
15	<u>Akulow</u> Iwan	15.12.1933 Starisi	m	"	"	"	"
16	<u>Akulow</u> Lenit	23.1931 Starisi	m	"	"	"	"
17	<u>Akulowa</u> Maria	27.10.1937 Starisi	w	"	"	"	"
18	<u>Alechno</u> Olga	1929 Nitrotowka	w	"	"	"	"
19	<u>Alexejew</u> Andraj	30.7.1917 Stejnieschow	m	"	"	"	"
20	<u>Alexejew</u> Iwan	16.1.20 Iwachino	m	"	"	"	"

Уважаемые!
 Прошу дать подтверждение
 что я был зафран в Германию
 с 1942 по 1945 год
 Находясь:
 г. Узен
 Мюнхенская обл
 электроаудиоформовая
 станция
 хозяин станции
 Ганс Митермаер
 Мои данные:
 Головки Григорий Иванович
 1925 года рождения
 23 февраля.
 В гетто и подполье
 19.02.95г. Есафед

Додаток 2

Лист про відсутність документів на заявлену особу

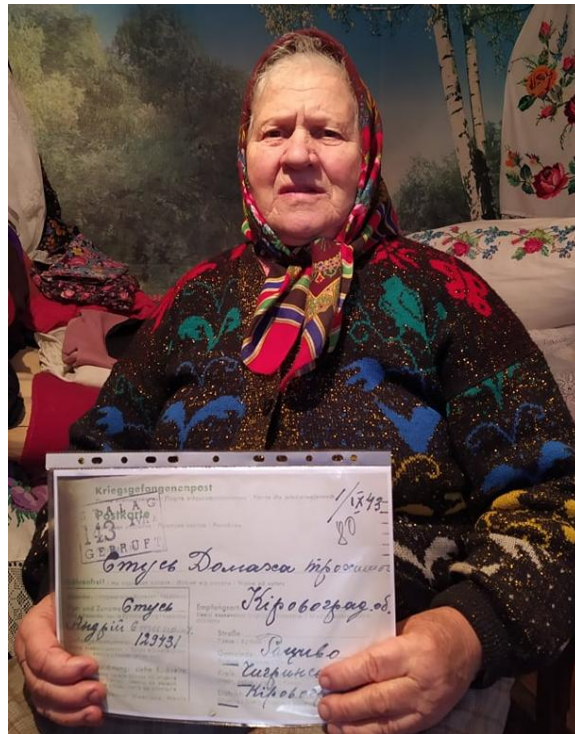
Додаток 3

Гунченко Ганна отримує лист тітки Яременко Домахи

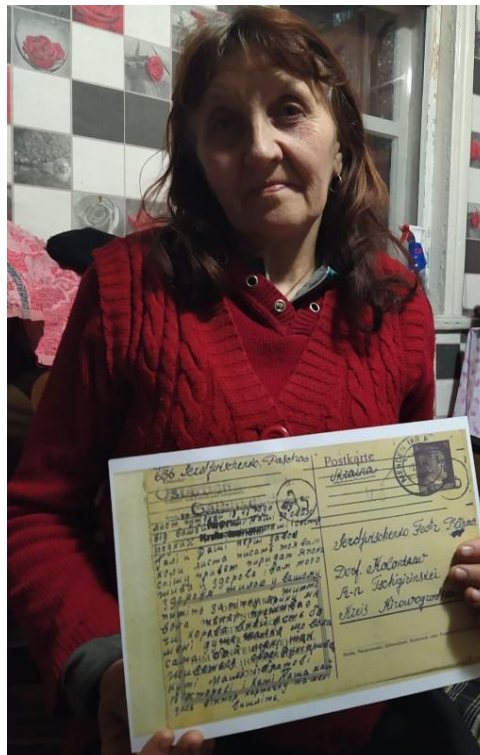
Додаток 4

Стусь Валентина отримує лист свого свекра Стуся Андрія

Додаток 5

Ганна Кагала отримує лист, написаний до її діда Сердюченко Федора

Додаток 6

*Білоус Ілля отримує лист,
адресований його матері Кравець Домасі*

Додаток 7

*Крутько Василь з дружиною Крутько Наталією
отримує лист, написаний його матір'ю Крутько Анастасією*

Прохач Надія,
*викладачка Чигиринського технікуму
Уманського національного університету садівництва,
вчителька Чигиринського закладу загальної
середньої освіти I–III ступенів № 1,
Чигиринської міської ради Черкаської області, краєзнавець*

ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ СЕЛА МЕЛЬНИКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

5 серпня 1943 р. село Мельники було окуповане німецькими військами. В ході війни понад 300 чоловік було розстріляно, 200 осіб загинули на фронті та близько 240 ви везено на каторгу [6]. Страшним спомином для нашого народу стало примусове вивезення українців до країн Третього Рейху. Фундаментом пам'яті про цю трагічну сторінку нашого минулого є саме локальна історія. Вивчення теми мельничанських остарбайтерів (примусових робітників) полегшив факт виявлення листів з Німеччини, що були знайдені у Державному архіві Черкаської області.

Основна частина покоління остарбайтерів вже покинула цей світ, навіки забравши з собою спогади про ті жахливі часи. На сьогодні їх нащадки неповно та дуже поверхнево володіють такою інформацією, та все ж вони залишаються важливим джерелознавчим аспектом дослідження теми примусової праці.

Серед віднайдених листів у село Мельники було адресовано 13 листів, що в даному випадку є найбільшою кількістю порівняно з іншими селами Чигиринського району. Неабияку титанічну працю з їх ідентифікації провела молодша наукова співробітниця НІКЗ «Чигирин» Віта Володимирівна Макарюк, робота якої вражає своєю цілковитою самовіддачею та проникливістю.

Маючи мельничанське коріння, неможливо було залишатись осторонь цих важливих пошуків. Мені особисто вдалося ідентифікувати та вручити 2 неперостих листи, записати розповіді дітей та внуків мельничанських остарбайтерів, зібрати фотоматеріали та виявити ще кількох примусово вивезених односельчан. Усна історія була і є важливим джерелом інформації, що свого часу навмисне замовчувалась та не була дослідженою, як належить.

Один з листів писав Зубенко Іван Ничипорович з м. Бреслан 27 вересня 1942 р. до матері Зубенко Тетяни. Їхня родина проживала на хуторі Буда. Рядки таких листів навіть вже через 77 років читати досить важко психологічно, можна лише на частину відсотка уявити, що вдалося пережити родинам, яких насильно розлучили. Головною тезою даного листа є прохання написати відповідь. Очевидно, тяжко було матері читати ці рядки: «... Мамаша, я за вами дуже скупив, хоч би на одно око побачиться, то наче б і побалакав...». Як і в багатьох інших листах від чоловіків, фіксуємо також прохання вислати тютюну. Лист було доставлено на хутір Буда, де сьогодні проживає дочка автора Перевізник Ольга Іванівна, 1947 р.н. Під час розмови з нею вдалося дізнатися, що батько працював у Німеччині на заводі. Після повернення з Німеччини одружився, завів сім'ю. От тільки деталей про

ті часи не розповідав, замовчував, не хотів згадувати, та й певні родинні труднощі не сприяли щільній комунікації між її членами [3]. Ольга Іванівна зі сльозами на очах взяла в тремтячі руки листа та надала фото свого батька.

Випадково у гостях Ольги Іванівни перебувала її кума Проценко Варвара, якій ця тема була так само не байдужа. Її мати Чиж (дівоче прізвище Швед) Марія Свиридівна, 1922 р.н. також свого часу носила робу з принизливою нашивкою «OST» [8]. Розповідь Варвари Андріївни неабияк зачіпає емоційністю та наповненістю. Спочатку її мати працювала в однієї австрійки, що мала чимале господарство. Ставлення до українки було вкрай негативним, принизливим, мати часто недоїдала. Коли варився казан з картоплею для годівлі свиней, то Марія могла вкрати картоплину та хоч якось втамувати голод. Якось Чиж Марія повинна була з'явитись до тамтешньої сільської управи, а одягу, окрім роби з нашивкою, не мала. Австрійка, маючи трьох дочок, поскупилася хоч на яке-небудь плаття для невільниці. Та невдовзі Марії Швед пощастило перейти до австрійки, де треба було порати корів та свиней. Саме родина Бургшталлер стала для неї, немов рідною. Як підтвердження, Варвара Андріївна поспіхом принесла лист від Сєпа Бургшталлера – сина господарів-бауєрів, датований 2001 роком. Дійсно, перечитуючи ці рядки, пересвідчуємося, що Марію хазяї дуже любили: «...Мы часто говорим о тогдашнем времени, о Марии – Вашей матери, бабушке. У нас от неё хорошие воспоминания. Она была такая прилежная и порядочная. Как мы сочувствуем, что Мария потеряла зрение...». За словами Варвари Андріївни, мати майже втратила зір під час бомбардування авіацією союзників. Як відомо, внаслідок цих воєнних дій загальна смертність оstarбайтерів зросла в рази [10]. І тут родина Бургшталлерів не залишила Марію в біді. Одразу ж її доправили в госпіталь та тривалий час робили все, щоб вона одужала. Для цього хазяйка рубала своїх гусей, качок на гостинці лікарям та часто провідувала її. Після видужання Марія Швед, незважаючи на вмовляння своїх господарів, все ж повернулася у Мельники. З австрійцями, як бачимо, довго підтримувався зв'язок : «...Письмо 56 лет после разлуки – вот это не обыкновенное дело...». Родина Бургшталлерів часто намагалась фінансово допомагати сім'ї Марії, висилаючи доларові купюри разом з листами, які, на жаль, так і не діставались пункту призначення.

Молодшій сестрі Марії – Мотрі не так пощастило. Вона теж важко працювала неподалік та якось застудила ноги, важко захворіла. У госпіталі їй зробили операцію, після якої вона не вижила. Матері про загибель дочки повідомила після повернення її подруга Луцкевич Катерина, оскільки вони працювали в одного бауєра [5]. У випадку відсутності листа від Марії Швед для підтвердження та перевірки даної інформації був зроблений запит до архіву Арользена (Німеччина), звідки отримано відповідь щодо Чиж (Швед) Марії з супутніми документами (див. Додатки), яка підтверджує дану інформацію. Варто зазначити, що в запиті до архіву Арользена та заяві до організації «Меморіал» Марія Свиридівна помилково вказує прізвище хазяїв – Пуштале, яке лише співзвучно вимовляється з оригінальним – Бургшталлер.

Наступний лист адресований в село Мельники на ім'я Головка Івана. Цей лист став першою (!) звісткою про рідного дядька для Гончара Михайла, який його і отримав. Лист написано 25.02.1943 р. з м. Фельдмарк Головком Андрієм

до свого батька Головка Івана. Звертається Андрій і до сестри Марусі – матері Гончара Михайла Івановича. Після вивезення до Німеччини про Андрія сім'я нічого не знала, не було ніяких вістей. У листі згадується, що і він також не отримував відповіді: «...Тату, я од вас чогось не получаю одкриток.. може чогось сердитесь на мене. Я б, тату, описав би все, та нема одкриток». Тут же дізнаємось, що існують проблеми з харчуванням: «...на харчі... нам не очін, ну можна жить...». Оплата праці дорівнювала 9 маркам. Якщо дійсно їх Андрій Головка отримував на руки без всіх відрахувань на їжу, взуття та інші податки, то така сума заробітної плати вважалась вище середньої (1–5 райхсмарок), що було великою рідкістю [9]. Крім бажання отримати звістку про «усю мельничанську жизнь», фіксуємо наступне прохання, типово властиве авторам-чоловікам: «...Тату, якщо можна, вишліть табаку мені хоч. Я вас не забуду пока і здохну...». На жаль, цей лист родина не отримала вчасно. Після від'їзду до Німеччини слід Андрія зникає. Та в пам'яті він залишився на все життя. Коли в сестри Марії народжується внук, його також називають Андрієм. Для Михайла Гончара цей лист став ще однією сімейною цінністю, які вони дбайливо бережуть. Батька Михайла Івановича, 1930 р.н. теж могли б вивезти окупанти на каторжні роботи, але оскільки той був невисокого зросту, мати його переодягла у спідницю та переховувала в очеретах. Діда Гончара Михайла – Головка Івана, якому і було адресовано листа, не забрали до Німеччини лише тому, що той був без ноги [2].

Дружина отримувача листа Надія Василівна також пригадує моменти німецької окупації в с. Медведівка, звідки вона родом: «Як розповідала моя баба, спочатку німці запрошували їхати на роботу до Німеччини, але нацистська пропаганда не мотивувала наших людей. Тому окупанти почали застосовувати радикальні методи. Робили облави, хапали молодих, здорових людей та замикали в сараї. Назбиравши потрібну кількість юнаків та дівчат, їх грузили в машини та везли на Олександрівку, де певний час ті перебували в бараках оббитих дошками, а вже потім їх товарними вагонами доправляли у Німеччину. Так, у такому бараці опинилась і моя мати. Та баба не дозволила цього. У нашій хаті німці топили щільники на мед, а вона кмітлива виявилась: накладе каструлю тих щільників «кабанчиком», а вони й падають – та в попіл. Вона скаже, що то вже негодящі, а собі потім нишком їх перетопить, та й має мед. Так вона назбирала того меду, сала взяла та й пішла на Олександрівку. А там вже біля того бараку підкупила поліцая та й забрала дочку додому. Потім довго її переховувала в сараї».

У розмові при зустрічі дізнаємось недавні цікаві життєві події цієї родини. Дружина Михайла Івановича Надія була приємно вражена, коли дізналась, що у Франції та Канаді має родичів, які нещодавно самі відшукали її. Дядько Надії Василівни Іван Руденко на початок Другої світової війни служив на кордоні офіцером повітряних військ. Одразу після повітряної атаки німців треба було дати відсіч, та, як виявилось, радянські літаки були не заправлені, або ж взагалі у баках була вода (!). За таких умов всі військові одразу потрапляють у полон до Німеччини. Після звільнення повертатись до Радянського Союзу для військового було ще гірше за смерть. Та й за цей час в Івана склалися відносини з німкенею, він готувався стати батьком. Через

деякий час Іван Руденко емігрував до Канади з перспективою облаштування житла та перевезення туди ж і молодої дружини з дитиною. Та на цьому життєві дороги молодого подружжя розходяться назавжди. В Івана у Канаді формується своя нова родина, а перша дружина переїжджає до Франції. Та саме їх нащадки зробили титанічну роботу з дослідження свого родового дерева, яке сягає своїми вітами і у Мельники. Ціла папка, як доказ вище сказаному, з якісним описом родоводу, сімейні фото, листи дуже вражають навіть досвіченого збирача польових матеріалів. Показово, що сім'я Гончара Михайла кожного року приймає у себе на гостину французьких родичів, знайомить їх з українським побутом, традиціями, історією та культурою. В свою чергу родина із Франції після кожного візиту створює власний сімейний репортаж, починаючи із посадки в літак та закінчуючи описом інгредієнтів українського борщу на гостинах [1].

Згідно зі списками сільської ради села Мельники, з хутора Буда примусово було вивезено 152 мешканці. Напередодні дня Святої Трійці німці зігнали всіх хуторян до колгоспного двору та дали команду розділитися на дві групи: здорові – направо, хворі – наліво. Здорових чоловіків, жінок та дітей відправили машинами до Кам'янки, а далі на примусові роботи до країн Третього Рейху. Решта хуторян навіть не підозрювали, як обернеться їх подальша доля. 18 червня 1943 року німці безпощадно розстріляли 83 мешканці хутора Буда [7].

Опитавши низку респондентів, дізнаємось ще одну історію будянської остарбайтерки. Поцява Ольга, 1962 р.н. згадує про долю своєї матері Макарюк Анни Карпівни, 1926 р.н.: «...Про ті часи мати не дуже хотіла розповідати, уникала цієї теми. 1943 року німці зігнали людей на хуторі Буда. Молодих відокремили в один бік, а старих – в інший. У групі молодих опинилась і моя мати. Біля неї стояла її ровесниця з хлібиною, що виглядала дуже кволою. Коли дійшов і до неї час, то дуже просилася на протилежний бік – до старих. Німець-поліцай, що відбирав людей, штовхнув бідну дівчину до старих. Хлібина, яку вона тримала, покотилася, і моя мати її підняла. Далі відібраних людей повезли машинами в Кам'янку, звідти на Олександрівку, а далі потягом до Німеччини. Там їй довелося працювати в м. Зальцбург. Робота була пов'язана з миттям посуду в їдальні при заводі. Рани на руках не встигали гоїтись, адже хазяїн наказував сипати у воду для миття надмірну кількість соди, яка і роз'їдала руки. Оскільки, мати все ж старанно виконувала свою роботу, її помітила полячка та з часом забрала до себе робітницею на кухню». Вже там Анні Карпівні було набагато краще – вона готувала їсти, нічим господарка не обділяла та добре ставилась. Після звільнення територій від німецьких загарбників вона повернулася, хоча полячка дуже прив'язалась до неї і просила залишитись. Звідти листів Анна Макарюк не писала.

Так, в ході дослідження при відсутності листів, завдячуючи небайдужим, вдалося встановити ще чотири імені мельничанських остарбайтерів: Швед (Чиж) Марія, Швед Мотря, Луцкевич Катерина, Макарюк Анна. При виявленні нової інформації, вивчення теми примусової праці буде продовжене.

1. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Гончар Н. В., 1954 р.н., уродженки с. Медведівка.
2. МПДА. – Записано від Гончара М. І., 1951 р.н., уродженця с. Мельники.
3. МПДА. – Записано від Перевізник О. І., 1947 р.н., уродженки с. Мельники, хутір Буда.
4. МПДА. – Записано від Поцяви О. І., 1962 р.н., уродженки с. Мельники хутір Буда.
5. МПДА. – Записано від Проценко В. А., 1947 р.н., уродженки с. Мельники, хутір Буда.
6. Мельники Чигиринський район [Електронний ресурс].– Режим доступу до ресурсу:[https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_\(%D0%A7%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_(%D0%A7%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)).
7. Нікітенко Л. Розстріляний хутір [Електронний ресурс].– Режим доступу до ресурсу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/937/196/34101/>.
8. Остарбайтери (дайджест) – Щоб пам'ятати: історія України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://memorial.4uth.gov.ua/the-great-patriotic-war-1939-1945/ostarbajteri>.
9. Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: Боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників [Електронний ресурс].– Режим доступу до ресурсу: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/6/12.pdf&ved=2ahUKEwiEur-DuNTToAhUvAxAIHYWMBCoQFjAGegQIBRAM&usg=AOvVaw2vAEIQeSl_ZeGn2vIs5m_Y.
10. Українські примусові робітники в Німеччині («остарбайтери»). [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ost-arbeiters>.

ДОДАТКИ

Світлина 1
**Перевізник Ольга отримує листа від свого батька
 Зубенка Івана Ничипоровича**

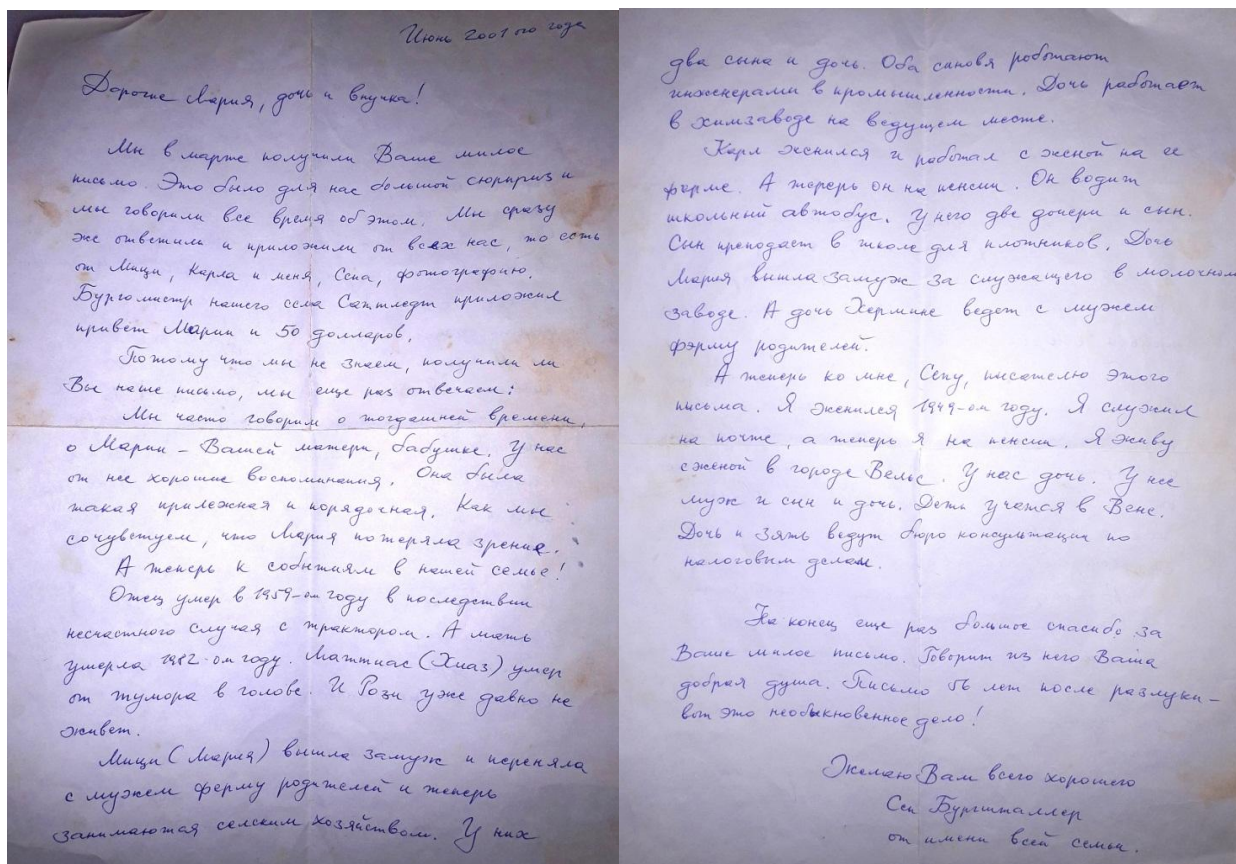
Світлина 2
Зубенко Іван Ничипорович з дружиною

Світлина 3
Зубенко Іван Ничипорович. Світлина 2000-х рр.

Світлина 4
Чиж (Швед) Марія Свиридівна 1922 р.н. (зліва)
з подругою, 1945 р.

Світлина 5
Лист від родини Бургштальер до Марії Чиж, 2001 р.

338495

125319 г. Москва, а/ящик № 2 Мемориал

программа "Остарбайтер"

Чиж Мария Свиридовна, 1922г. 9 октября
уроженка и жительница хутора Буда,
село Мельники, Чигиринского района,
Черкасской области, УССР

ЗАЯВЛЕНИЕ

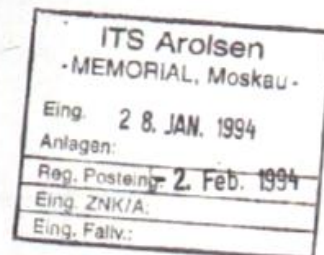
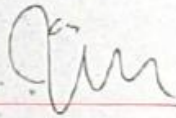
18 июня 1943 года меня Чиж/ тогда под фамилией ШВЕД" Марию Свиридов-
ну насильно угнали из хутора Буда в Германию.
Попала я в Австрию в город Вейс Саглет. Работала у хозяйки Пущале
до июня 1945 года.

Моя труд не оплачивался и не учитывался.

Прошу общество Мемориал оказать мне содействие в
получении денежной компенсации за работу в Австрии с 1943-1945г.

22.08.1990г.

Чиж М.С.

Copy of 6.3.3.2 / 129791529
in conformity with ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Correspondence file

Світлина 6
Заява від Марії Чижа до організації «Меморіал»
щодо виплати грошових компенсацій колишнім остарбайтерам, 1990 р.

A n t r a g

an: Internationaler Suchdienst
Große Allee 5 - 9
34444 Arolsen
Bundesrepublik Deutschland

- bitte in Druckschrift oder mit Schreibmaschine ausfüllen
- für jede Person einen separaten Antrag stellen

1. Zweck des Antrages (Zutreffendes ankreuzen)

Suchantrag Bestätigung von Haft/Beschäftigung/Aufenthalt

2. Angaben über die Person, die gesucht wird oder für die eine Bestätigung gewünscht wird

Name Tschisch

Vornamen Maria Swiridowna Mädchennamen Schwed

Eventuelle Tarnnamen .....

Geburtsdatum 8. 10. 1924 Geburtsort/Kreis Einzelgehöft Budy, Dorf Melniki

Geschlecht W Religion .....

Staatsangehörigkeit Tschigirinski, Tschernassy

Familienstand während des Krieges (bitte unterstreichen)

ledig   verheiratet   verwitwet   geschieden

Name und Vorname des Vaters .....

Vorname und Mädchennamen der Mutter .....

Name des Ehegatten ..... Jahr der Eheschließung .....

Letztbekannte Anschrift (vor der Inhaftierung)

A 149.5 Ort/Kreis Geburtsort Straße .....

Mai 1993

Світлина 7
Копія першої сторінки запиту
від Чиж Марії в архів м. Арользен (Німеччина), 1990 р.

Letzte Nachricht: Ort? ..... Wann? .....

3. Angaben über Inhaftierung während des Krieges

von/bis	Haftort	Häftlingsnummer
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

4. Angaben über Beschäftigung während des Krieges

von/bis	tätig als	Arbeitgeber	Beschäftigungsort/Kreis
18.06.1943	Arbeiterin	Besitzerin	Stadt Weip Sagler
06.1945	.....	Mischsektale	Österreich
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

5. Angaben über den Aufenthalt in der ersten Nachkriegszeit in Deutschland

.....
.....

6. Adresse des Antragstellers

258244 Melniki
Tschigirinski r-n
Tscher Kaskaja obo.
Ukraine

22.08.1990

Datum

1 — 1
Unterschrift des Antragstellers
(bitte nicht vergessen)

7. Wichtig, wenn Antragsteller und Person unter Punkt 2 nicht identisch sind!

Verwandtschaftsgrad .....

M. As. 27. JAN. 1994

000005

Frau
Tschisch Maria Swiridowna
258244 Melniki

Ukraine

Arolsen, den 20. September 1994
Gee

Наш знак
(просим указывать)
Unser Zeichen
(bitte angeben)
T/D- 3 012 754

Ваш знак
Ihr Zeichen

Ваше письмо, полученное
Ihr Schreiben, eingegangen am

--

Относительно: Ваш запрос.
Betrifft: Ihre Anfrage (Kopie) über Memorial, Moskau

Уважаемый/ая заявитель/ница!
Sehr geehrte(r) Antragsteller(in)!

Ссылаясь на ваше вышеупомянутое письмо, сообщаем Вам, что на основании Ваших данных мы провели сокращенную проверку имеющегося в нашем распоряжении документального материала.

Если у нас появится возможность дать Вам более полные доказательства о времени работы / заключения / пребывания, мы в свое время после завершения обработки накопившихся у нас запросов в соответствии с мандатом без напоминания возобновим обработку Вашего запроса.

Из документов Международной Службы Розыска мы сейчас смогли получить следующие информации:

Wir nehmen Bezug auf das oben angeführte Schreiben und teilen Ihnen mit, daß wir aufgrund Ihrer Angaben eine Kurzüberprüfung des uns zur Verfügung stehenden Dokumentenmaterials durchgeführt haben.

Sofern es uns möglich sein sollte, Ihnen vollständigere Nachweise für die Beschäftigungs-/ Inhaftierungs-/ Aufenthaltszeiten zu geben, werden wir mandatsgemäß zu gegebener Zeit nach Abbau des Staus unaufgefordert eine neue Bearbeitung aufnehmen.

Den Unterlagen des Internationalen Suchdienstes konnten jetzt die nachstehenden Informationen entnommen werden:

A-198.2
Okt. 93

Гроссе Аллее 5-9, 34444 Арользен, Германия, тел. (0 56 91) 60 37, телегр. ИТС Арользен

Copy of 6.3.3.2 / 129791532
in conformity with ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Correspondence file

Світлина 9
Копія першої сторінки відповіді з архіву м. Арользен (Німеччина)
на запит від Чиж Марії, 1994 р.

- 2 -

SCHWED -/-
geb. am: Maria -/-
Staatsangehörigkeit: 8.10.1922 in Mechniky -/-
Familienstand: ledig -/-

Versicherungs-/Beschäftigungs-/Aufenthaltszeiten

von einem nicht genannten Zeitpunkt bis 23. Mai 1945
versichert bei: Landwirtschaftliche Krankenkasse Linz,
Arbeitgeber nicht angeführt -/-

Keine weiteren Angaben.

Mit freundlichen Grüßen
Im Auftrag

B. Brand
für die Archive

000006

Copy of 6.3.3.2 / 129791532
in conformity with ITS Digital Archive, Arolsen Archives
Correspondence file

Світлина 10
Копія другої сторінки відповіді з архіву м. Арользен (Німеччина)
на запит від Чиж Марії, 1994 р.

242.)			ITS 033		
Schpola	Anna	1924	Borawans	507 106	26.45
Schraufs	Michael	1.5.24	R.	495 004	52.44
Schwezel	Gritzko	20.10.25	Semenoka	492 007	65.45 l
Schtschegolowa	Tamara	25.12.22	R.	132 021	22.44 l
Schtschewkan	Nadia	1.2.18	Dumajew	502 019	19.12.44 v
Schtscheka	Anna	5.2.20	Jerkawci	503 029	27.5.45 l
Schtscherbina	Timofey	3.5.08	R.	499 021	29.10.45
Schtschuka	Ludmilla	1925	R.	499 112	31.5.45 l
Schubina	Soja	1926	Wisz	194 064	25.6.45
Schubschizki	Gleb	16.22	Uhr.	503 047	22.4.50 l
Schulga	Jwan	25.12.27	R.	498 034	12.6.42 l
Schulhke	"	10.7.25	Wahmied	495 022	27.11.42 l
Schumelo	Olvich	10.9.20	R.	426 075	31.5.45
Schuwarske	Pmelia	18.2.27	R.	429 067	22.11.42
Schuwarski	Adolf	29.3.23	Rüdenscharku	492 033	26.5.45
Schuwarsko	Halyna	1924	Rebmeo	507 004	14.5.45
Schusma	Olga	9.6.21	Orwinim	132 069	21.5.45 l
Schut	Warka	4.8.26	R.	507 021	2.5.45 l
Schützenko	Feodor	10.6.24	Kramatschka Uhr	496 025	12.5.45 l
<u>Schwed</u>	Anton	8.2.04	Mochmky	515 012	25.5.45 v
"	Dania	12.1.25	"	515 029	12.11.43 l
"	Ewdoxia	1925	R.	515 022	25.5.45
"	Edowa	12.7.03	R.	515 019	25.5.45
"	Jwan	22.2.22	R.	515 066	24.11.44
"	Katharina	1929	Meliskoy	515 019	25.5.45 l
"	<u>Maria</u>	29.7.04	Woltschikowa	506 022	29.5.45
"	"	2.10.22	Mochmky	515 022	23.5.45 l
"	Stefan	15.12.07	Ruschetschua	506 177	29.5.45
Schwentschulz	Wasil	24.12.26	Kramatschka Uhr	495 020	4.8.45 l

Copy of 2.1.6.1 / 71167364
in conformity with ITS Digital Archive, Arolsen Archives
List of names of former foreign workers, drawn up on the basis of a file of the Landwirtschaftskrankenkasse L.NZ

Світлина 11
Копія сторінки каталогу з переліком остарбайтерів,
серед яких Марія Швед (Чиж).
Архів м. Арользен (Німеччина)

Світлина 12
Гончар Михайло отримує листа від свого дядька –
Головка Андрія

Світлина 13
Головко Іван (перший зліва) – батько остарбайтера –
Головка Андрія, світлина 1960-х рр.

ГОРЕНИЧ Оксана,
екскурсовод відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК «ЧОРНІ МІТИ» НА РОДИННИХ МАПАХ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ

Все далі від нас стоять події Другої Світової війни, та й до цього часу залишилось вичерпно не з'ясованим питання, де поховані українські солдати, що пропали безвісти. І через 75 років неможливо встановити не лише персональний, а й кількісний склад людських, військових втрат, яких зазнав Радянський Союз і зокрема Україна, що була величезним резервуаром військової сили.

На сьогодні більшість країн світу, які брали участь у війні, підраховали свої втрати, знають практично кожного загиблого солдата та місце його поховання. І лише держави, які входили до складу СРСР, дотепер не можуть назвати остаточної цифри втрат у цій війні. Україна, на жаль, не є винятком. За ще радянськими нормативами, 2020 р. мав завершитись термін зберігання у військоматах України документів на загиблих. Протягом 75 років діяв Наказ Міністерства оборони СРСР, згідно з яким документи війни – «похоронки» мали тримати під грифом «таємно». І хоча Радянський Союз вже припинив своє існування, а гриф таємності зняли 1989 р., укладаючи Книги Пам'яті, військовики не поспішають розлучатися із своїми секретами [14, с. 93]. Ще 22 червня 2006 р. міністр оборони України А. Гриценко ухвалив рішення № 6460/з щодо передачі на довічне державне зберігання повідомлень про загибель воїнів у Другій світовій війні. Та дане розпорядження не у всіх областях України увійшло в силу. Надалі Президент України В. Янукович теж обіцяв, що пошуки загиблих перестануть бути просто справою ентузіастів – їх підтримуватимуть на державному рівні, але поки що ті, хто не знайшов своїх рідних, вшановують пам'ять безіменних солдатів, чи їх братських могил в Україні 28 тисяч [18, с. 93].

За даними наукового історико-меморіального видання «Книга Пам'яті» тільки в Чигиринському районі на війні загинуло 6149 чоловік, з яких 5462 пропали безвісти, тобто на сьогодні з'ясована доля лише 687 осіб. 190 жителів села Суботова на фронтах пропали безвісти [4, с. 433–862].

Майже в кожного українця є родичі, які безслідно, як вважалось, зникли в часи війни. Хтось із різних причин лише тепер поцікавився долею рідної людини, що зникла безвісти. Якись розпорошені відомості про них ще й зараз зберігаються в родинах. До категорії безвісти зниклих солдатів відносяться і мої двоюрідні діди – Нескреба Андрій Варивонович, 1911 р.н., та Нескреба Іван Варивонович, 1916 р.н.

Ця стаття присвячена меншому братові моєї бабусі – Кириченко Параски Варивонівни, 1925 р.н. З її слів, у 1943 р. Іван пропав безвісти, на нього приходила похоронка, яку десь «загнали» діти. З фронту додому приходив тільки один лист польової пошти, складений трикутником [13]. Інформацію про те, що Нескреба Іван Варивонович зник безвісти підтверджує запис у «Книзі Пам'яті» [4, с. 690].

На єдиному фото, яке невідомо за яких обставин потрапило до бабусі і зберігалось в її оселі, Іван зображений у військовій формі льотчика. Це підтверджують петлиці на гімнастерці, які означали рід військ. Авіації, як окремому роду військ, були присвоєні блакитні петлиці з чорним кантом, і хоча фото чорно-біле, та все ж контраст кольорів добре видно. Петличні знаки розрізнення використовувались у радянській армії практично без змін із 1924 до 1943 рр. і мали означати персональні військові звання, встановлені Постановою СРСР від 22.09.1935 р. Нашивки на дідових петлицях є відсутніми, і ймовірно він міг належати до рядового складу або ж на ньому одягнена повсякденна чи польова форма [7]. Однак кашкет на голові командного та керівного складу зразка 1937 р., на якому кокарда обрамлена вінком та на тулії шита золоченою ниткою емблема ВПС – крила і зірка [21].

Зацікавитись з'ясуванням долі Нескреби Івана Варивоновича авторку спонукала почута інформація про російський пошуковий сайт ОБД Меморіал – узагальнений банк даних про захисників, загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців у період Другої Світової війни. Спочатку поцікавилась матеріалами в інтернеті, що стосувалися Чигиринського РВК і знайшла цікавий документ: «Перелік мобілізованих у роки Другої Світової війни Чигиринським РВК, Українська РСР Кіровоградської обл., де є подвійний запис про нього: «Нескреба Іван Іларіонович (одна літера – л), 1916 р.н., призваний – ....10.1938 р., (йому 22 роки, можливо брав участь у радянсько-фінській війні – авт.) та «Нескреба Іван Іларіонович 1916 р.н., призваний – ...10.1938 р. (Додаток № 1) [6]. На початку війни в СРСР питання військової служби регламентувалось Конституцією СРСР (1936 р.) та Законом про загальну військову повинність (1939 р.) Після проходження військової служби військовослужбовець зараховувався в запас.

23 червня 1941 року почався призов військовозобов'язаних віком від 23 до 36 років (1905–1918 р.н). У 1941 році Нескребі Івану Варивоновичу було 25 років, коли проходила мобілізація чоловіків від 22 до 37 років (1904–1919 р.н.) [19].

У матеріалах інтернет-проекту «Пам'ять народу» у документі, написаному від руки в нумерації від № 57–№ 72, перелічено 16 уродженців села Суботів, що пропали безвісти. Серед них прізвища двох моїх дідів. Навпроти Івана запис: «Нескреба Іван Іларіонович – червоноармієць. Посада та спеціальність – невідомі. Партійність – безпартійний. Рік народження – 1916. Призваний Чигиринським РВК у жовтні 1938 року. Листів не було від

дня призову. У колонці «Де похований» стоїть печатка «Пропає безвісти» і зверху напис від руки «невідомо, не числиться». З найближчих родичів вказано ім'я матері – Нескреба Марія Ізотівна, що проживала в селі Суботів Чигиринського району (Додаток № 2) [9].

На сайті «Пам'ять народу» віднайдено два документи російською мовою, пов'язані з ними. Зміст першого: «Информация о донесении о безвозвратных потерях 5 гв. сбр». Нескреба Іван Іларіонович, 1916 р.н., призваний до лав армії у м. Чигирині Кіровоградської обл., Української РСР Чигиринського р-ну у 1941р., Чигиринським РВК. Останнє місце служби – 5 гвардійська стрілкова бригада у званні гвардії старшина. Причина вибуття – вбитий 01.05.1943 р. Похований у Краснодарському краї, Кримського району, радгоспі Табак (станція Кримська, зараз місто Кримськ, а радгосп Табак зараз називається Армянський і розташований в горах південніше Кримська – О.Г.). Джерело донесення – ЦАМО; номер справи – 138; джерело інформації ЦАМО; номер фонду – 58; номер опису джерела інформації – 48001. Є номер донесення – 19642, «о безвозвратных потерях». Дата донесення: 22.05.1943 р. Джерело інформації: штаб 5 гв. сбр. Прізвище, ім'я, по-батькові матері убитого: Нескреба Марія Ізотівна (Додаток № 3) [20].

Зміст другого джерела «Донесение о безвозвратных потерях»: «Нескреба Іван Іларіонович (написання вже з однією літерою «л») – 1916 р.н. – червоноармієць.

Дата та місце призову – Чигиринський РВК, Українська РСР, Кіровоградська обл., Чигиринський р-н.

Дата вибуття – 01.05.1943р. Причина вибуття – вбитий.

Джерело інформації ЦАМО. Номер фонду історичної інформації – 58.

Номер справи джерела інформації – 489. Допис: «Розсекречено у відповідності з наказом Міністра оборони РФ від 8 травня 2007 року № 181 «Про розсекречення архівних документів Червоної Армії і Військово-Морського Флоту за період Великої Вітчизняної війни 1941–1954 років» (із змінами на 30 травня 2009 року [25]. Звісно, знайдена інформація порадувала, адже це вже початок у пошуковій роботі, яку б хотілося довести до кінця.

Далі знайдено «Історичний формуляр 5 гв. сбр (1мвдбр) – бригади, у якій до останнього часу воював Нескреба Іван Варивонович. Ось інформація джерела:

«5 гв.сбр (1мвдбр -): Бойовий шлях військової частини: ЦАМО ф 5 гв. сбр оп. 1 д. 1 К вх. № 14842. Таємно. Розсекречено Нак. МО РФ № 181 від 08.5. Акт. вх. № 750 08.10.2013 р.

1138. Формуляр № 268: 5 – а Гвардійська Стрілкова бригада. Фонд № 1774. Опис № 1. № справи по опису 1 Коробка №101051. Почато: вересень 1941 року. Закінчено: грудень 1945 на 7 аркушах.

1. Сформована як самостійне з'єднання, що входило у ВДПЧА на основі спеціальної постанови Ставки Верховного Головнокомандування.

2. Бригада формувалася із 1 серпня 1941 р. – 15 жовтня 1941 р. в Уральському Військовому Окрузі.

3. Місце дислокації Кіровська обл., станція Зуєвка, де і проводилась військова підготовка, а далі ст. Моніно, Московська обл., де займались військовою підготовкою до 8.02.1942 р.

4. Штат десантних військ.

5. Із 8.02.1942 р. за наказом Ставки Головнокомандування бригада ввійшла до складу Північно-Західного Фронту і 3.03.1942 р., за наказом Фронту вступила у бойові дії.

6. У складі 1,2,3,4 парашутно-десантних батальйонів та інших частин прибула на фронт.

7. 29 липня 1942 р. за наказом Ставки Верховного Головнокомандування Перша Повітряно-Десантна Бригада переформована в П'яту стрілецьку бригаду з присвоєнням звання Гвардійська (у період війни парашутно-десантні батальйони були переформовані на стрілецькі. Наказ «Про розгортання Повітряно-Десантних військ Червоної армії № 0083 від 4 вересня 1941 р., затверджував укомплектування Повітряно-Десантних військ ЧА. Входили рядові, керівний склад, призов молоді 1922 р.н. і добровольці. Відповідно до цього наказу створювались маневренно-повітряні десантні бригади та ін.

Коротка характеристика бойових дій:

До 1.08.1942 р. бригада мала назву Перша Маневрена Повітряно-Десантна. Брала участь у бойових операціях в районі Дем'янська. 3.08.1942 бригада вибула на Північно-Кавказький Фронт у складі 10 Гвардійського Стрілкового Корпусу. В період бойових дій з листопада 1942 по квітень 1943 у винятково важких умовах (відсутність доріг, транспорту, продовольства, боєприпасів та взуття) склад бригади перейшов перевал Шабановський (140 км) і зупинився південніше 20 км Краснодара в резерві Командуючого 56 А.

13.02.1943 р. бригада у винятково важких умовах по гористо-лісистій місцевості здійснила 140-кілометровий перехід і зосередилась в горах Туапсе в готовності до бойових дій у напрямку до Новоросійська. На основі наказу бригада розмістилась в районі «Шибик-2» в готовності до бойових дій. Було поставлене завдання оволодіти радгоспом «Табак» і в подальшому відходити на західні схили. Ворог ввів у дію свої резерви і при підтримці сильного артилерійського, мінометного вогню, чотирьох нальотів авіації неодноразово переходив в контратаки. Проте всі зусилля ворога перешкодити просуванню наших частин не зупинили наступаючого прориву гвардійців.

4.05.43 р в 3.00 частини бригади, зломивши супротив ворога, заволоділи вис. 145.8 і південними схилами вис. 204.3, переслідуючи відступаючого ворога. За цей час бригада мала втрати: вбито – 1450, поранено – 4150 осіб.

Командир 5-й гв. сбр. гвардії полковник (підпис) Батлук.

Начальник штабу бригади гвардії полковник (підпис) Роткевич [8].

Проведена інтернет-пошукова робота заповнила білу пляму в нашій родині. Хотілося б вказати на те, що битва за Кавказ вважається малодослідженою сьогодні, хоч вона відбувалася одночасно із битвою під Сталінградом і була невід'ємною частиною стратегічних операцій радянських військ на півдні СРСР [11].

У передгір'ях Кримського, Абінського і Новоросійського районів Краснодарського краю з 18 .08.1942 р. по 20.09.1943 р. точились запеклі бої. У січні 1943 р. розпочалась Краснодарська наступальна операція відома під назвою «Гори». Незважаючи на те, що минуло багато років, тема операції «Гори» й досі залишається малодослідженою в історії Другої світової війни [3, с. 40]. Рубіж «Голуба лінія» («Голова гота») – умовна назва оборони німецьких військ на краснодарсько-таманському напрямку проходив через станицю Кримська. З 29 квітня по 10 травня разом із сухопутними боями за станицю Кримську на цьому відрізку фронту відбувся великий повітряний бій, у якому брали участь практично всі основні сили авіації сторін. 4 травня станиця була звільнена [12, с. 31].

Минуло 75 років... У Кримському районі Краснодарського краю збереглися братські могили та захоронення. У районі хутора Армянського є братське захоронення 614 воїнів, що розміщене в самому поселенні, у дворі місцевої школи – Муніципальної бюджетної освітньої установи (БОУ СОШ) №36 (Додаток №4). Друге братське кладовище солдатів, що загинули у 1942–43 роках, складається з 19(21) могил і знаходиться за 3км південніше до лісу. А у північно-східному напрямку знаходиться сумно відома вис. 68.8 – страшний відгомін подій 1942–43 рр. Там, за свідченнями сучасних пошуковців, полягло дуже багато солдат, просто звалища людських останків знаходять там і сьогодні. Більшість останків солдат і зараз лежать не в братських могилах, а на глибині штика лопати. Скільки ж і в горах та болотах [16]. На сайт освітньої установи № 36, до керівництва закладу, авторкою було подано три запити з проханням надати інформацію про поховання на їх території та надіслати його фото, щоб на власні очі прочитати на плиті прізвище діда, а можливо й інших українців. Можливо, змінено сайт школи чи є інша причина, та на всі звертання адміністрація даної школи поки що не відповіла. Не виключено, Нескреба Іван Варивонович похований в іншому місці – на відстані 3 км у східному напрямку від Армянського, у лісі [17]. Жахливі фото руїн цього братського захоронення, викладені на пошукових форумах, прикро вражають. Дата лісового захоронення – 1943 р.

Люди, які з'ясовують долю своїх загиблих родичів, на пошукових форумах Краснодарського краю часто просять викласти знімки пам'ятників так, щоб було видно прізвища тих, хто там похований. Є оновлені спеціальні сайти, присвячені пам'ятникам Другої світової, але Кримський район у ньому не представлений [2]. Може тому, що на більшості місць поховань цього району немає мармуру, немає бронзи, не горять там факели Вічного вогню. Тільки скріплений цементом дикий камінь із прикрученою металевою

плитою чи зварена зі сталі тумба, прикрашена зіркою, розвалені надмогильні плити зі стертими надписами, як символи «вдячності» місцевих мешканців тим, хто восени і зимою 1942, навесні 1943 у горах та долинах, населених пунктах поклав свої життя [5].

І все-таки цікавлять питання: Коли були знайдено тіло Нескреби Івана Варивоновича? Чому не встановлено, як загинув? Чи мав боєць бойові нагороди? Стаття потребує доопрацювання і дослідження. Ось один приклад з приводу імен зниклих безвісти і загиблих, що був знайдений авторкою на пошуковому сайті kubanplazdarm.tuapse.ru : «1980-ті роки. Зимового часу Ленінградський архів ВМА вирішує частину своїх документів про бійців і офіцерів, які померли у госпіталях та медсанбатах, передати у Подольський ЦАМО. Загружають у «теплушки» кіпи карточок, списків і т. ін., призначають, як і має бути, охорону із солдатів термінової служби, і потяг рушив. Але охороні забувають дати вугілля, щоб топити свої «буржуйки» та грітися. А військовий ешелон на відміну від пасажирського потягу їде в основному вночі при великому морозі, а вдень стоїть. Так їхали до Подольська тиждень... І ось ці воїни – охоронці вимушені топити свої пічки паперами, які самі і охороняють» [22]. Можна тільки уявити, долі скількох солдат були випущені в трубу потяга.

Незаперечним є факт, що військово-патріотичне виховання молоді починається із поглибленого вивчення історії батьківщини, її індивідуалізації, тобто коли людина володіє інформацією про участь своїх кровних родичів та пращурів в історичних подіях. Ще в другій половині 1990-х у країнах Західної Європи та США почали масово оцифровувати й викладати у відкритий доступ в інтернеті історичні документи, списки, інші писемні джерела. Їх добір та спосіб розміщення мали на меті патріотичне виховання населення, передусім – молоді, оскільки всього за лічені години можна провести генеалогічне дослідження. Сьогодні російські інтернет-проекти «Подвиг народа» та ін. є серйозною ідеологічною зброєю, бо вони мають викликати піднесення саме імперського патріотизму. Президентом РФ Борисом Єльциним у 2003 р. був виданий указ про оцифрування архівів Міністерства оборони Російської Федерації, яке «успадкувало» їх від СРСР. 99 % інформації там російською мовою. На російських порталах у вільному доступі карти бойових дій, документи про бойові дії окремих частин, викладено перебіг бойових дій. Пошуковець бачить кольорове зображення документа, сургучні чи чорнильні печатки, підписи командирів та ін. Документи, розміщені на сайтах, стосуються всіх громадян Радянського Союзу, зокрема і з України. За приблизними підрахунками, понад 10 млн. записів у документах з ресурсів «Подвигу народу» та 5 млн. із «Пам'ять народу» присвячені пращурам українських громадян. І сьогодні просто необхідно Україні створити аналогічний ресурс, на якому б містилися генеалогічні документи, що викликали б почуття гідності за свою країну [1].

1. Архіви як ідеологічна зброя [Електронний ресурс]:– Режим доступу до ресурсу : <https://m.tyzen.ua/Culture>.
2. Архів культурного наслідування – Краснодарський край. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу:www.nasledie-archive.
3. Військово-історичний форум. ВВв та операція «Гори». Кубань, січень 1943 рік. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу:iskatelklada.tuapse.ru/forum/vov.
4. Висота А. Г., Мілевська В. П., Митюк Н. А. Книга Пам'яті України. Черкаська обл. Т.7. Київ. Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 1997, 862 с.
5. Захоронення в Армянському [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: www.polk.ru.
6. Зведений перелік осіб мобілізованих у роки Другої Світової війни військовими комісаріатами Української РСР (по даних сайтів «ОБД- Меморіал» і « Подвиг народу». Деякі статистичні матеріали по історії Другої світової війни .[Електронний ресурс]:– Режим доступу до ресурсу: www.teatrskazka.com/Raznoe/RVK/Kirovogradskaja/RVK/Chigirinskij.html.
7. Знаки розрізнення та петлиці РСЧА 1924-1943 рр .[Електронний ресурс]:– Режим доступу до ресурсу: Forma-odezda.ru.
8. Історичний формуляр 5 зв.сбр(1мвдбр). [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: [Mvdb1 .ru>php](http://Mvdb1.ru>php).
9. Інтернет – проект «Пам'ять народу». [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru>.
10. Інформація про донесення про безповоротні втрати 5 зв.сбр. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: www.obd-memorial.ru.
11. Коротка хроніка подій на Кубані в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу:<https://labinskadmin.ru/novosti/02.04.2015>.
12. Лютюв Є. Є. Хід і характер бойових дій у передгір'ях на новоросійському напрямку в 1942–1943 рр. Краснодар 2018 р.31 с.
13. Матеріали польових досліджень авторки. – Записано від Кириченко П. В., 1925 р.н., уродженки с. Суботів. 1997 р.
14. Музейне джерелознавство – Військово-історичний меридіан. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу:<https://vim.gov.ua>.
15. Муніципальна бюджетна установа СШ № 36 хутора Армянського. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: [Krumsk zakaz@mail.ru](mailto:Krumskzakaz@mail.ru).
16. Место захоронения в Табак совхозе. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: <https://trizna.ru>forum>topic>
17. Опис найжахливіших могил в Кримському районі. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: <https://forum.vgd.ru та krumsk.ru>
18. Потапшій Ю. «Похоронки» заговорили /Ю.Потапшій // Віче. – 2011. – № 17. – С. 56–59.
19. Радянські військові мобілізації на території України. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу:allaces.ru.
20. Узагальнений банк даних про захисників, загиблих і зниклих безвісти військовослужбовців у період Великої Вітчизняної війни народу. Матеріали офіційного проекту Міністерства оборони Російської Федерації. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: www.obd-memorial.ru.
21. Уніформа повітряних сил РСЧА. Кашкети, повсякденна форма 1940–1941. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: Forma-odezda.ru.
22. Шукаємо, знаходимо, пам'ятаємо. [Електронний ресурс]: – Режим доступу до ресурсу: kubanplazdarm.tuapse.ru.

Додатки

Нероды Прокофий Васильевич	___1912	___
Нескреба Алексей Трофимович	___1902	24.06.1941
Нескреба Алексей Трофимович	___	___
Нескреба Андрей Иларионович	___1911	26.06.1941
Нескреба Андрей Романович	___1925	___
Нескреба Андрей Федорович	___1905	___1943
Нескреба Иван Иларионович	___1916	___10.1938
Нескреба Иван Иларионович	___1916	___
Нескреба Кирил Маркович	___1926	___
Нескреба Кирилл Маркович	___1926	___1943

Додаток № 1

Фрагмент із «Зведеного переліку осіб, мобілізованих у роки Другої Світової війни військовими комісаріатами Української РСР (за даними сайтів «ОБД- Меморіал» і «Подвиг народу». Перелік мобілізованих у роки Другої Світової війни Чигиринським РВК, Українська РСР, Кіровоградська обл.

Прізвище, ім'я, батько	дата народження	дата мобілізації	дата призову	середній бал	середній бал за навчання	середній бал за трудову діяльність	середній бал за культурно-освітню діяльність	середній бал за фізичну підготовку	середній бал за інші показники	середній бал за загальною оцінкою
57. Катюхін Федір Маркович	1914	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
58. Митченко Іван Іларіонович	1899	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
59. Нескреба Іван Іларіонович	1916	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
60. Нескреба Іларіон Іларіонович	1902	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
61. Нескреба Іларіон Іларіонович	1911	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
62. Нескрученко Іван Іларіонович	1908	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
63. Рафінченко Іларіон Іларіонович	1918	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
64. Танченко Іларіон Іларіонович	1921	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
65. Павленко Іларіон Іларіонович	1904	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
66. Потапенко Іларіон Іларіонович	1918	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
67. Потапенко Іларіон Іларіонович	1923	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
68. Потапенко Іларіон Іларіонович	1912	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
69. Сирашин Іларіон Іларіонович	1911	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
70. Свиріденко Іларіон Іларіонович	1903	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
71. Черновий Іларіон Іларіонович	1904	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941
72. Потапенко Іларіон Іларіонович	1916	с. Суботів	20.12.43г.	1941	1941	1941	1941	1941	1941	1941

Додаток № 2

Сторінка документа. Перелік військовозобов'язаних жителів с. Суботова, призваних Чигиринським РВК, що загинули.

Над ініціалами Нескреба Іван є номер – 19642. Такий же номер донесення – 19642 вказаний і в документі «О безвозвратных потерях» [26]

№ по гр.	Фамилия, имя и отчество	Военное звание	Должность и специальность	Партизанность	Место и год рождения	Каким РЕК и в какой обл. призван	Дата и по какой причине выбыл	Где похоронен	Имя, отчество и фамилия, адрес семьи или родственников
13	Артестов Кузьма Григорьевич	св. артиллерия	Стрелок	Братский	Май 1897	Киевский РЕК	Убит 1.05.43	Киевский район	Мать: Анна Григорьевна
14	Кенчишев Степан Степанович	"	"	"	Киевский район 1900	Киевский район	"	"	"
15	Милишев Михаил Степанович	св. артиллерия	"	"	Варшавский район 1900	Варшавский район	Убит 3.05.43	"	"
16	Шереметьев Сергей Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 1.05.43	"	"
17	Муратов Анатолий Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
18	Савицкий Григорий Иванович	"	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
19	Шаронов Николай Иванович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
20	Попович Левон Иванович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 1.05.43	"	"
21	Лунин Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
22	Протуринко Павел Павлович	ср. ком.	"	"	Киевский район 1900	Киевский район	Убит 1.05.43	"	"
23	Лосев Иван Григорьевич	ср. ком.	"	"	Киевский район 1900	Киевский район	Убит 1.05.43	"	"
24	Сидоров Александр Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
25	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
26	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
27	Муратов Анатолий Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
28	Куров Петр Григорьевич	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
29	Суров Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
30	Серебряков Иван Григорьевич	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
31	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
32	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
33	Муратов Анатолий Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
34	Куров Петр Григорьевич	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
35	Суров Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
36	Серебряков Иван Григорьевич	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
37	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
38	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
39	Муратов Анатолий Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
40	Куров Петр Григорьевич	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
41	Суров Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
42	Серебряков Иван Григорьевич	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
43	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
44	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
45	Муратов Анатолий Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
46	Куров Петр Григорьевич	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
47	Суров Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
48	Серебряков Иван Григорьевич	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
49	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
50	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"
51	Муратов Анатолий Александрович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
52	Куров Петр Григорьевич	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
53	Суров Александр Александрович	"	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
54	Серебряков Иван Григорьевич	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
55	Колупаев Иван Иванович	св. артиллерия	"	"	Саратовский район 1900	Саратовский район	Убит 3.05.43	"	"
56	Савицкий Григорий Иванович	св. артиллерия	"	"	Владимирский район 1900	Владимирский район	Убит 1.05.43	"	"

Додаток №3
Аркуш із «Донесення про безповоротні втрати 5 гв.сбр»

Додаток №4
Братське захоронення на подвір'ї школи № 36
хут. Армянського

ЮЛКІНА Людмила,
науковий співробітник відділу
«Стецівкий етнографічний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ТРАДИЦІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ЧИГИРИНЩИНИ. ПРОВОДИ В АРМІЮ

Проводи на армійську службу – хвилююча і відповідальна подія не тільки для хлопця, але і для рідних, дівчини, друзів і всіх родичів. Ще в часи наших предків існувала традиція проваджати на службу молодих юнаків, оскільки військова служба була і залишається складним випробуванням. Здавна виникли повір'я та обряди, які оберігали майбутніх військових і захищали від смерті.

Вперше військова служба була введена за правління Петра I. Він вирішив, що Росії потрібна регулярна армія та увів рекрутський набір. Слово «рекрут» у перекладі з французької означає «набирати», «вербувати», а «солдат» з італійської – той, хто отримує платню, «сольдо». В Україні військових називали також вояками, жовнірами, некрутами.

Через відсутність належного медичного лікування і постійних воєн більшість солдат не поверталися додому з військової служби, тому армія сприймалася як похід на вірну смерть. Впродовж майже всього XVIII ст. строк військової служби фактично був пожиттєвим. З кожного населеного пункту потрібно було записати в рекрути певну кількість юнаків. Мало хто хотів вибрати собі таку долю. Тому для визначення майбутнього солдата проводили жеребкування серед чоловіків 20–30 років. Але по факту на військову службу потрапляли майже завжди хлопці з бідних сімей, кріпаки, оскільки багаті могли відкупитися. Якщо хлопець-кріпак поступав на військову службу, то він та його сім'я отримували волю, звільнялись від кріпосної залежності, але сам вояка не завжди повертався додому. Тому проводи в армію завжди були сумними, рідні хлопця плакали та тужили наче на похороні, «що в рекрути, що в могилу».

Після смерті Петра I закон про рекрутство було змінено. За правління Катерини II військова служба тривала 25 років, а при Олександрі II скоротилась до 7 років, після чого солдат отримував безстрокову відпустку. Це дозволяло більш раціонально використовувати державні кошти та була надія на повернення додому. І хоч зберігались традиційні голосіння, але проводи не мали вже такого сумного характеру.

Рекрутські набори завжди залежали від військової ситуації в країні. Проводились вони не кожного року, набиралась невелика кількість солдат, які проходили медогляд і ті, хто відповідав вимогам допускались до військової служби. Але коли Російська імперія брала участь у війні, то тоді забирали на службу всіх, хто міг стріляти. Так в 1854 році, під час Кримської війни, на військову службу призвали майже все чоловіче населення України, особливо з південних губерній. Після її закінчення поповнення в армію довго

не набирали, тобто військова служба мала не постійний характер. Реформа 1874 року скасувала рекрутство. Натомість запровадили загальну військову повинність та призов здійснювався регулярно. Термін «рекрут» замінили на «новобранець».

У Радянському Союзі військовозобов'язаними були всі чоловіки, що досягли 18 років. У 1930-х рр. піти до армії іноді було єдиною можливістю вирватися з голодного села, дістати паспорт, отримати освіту й утекти з колгоспу. Спочатку служба в сухопутних військах та авіації тривала три роки, на флоті – чотири. Із 1967-го р. й до розпаду СРСР – відповідно два і три роки [1].

В середині ХХ ст. в юнаків навіть на думці не було, що можна якось «відкосити» від армії, дати хабара, адже військова служба була переходом у доросле, самостійне життя. Служити було престижно, а здобута військова спеціальність нерідко впливала на вибір майбутньої професії. Часто з хлопців, які не служили в армії глузували дівчата: «Негодний до армії, то який з нього хазяїн буде?», «Що то за мужик, що в армії не був?», «Якщо в армію не взяли, значить, хворий».

Після отримання повістки з військкомату, де вказувалась дата призову, сім'я хлопця починала готуватися до проводів. Призовник зі своїм товаришем або з товаришами ходив по домівках і запрошував рідню, сусідів, друзів та просто знайомих на святкування. Зміст запрошення такий: «Я сьогодні (або ж завтра – авт.) йду до армії, тож приходьте на проводи на такий-то час».

Обряд проводів відбувався в різні часи по різному. Місцем, де вони проходили завжди була домівка, а пізніше стали проводити в кафе. Під час проводів призовника садили на почесному місці, щоб добре бачив всіх гостей, а поруч батьків та почесних гостей. Найстаріший з присутніх мав сказати першу промову. Потім інші також могли дати свої настанови.

За кілька днів будували «балган» – шалаш, в якому розтавляли столи, прикрашали його сосновими гілками, стрічками, килимами. Вся родина готувалась до вирадин. За день до гуляння запрошували кухарок. Це були жінки, які готували на весіллях, похоронах та вирадинах. Інколи різали кабана, птицю, готували картоплю тушковану, капуста, овочеві салати, голубці, вінегрет, холодець, вареники. Вирядини розпочинались після обіду, сходились запрошені. Першою хлопця рушником перев'язувала мати, потім червоною стрічкою його дівчина (якщо була), а потім всі дівчата, які були запрошені на гуляння. Крім стрічок в'язали маленькі хустинки. Запрошували музики – це баян чи гармонії та бубон, а пізніше із сільського клубу запрошували музиканта, який грав на синтезаторі та співав (починаючи з сер. 90-х років). Всі гості гуляли та веселились, за столом «дарували» – в банку вкидали гроші на дорогу призовнику. Гуляння відбувалось до ранку. Вранці молодь та родичі відвозили хлопця до військкомату. Вирядини були одразу в кількох родинах в селі, інколи це дві – три родини, але інколи було і більше. Тому відвозили всіх разом до військкомату автомобілем з колгоспу. По дорозі грали на гармонії, співали пісень. Біля військкомату прощались з призовником та повертались додому [2].

Зі спогадів Собка М.С., службу він проходив у м. Ізюм Харківської області з 1954–57 рр. в інженерному батальйоні (будували аеродроми). Проводи в армію проходили весело, збиралось багато молоді, вся вулиця та знайомі. Дівчата перев'язували стрічками та хустками, які потім трохи викидали по дорозі до військомату, а інші забирали дівчата додому. Готували прості страви: картопля тушкована, капуста свіжі чи квашені, сало різали. Все було набагато скромніше, ніж зараз. Співали та танцювали під гармонію та бубон. Після повернення з військової служби Михайло Савелійович і сам грав на гармонії на весіллях та вирядинах. Бубоніст був той, хто вмів вибивати. Пісні грали різні і веселі і сумні – «Виряджала мати сина у солдати», «Катюша», «Синий платочек», «Землянка» українські народні пісні – «Несе Галя воду», «Розпрягайте хлопці коні» та багато інших. Грали польку, вальс, кроков'як. Також під час застілля дарували гроші хлопцю, говорили – на дорогу та на «пагони, щоб генералом вернувся», але це були невеликі суми [3].

У різній місцевості існували різні звичаї і обряди, пов'язані з цим заходом. У с. Галаганівка майбутній солдат вішав на стіну стрічку, що символізувала те, що маленька частинка хлопця залишилась вдома. Тільки він сам, по приїзді додому, міг зняти її зі стіни. Одягати форму до від'їзду в армію також було поганою прикметою. Під час проводів хлопцеві давали відкусити від хлібини шматок, а залишок загортали і ховали до повернення хлопця. Солдат сам потім повинен дістати та з'їсти його. Інколи призовник виходив з дому спиною вперед, щоб була нескладна служба і швидке повернення. Біля воріт, на удачу, розбивали пляшку і кликали його, щоб він вернувся. Це робили для того, щоб військовослужбовець повернувся додому після служби. Родичі на дорозі, по якій пройшов хлопець, розкидали гречку, рис чи пшоно. Даний обряд проводили, щоб солдат не голодував. Благословивши призовника в дорогу, всі їхали на призовний пункт. За автомобілем чи автобусом, в якому везли призовників до військомату, батьки намагались кинути монети. По дорозі до військомату новобранець відчіпляв хустинки чи стрічки і по одній викидав. Ці хустинки збирали люди, які йшли за машиною. Мати й батько обов'язково мали підняти по хустинці і зберігати доки їх син не повернеться додому. Коли мати піднімала хустинку то говорила:

*Ступаю, синочок, я в твій слідочок,
Вберу у ручки я твій платочок,
Легкої служби тобі бажаю,
Через два роки додому чекаю.*

За старою традицією, проводи в армію закінчувались поверненням всіх проводжаючих до хати батьків. Повертаючись додому, батьки повинні біля порогу будинку обертались в ту сторону, в яку виїхав син. Було заборонено протягом 3-х днів наводити лад у хаті, мити підлогу, щоб не вичистити позитивну енергетику новоспеченого захисника. Так він повернеться швидко [4].

Брати в борг чи вступати в конфлікт з ким-небудь перед від'їздом і в день проводів було протипоказано.

В день вирадин готували кашу, яка символізувала радість і удачу в починаннях солдата. Достаток меду, яким поливали кашу, символізував нагороди, якими він буде нагороджений.

При виході з хати мати трічі хрестила хлопця, що б він ні в якому разі не побачив. А потім просила Господа допомогти, надати йому сили та здоров'я. Також новобранцям замовляли богослужіння, що б їм легше було пройти цей нелегкий шлях, пов'язаний з військовою службою. Головними іконами, яким варто поклонятися, були – Георгія Побідоносця і святої Божої Матері з немовлям.

Ще одним звичаєм було випити води з криниці і поруч покласти річ новобранця. Ця річ повинна бути міцно пов'язана з рідним домом. Таким способом солдат зберігав позитивну енергетику. Перед днем проводів хлопець завжди йшов до церкви та одягав хрестик. А в роки Радянського Союзу мати зашивала його в якусь річ чи хустинку.

Були звичаї, які своїм корінням сягали сивої давнини, але з часом вони втратились чи частково змінились.

Щоб уберегти воїна від хвороб і випробувань, що випадали на його плечі, в наших предків існували певні традиції. Юнакові давали талісман в дорогу. Особливою силою володів талісман з зображенням Перуна. Він наділений силою охороняти від нечисті. Крім таких оберегів були й із зображенням коня, який символізував віру, що допомагає протягом довгої служби, вселяв віру у швидке повернення.

Кіготь або зуб вовка у вигляді прикраси на шию був оберегом воїна від ворога та хвороб. Всі якості вовка передавались людині, яка його носила: витривалість, гнучкість, хитрість. Вовк вважається захисником своєї сім'ї і ні за яких обставин не кине своє сімейство. Цей символ буде нагадуванням про те, що його вдома чекають та люблять.

Особливі майстрині робили глиняні фігурки, які були точною копією майбутнього призовника, таким чином, бажаючи обдурити нечисть. Далі їх обмотували ситцем і заривали в землю неподалік від входу в будинок. Варто було вимовити заклинання під час поховання: «Прийми його, а рідного синочка не тронь».

Волосся хлопця так само мало символічне значення. Зрізали два шматки волосся і клали хрест-навхрест за іконою. Цей оберіг захищав від смерті і надавав сили перемагати [5].

Багато з цих звичаїв втратились та не застосовуються сьогодні, змінилось ставлення до них, з'явилися нові. За сучасним звичаєм кожен з родичів і друзів повинен поставити свій підпис на пляшці спиртного, щоб солдат скоріше повернувся.

Таким чином, проводи в армію були пов'язані з системою ритуалів, спрямованих на захист новобранця під час служби та його повернення додому.

З кінця 1990-х – поч. 2000-х років на військову службу більшість молодих хлопців намагалась не йти. Але ситуація, яка склалась в Україні починаючи з 2014 р., змінила погляд на військову службу та відновила деякі традиції, пов'язані з проводами. Більшість молодих людей прагнуть відслужити в Збройних Силах України.

На сьогодні військова служба в Україні є конституційним обов'язком військовозобов'язаних українців. Такий порядок регламентований статтею 65 Конституції України. Двічі на рік у всіх областях України проводиться набір призовників на військову службу.

Призовний вік в Україні – 18–27 років. Призовники цієї категорії, які визнанні придатними до військової служби за результатами медогляду і не мають підстав для відстрочки чи звільнення від армії, зобов'язані пройти службу в рядах Збройних Сил України. Термін служби становить 18 місяців, для призовників, які не мають вищої освіти, 12 місяців для призовників з академічним ступенем магістра [6].

---

1. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: ethnography.org.ua/content/vyrydzhfala-maty-syna-u-soldaty.

2. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). Записано від Бершачького Сергія Михайловича, 1960 р.н., уродженця села Стецівка.

3. МПДА – Записано від Собка Михайла Савельйовича, 1935 р.н., уродженця с. Стецівка.

4. МПДА – Записано від Шкарбань Надії Яківни, 1940 р.н. уродженки с. Галаганівка.

5. Інтернет-ресурс. goodhous.com.ua/poradi/10788-provodi-v-armiyu-prikmeti-i-tradicii.html.

6. Конституція України.

Додаток 1

Виряджала мати сина у солдати

Та й виряджала та й мати сина
Сина й у солдати,
Дала йому тай зозуленьку, що б рано й кувати.
Дала йому тай зозуленьку,
Собі соловейка, щоб жилося
Та й на чужині йому ж веселенько.
Та й летить галка, та й через балку,
Літаючи кряче.
Передайте, ой тій дівчині, хай за мною не плаче.
Нехай вона тай не журиться, я й тут не журюся.
Нехай вона та й заміж іде, я й тут ожениюся.

Тече річка невеличка
Крізь милого табір.
Козак кличе дівчиноньку
Собі на пораду.
Порадь, порадь, дівчинонько,
Як рідная мати: а чи мені женитися, а чи тебе ждати.
А я тобі, козаченько і раджу й не раджу,
Я з тобою вечір стою, на іншого гляну.
Бодай же ти, дівчинонько, тоді заміж вийшла,
Як у млині на камені пшениченька зійшла.
Бодай же ти, козаченько, тоді оженився
Як у лісі, край дороги, сухий дуб розвився.

Батьківська хата, де мама і тато,
Вона є началом начал.
Тут радо зустрінуть, і завжди обнімуть,
Це пристань,
Родинний причал.
Батьківська хата так дітьми багата.
Вміщались ледь за столом.
Росли і мужніли, дорослими стали
Зігріті сімейним теплом.
Батьківська хата
Ні срібла ні злата,
Цінились чесноти віків,
Із правдою жити, добро лиш творити –
Накази дідів та батьків.
Батьківська хата, там тато і мама
Лишились наразі одні,
І ждуть нас чекають,
Ми будемо – знають, у будні, свята, вихідні.
Батьківська хата і щедра й багата
На щиру любов і тепло,
Що завжди зі мною,
Так манять собою,
Їй низько вклоняюсь чолом.

Розкажи мені, мамо про доля,
Розкажи яка в тебе була.
Сину, доля як море,
Що пливе від човна й до човна.

Розкажи мені, мамо, про щастя,
Розкажи, яке в тебе було.
Сину, є бідні й багаті,
Ну і щастя є все рівно.
Розкажи мені, мамо, про себе,
Розкажи, як у тебе було.
Сину, багато горя зазнала,
А любов усю вам віддала.

Розкажи мені, мамо, про роки,
Чи веселі були чи сумні.
Сину, роки до поки матерів
Матерів поважають сини.

Розкажи про любов свою, мамо.
Розкажи, яка в тебе була.
Сину, треба діток зростити,
А любов – вона прийде сама.

Я вклоняюсь тобі, моя мамо,
Я дарую всі квіти землі.
Сину, твоє щастя у світі –
Це найкращий дарунок мені.

1959 p.

1961 p

1977 p.

1980 p.

ВСТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України
м. Кам'янка (Черкаська область)

ТАЄМНИЦІ НЕЗАКІНЧЕНОГО ПАМ'ЯТНИКА ПАРТИЗАНСЬКОЇ СЛАВИ

Підготовка до першої ювілейної зустрічі

У наказі № 16 від 19 серпня 1943 р., написаному олівцем в учнівському зошиті, зазначено, що 16 серпня 1943 р. на знищення партизан в Холодному Яру було кинуте фашистський кінний ескадрон, 14 танків, артилерія, інші збройні сили. Бій тривав 9 годин. Цей наказ зберігається в Київському архіві.

16 серпня 1967 р. в Холодному Яру біля Гайдамацького ставу неофіційно зібралися 27 колишніх партизанів і 23 членів їх родин. У розмові колишній командир найбільшого в цих краях холоднорського партизанського загону ім. Сталіна Петро Антонович Дубовий запропонував відзначити наступного 1968 р. 25-ти річчя першого великого бою народних месників проти німецьких карателів.

Після цього почалася переписка П. А. Дубового (м. Черкаси) з колишніми начальником штабу Г. М. Бронніком та комвзводу В. І. Смірновим. А вже в грудні 1967 р. була створена ініціативна група по підготовці майбутньої зустрічі у складі Г. М. Бронніка (м. Сухумі), В. І. Смірнова (м. Ленінград), В. Т. Ветрова (Кам'янка). В Черкаському обкомі партії цією підготовкою опікувався завідувачий відділом пропаганди і агітації В. К. Собченко. П. А. Дубовий тяжко захворів і не мав можливості активно займатися справами. Про хід підготовки члени групи йому доповідали.

З грудня 1967 р. по травень 1968 р. тривала інтенсивна письмова переписка, запити в архіві і паспортні столи з метою розшуку колишніх партизанів-холоднорців. Йшла підготовка до виготовлення в Ленінграді ювілейного значка «Холодний Яр». Склалися списки з адресами та формувалися подання для нагородження ряду колишніх партизанів орденами, медалями, почесними грамотами, на присвоєння окремим особам звань почесних громадян районів, присвоєння вулицям та деяким Будинкам культури імен загинувших партизанів.

Публікувалися матеріали про партизанський рух у Холодному Яру в засобах масової інформації. Проводилися лекції, доповіді, бесіди, зустрічі з людьми Черкаської області і прилеглих населених пунктів Холодного Яру. Одночасно йшло піклування про допомоги інвалідам-партизанам. Організовувалися відвідування пам'ятних місць пов'язаних з партизанським рухом, приведення в належний порядок братських могил, де покояться загиблі колишні партизани в м. Смілі, Кам'янці, Чигирині, в селах Куликівці, Мельниках, Медведівці, Суботові та ін.

Листи, документи та багато інших першоджерел з архіву ради колишніх холоднорських партизанів, який багато років формувалася

у колишнього секретаря цієї ради В. Т. Ветрова (м. Кам'янка), дає змогу зробити висновок, що організаційна робота оргкомітетом була проведена титанічна! Треба було організувати масштабні публічні заходи, в яких приймуть участь сотні і тисячі мешканців Кам'янського, Смілянського, Черкаського, Чигиринського районів Черкаської області і Олександрівського та інших районів Кіровоградської області, та десятки і сотні приїжджих з різних куточків колишнього Радянського Союзу.

Необхідно було забезпечити великий святковий концерт, участь військового духового оркестру, підготовку транспорту, запрошення працівників ЗМІ (газет, радіо, телебачення). Активно включилися до підготовки і надали велику допомогу і керівники партійних та господарських організацій Чигиринського, Кам'янського, Олександрівського районів. В ряді лісництв були випсані дошки і збудована велика сцена в Холодному Яру для виступу Черкаського народного хору (70 осіб), зведена велика трибуна для урочистого мітингу. Змонтовані дерев'яні столи і лави для громадянського обіду, для підготовки і забезпечення якого було виділено кваліфікованого шеф-повара і 36 осіб обслуговувачого персоналу з сіл Михайлівки і Мельників. За проведення мітингу були призначені відповідальні: Дубовий П. А., Броннік Г. М., Ветров В. Т. Оргкомітетом були замовлені і виготовлені бланки офіційних запрошень, які були надіслані колишнім партизанам і запрошеним у всі куточки колишнього Радянського Союзу. Заброньовані були місця для приїжджих у місцевих готелях, по запрошенню ждали до себе на постій в своїх власних оселях і місцеві колишні народні месники та їх родичі. [1].

Зустріч 16 серпня 1968 року

Ще напередодні партизанської зустрічі в міста і села навколо Холодного Яру почала прибувати величезна маса людей. Зранку 16 серпня 1968 р. всі дороги навколо Холодного Яру були забиті автомобілями, мотоциклами, велосипедами, возами та пішими людьми з населених пунктів всієї округи. За оперативними міліцейськими зведеннями в район Холодного Яру прибуло 947 одиниць автотранспорту. Їх рух координували працівники ГАї, крім того були виділені і міліціонери для охорони громадського порядку. Документи свідчать, що залучено було 53 працівники міліції.

Було організовано столи для святкового обіду на 320 осіб, працювало 12 виїзних буфетів та 9 магазинів. Урочистий мітинг відбувся на місці колишньої бази партизанського загону. Тут зібралися тисячі жителів із навколишніх сіл та жителі із сусідніх районів. Адже у кінці 1943 на початку 1944 рр. в Холодний Яр з прифронтової зони під захист партизан втікали тисячі жителів навколишньої місцевості. Понад 10 тисяч мирних людей сім'ями жили у лісі у викопаних власноруч землянках в окремому цивільному таборі, а в січні 1944 р. взяли участь разом з партизанами в знаменитому Тясминському прориві німецького фронту.

На підготовленій сцені біля Кривенкової гори виступав Черкаський народний хор. Над лісом звучала пісня написана колишнім юним партизаном Миколою Негодою «Степом, степом».

Цього дня на території Мотронинського монастиря поруч із гранітним постаментом, що засвідчує про відвідування Холодного Яру великим українським поетом Т. Г. Шевченком, урочисто закладено гранітну плиту з написом: «Тут буде споруджено монумент Вічної Слави партизанам-героям, які загинули в боях з фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни (1941–44 рр.)». А неподалік зашуміли листям молоді дубки, каштани, липи. Колишні партизани посадили партизанський гай. [1].

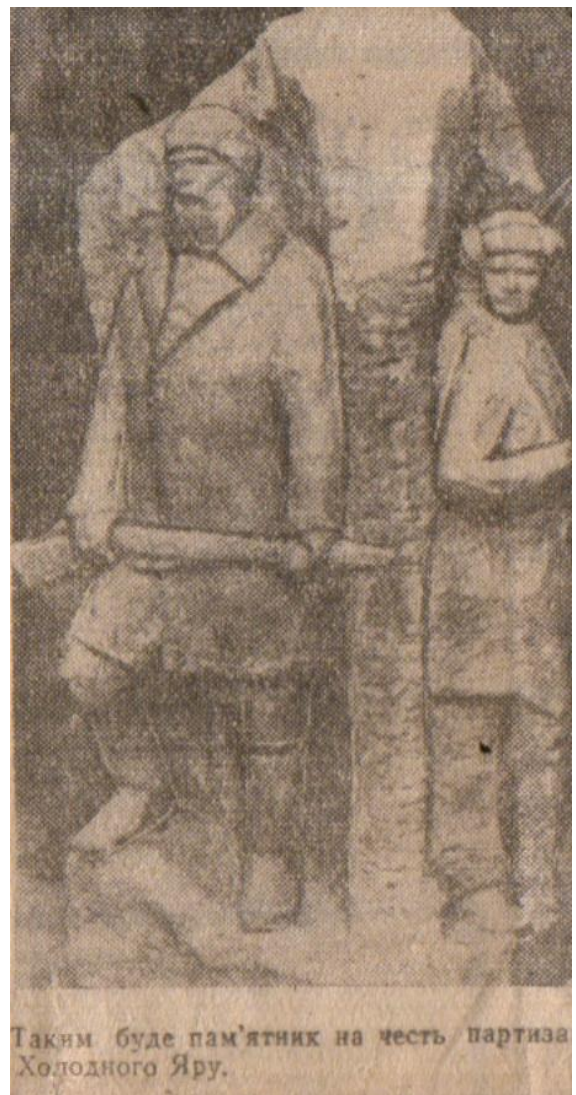
17 серпня 1968 р. був обраний постійно діючий оргкомітет (рада колишніх холодноярських партизанів) – голова Г. М. Броннік, секретар В. Т. Ветров [2]. Спорудження самого пам'ятника партизанської слави було намічено на 1970 р. Але не вийшло... Призначили другий термін – 1975 р. Теж не вийшло.

Автор пам'ятника скульптор Станіслав Грабовський

Після участі у партизанській зустрічі 16 серпня 1968 р. бойова слава партизанського краю, де горіла земля під ногами фашистських окупантів, захопила і молодого черкаського скульптора Станіслава Грабовського, життєва і творча біографія якого була ще не довга. Родом він з Черкащини, з села Багви, що під Жашковом. Вчився в Київському художньому інституті, учень відомого скульптора Михайла Лисенка.

З 1968 р. головною роботою для Станіслава Грабовського став монумент на честь славних партизанів Холодного Яру. Працював він над цим задумом з великою творчою наснагою, зосереджено і захоплено. Думку про монумент навіяло ознайомлення з матеріалами про народних месників з легендарних холодноярських лісів. Укріпився молодий скульптор в ній після поїздок по місцях бойової слави і зустрічей з колишніми партизанами. Свою роль відіграла і особиста дружба з черкаським письменником Миколою Негодою, який написав роман «Холодний яр».

І ось задумане почало матеріалізуватися в конкретних формах скульптурної групи. Довгі місяці пошуків, коли безкінечним варіантам і лік загубився. Нарешті з'явився в майстерні виліплений з пластиліну остаточний ескіз монумента, який відповідав виношеному задуму.

**Незакінчений пам'ятник
Партизанської слави**

Остаточний? Але ось почав скульптор ліпити з глини метрову робочу модель, а в ній вже видно було зміни – новий поворот голови, новий вираз обличчя. Тривало поглиблення образів, скульптору хотілося досягти всієї складності психологічного малюнка, який підвладний різцю.

В уяві Станіслава Грабовського майбутній монумент повинен був стати поемою про гордий зліт духу українського народу, який не підкорився чужинцям. Наче з скелі, виростають постаті трьох озброєних партизан – старика, жінки і юнака. Народні месники в дозорі, готові в бій, готові на подвиг... На всю висоту приміщення, ледве не до самої стелі, піднявся в майстерні п'ятиметровий монумент, який скульптор почав ліпити в натуральну величину. Це вже потім з нього знімуть гіпсову форму, щоб врешті перевести в остаточний матеріал – бетон чи граніт.

Хто бачив Станіслава Грабовського за роботою, той бачив, які у нього сильні руки робочої людини. Ці руки перекидали багато тонн глини, наносячи її на каркас, збитий з дерева і металу. Водночас у скульптора вони були і м'якими, які трепетно шукали в глині доцільні форми, щоб найповніше передати образи художнього твору. Робота тривала кілька років – напружена, повсякчасна.

Завершалася перша стадія в створенні монумента. Пора було зробити вибір матеріалу, в якому втілюватиметься проект. Але виникли проблеми з фінансуванням робіт, яке залежало від Черкаського обласного Товариства охорони пам'ятників історії і культури і районних організацій м. Чигирин [3].

З листування Ветрова В.Т. (Кам'янка) з Б.С. Зісманом (Чернівці) (04.12.1972 р.): «Леонід Володимирович (Чхайдзе – О.В.) був у відрядженні в Черкасах, заїзджав до мене, два дні гостював у мене. Були в Погрібного (в Михайлівці – О.В.), потім разом їздили в Жаботин, дивилися, як рухається робота зі спорудження партизанського пам'ятника. Повернулися з Жаботина всі зібралися у мене» [4].

З часу проведення першої великої партизанської зустрічі 1968 р. минуло 5 років... Кожного року колишні партизани збиралися періодично на свої зустрічі у Холодному Яру. У 1973 р. київське видавництво «Мистецтво» випустило фотоальбом «Черкащина» [5], у якому, між іншим, було написано: «Нещодавно на Черкащині відкрито ще один величний пам'ятник – пам'ятник партизанської слави. Його споруджено в Чигиринському районі у Холодному Яру, овіяному героїчними легендами минувшини. У грізні дні боротьби з фашистськими загарбниками Холодний Яр став рідним домом безстрашних народних месників».

Та автори фотоальбома поспішили і ввели читачів в оману. Нічого такого величного у Холодному Яру, крім встановленого в 1968 р. кам'яного знаку з написом, що на цьому місці буде споруджено пам'ятник народним месникам, не споруджували і не відкривали.

У 1974 р. в № 9 «Українського історичного журналу» була опублікована стаття Героя Радянського Союзу Г. М. Гончара, на основі документів, що знаходилися в Партійному Архіві при ЦК Компартії України, про діяльність партизанського загону ім. Сталіна під командуванням П. А. Дубового. [6, с. 115–122].

Та ніяких надій на відкриття обіцяного пам'ятника не було і в 1975 році – році 30-ти річчя Перемоги на фашистською Німеччиною.

З листа секретаря ради колишніх холодноярських партизанів Ветрова В. Т. своєму бойовому побратиму М. О. Столяренку в Харків: «В грудні 1977 р. Г. Броннік, В. Смірнов, М. Негода і я були запрошені на ювілейний вечір присвячений 20-ти річчю заснування Черкаського державного народного заслуженого хору. Вечір пройшов дуже добре. Багато було вітань, побажань і подарунків. Відбувся великий концерт і банкет в ресторані. На слідуєчий день Броннік, Смірнов і я були на прийомі в секретаря обласного комітету КП України тов.Суховершка. Було вирішено прийняти невідкладні міри для того, щоб до серпня 1978 р. закінчити будівництво пам'ятника партизанам Холодного Яру. В принципі домовилися 19–20 серпня провести відкриття пам'ятника і зустріч партизан Холодного Яру присвячену 35-й річниці першого великого бою 16 серпня 1943 року. Зустріч не повинна була відмінитися ні при якій погоді.» [7].

Але до запланованої офіційно зустрічі колишніх партизанів, приуроченої 35-й річниці першого великого бою в Холодному Яру 16 серпня 1943 р., закінчити встановлення і відкриття пам'ятника знову не вдалося. І нарешті лише 2 вересня 1978 р. відбулося його урочисте відкриття [8, 126]. Про що 7 вересня 1978 р. чигиринська районна газета писала:

«Минулої суботи відбулося урочисте відкриття пам'ятника. ...В овіяний легендами Холодний Яр з'їхалися гості з Черкас, Кіровограда, Чигирина, Кам'янки, з навколишніх сіл. ...І ось перед гостями постає під білим покривалом пам'ятник холодноярським месникам. Поруч – широкий транспарант: «Честь і слава партизанам Холодного Яру, які мужньо

Будівництво пам'ятника партизанам Холодного Яру. 19.08.1978 р.

захищали свободу і незалежність Батьківщини у роки Великої Вітчизняної війни!». Ці слова звернені до учасників партизанського руху в нашому краї, які прибули на відкриття пам'ятника. В їх числі секретар комітету ветеранів холодноярських партизанів, колишній командир взводу партизанського загону В. Т. Ветров, інженер з м. Ленінграда В. І. Смірнов, який теж був командиром взводу, колишній політрук другої роти, а нині – голова Михайлівської сільської Ради народних депутатів Кам'янського району І. Є. Погрібний та багато інших.

Мітинг відкриває перший секретар Чигиринського райкому партії В. І. Братчик. Він звертається з словами вітання до ветеранів партизанського руху, висловлює щире вдячність авторам пам'ятника, колективу будівельного управління Чигиринської ДРЕС, Медведівської ПМК-203, обласному виробничому управлінню будівництва й експлуатації шляхів, членам колгоспу імені Крупської Чигиринського району – всім, хто брав участь у спорудженні пам'ятника.

Секретар обкому Компартії України Г. В. Суховершко перерізає червону стрічку. Спадає біле полотнище, і перед присутніми з'являється постать партизана з автоматом на фоні темної брили. Звучать гімни Союзу РСР і Української РСР, салют воїнів Черкаського гарнізону. Присутні вшановують пам'ять полеглих у роки Великої Вітчизняної війни хвилиною мовчання.

На мітингу виступив секретар обкому партії Г. В. Суховершко, заступник начальника штабу партизанського загону П. В. Царьов, секретар Кам'янського райкому партії Д. І. Ворона, перший комендант рейстагу полковник у відставці, Герой Радянського Союзу Ф. М. Зінченко, заступник голови комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, член правління республіканської організації Товариства охорони пам'ятників історії і культури Л. П. Дрожжин, директор школи з Кіровоградщини, член Президії Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної праці І. Г. Ткаченко.

Від імені трудівників колгоспу імені Крупської Чигиринського району виступив його голова М. Ф. Дивнич. Проникливі поетичні рядки присвятив холодноярським партизанам голова обласного відділення Спілки письменників України поет М. Т. Негода, який в юнацькі роки воював в одному з партизанських загонів Холодного Яру.

...До підніжжя пам'ятника лягають живі квіти. На закінчення відбувся концерт художньої самодіяльності.

У мітингу взяли участь секретар обкому Компартії України Г. І. Масленнікова, заступник голови облвиконкому О. М. Дубовий, голова облпрофради В. В. Шкворець, завідуючий відділом пропаганди і агітації обкому партії В. К. Собченко, перший секретар обкому комсомолу А. Ю. Чабан, голова Чигиринського райвиконкому Л. Т. Степанець, а також делегація з Кіровоградської області, велика група колишніх партизанів» [9, с. 3].

Післямова

У легендарному лісі Холодного Яру, неподалік Мотронинського монастиря на пагорбі біля розвилки доріг, височить п'ятиметровий монумент

партизанської слави. Автори пам'ятника партизанам – скульптори С. Е. Грабовський та архітектор С. К. Рец. Більшість із подорожніх навіть і не здогадуються, якою тернистою і нелегкою є його історія. Та й авторський задум скульптора С. Е. Грабовського до цього часу так і залишився нереалізованим. Бо бачать в монументі лише фігуру одного старика-партизана, а жінка-партизанка та юнак, які були в авторській задумці скульптора, так і залишилися «заховані» в камені, як і багато інших невідомих «білих плям» історії Холодного Яру [3].

Мало хто зараз знає, що своєрідною живою моделлю для задуманого пам'ятника був Григорій Лукич Красота (колишній командир взводу партизанського загону ім. Сталіна (ком. П. А. Дубовий)). На період створення пам'ятника він був головою місцевого колгоспу [1].

У наш час «модно» і «патріотично» хаяти все колишнє наше минуле... Навіть героїчне і подвижницьке! Та історія й документи-першоджерела свідчать, що пам'ятник партизанської слави не являється ініціативою якихось компартійних органів, а є результатом довгорічних ініціатив і домагань самих колишніх партизанів на чолі з їх оргкомітетом, простих людей-ветеранів.

Хочеться зазначити, що керівництво ради колишніх холодноярських партизанів ще тоді провело «декомунізацію»! Як зазначено в книзі «Обком утік... з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.», виданій у 2017 р. державним архівом Кіровоградської області авторства Івана Даниловича Петренка: «Незадовго по війні та ще довгий час після неї ім'я командира партизанського загону ім. Сталіна П. А. Дубового на Кіровоградщині вперто замовчувалося. Причина доволі банальна – неприязні стосунки між ним та М. Скирдою (паперовим «секретарем підпільного Кіровоградського обкому партії» – О.В.). І все через небажання П. Дубового вписати до звіту заповітну фразу про особисту участь секретаря підпільного обкому партії у створенні та здійснювані ним керівництвом бойовою діяльністю холодноярського партизанського загону» [10, с. 324].

---

1. З документів архіву Ради колишніх партизанів і підпільників (секретар Ради Ветров В. Т.). Архів Ветрова О. В., м. Кам'янка.

2. Протокол № 1 собрания бывших партизан партизанского отряда им. Сталина от 17.08.1968 г. Оригінал. Архів Ветрова О. В. м. Кам'янка.

3. Сайчук О. Партизанська поема // Черкаська правда. – Травень. – 1970.

4. Лист Ветрова В. Т. до Зісмана Б. С. в м. Чернівці. 04.12.1972. Архів Ветрова О. В.

5. Голубничий І. Г., Грибенко В. І. Черкащина. Фотоальбом. – «Мистецтво», 1973.

6. Гончар Г. М., Герой Радянського Союзу. Герої Холодного Яру / Український історичний журнал. – № 9. – 1974. – С. 158.

7. Лист Ветрова В. Т. до Столяренка М. О. в м. Харків. 1978. Архів Ветрова О. В.

8. Олександр Ветров. Василь Терентійович Ветров – воїн, патріот, громадський діяч, краєзнавець // Джерело. Випуск XV. Матеріали 15 науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України». 20 квітня 2018 р. – Черкаси : Вертикаль, 2018.

9. Партизанам Холодного Яру // Зоря комунізму. – 7 вересня. – 1978.

10. Петренко І. Обком утік... з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017.

ЯКОВЕНКО Олесь,
учениця 9 класу
Вершацького ЗЗСО I–III ступенів
Чигиринської міської ради Черкаської області

ВЕРШАЦЬКИЙ ТАНК Т-70М – СВІДОК ГЕРОЇЧНИХ СТОРІНОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Україна має багатотисялітню історію. Кожне покоління залишає своїм нащадкам власні здобутки та пам'ятки. Від покоління до покоління передаються досвід, традиції, знання, спогади, легенди про історичне минуле народу. Так формується історична пам'ять. Чигиринська земля багата історичними подіями, а також пам'ятками історії, архітектури, археології, монументального мистецтва. Визначною пам'яткою Другої Світової війни є танк-пам'ятник Т-70М, що знаходиться в селі Вершаці. На сьогодні Т-70 і Т-70М представлені у військових музеях і в ролі танків-пам'ятників у різних населених пунктах.

Село Вершаці було окуповане в липні 1941 року. На фронт з села пішло близько шестисот громадян: 226 воїнів не повернулися до рідної оселі, 273 жителів села Батьківщина відзначила нагородами за хоробрість і відвагу в боях з ворогом [3]. 12 грудня 1943р. село Вершаці – одне із перших на Чигиринщині – було визволено від німецьких загарбників. Минуло вже чимало років, та час не владний стерти із пам'яті народу сторінки великого героїзму і самопожертви тих, хто здобував Перемогу ціною власних життів.

Звільнення Чигиринщини розпочалося жорстокими боями за населений пункт Вершаці, село, яке нині знаходиться на межі Черкаської і Кіровоградської областей, а в 1943 році було одним із багатьох сіл Кіровоградщини.

У визволенні нашого села брав участь 5-й Зимовниківський ордену Кутузова гвардійський механізований корпус, що входив до 5 гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ Павла Олексійовича Ротмістрова [2]. Сформований він був у 1942 році із моряків Тихоокеанського флоту. Роз'яснення тодішньої бойової обстановки дає генерал-майор О. П. Рязанський: «...План сумісного наступу зводився до того, щоб силами мотострілкових батальйонів при підтримці танків і артилерії оволодіти опорним пунктом гітлерівців – селом Вершаці, що в 10 кілометрах південніше Чигирини» [8; 3]. В перших числах грудня майже всі Вершацькі вулиці були заставлені возами фашистського обозу. Награбоване майно охороняли майже 400 поліцаїв, які втікали разом з гітлерівцями із звільнених радянських територій. В селі також знаходились 3000 бійців регулярних фашистських військ. Німецькі пости стояли біля ферми № 1 та на одній з бригад колишнього колгоспу «Широкий лан» [10].

Учасник визволення Вершаць і Чигирини, колишній танкіст Панас Кривець згадував, що 5 грудня 1943 року населений пункт Вершаці був звільнений завдяки наступу 70-тх радянських бійців [3]. Вранці цього дня

вони чекали на допомогу – з села Юхимове. Мала підійти техніка. Але танки і «катюші» відстали, слідуючи через болотисту місцевість хуторів Цибиківка та Самбросівка. Вороги пішли в атаку, і радянські воїни змушені були відступити. В боях за село було підбито чотири радянські танки [8; 3].

Остаточно село було визволено від німецьких військ тільки 12 грудня 1943 року. В боях за Вершаці загинуло 43 воїни. Поховані вони у братській могилі в центрі села [6].

Майже 80 % пам'яток, присвячених подіям Другої світової війни – братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни [1;27]. Братську могилу 43 воїнам-визволителям, учасникам Зимовниківського корпусу 5-ї гвардійської танкової армії, які визволяли село Вершаці, увінчує пам'ятний знак «Танк». На п'єдесталі встановлено унікальний танк Т-70М (саме цей танк брав участь у визволенні села в грудні 1943 року) – один з кращих легких танків Червоної Армії Другої світової війни, розроблений в листопаді 1941 року конструкторським бюро Горьківського автозаводу під керівництвом Н. А. Астрова, провідного розробника всієї вітчизняної лінії легких танків того періоду [10; 1].

Коли Т-60 ставили на озброєння, всі розуміли, що він є лише тимчасовим засобом, тому що його броня була надто тонкою для протидії ворожим танкам. Проектування нового танку, який отримав назву ГАЗ-70, було завершено в кінці 1941 року. Його складання відбувалося дуже повільно, перший дослідний зразок з'явився 14 лютого 1942 року. Спочатку танк не викликав особливого захоплення – за бронезахистом він не набагато переважав Т-60, а його бойова потужність зводилась до мінімуму через те, що один воїн мав одночасно виконувати функції командира, навідника і заряджальника. Незабаром всі недоліки було усунено, танк Т-70 вирішено запустити в серійне виробництво. З березня 1942 року по жовтень 1943 року було виготовлено 8200 танків Т-70, що поставило їх на друге місце серед танків воєнних років.

До інших переваг Т-70 можна віднести невелику висоту і загальну масу танка (у порівнянні з іншими машинами інших компоновальних схем), досягнуті, до того ж, всупереч вимушеному застосуванню «довгов'язого» силового агрегату ГАЗ-203. Як наслідок, зростали динамічні характеристики танка, і для нього не потрібний потужний спеціалізований двигун. Екіпаж танка складався з двох чоловік – механіка-водія і командира машини.

Основним озброєнням Т-70 була нарізна напівавтоматична 45-мм танкова гармата 1932–38 рр. (20-К або 20К). Гармата монтувалася на цапфах праворуч від площини поздовжньої симетрії башти для зручності роботи командира машини. Гармата 20-К мала ствол довжиною 46 калібрів, висота лінії вогню становила 1540 мм, дальність стрільби прямою наводкою досягала 3600 м, максимально можлива – 4800 м.

В конструкцію серійних Т-70 вирішили внести зміни, що стосуються тільки посиленої ходової частини. Ця модифікація одержала позначення Т-70М і з початку жовтня 1942 року була запущена в серійне виробництво на

ГАЗі, трохи пізніше – і на заводі № 38. Бойовий комплект гармати був скорочений і становив 70 пострілів, кількість патронів до кулемета – 945. Завдяки модернізації збільшена ширина трапів та опорних катків, а також діаметр зубчатого вінця ведучих коліс. Внаслідок цього маса танка збільшилась до 10 тонн, а запас ходу зменшився і становив 250 км. Вперше танки Т-70М брали участь в боях на південно-західних напрямках у липні 1942 року. На 26 червня 1942 року в четвертому танковому корпусі 21-ї армії Південно-Західного фронту налічувалось 30 танків Т-70М. У 1942 році автозаводи № 38 (Кіров), Горьківський імені Молотова розпочали серійне виробництво Т-70М з удосконаленою ходовою частиною.

Цей танк, на противагу іншим, дуже добре слугував для розвідки, підтримки піхоти, для дій у лісисто-болотистій місцевості. Ці танки зарекомендували себе з позитивного боку у вуличних боях. Низький силует та низькошумовий двигун робили Т-70 непомітним для ворога, а висока маневриність дозволяла його екіпажу вражати ворожі танки в бік і задню частину. На думку спеціалістів, Т-70М був кращим легким танком Другої світової війни, навіть за ті, які випускалися в Німеччині та США. Озброєння та броньований захист танків Т-70М були досить слабкі. Вони не могли вести рівноцінний бій з важкими німецькими танками «Тигр», «Пантера», «Фердинанд».

Причиною відмови від виробництва Т-70 з двомісною баштою послужила підготовка до серійного виробництва більш досконалого легкого танка Т-80, який був подальшим розвитком «семидесятки» з урахуванням усіх вимог щодо поліпшення ергономіки, енергоозброєності та захищеності останнього [11]. Також Т-70 послужив базою для розробки великого числа дослідних легких танків з посиленням озброєнням, самохідних артилерійських і зенітних установок. На його основі була створена легка самохідно-артилерійська установка безпосередньої підтримки піхоти СУ-76, яка серійно випускалася аж до кінця війни.

У червні 1944 р. зимовниківці, що визволяли село Вершаці, під керівництвом старшини Зателюка виготовили із дерев'яних колод постамент. За допомогою танка Т-34 на постамент викотили танк Т-70М – один з чотирьох танків, які було підбито біля хутора Московський. В грудні 1943 року радянські воїни гнали фашистів на захід, в сторону селища Олександрівка, тому танк Т-70М був встановлений гарматою на захід [10]. На передній частині танка-пам'ятника прикріпили дошку з прізвищами загиблих визволителів. В другій половині 50-х років ХХ століття Вершацький танк-пам'ятник встановили на кам'яний постамент, побудований за кошти колгоспу «Комунар» [5]. По центру 34 прізвища загиблих визволителів. Імена 8-ми з них до цього часу невідомі. Висота танка – пам'ятника 3,55 м, висота танка 2,1 м, розміри постаменту 3x6,5x1,45 м. Танк-пам'ятник було огорожено металевим парканом, який до цього часу фарбують в зелений колір. Ландшафт центру села змінився, і танк повернули гарматою на північ. 28 вересня 1973 року був виготовлений паспорт танка-пам'ятника Т-70М. 15 грудня 1973 року пам'ятку історії періоду Великої

Вітчизняної війни 1941–1945р.р. взяли на державний облік з охоронним номером 3. Паспорт об'єкту культурної спадщини затвердив начальник обласного управління культури Білик Борис Георгійович.

Ще в 70-х роках у Вершацькій ЗОШ було створено групу «Пошук», яка займалась пошуком учасників визволення села, підтримувала листування з ними чи їхніми родинами [4]. Всі матеріали, зібрані пошуківцями зберігаються у шкільному краєзнавчому музеї [9].

Танк Т-70М, що знаходиться в селі Вершаці, унікальна історична та культурна пам'ятка не лише Чигиринщини та Черкащини, а й всієї країни. Мовчазний свідок звитяжної слави нагадує про великий героїзм та відвагу визволителів села.

Спливають роки, але ніколи події страшної і кривавої війни не перестануть вражати нас самовідданістю і жертівністю людей, які наближали перемогу. Є сторінки в історії, які ми понуро гортаємо і лише поверхневим поглядом заглядаємо за їх завісу. Є знамениті люди, про яких ми не знаємо, і знати не хочемо, є низка років, які непомітно і монотонно проходять повз нас. Але у чорні дні німецького терору, як і до того та після того, українці виявили дивовижну незнищенність свого духу. Така неймовірна витривалість українців в одвічній боротьбі проти численних загарбницьких орд, надто нацистських, є запорукою їх процвітання в майбутньому. За неї платили не карбованцями, а своїм життям, тобто самим найдорожчим, що є в людини.

Дослідження піднятої нами в роботі проблеми переконливо свідчить, що визволення села Вершаці, як і інших населених пунктів України, це небувалий прояв високих моральних якостей народу, масового героїзму і самопожертвування в ім'я свободи і незалежності.

Пам'яткам і пам'ятним місцям воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу. Матеріалізуючи минуле, вони єднають в один ланцюг різні покоління, забезпечують наступність патріотичних традицій. Важливо зберегти пам'ять про всі події, які залишили глибокий слід в історії України, про всіх полеглих на українській землі. Минатимуть роки, але назавжди на скрижалях історії залишаться імена тих, хто в грізний час став на захист рідної землі, хто в нелегкому двобої ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя.

Як свідок Другої світової війни стоїть у Вершацях танк Т-70М, охороняючи мирне життя рідного села, нагадуючи живим і мертвим, попереджаючи ворогів про готовність мирного населення захищати рідний край.

---

1. Денисенко Г. Г. Друга світова війна в пам'ятках історії та культури // Наукові записки НаУКМА. Том 20: Історичні науки. – 2002. – С. 19–30.

2. Коваленко Г. Ф. Краєзнавча робота в школі. – Чигирин. – 2011. – С. 45–46.

3. Кривець П. Спогади // Матеріали краєзнавчого музею Вершацької ЗОШ І–ІІІ ступенів.

4. Лист Лизунової Антоніни Євгеніївни до директора Вершацької школи.

5. Матеріали польових досліджень автора – Записано від Гришика Михайла Федоровича (1922 р.н.), який проживав в селі Вершаці Черкаської області. Листопад 2008 р.

6. МПДА – Записано від Довженко Ганни Агеївни (1928 р.н.), яка проживала в селі Вершаці Черкаської області. Лютий 2012 р.
7. МПДА – Записано від Чубина Петра Афанасійовича (1925 р.н.), який проживав в селі Вершаці Черкаської області. Жовтень 1997 р.
8. Мінаєв М. В боях за Вершаці // Зоря комунізму. – 1990. – 1 травня. – С. 3.
9. Мінаєв М. М. Історія Вершацької школи. – Вершаці, 2005. – 80 с.
10. Перепелиця А. І. Свідок звитяжної слави // Чигиринські вісті. – 2007. – 12 грудня. – С. 1–2.
11. Т-70 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Електрон. дані. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/T-70>.

ВЕТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України
м. Кам'янка (Черкаська область)

ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ СУЛЕНКО

Суленко Володимир Андрійович народився у холоднорському селі Мельники 30 липня 1922 р. [1]. Батько його працював лісником і змалечку привчав сина любити природу [2], та добре орієнтуватися в лісі. У кінці

Суленко
Володимир Андрійович

30-х рр. хлопець закінчив 7 класів. Невідомо як би склалася його подальша доля, якби не почалася Друга світова війна.

У червні 1943 р. за лінією фронту, за наказом штабу партизанського руху Південного фронту було сформовано основне ядро партизанського загону «Москва» на чолі з командиром Іванковим Іваном Федоровичем, комісаром Лисовим Іваном Івановичем, начальником штабу Боровиковим Іваном Михайловичем.

Темної ночі з 16 на 17 червня 1943 р. загін групами по 11 чоловік у кожній трьох літаками вилетів із Ростовського аеродрому з метою десантування у ворожий тил. У головному транспортному літаку з групою парашутистів, радіостанцією і продовольчими тюками летів командир І. Іванков. Група висадилася в Яничанському лісі, біля с. Рутницьке.

Другу групу очолював комісар І. Лисов. Штурман літака помилився в розрахунках і замість Знам'янських лісів парашутисти були скинуті над Матвіївським лісом, поблизу Холодного Яру, біля с. Юхимового, тобто за півсотні кілометрів від першої групи [3].

Третю групу очолював командир взводу (пізніше комісар загону «Москва») М. І. Тетянка, їх викинули західніше залізничного вузла Знам'янка.

Днів через 20 перша і третя групи з'єдналися, а друга, зустрівшись у лісі з підпільниками П. А. Дубового, спільно з ними організували інший партизанський загін ім. Жукова (пізніше ім. Сталіна) – командир П. Дубовий, комісар І. І. Лисов.

Перший бій група на чолі з Іванковим прийняла 5 липня 1943 р. у Чутянському лісі. Знищено 9 автоматників, убито офіцера і 17 солдатів, а через 6 днів тут же знищено ворожий обоз із 27 підвід.

За даними Київського архіву, 14 липня 1943 р. партизани загону «Москва» пустили під укіс ворожий ешелон з танками й боеприпасами біля с. Соснівки Олександрівського району, а 18 липня підірвали Чигиринську нафтобазу; знищено 67 т пального. 4 серпня пустили під укіс ворожий ешелон на перегоні Знамянка-Диківка. Знищили: паровоз, 27 вагонів (в т. ч. 4 вагони з живою силою, 7 – з кіньми, 2 – з боеприпасами і 4 – з фуражем); убито 11 офіцерів, 166 солдатів і 102 коня [4; с. 261].

Згідно даних Кіровоградського обласного архіву: партизани загону «Москва» 27 серпня обстріляли ворожий обоз із 13 підвід біля х. Вдовичин. Захопили: кулемет, 4 автомати, 3 пістолети, гранатомет і багато боеприпасів; вбито 9 німецьких солдатів і офіцерів.

31 серпня пустили під укіс ворожий ешелон біля ст. Бірки. Знищили два паровози, 35 вагонів, з них 27-з боеприпасами і 8 – з живою силою; вбито понад 250 німецьких солдатів і офіцерів, рух був припинений на 18 годин.

5 вересня пустили під укіс ворожий ешелон біля роз'їзду Диківка. Знищені: паровоз, 12 вагонів з боеприпасами, вбито 24 німецьких солдати.

6 вересня пустили під укіс два зустрічних ворожих ешелони біля ст. Користівка. Знищено два паровози, 15 вагонів з живою силою, в т. ч. два вагони з офіцерами, 14 платформ з танками; вбито біля 450 солдатів і офіцерів; рух був припинений на 48 годин [4; с. 266–267].

У вересні 1943 р., виводячи загін з оточення, Іванков Іван Федорович загинув. Командиром партизанського загону «Москва» стає Боровиков І. М.

У жовтні 1943 р. на узліссі поблизу хутора Буди мельничанський хлопець Володимир Суленко зустрівся з невідомими озброєними людьми. Як пізніше з'ясувалося, це був комісар партизанського загону «Москва» Микола Іванович Тетянка з своїми побратимами. Вони розпитали, хто він такий і чому тут перебуває. Той попросився до партизанів. Для перевірки дали завдання, котре він успішно виконав [5], після чого його з 1 жовтня 1943 р. [6] офіційно зарахували в загін, але наказали поки що залишатися в селі. Так Володимир став розвідником, одержував доручення, тримав зв'язок із підпільниками. Збирав потрібні відомості й передавав у ліс партизанам.

Як відзначено в Кіровоградському архіві, 2 жовтня 1943 р. партизани загону «Москва» напали на ворожий обоз на дільниці Чигирин–Олександрівка. Знищені 14 підвід з продовольством і боєприпасами, вбито 23 солдати, забрано 11 гвинтівок. Багато боєприпасів і продовольства [4; с. 269].

З допомогою комісара М. І. Тетянка Володимир Суленко познайомився з партизанською зв'язковою, односельчанкою Ганною Юхимівною Чучупак, яка була родом із Медведівки. Через родичів та з інших джерел вона отримувала відомості, які цікавили партизанів.

Велику допомогу надавали Володимир Суленку й шкільні друзі Василь Васильович Матірний та Володимир Дмитрович Бразалій. Від них теж чимало дізнавався про те, що найбільш цікавило і було потрібне для загону. З партизанського штабу одержували листівки і вночі розвішували їх на тинах, стінах. Бувало, що й на дверях хат поліцаїв. Зведення інформбюро закликала населення боротися з окупантом.

Володимир Суленко ще змалечку допомагаючи своєму батьку –лісникови Креселецького лісництва, добре знав усі лісові дороги й стежки, і це тепер стало у великій нагоді. Часто доводилось бути провідником у партизанів, які йшли на бойові завдання, влаштовувати засідки, перехоплювати ворожий транспорт, що рухався з Медведівки на Олександрівку. Про це свідчить хроніка бойових епізодів, що зберігається в архіві [5].

16 жовтня партизани пустили під укіс ворожий ешелон біля ст. Цибульово. Знищені: паровоз, 13 вагонів із продовольством, 9 вагонів з автомашинами; убито і поранено понад 40 німецьких солдатів і офіцерів. Рух був припинений на 19 годин.

25 жовтня партизани загону «Москва» шляхом заземлення вивели з ладу телефонну та телеграфну лінію стратегічного значення в Чигиринському районі.

16 листопада знищили бронемашину на дільниці Чигирин–Олександрівка та захопили гранатомет, інше військове спорядження.

17 листопада напали на ворожий обоз із 31 підводи біля с. Трушівці Чигиринського району. Захоплено 13 гвинтівок і багато боєприпасів; убито 17 солдатів.

23 листопада напали на каральний загін у с. Мельники Чигиринського району: убито 17 німецьких солдатів.

25 листопада партизани загону «Москва» пустили під укіс ворожий ешелон біля с. Соснівки; убито 350 німецьких солдатів. [4; с. 271–273].

Володимир Андрійович згадував: «Командир взводу Іван Денисович Горобець одного разу вирішив зробити разом із бійцями засаду поблизу шляху Головкивка–Мельники. Ми мали на озброєнні 2 кулемети, кілька автоматів, гвинтівок, німецьких гранат. Замаскувалися й стали чекати. Уранці з Медведівки з'явився ворожий загін із 9 кілотників. Вони зупинилися біля сільуправи, а потім рушили на Головкивку. Ми обстріляли фашистів. Кількох знищили. Серед них був і обер-лейтенант. Забрали в нього карту і документи. Усе це передали нашому командирі».

Одного разу взвод Миколи Івановича Ткаченка зупинився біля сільуправи Мельників. Незабаром із Головківки прибула легкова машина. З неї вийшов фашистський офіцер і почав пояснювати, що збився з дороги в цій дикій країні. Дістав карту і показав, куди йому треба добиратись. Партизани знищили фашистів, документи разом із машиною відправили у загін, який розташувався у Кривенковому яру.

Знову влаштували засідку. Цього разу неподалік від центру села. На подвір'ї Данила Годосовича Бразалія замаскували один ручний кулемет, у саду Панаса Гончара – другий. Днів три довелось чекати появи ворога. Село було пусте, жителі покинули свої будинки і поховалися, хто де міг. Більшість пішла в ліс.

Нарешті з Медведівки появилася автомашина з німцями. Пропустили її вперед і відкрили вогонь. Напад був раптовим і несподіваним. За кілька хвилин знищили 11 гітлерівців, офіцера і водія. На автомашині стояли 2 мотоцикли, лежало багато награбованого майна. Трофеї ми відправили в ліс. Чекали знову нападу з Медведівки, але більше ніхто не появлявся. Друзі мої – Василь Матірний та Володимир Бразалій після цього бою теж перейшли в загін [5].

У сухих архівних записях Кіровоградського обласного архіву зафіксовано: «...14 грудня 1943 р. із метою встановити зв'язок із частинами Червоної Армії група партизан у складі тт. Хоменка, Семенова, Бойка та Суленкова (Суленка – О.В.) під командуванням комісара загону т. Тетянко перейшли лінію фронту в районі сіл Полуднівка–Матвіївка (13–16 км на північний захід від м. Чигирин) та встановили зв'язок із штабом 4-ї гвардійської армії. Група встановила порядок взаємодій, одержала розвідницько-диверсійні завдання загону та була викинута літаком у район розташування загону» [7].

Ось як про цей епізод згадував сам Володимир Андрійович Суленко: «Якось мене викликав у штабну землянку комісар і сказав:

- Є відповідальне завдання. Чи згоден на його виконання?
- Завжди згоден, – відповів я.

У той час становище загону було дуже скрутне. Вичерпувались боєприпаси, не вистачало зброї. Рації в нас і сусідів – у загоні Дубового, – вийшли з ладу. Зв'язок зі штабом партизанського руху припинився. А фронт наближався, передбачалися великі бої.

Для виконання завдання (мету якого пояснили пізніше) відібрали чотирьох бійців на чолі з М. І. Тетянком. До групи, крім комісара і мене, входили Володимир Григорович Хоменко, Василь Юхимович Бойко, Анатолій Антонович Семенов.

Ми мали перейти лінію фронту і попросити допомоги у радянського командування. Увечері в супроводі товаришів вийшли з лісу в потрібному напрямку. У степу натрапили на телефоний провід, вивели його з ладу. Поблизу Рублівки німці рили окопи. Удвох із Семеновим непомітно пробралися на хутір і довідались, що у Чмирівці гітлерівці палять хати, готуються зробити те ж саме і в Рублівці. На межі між цими населеними

пунктами зустрілись із нашими регулярними військами, які визволяли Чигиринщину. Радості не було меж. У Суботіві нас нагодували, дали відпочити, вручили автомати і по два диски патронів. Комісар пояснив мету нашого переходу через лінію фронту, залишив нас при військовій частині, а сам пішов у Чигирин у штаб Радянської армії за допомогою.

Наступної ночі, після невдачі перейти лінію фронту, з літака АН-2 на парашуті у район урочища Тартак приземлився М. І. Тетянка. На третю ніч прилетів наш літак на Буду. У ньому прибули і два наші радисти з раціями.

Потім літак почав регулярно курсувати туди по 2–3 рази щоночі з боєприпасами для нас і сусідів по зброї – загону П. Дубового. Радисти тримали тісний зв'язок із Чигирином і штабом партизанського руху, передавали командуванню зібрані відомості» [2; 5].

У Кіровоградському обласному архіві зберігається оригінал документу, у якому відмічено: «Для виконання завдань, що були поставлені штабом 4-ї гвардійської армії, командування загону організувало спеціальну групу розвідників із складу кращих бійців загону в кількості 26 чол. Під контроль розвідників було взято всі шосейні та степові шляхи між селами: Кам'янка–Триліси, Кам'янка–Михайлівка, Кам'янка–Медведівка, Кам'янка–Вербівка, Кам'янка–Олександрівка та залізничну дорогу на дільницях Сміла–Новомиргород, Сміла–Олександрівка.

У населені пункти Сміла, Олександрівка, Кам'янка, Соснівка, Новомиргород і ряд інших були послані розвідники для встановлення дислокації ворожих військ, розташування оборонних рубежів та вогневих точок ворога.

Спільно з партизанським загonom П. А. Дубового був організований посадочний майданчик для посадки літаків «У-2» штабу 4-ї гвардійської армії. Ці літаки доставили загоні 12 ящиків із боєприпасами й висадили двох радистів із раціями, завдяки яким загін систематично передавав штабові зібрані розвідницькі відомості.

За період із 14 грудня 1943 р. по 7 січня 1944 р. загін передав штабові 4-ї гвардійської армії понад 40 радіограм розвідницького характеру: про перекидання трьох ворожих танкових дивізій із Сміли на Кіровоградський напрям; подана карта ворожого оборонного рубежу по р.Сухий Ташлик; встановлена дислокація штабів 72-ї піхотної дивізії та складів 282-ї піхотної дивізії; про просування ворога по шосейних і залізничних шляхах; передані цінні документи командира 223-го німецького артилерійського полку.

Унаслідок одержання цих розвідницьких відомостей, штаб 4-ї гвардійської армії мав повне уявлення про сили ворога вглиб на 60 км; для підтвердження своїх розвідницьких відомостей загін передав штабу армії контрольного полоненого» [4; с. 211].

Чимало ще було різних бойових операцій. Після прориву оборони німецького фронту на річці Тясмин та з'єднання з передовими частинами Радянської армії на початку січня 1944 року – згадував Володимир Андрійович, – я знайшов своїх товаришів у Худяках, а також матір, брата і сестру, відправив їх додому – у Мельники, які вже визволили наші війська.

Комісар загону послав мене тоді в Холодний Яр із наказом: передати трофейну техніку нашому командуванню. У лісі знаходились мотоцикли, легкова машина, 7 чи 8 – вантажних.

Загін влився в діючу армію. Мене зарахували у розвідку (армійський розвідувальний загін 4-ї гвардійської армії). Свій бойовий шлях я продовжив у Корсунь-Шевченківській битві. Звільняв від коричневої чуми Україну, потім Румунію, Австрію, Чехословаччину. Був старшиною армійської розвідки. Світлий день Перемоги зустрів у Празі.

Але на цьому для мене війна не закінчилася... Ще був Забайкальський фронт. Довелося брати участь і у війні з Японією, визволяти від окупантів Китай. Запам'ятався перехід через гори Хінган, де випадково зустрів земляка з Мельників – Юхима Леонтійовича Проценка. Яка то була радість! Разом із бійцями дійшли до порту Дальній» [2].

Гвардії молодший сержант 6-ї мотострілецької бригади, 4-ї окремої розвідувальної роти 5-го танкового корпусу 6-ї гвардійської Червонопрапорної танкової армії командир броневих автомобілів Б-64 Володимир Андрійович Суленко був мобілізований з армії 6 грудня 1946 р. Груди його прикрашали бойові медалі «За бойові заслуги», «За взяття Відня», «За визволення Праги», «За взяття Будапешту», «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією», «За перехід Хінгану», «За перемогу над японським імперіалізмом від МНР» [1; 6].

А ще привіз документ, котрий печаткою і підписом командира військової частини засвідчував:

«Участнику Великой Отечественной войны с немецкими захватчиками и войны с японскими империалистами: гвардии младший сержант Суленко Владимир Андреевич.

Верховный Главнокомандующий Генералиссимус Советского Союза товарищ Сталин объявил Вам 22 благодарности за Вашу отвагу, мужество, мастерство, проявленные «За разгром Корсунь-Шевченковской группировки немцев, за освобождение г. Умань, Христиновки. За форсирование р. Днестр, За освобождение городов Бельцы, Фалешты, За выход на государственную границу и форсирование р. Прут, За разгром Яско-Кишиневской группировки немцев. За взятие г. Васлуй, Рымнику, ... Дебресен, Вааль, За форсирование р. Дунай, За взятие столицы Венгрии Будапешт, и города Секешфегервар, ... За взятие Вены, освобождение Праги, За преодоление Хингана, За взятие Мукдена и ...» [8].

З жовтня 1955 р. Володимир Андрійович Суленко оселився в Кам'янці, зі своєю дружиною Марією Іванівною виростив двох синів: Василя та Віктора. Проживав на колишній вулиці Енгельса, 31. Працював рахівником філіалу Смілянського АТП 23661. Похований у м. Кам'янка.

---

1. *Военный билет Суленко Владимира Андреевича выдан Смелянским городским военным комиссариатом Черкасской области 23 января 1964 года. Оригинал. Приватний архів Ветрова О. В. (м. Кам'янка).*

2. *Мироненко Г. Шляхами війни // Чигиринські вісті. – № 42. – квітень. – 1984.*

3. *Гончар Г. М. Заграви над Тясмином. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1978. – С. 48–49.*

4. *Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Збірник документів і матеріалів.* – Дніпропетровськ : Промінь, 1965.
5. *Мируненко Г. Шляхами війни // Чигиринські вісті.* – № 41. – 5 квітня. – 1984.
6. *Красноармейская книжка Суленко Владимира Андреевича выдана в августе 1945 г. Оригінал. Приватний архів Ветрова О. В. (м. Кам'янка).*
7. *Із звіту командування загону «Москва» про спільні дії з частинами Радянської Армії при звільненні населених пунктів області. 9 листопада 1944 р. // ДАКО. – Ф.429, оп. 3, спр. 77, арк. 20–22. Оригінал.*
8. *22 благодарности гв. младшему сержанту Суленко Владимиру Андреевичу от Верховного Главнокомандующего Генералиссимуса Советского Союза Сталина. Оригінал. Приватний архів Ветрова О. В. (м. Кам'янка).*

МІНСЬКА Оксана,
екскурсовод відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ПОВОЄННА ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ЧИГИРИНЩИНИ (1944–1946 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ

Довгоочікуване звільнення від німецько-фашистської окупації до сіл Чигиринського району прийшло восени 1943 р. і тривало до січня 1944 р. Жителі району почали поступово оговтувалися від окупаційного режиму. Перед ними постало першочергове завдання – відбудова зруйнованого у 1941–44 рр. народного господарства, якому фашисти нанесли колосальні збитки. Відбудова господарства, битва за врожай воєнного 1944 р. здійснювалися водночас з організацією допомоги Радянській Армії. Так, у фонд оборони на побудову танкових колон та авіаційних ескадрилій лише в першому кварталі 1944 р. було зібрано у Чигиринському районі понад 3 млн. крб. Всього протягом даного року трудящі району зібрали понад 11 млн. крб. на побудову танкової колони «Кіровоградський комсомолец» та ескадрильї літаків «Кіровоградський допризовник» (Чигиринський район входив до складу Кіровоградської області) [14, с. 665].

Нелегко було відбудовувати господарство, зруйноване фашистами. Так, згідно Актів про нанесені збитки, селу Вітове матеріальних втрат було завдано на суму 2 млн. 233 тис. 631 крб. [43]; у Тарасівці постраждало 31 господарство, сума збитків склала 2697 карбованців (У ході створення Кременчуцького водосховища упродовж 1956–1958 рр. жителі Тарасівки були переселені до новоствореного села Тіньки. Рішенням обласного виконавчого комітету від 2 вересня 1960 р. Тарасівку було виключено з облікових даних населених пунктів – *О.М.*) [44, с. 29]. Загальні розміри збитків колгоспу ім. Горького с. Івківці такі: 1. Розрушено будівель на – 390.440 крб. 2. Інвентаря на – 51.946 крб. 3. Розграбовано й знищено

урожаю – 564 тис 683. 4. Скоту на – 668.162 [19]; селу Суботів – майже 5563 тис. карбованців [47, с. 11]. Загалом матеріальні збитки, завдані окупантами Чигиринському району, становлять, за різними даними, 735.40 млн. крб., 563.760 млн. крб. або, можливо, 942.8 млн. крб. Точних підрахунків, на жаль, встановити було неможливо [47, с. 141]. Таким чином, відновлювати господарство району доводилося починати майже з нуля. Основний тягар перших повоєнних років відбудови взяли на себе жінки, підлітки й діти. Станом на 14 червня 1945 р. в Шабельниках (у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища та переселенням жителів Шабельників, рішенням обласного виконавчого комітету 2 жовтня 1960 р. село було виключено з облікових даних населених пунктів – О.М.) проживало лише 1015 працездатних осіб віком від 16 до 55 років, з них 89,7 % – жінок [44, с. 10]. Станом на 1 січня 1945 р. в колгоспі імені Молотова Вітівської сільської ради налічувалося 354 двори, в яких проживала 1241 особа. З дорослих колгоспників у віці 16 років і старше працездатних чоловіків у колгоспі працювало 38 осіб, жінок – 349 [43]. У Медведівці у березні 1945 р. в артілі працювало чоловіків 73, жінок 581, неповнолітніх 125 [14, с. 680].

Діти працювали в колгоспі і протягом навчального року: носили воду, доглядали за волами, коровами, свиньми [44, с. 20]. «Піонери та учні Трушівської школи... взяли на себе конкретні зобов'язання. Піонерський загін № 1 взяв зобов'язання власними силами організувати збір яєць і посадити квочки, весь приплід курчат здати на колгоспну птахівничу ферму. ...Піонери інших загонів взяли шефство над фермою великої рогатої худоби, свинофермою, вівцефермою, ...надати допомогу артілі в збиранні колосків, в боротьбі із сільськогосподарськими шкідниками» [30, с. 4]; «Значну допомогу в збиранні врожаю надають піонери та учнів Суботівської школи. На полях артілі імені Леніна вони збирають колоски, допомагають відносити снопи. Учні 5 класу вже зібрали колоски з площі в три гектари» [46, с. 2].

Поряд з працездатним населенням на полях та фермах працювали люди похилого віку. Так, 70-річний Михайло Гаврилович Розсохач був призначений керівником артілі імені 27 річниці Червоної Армії, який працював на рівні з молодими [41, с. 2]; «З першого дня весняних робіт у Мельничанській артілі «П'ятирічка» працює в полі своєю коровою Кирило Варфоломійович Рак. Йому вже 75 років, а він щоденно значно перевиконує денні завдання і дає високу якість» [9, с. 1]; «Багато жінок збирають урожай серпами. Літня колгоспниця Хтодоська Корнійвна Шльончак вижинає по 0,10 гектара в день» [8, с. 1].

Ускладнювався та затягувався процес відбудови народного господарства у селах ще й через вилучення наявних робочих рук у промисловість. Для використання працездатних, які залишились у селах, в кожному райвиконкомі створили бюро з обліку та розподілу робочої сили, т. зв. «моббюро». У вересні 1944 р. по районах області відбулася мобілізація колгоспників на цукрові заводи – по три чоловіки з кожного колгоспу [29, с. 13]. У червні 1944 р. отримали рознарядку про направлення з с. Вітове

20 осіб на Кривбасруді. 5 лютого 1945 р. прийшла рознарядка на підприємства чорної металургії СРСР. З Чигиринського району мобілізували 200 осіб, для збирання цукрових буряків в радгоспах «Цукробурякотресту» восени мобілізували 1000 чол. [29, с. 14]. Загалом на будівництво оборонних рубежів для потреб Червоної Армії мобілізували майже десять тисяч юнаків і дівчат – жителів області [29, с. 10].

Ухиляння від мобілізації владою розцінювалось як злочин. В Чигиринському районі за такі «злочини» в 1944 р. засудили 20 осіб [29, с. 16], серед них нарсуд виніс вирок Вороненко О.М. до 1 року виправних робіт, бо жінка, ухиляючись від роботи, доглядала тяжко хвору матір, а батько і чоловік воювали на фронті [29, с. 17].

Однак, незважаючи на існуючі проблеми, зусилля спільної праці господарства Чигиринського району дали кращі результати і вийшли переможцями в соціалістичному змаганні за виконання планів збирання врожаю, підняття парів, посіву озимих та оранки зябу в 1945 р., за що район отримав Перехідний Червоний Прапор Ради Народних Комісарів Союзу РСР та грошову премію [12, с. 3].

Та все ж таки ще впродовж 5 років відбудови змушені будуть працювати виснажені війною чоловіки, жінки, діти і старики. І працювати змушені будуть за умов мінімального забезпечення продуктами харчування та майже відсутніх належних матеріально-побутових умов: колгоспникам не платили пенсії, та й саме поняття пенсійного віку до колгоспників не застосовували, людина мусила працювати аж доти, доки трималася на ногах; поняття лікарняного листа щодо колгоспників не існувало; вагітність жінок ніяк не брали до уваги, за кілька днів після пологів жінка вже мусила знову ставати до важкої фізичної роботи...

Особливо гостро відчувалася нестача техніки, тяглової сили, посівного матеріалу, насіння, робочих рук. 15 грудня 1943 р. відбулися збори колгоспників с. Тіньки. У протоколі зібрання зазначався матеріальний стан господарства: «1) Тракторів – нема. 2) Молотарок – нема. 3) Привели люди в двір колгоспу після окупації: коней – 33 гол., волів – 10 гол., вуликів 27 шт., возів – 11 шт. Посівматеріалу – нема. Кормів грубих нема... Колгоспні будівлі частково були розібрані німцями на будівництво укріплень по Дніпру» [44, с. 47]. Станом на 1 січня 1944 р. в колгоспі с. Суботів було лише 4 воли, 4 корови, 29 коней, 3 вітряки, олійниця, кузня, деякий дрібний реманент [20, с. 280]. Аби провести весняні польові роботи 1944 р., голова колгоспу обійшов все село (Тарасівку – О.М.). Заходив майже у кожен двір зайшов, поговорив з жінками... До весни вдалося організувати людей, тягло і зібрати посівматеріали. Хоч і з великими труднощами і сльозами, а все ж засіяли колгоспне поле [44, с. 29]. Здебільшого збір посівного матеріалу 1944–1945 рр. проходив у вигляді розбійницьких нападів, коли у селян забирали всі зернові запаси. Судовий виконавець Чигиринського нарсуду Мостовий 28.08.1945 р. побив 86-річну колгоспницю Цапов'яз так, що та через чотири дні померла. [29, с. 169]

***

До Чигиринського РВК
від гр-на с. Зам'ятниці
Квака Івана Васильовича

Заява

Прошу Чигиринського РВК, аби розглянули мою заяву і дали своє рішення відносно хліба, забраного в мене Зам'ятницькою комісією. Я живу з своєю дружиною, деякі мої внуки в армії. Самі маємо по 80 років, обоє хворі. Немає змоги працювати. Хліба в мене забрали: гречки – 39 кг, ячменю – 34 кг, соняшника – 32 кг, насіння гарбузового – 15 кг, жита – 50 кг, бурякового насіння – 13 кг. Дайте забрати семено: гарбузове насіння, бурякове, все тому, що я не матиму змоги цей рік обсадитися. Прошу мою заяву розглянути.

Прохаю – Квак Іван Васильович.

***

До Чигиринського РВК
від гр-ки с. Зам'ятниці
Макарюк Оксани Іванівни

Заява

Цим прохаю, аби розглянули мою заяву про те, що цього місяця 22.02.44 р. комісія по виконенню держпоставки забрала зерно, а саме: 80 кг проса, 80 кг кукурудзи, 40 кг гречки, 30 кг соняшникового насіння і 20 кг пшениці. В мене господарство постраждало: спалені фашистами хата, повітка, корова, майно і хліб. Чоловіка вбили на Буді. Син забраний в РСЧА, а я перебуваю в найманій квартирі і син 14 років. Прошу розглянуть мою заяву і винести своє рішення.

23.02.44 р.

Прохач Макарюк Арк.

Отже, кількість зібраного посівного матеріалу дала можливість розпочати посівну кампанію. Поля орали власними коровами. Іноді доводилось самим жінкам та чоловікам запрягатися у плуги [16]. У багатьох господарствах затягувалися строки сівби, що могло позначитись на якості урожаю. Причиною відставання пояснювали тим, що у деяких колгоспах «...панує безтурботність, розгільдяйство, бракує відповідальності за врожай... В колгоспників Матвіївської артiлі «Червона зірка» є достатня кількість корів, ...але використовуються менше третини...» [39, с. 4]; «В артiлі «Медведівський молот» ...біля 150 корів у власному користування колгоспників, а на полі працює менше половини» [11, с. 2]. Очевидно, така ситуація була по всій Україні.

Безперечно, використання робочої сили корів на сільгоспроботах значно скорочувало строки сівби, обробки та збирання врожаю на колгоспних ланах, а тому колгоспники Чигиринщини пишуть відкритого листа до «всіх колгоспників і колгоспниць Радянської України» із закликом: «Використаємо корів на польових роботах, доможемося високого врожаю зерна і піднесемо продуктивність тваринництва». Центральний Комітет КП(б)У своєю Постановою від 6 березня 1946 р. схвалив цей заклик і зобов'язав обкоми і райкоми КП(б)У обговорити лист колгоспників Чигиринського району на зборах колгоспників, розробивши конкретні плани

використання на весняній сівбі, обробітку зернових і технічних культур та збиранні врожаю [21, с. 1]. На шпальтах районної газети «За сталінський урожай» 1946 р. знаходимо інформацію про те, що на полях Червоноградського району Сталінської області ... буде працювати 3400 корів колгоспників, які гаряче відгукнулися на заклик чигиринців щодо використання корів з приватних господарств для роботи на колгоспних полях... Всього по області (Кіровоградській – О.М.) на польових роботах працюватимуть 80 процентів всіх корів колгоспників. Це майже вдвоє більше, ніж у минулому році [23, с. 2]. Усі невдоби, де не було можливості орати, колгоспники копали лопатами, але жодного клаптика землі не було залишено, все засівалося [48]. Тоді вільної землі у селі не було. Всі поля оброблялися колгоспом. Щоб якось прожити, селяни на терасах та у проваллях розробляли більш-менш рівні ділянки землі і там садили свої городи [3].

У свідомість селян в черговий раз була запущена теза про наявність «тимчасових труднощів», пов'язаних з відбудовою зруйнованого війною народного господарства, із складнощами зовнішньополітичної обстановки. Тому, з метою залучення колгоспників до ще більш енергійної та самовідданої праці, надзвичайно широко впроваджувалися соцзмагання, які приурочували до різних дат та подій: «Комсомольці Тіньчанської артільі ім. Сталіна до всіх комсомольців Чигиринського району звертаються щодо розгорнення дійового соціалістичного змагання за нові соціалістичні перемоги на честь виборів у Верховну Раду СРСР» [38, с. 2]; «Галаганівський колгосп «Правда» заключив договір на передтравневе соцзмагання з колгоспом «Більшовицький сигнал» цього ж села. Колгоспники дружно приступили до весняних польових робіт, борючись за перемогу в соцзмаганні» [28, с. 2]; «Молодь Бужинської артільі ім. Фрунзе звернулися до молоді та комсомольців району розгорнути соціалістичне змагання за високий урожай, за подальший розвиток і піднесення громадського тваринництва, за успішне і високоякісне проведення весняної сівби ... в пам'ять про загиблого земляка Дем'яна Ющенка, який мужньо виніс катування фашистів і на видав військову таємницю» [24, с. 2]; «Коллектив Кам'янської ордена Леніна МТС імені Сталіна Кам'янського району Кіровоградської області закликають до соціалістичного змагання за дострокове і високоякісне проведення осінньо-зимового ремонту тракторів та сільськогосподарських машин» [33, с. 1].

Радянські партійні керівники, з метою свого утвердження, послуговувалися різноманітними ідеологічними методами. Велика роль у цьому відводилась агітаторам, які повинні були прославляти радянський режим та вихвалити соціалістичний лад, роз'яснювати колгоспникам історичні рішення Верховної Ради СРСР, важливі ініціативи Комуністичної партії, постійно підтримувати трудове піднесення сільських працівників та спонукати їх до ще більших трудових звершень: «Внаслідок добре поставленої масово-агітаційної роботи артіль (імені Сталіна с. Тіньки – О.М.) має успіхи в збиранні. На поле щоденно виходять всі працездатні колгоспники, старики та діти. Перевиконання норм

виробітку стало масовим явищем» [1, с. 2]; «З великим інтересом вивчають колгоспники четвертої бригади Чигиринської артїлі імені Ленїна Закон про п'ятирїчний план вїдбудови і розвитку СРСР на 1946–1950 рр. В бригаді працюють агїтатори... У вїдповїдь на цей історичний Закон колгоспники вїдповїдають розгортанням соціалїстичного змагання за високий урожай» [2, с. 2]. Активну дїяльність проводили агїткультбригади, організовуючи вїїзні виступи перед колгоспниками:

У змаганні наша сила,
Наша слава трудова,
У полїт – орлинї крила,
Свїжа іскорка жива!

Ще не згасла зїрка рання,
я у поле вже їду,
бо включилась у змагання,
а раз так – не пїдведу.

А мїй милий, як почує,
Що в змаганні перша я, –
Розцїлує, розмилує,
Скаже: «Радїсть ти моя!» [42, с. 4].

Органїзовувалась робота «пересувних бїблїотек». Значну роль у пропагандї комунїзму вїдїграло й радїо: «Успїшно проходять веснянї роботи в Трушївськїй артїлі іменї Полїтвїддїлу. Серед колгоспникїв організовано масово-агїтацїйну роботу. В полї в час обїдних перерв працює радїопересувка» [35, с. 1]; «Трудова завзяття, невичерпна енергїя, вмїле керївництво завїдуючого швидко позначились на роботї всїх тваринникїв. ...Не з останнїх тут і птахоферма. ...Велику допомогу в роботї подає стїнна газета, яка виходить на фермах» [40, с. 4]. Результати таких агїтацїйних заходїв читаємо на шпальтах районної газети: «Добрих успїхїв досягла ланка Куксенко Ганни Федорївни. Вона вивезла в поле 25 тонн перегною, заготовила 15 центнерїв пташиного послїду, 10 центнерїв попелу» [45, с. 3]; «Трактором ХТЗ Кукса Юхим виконує змїнне завдання на 150 процентїв» [9, с. 2]; «З високим трудовим пїднесенням проходить прополювання озимих і ярих культур в колгоспах с. Головкївки» [34, с. 2].

Як бачимо, на шпальтах центральних і мїсцевих газет публїкували статтї, нариси, замальовки, повїдомлення в основному про стан і перспективи розвитку сїльського господарства, про передовї досягнення колгоспникїв та їх пїднесений трудовий настрїй, змїст яких можна визначити як агїтацїйно-пропагандистський. Труднощї ж повоєнної вїдбудови в соціально-побутовїй сферї населення як мїського, так і сїльського фактично залишалась поза увагою їхнїх авторїв. У той час, коли керївництво звїтувало про небаченї здобутки в колгоспах, десятки тисяч селянських сїмей вимушенї були мешкати тривалий час у малопристосованих примїщеннях та землянках.

Узимку та восени через відсутність одягу люди часто не мали можливості виходити на вулицю, нерідко взуттям члени сім'ї користувалися по черзі. З цієї ж причини частина дітей не могла відвідувати школу. Через недосконалість торговельної мережі, яка була позбавлена державного фінансування, жителі села не мали можливості придбати предмети господарського й домашнього вжитку, паливо, ліки, інструменти та реманент для ведення присадибного і домашнього господарства.

Форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма. Всі колгоспники тривалий час надзвичайно бідували. З трудовнів як форми оплати своєї праці сільське населення зле глузувало:

«Трудодень, трудодень, трудодниця.
Ходить дядько без штанів,
тітка – без спідниці!»;

«Ой, у созі «Перемозі»
Сидять діти при дорозі
І кричать цілий день:
«Запишіть трудодень»;

«Сидить баба в бур'яні
І рахує трудодні.
Проробила аж сім день,
Заробила трудодень» [36]

Держава суворо регламентувала робочий день колгоспників. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 р. під час збирання врожаю він починався в колгоспах з 5–6 годин ранку, а закінчувався із заходом сонця. У перші повоєнні роки в країні діяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1942 р., відповідно до якого працездатні колгоспники, які не виробили без поважних причин обов'язкового мінімуму трудоднів, поставали перед судом і їх карали виправно-трудовими роботами в колгоспі терміном до 6 місяців з утриманням від оплати до 25 % трудоднів на користь колгоспу. Крім того, вони позбавлялись присадибної ділянки. Ревак Ганна пригадує: «Мати, Дон Василина Свиридівна, 1910 р.н., захворіла на плеврит, через що не відпрацювала необхідну кількість трудоднів. За це її деякий час утримували у відділенні міліції Чигирини, а потім була умовно засуджена з примусовим відпрацюванням у колгоспі протягом 6 місяців» [36]. Станом на 1 січня 1945 р. в колгоспі імені Молотова Вітівської сільської ради налічувалося 354 двори, в яких проживала 1241 особа, з них працездатних 667 чоловік: 170 працюючих виробили до 50 трудоднів; 216 осіб – від 51 до 100; 199 осіб – від 101 до 200; 52 особи – від 201 до 300; 21 особа – від 301 до 400; 9 осіб – понад 400 трудоднів, за які колгосп заборгував своїм членам натурою за трудодні за 1944 р. на суму 10615 крб., грішми за вироблені трудодні – 44554 [43].

В середньому вироблення трудоднів на одного працюючого в області в 1945 та 1946 рр. було таким:

1945 р.	1946 р.
Чоловіки – 349	320
жінки – 225	183
підлітки (з 12 до 16 років) – 88	74
престарілі і непрацездатні – (відс. дані)	113 [29].

У 500 колгоспах області селянам на трудодні не тільки не виділили ні зерна, ні грошей, а й навіть їх не нарахували. Але ті нарахування, які проводились у інших колгоспах, були тільки на папері. Практика видачі заробленого на трудодні в 1945–1946 рр. виявилася надзвичайно цинічною: колгоспники ніколи не отримували всього нарахованого. Їх реальне наповнення зерном, грошима та іншою продукцією фіксувалося набагато нижчим від декларованого [29]. Однак майже в кожному номері районної газети знаходимо інформацію про додаткову оплату за перевиконання норм виробітку: «...Свинарка Оксана Іванівна Зозуля Івківської артїлі імені Горького за перевиконання плану одержала в рахунок додаткової оплати праці двоє поросят...» [5, с. 2]; «... свинарка Вершацької артїлі імені Будьонного Ганна Костенко... за перевиконання плану одержала... п'ять поросят»; [6, с. 1]; «Колгоспниці Суботівської артїлі імені Леніна Шапошник Тетяна Арсенівна та Маляренко Ганна Євменівна працюють доярками в колгоспі. ...За свою добру, сумлінну роботу ці колгоспниці одержали додаткову оплату праці: Шапошник – 524, а Маляренко – 426 літрів молока» [13, с. 2].

Кубрак Любов Григорівна: «Мати моя робила у колгоспі за «палички» – за кожен трудодень проти її прізвища у відомості обліковець ставив «паличку». За трудодень нараховували по 100 г зерна. За рік отримувала клучок жита чи пшениці, якого ледь вистачало, щоб інколи зробити затірку» [17]. Зі спогадів Кучер Агафії Юменівни дізнаємось: «За тяжку працю в колгоспі з селянами розраховувалися ділянкою очерету, який вони пізньої осені чи взимку, як замерзне вода на болоті, заготовляли здебільшого як паливо. Щоб не пошкодити очеретом взуття, одягали так звані дерев'яні довбаки [18]. Потапенко Федір Іванович, розповідає: «На трудодні давали зерно залежно від врожаю. Було, давали по 200 грамів на трудодень. Якщо виробив 150 трудоднів, то одержиш за рік $(150 \times 200) = 30$ кг. Селяни між собою нишком говорили: «Сидить баба на печі та рахує трудодні: трудодень, трудодень, дайте хліба хоч на день». Пенсії колгоспникам не платили» [32].

Тож, матеріальний стан селян в основному залежав від прибутків ведення особистого господарства. Однак влада не допускала, щоб праця селян в особистому господарстві відволікала їх від роботи в колгоспі, а тим більше, щоб вона забезпечила їм справді високий життєвий рівень. Починаючи з 30-х рр. ХХ ст., органи радянської влади ретельно стежили за тим, щоб у дворі колгоспника чи робітника не було «зайвих» курки, теляти або поросяти, бо це нібито порушувало принципи соціалізму. Радянська влада все робила для того, щоб поставити жителів села в цілковиту

залежність від колгоспу й держави, «рятувала» їхні душі від «розтління», не допускала збагачення селян і «спекуляції» продукцією сільського господарства.

Відтак у 1946 р. почався широкомасштабний наступ на присадибні господарства селян. Прикриваючись гаслом «боротьби з порушеннями колгоспного статуту», офіційна влада забирала в селян землю в колгоспний фонд, наполегливо рекомендувала продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Ухвалений ще в 1939 р. Закон «Про сільськогосподарський податок» застосовувався в найбільш жорстких і антигуманних формах. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, кожне плодове дерево, навіть коли воно ще не плодоносило [3]. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі в середньому по 40 кг м'яса, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43 % колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити від 5 до 10 крб. за кожне плодове дерево на присадибній ділянці. 19 березня 1946 р. постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока державі встановлювались у розмірі до 260 л з кожної корови колгоспника і до 300 л – з кожної корови, яка знаходилася у власності одноосібника [31, с. 10]. В той період, що корова не доїлася, дозволялося здавати масло і козиний лій. Щоб виконати квартальний план здачі молока, жінки в Чигирині на базарі купляли масло і лій і відносили його на Чигиринський молокозавод [17]. Якщо селяни не мали того чи іншого продукту, що здавався як продовольчий податок, ткали рядна, плели кошики і носили продавати, треба було крадькома пішки сходити з кількома десятками яєць кілометрів за десять або й більше до райцентру і продати їх на базарі, а виручені гроші здавали у державу, тобто у колгосп. Село жило у суцільних злиднях [15]. «Однак виконання цих зобов'язань (здача молока – О.М.) проходить зовсім незадовільно, – пишеться в районній газеті Чигиринщини. – Такий стан, насамперед, пояснюється тим, що керівні працівники села... не організували справжньої боротьби за виконання плану молокопоставки». Згідно зведення уповноваженого Міністерства заготівель по Чигиринському районі станом на 10 травня 1946 р., район здав 4,4 відсотки молока до річного завдання [37, с. 1]. Щоб мотивувати селян щодо здачі продовольчого податку, їм пропонувалось отримати предмети широкого вжитку. Так, Чигиринський маслозавод пропонував заносчикам молока такі промтовари: мануфактура, цукерки, жіночі чулки, нитки, господарче мило, сірники, шлеї [25, с. 2].

Крім натурально-продуктових повинностей, українські колгоспники мали виконувати ще й грошові. Це були державні і місцеві податки, самообкладання, державні позики, які вважались добровільними. Насправді ж всі державні позики мали конфіскаційний характер, тому що здійснювалися «добровільно – примусовими методами: «Давили податками. Вимагали від колгоспників підписувати державну позику. Силоміць брали руку і підписували необхідні папери» [48]; «Батька заберуть і тримають (у приміщенні колгоспної контори – О.М.), бо не підписувався на позики» [22]; «Змушували підписуватися на

позики. Грошей не було, а як почнуть щодня ходити з колгоспу і сільради відповідальні за це особи – проходу не давали. Мати відкараскувалася від них, як могла. Говорила: «Ви мене до хазяйнів не рівняйте, в мене годувальник з війни не повернувся, і маю двоє дітей. Де ж я візьму ті гроші?». Однак нічого не допомагало – розпинали людей, поки не підпишуться на позику. А підписався – мусиш платити, вже нікуди не дінешся» [17].

У газетних замітках хід позики висвітлювався по-іншому: «Постанова уряду про випуск Четвертої Державної Воєнної Позики викликала нову хвилю патріотичного піднесення серед трудящих району. Зібравшись з цього приводу на мітинг, дружини офіцерів-фронтовиків зразу ж розпочали підписку» [10, с. 1]; Підписка на позику відбувалася миттєво: «за кілька годин після того, як було оголошено постанову Радянського уряду (про позику – О.М.), всі колгоспники Мельничанської артїлі «Заповіт Леніна» підписалися на нову позику в сумі 44 000 карбованців»; «...колгоспники села Адамівки... вже внесли понад 100 тисяч карбованців. Приплив готівки збільшується з кожним днем»; «Дружньою підпискою відповіли колгоспники села Стецівки... Вони підписалися на позику більш, як на 548 тисяч карбованців» [7, с. 2].

Існували т. зв. загальні збори, які стягували кошти з холостяків, одиноких і малосімейних громадян. Запровадження податку з холостяків, самотніх і бездітних громадян СРСР у 1941 р. значно поповнило надходження до бюджету. Означений вище податок стягували з громадян віком від 20 до 50 років. Його сплачували чоловіки до 50 років, до 45 років – жінки, які не мали дітей. Тобто не з доходу, а за віком та сімейним станом, що надавало податку ознаки «подушного» [27]. Згадує жителька с. Суботів Шулякова Лідія Ільківна: «В селі був фінагент Кошовий Григорій Олексійович та бухгалтер Бабенко Анатолій. Ходили по селу і «вижимали» у людей податки. Одного разу зайшли до місцевої жінки Хотини, яка мала трьох дорослих доньок: Марфу, Мотрю і Марійку. Пішли до цих дівчат по «бездітне». Одна із них була вдовою, друга мала відхилення у розумовому розвитку. Зайшли у хату і почали вимагати гроші. Заглядали у скриню, мати ж проситься, плаче, що немає чого платити. А потім як крикне: «Ану, дівчата лягайте на діл, а ви робіть дітей! ». Лише тоді фінагенти вийшли з хати, але хотіли забрати козу [48].

Відповідно до прийнятого у 1942 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках, з власників транспортних засобів, включаючи велосипеди [31, с. 10]: «Згідно постанови Чигиринської райради депутатів трудящих від 22 лютого 1946 р. «Про впровадження в 1946 р. податку з власників транспортних засобів та худоби», райфінвідділ повідомляє всіх громадян, які мають транспортні засоби, що їх реєстрація буде проводитись з 1 квітня по 1 травня 46 р. в райфінвідділі. Власники, що не зареєструють транспортних засобів (включаючи велосипеди, мотоцикли, човни) протягом вказаного строку, будуть притягнуті до відповідальності» [26, с. 4]. Тож різноманітні збори та податки призвели до того, що соціально-економічне становище селян стало ще більш скрутне.

Остаточно втративши віру у правду та справедливість, селяни шукали будь-якої можливості втекти з села. Але без дозволу сільської ради ніхто не мав права поїхати з населеного пункту навіть на кілька днів. Колгоспники не мали паспортів, а без цього документу їм не продавали квитки на деякі види транспорту, не селили в готелях, навіть на квартиру таких селян господарі не мали права брати. Поїхати на сезонні заробітки у інші села можна було лише з дозволу голови колгоспу. Інакше «відрізали б» землю (відбирали городи) [18]. Все це свідчило про жахливу бідність колгоспників, масове недоїдання ними, а то й голод, страхітливе матеріальне зuboжіння населення всіх сіл, попри важку і виснажливу працю майже кожного селянина в колгоспах і на присадибних ділянках.

Отже, антиселянська соціальна політика радянської держави повоєнних років, спрямована на викорінення товарно-грошових відносин, носіями яких було селянство, призвела до голоду на селі в 1946–1947 рр., про що влучно висловився у своєму вірші «47-й рік» Василь Симоненко:

І вдови плакали, кричали діти «папи»,
А на сніданок – жолуді одні.
І в гарбах пнулися скелети-шкапи,
Худі, немов колгоспні трудодні [4, с. 74].

-
1. *Агітатори в полі // «За сталінський урожай». № 47 від 22 липня 1945 р.*
  2. *Агітатори в полі // «За сталінський урожай». № 39 від 21 квітня 1946 р.*
  3. *МПДА. Спогади Бевзенко Ганни Василівни, 1938 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.*
  4. *Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. Навчальний посібник з історії Черкащини (Під наук. і заг. ред. д.і.н., проф., акад. УАІН М. І. Бушина). – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.*
  5. *В рахунок додаткової оплати // «За сталінський урожай». № 35 від 16 червня 1945 р.*
  6. *В рахунок додаткової оплати // «За сталінський урожай». № 82 від 22 листопада 1945 р.*
  7. *Великий успіх нової позики // «За сталінський урожай». № 34 від 13 травня 1945 р.*
  8. *Виробничі показники жінок-косарів // «За сталінський урожай». № 65 від 25 листопада 1946 р.*
  9. *Вісті з полів // «За сталінський урожай» № 35 від 7 квітня 1946 р.*
  10. *Внесок дружин фронтовиків // «За сталінський урожай». № 35 від 5 травня 1945 р.*
  11. *До колгоспників і колгоспниць Чигиринського району // «За сталінський урожай». № 17 від 10 лютого 1945 р.*
  12. *Дивна позиція // За сталінський урожай». № 38 від 27 травня 1945 р.*
  13. *За кращу роботу – вища оплата // «За сталінський урожай». № 79 від 18 січня 1946 р.*
  14. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / Ред. кол. тому: Стешенко О. Л. (гол. редкол.), Гольцев Є. М., Горкун А. І., Дудник О. М., Зайцев М. С., Зверев С. М., Зудіна Г. М., Коваленко В. Я., Кузнецов С. М., Курносів Ю. О., Непійвода Ф. М., Степаненко А. О., Тканко О. В. (заст. гол. редкол.), Храбан Г. Ю., Червінський О. А. (відп. секр. редкол.), Шпак В. Т. АН УРСР. Інститут історії. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.*

15. МПДА Комаренко Любов Григорівна, 1950 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
16. МПДА Компанієць Марія Степанівна, 1941 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
17. МПДА Кубрак Любов Григорівна, 1934 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
18. МПДА Кучерк Агафія Іванівна, 1933 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
19. МПДА Макуха Євдокія Павлівна, 1937 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
20. МПДА Лавріненко Назар Петрович, 1977 р.н., уродженець с. Івківці Чигиринського району Черкаської області.
21. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальних посібник. – Черкаси : Ваш дім, видавець Дикий О. О., 2004. – 456 с.
22. Лист // «За сталінський урожай» № 27 від 10 березня 1946 р. ст. 1.
23. На заклик чигиринців // «За сталінський урожай». № 31 від 21 березня 1946 р.
24. «Не забудемо, не простимо!» // «За сталінський урожай». № 23 від 5 квітня 1945 р.
25. Оголошення // «За сталінський урожай». № 58 від 2 вересня 1945 р.
26. Оголошення. // «За сталінський урожай». № 32 від 28 березня 1946 р.
27. Оподаткування населення УРСР у 1941–1945 рр. Ю. В. Котик. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/download/1038/1048>.
28. Перевиконують норми виробітку // «За сталінський урожай». № 35 від 7 квітня 1946 р.
29. Петренко Іван Данилович. Кіровоградщина повоєнна (1944–1948 рр.) [Текст] / І. Петренко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 316 с.
30. Піонерська допомога // «За сталінський урожай». № 26 від 19 квітня 1945 р.
31. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х– середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).
32. МПДА Потапенко Федір Іванович, 1937 р.н., мешканець с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
33. Про звернення колективу Кам'янської ордену Леніна МТС імені Сталіна Кам'янського району Кіровоградської області // «За сталінський урожай» № 92 від 24 жовтня 1946 р.
34. Прополють посіви // «За сталінський урожай». № 54 від 13 червня 1946 р.
35. Радіопересувка в полі // «За сталінський урожай». № 35 від 7 квітня 1946 р.
36. МПДА Ревак Ганна Іванівна, 1937 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.
37. Рішуче піднести темпи виконання молокопоставки державі! // «За сталінський урожай» № 46 від 16 травня 1946 р.
38. Розгорнемо змагання на честь виборів у Верховну Раду СРСР // «За сталінський урожай» № 4 від 11 січня 1946 р.
39. Розтягують строки сівби // «За сталінський урожай» № 52 від 22 квітня 1945 р.
40. Роки відродження // «За сталінський урожай». № 41 від 1 травня 1946 р.
41. Створити умови для дальшого розширення виробництва // «За сталінський урожай». № 78 від 15 листопада 1945 р.
42. Сценарій агітаційно-художньої бригади Суботівського будинку культури на період весняної посівної кампанії «Над нивами йде весна вирішальна» 1950 р.
43. Сценарій свята «До 70-ї річниці визволення Черкаської області, Чигиринського району, с.Вітове від фашистських загарбників» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vitove-nvk.edukit.ck.ua/Files/downloads>.

44. Солодар О. Тіньки. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2016. – 154 с.
45. Трудові успіхи ланкових // «За сталінський урожай». № 30 від 21 березня 1946 р.
46. Учнівська допомога // «За сталінський урожай». № 47 від 22 липня 1945 р.
47. Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. ред. доцента В.М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172с.
48. МПДА Шулякова Лідія Ільківна, 1936 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

МІНСЬКА Оксана,
член Національної спілки краєзнавців України,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ПРОБЛЕМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ

Надзвичайно гострою в повоєнний період була житлова проблема. Під час війни було зруйновано тисячі населених пунктів, знищено понад 40 млн. м² житла – 50 % довоєнного фонду [2].

Масове знищення житлових будинків проводилось нацистами як в ході їх каральних операцій, так і під час відступу, застосовуючи тактику «спаленої землі». Не були виключенням і села Чигиринського району на Черкащині, які зазнали колосальних збитків у житлово-побутовій сфері. Так, 18 червня 1943 р. хутір Буда було повністю спалено – не залишилось жодної оселі [11, 23], 19 жовтня 1943 р. згоріло 276 житлових будинків на хуторах Дяки, Ленінське та Вдовичин [11, 21], у селі Мельники спалили 352 хати [11, 23]. Доценту спалили Чмирівку, значну частину Новоселиці [3, 107]. Всього в Чигиринському районі було знищено 1300 житлових будинків [4, 141]. Тисячі селянських сімей вимушені були мешкати у малопристосованих приміщеннях та землянках.

На звільнених від окупантів територіях селяни відразу ж взялися за відбудову своїх житлових та господарських приміщень. Ще під час війни, 21 серпня 1943 р., Рада Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) видала постанову «Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, визволених від німецької окупації», згідно якої колгоспи створювали свої будівельні бригади, але за браком ресурсів вони не могли якісно забезпечити попит населення на житло. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова було зазначено, що індивідуальне житлове будівництво у 1944 р. ведеться незадовільними темпами [8]. Хоча в офіційних документах, зокрема на шпальтах Чигиринської районної газети, подавалась інша інформація: «...Вже в минулому (1944 р. – О.М.) році за допомогою колгоспів у селі Мельниках було побудовано понад 170 хат колгоспників. Більше, як 100 колгоспників побудували нові хати в селі Новоселиці» [25, 1];

«Закладено для будівництва 40 хат...» [6, 1]; «Маємо добудувати 13 хат, які закладені до будівництва ще минулого року, а також побудувати ще 10 нових хат (артіль ім Чапаєва – О.М.) [5, 1].

У перші повоєнні роки житлове будівництво в сільській місцевості спрямовувалося, насамперед, на забезпечення житлом родин загиблих воїнів, сиріт і багатодітних сімей. Наприклад, у Кіровоградській області* впродовж 1946 р. було побудовано 862 житлові будинки вдовам і сиротам загиблих фронтників, 83 – сім'ям військовослужбовців, 712 – інвалідам війни, 1 423 – демобілізованим воїнам, 123 – переселенцям з Польщі, 66 – передовикам сільського господарства [23].

На допомогу селянам у відновленні їхніх осель за постановою 27 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель, та культурно-побутових споруд на селі» мали прийти колгоспи. Їм відводилася важлива роль у відновленні та новому будівництві жилих будинків і господарських будівель, але темпи будівництва житлового фонду селян залишалися незадовільними. У 1948 р. для колгоспників за допомогою колгоспних будівельних бригад у Кіровоградській області було побудовано лише 52 будинки. У той же час на кінець 1948 р. на території Наддніпрянщини значна частина селянських сімей проживала у землянках: у Київській області – 1902, у Дніпропетровській – 443, у Запорізькій – 560, у Кіровоградській – 201, у Полтавській – 3949. Всього по Україні ще 12953 родин селян потребували житла.

У 1949 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли чергову постанову про спорудження на селі будинків для колгоспників, які проживали у землянках і на чужій житловій площі. При цьому було поставлене завдання партійним обкомам та облвиконкомам забезпечити закінчення зведення хат для сімей, які проживають у землянках, до 1 липня 1949 р. Вони ж, у свою чергу, це завдання перекладали на колгоспи. Для цього у кожному колгоспі мала бути створена будівельна бригада, яка повинна не лише вести будівництво господарських споруд, а й допомагати у будівництві селянам, лише тим, які були колгоспниками [12]. З розповіді Комаренко Любові: «Мої свекри прийняли до себе двох жінок з дітьми, у яких згоріли хати під час війни. Потім одній з них, Комаренко Марії, яка мала 5 дітей та була вдовою фронтника, колгосп збудував нове житло. Обримба Мелашка з двома дітьми кілька років проживала в землянці. Їй теж колгосп надавав допомогу у будівництві нової хати» [14]. Затрати колгоспу повинні були бути повністю покриті колгоспником у тому ж році

Хата селянина. Рік побудови 1906.
с.Суботів Чигиринського району
Світлина О.Мінської

за рахунок кредитів на індивідуальне будівництво, а при необхідності – за рахунок його заробітку [9, 498], тобто трудоднів. Будівництво хати переважно обходилося в 120 трудоднів, виготовлення дверей і вікон ще в 60, кладка груби і печі – 13. В середньому колгоспник виробляв у рік 350–400 трудоднів, тому за пів року міг заробити на нову хату [22, с. 64]. Згідно даних, станом на 1 січня 1946 р. в Україні у землянках проживало близько 62 тис. сімей, зовсім не мали ніякого житла чи проживали у малоприсосованих приміщеннях майже 118 тис. родин [10, с. 10].

У 1950 р. передбачалося побудувати для сімей, які проживали в землянках, 7029 будинків, натомість збудували лише 845, або 12 %. Наприклад, у Чигиринському районі Кіровоградської області в 1950 р. план було виконано лише на 57 %, унаслідок чого чимало селянських

Залишок стіни топтаной хати. 40-і рр. XX ст.
С.Суботів Чигиринського району
Світлина О.Мінської

сімей проживало у землянках (тільки у Кіровоградській області їх нараховувалося 246), пристосованих приміщеннях та на чужій площі [23]. Землянки були невеликими за розмірами та обмежували житловий простір. Площа землянки дорівнювала 14–15 м²; на одну особу припадало в середньому 3,1 м². Землянки на 1–1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення, 87 % з них мали підвищену вологість [21, с. 151].

Питання будівництва селяни намагалися вирішити здебільшого самотужки, традиційно заручаючись підтримкою родичів та сусідів – проводились т. зв. толоки, але і їх проведення було проблемним. Зведення власної оселі тривало довго, бо колгоспники займались

будівництвом у вільний від колгоспної роботи час. Адже за невихід на роботу, за невиконання різноманітних податків їх суворо карали – знову, як і до війни, за «рішенням» загальних зборів колгоспників відправляли на заслання до Сибіру, описували та конфісковували майно, судили як трудових дезертирів.

Також на темпах і якості будівництва негативно позначався гострий дефіцит будівельних матеріалів. Більш-менш доступними були місцеві

Цегла на місці просідання зрубу. Селянська хата.
початок XX ст. с.Суботів Чигиринського району
Світлина О.Мінської

матеріали: низькосортова деревина, глина, пісок, очерет, солома. Водночас у вільному продажі не було лісоматеріалів, заліза, цементу, скла, цвяхів, вапна, фарб, цегли, руберойду, соломи та ін., які розподілялися за нарядами, головним чином для промислового та міського будівництва. Колгоспи не отримували нарядів на ці матеріали, а якщо й отримували, то у кількості

не більше 10–15 % від фактичної потреби [23]. З розповідей жителів с. Суботів дізнаємося, що лише окремі селяни при зведенні власної оселі використовували лісоматеріали, тобто хата була зі зрубу. Решта ж сільського населення споруджувала стіни житлових будівель з глини. Мешканка Суботова Кулікова К. І. ділиться дитячими спогадами: «Закопували чотири товстих втовпи, до яких прибивались дошки, утворюючи т. зв. коридор шириною 25–40 см. (згодом були виготовлені дощані щити – опалубки, які «ходили» по селу). Потім туди закладалась невеликими порціями глина (інколи навіть земля), змішана з соломною, яку притоптували ногами. До такої роботи, зазвичай, залучалось 25–40 осіб: чоловіки робили заміс, а жінки і діти топтали. На місцях, де мали бути вікна, вставляли очеретяні кулі. Потім ці отвори вирізали. Спочатку стіни натоптували близько 1,5 метра заввишки, чекали, щоб вони добре просохли, потім далі продовжували роботу. Іноді хату за один день витоптували. Такі хати називались топтані, вони добре зберігали тепло» [17]. «Разом з тим, – доповнює уродженець с. Суботів Коцуренко І. С. – ці хати мали погану якість. Вони були з низькою стелею, недостатньо освітлені, у вікнах відсутні кватирки для провітрювання, в більшості випадків мали невеличку кухню та одну кімнату. Такі мазанки, як ще називали даного типу житла, будувались без фундаментів, від чого згодом просідали. Через погано вбудовані підвіконня та відсутність водовідведення стіни у таких хатах були постійно вогкими.

Фрагмент стіни топтані хати. Початок ХХ ст. с.Суботів Чигиринського району. Світлина О.Мінської

Іноді стіни хати ставили з не дуже товстих очеретяних кулів, іноді закопували кілки діаметром до 10 см на відстані 1–2 м один від одного по периметру майбутніх стін. Між ними «зарубували» горизонтально 4–8 глиць,

Клуня. 40-і роки ХХ ст. с.Суботів Чигиринського району. Світлина О.Мінської

обплітали лозою або очеретом і з обох боків замазували «вальками» з глини і соломи. Під час першого закидання глину не розрівнювали і не розгладжували, а навпаки залишали пальці, щоб потім краще ліпилась глина, яку накладали для вирівнювання стіни.

Дахи зводили на кроквах і накривали соломною або очеретом.

Лише у 70-х рр. такі хати почали обкладати цеглою та укріплювати фундамент. Площа житла в основному становила 20 м²» [16].

Офіційні ж джерела твердили, що «будинок колгоспника складався із комплексу житлових та допоміжних, достатньо відокремлених одне від іншого приміщень, з розрахунком 9 м² площі та 25–29 м³ повітряної кубатури на одну особу» [24, с. 92]. «Кілька сот колгоспних сімей в цьому році (1946 р. – О.М.) ввійдуть в нові світлі хати, збудовані за найновішими архітектурними планами. Вперше в нашому районі для колгоспників буде споруджено кілька цеглових будинків, з красиво оформленою садибою, надвірними будівлями, фруктовими деревами і іншим», – ділився планами з жителями Чигиринщини М.Андреев, плановик відділу сільського і колгоспного будівництва [7, 2]. Але будівництво жител, як правило, здійснювалося неорганізовано, самоплином, за відсутності належної системи управління, технічного керівництва без проектів і механізації, мало кустарний вигляд.

У той же час колгоспи мали достатньо можливостей для виробництва місцевих будівельних матеріалів і використання їх у будівництві. На території Черкаської області були великі запаси глини та піску, з яких можна було виготовляти цеглу і черепицю. У 1946 р. в Чигиринському районі планувалось ввести в дію 6 цегельних заводів та 4 черепичних заводи,

Етап «вальцювання».
Селянська хата. Початок ХХ ст.
с.Суботів Чигиринського району.
Світлина О.Мінської

Цегельня. с.Боровиця Чигиринського району.
Світлина з приватної збірки О.Солодаря

Цегла цегельного заводу в с.Суботів Чигиринського району. 1953 – 54рр.

Свіглина О.Мінської

які б мали виробляти будівельні матеріали [7, 2]. Згодом виконком Районної ради депутатів трудящих на 1946 р. затвердив збудувати ... 8 цегельних заводів, які вироблятимуть понад півтора мільйона штук паленої цегли [1, 3].

На 1 січня 1950 р. в Україні діяло 2136 цегельних заводів, 144 – з виготовлення черепиці, 8949 столярних майстерень, 77 пилорам, 757 цегельних пресів, 369 черепичних пресів, 1243 глином'ялки, 848 деревообробних станків [7].

Зі спогадів старожилів с. Суботів відомо, що і в їхньому селі в повоєнний період також почав інтенсивно працювати цегельний завод. Згодом його було закрито, натомість почали в селі виготовляти черепицю. На жаль, поки що ніяких архівних документів щодо діяльності цих заводів не знайдено.

Ось що згадують про ці промислові об'єкти мешканці Суботова.

Коцуренко Іван Степанович, 1942 р.н. мешканець м. Чигирин.

Печі були вкопані у землю. У нижній частині була топка, у верхній – цегла-сирець, яку треба було випалювати. На Маврівці (куток села – О.М.) були поклади спеціальної глини, а пісок брали на Тундрії (куток села – О.М.). Там були запаси білої породи. Вимішували глину коні. Виготовляли спочатку сирець, викладали його на підлогу «криничкою». Кілька днів просихав, а потім починали потроху протоплювати топку, щоб не лопала цегла. Коли вона набула необхідної міцності, нагнали максимальну температуру для якісного випалення. Важливо було слідкувати за правильною температурою випалювання: 950–1050 °С. Якщо перегріти піч, тоді цегла стане не якісною та не придатною для будівництва. Випалювали цеглу соломною, бо дрова з лісу брати було заборонено. Готову продукцію забирали в м.Черкаси на відбудову міста після війни. До речі, сільський клуб в Суботові та кілька

колгоспних ферм збудовано із місцевої цегли. Вона була дуже високої якості. Людям цеглу не продавали. 1958–59 рр. на цегельні сторожував мій дядько Кривенко Степан Федорович, і для домашніх потреб йому вдавалося брати по кілька цеглин.

Пічники мурували печі і груби лише із сирцю, мовляв, так вимагає технологія, але це був один із «міфів», який розповсюджували серед населення, бо випалена цегла була за ціною, не доступною для людей. А сирець господарі могли виготовити і самостійно в домашніх умовах. До цегли-сирцю погано примазувалася глина з половиною. Стіни груби з часом лопали, глина відставала. Щоб якось зарадити такому негативному явищу, власники помешкань перед мазкою груби натягували на сирець полотно або мішковину [16].

**Задня стіна сільського клубу,
побудованого з цегли місцевого
виробництва у 1954 р.
с.Суботів Чигиринського району**
Світлина О.Мінської

**Цегла – сирець, виготовлена в домашніх
умовах. Початок ХХ.
с.Суботів Чигиринського району**
Світлина О.Мінської

Матковський Михайло Каземірович, 1929 р.н., мешканець с. Суботів.

Працював на черепичному заводі три роки. Майже два роки йшло будівництво печі. У конструкції були враховані температурні шви. Коли піч була холодною, туди можна було засунути два палці, а коли нагрівалася, поміщалася долоня. Керували її будівництвом 6 спеціалістів з м. Черкаси і с. Мошни, а суботяни були у підсобниках. Вільних хат не було, тому спеціалісти жили в землянках. Колгоспбуд забезпечував їх продуктами харчування.

Кілька місяців був топщиком – топив печі, згодом перейшов на посаду водія грузовика, на якому доставляв черепицю замовникам. Процес виготовлення черепиці не дуже простий і довготривалий. Перш за все треба було ретельно підготувати глину, яка повинна «томитися» тиждень у воді. Потім її жінки вимішували з додаванням вже сухої томленої глини. Іноді на допомогу працівницям давали коня. Глину носили жінки

носилками та возили тачками. Після вимішування подавали на спеціальні столи, на яких були розкладені форми, змазані парафіном, який привозили з Черкаси. У них викладали готову глину і придавлювали пресом. Треба було бути біля преса максимально уважному, адже траплялися випадки, коли робітникам ним відрізало пальці. Черепицю-сирець викладали на стелажі для висушування. Сохли десь із тиждень, а потім у вагонетках завозили у печі, і починався процес випалювання. Вміщувалось у піч одночасно до 5 тис. шт. Тиждень черепицю прокурювали при малій температурі, яку підтримували тліючою тирсою, поступово її підвищували, доводячи до 140 градусів. Щоб вона трималася на такій позначці, треба було безперервно підкидати дрова, тому кочегари працювали у три зміни. Коли черепиця ставала білою, дверцята печі герметично замазували глиною і ще з тиждень її там витримували. Важливим було, щоб ніде не залишилося жодної тріщинки, бо потім черепиця могла б лопати. Далі чекали, поки вона холонула, і її виймали. На машину вміщувалося 1000 шт. Закуповували майже всі села району, возили для потреб колгоспів, особливо черепиця необхідна була, коли відбувалося переселення жителів затоплених сіл.

Ще виробляли димарі довжиною близько 1,5 метра. Покривали їх поливою. Для цього була встановлена спеціальна технічна лінія. Труби видавлювались пресом, у вертикальному положення висушувались [19].

Довгий Григорій Васильович, 1934 р.н., мешканець с. Суботів.

У 1959 р. демобілізувався з лав армії і пішов працювати на черепичний завод, де пропрацював майже 2 роки.

Печі були змуровані з вогнетривкої цегли. Топили переважно дровами, адже вугілля, яке завозили з Олександрівки та Черкас, не вистачало.

Робітники працювали в одну зміну з 8.00 до 17.00, їх було близько пів сотні осіб. Заробітну плату отримували згідно виробітку. Можна було б отримати і 200 крб. старими грішми.

Черепицю виготовляли для потреб свого та інших районів, відправляли навіть до Києва [13].

Лазуренко Микола Іванович, 1957 р.н. мешканець с.Суботів

Згодом на заводі почали виготовляти менш затратну черепицю із цементу. У мого діда була крита хата такою черепицею. Вона була хорошої якості, але важка. Хата згодом почала просідати, дід перекрив своє помешкання шифером, який вже на той час ставав популярний будматеріалом [18].

Черепиця черепичного заводу в Суботіві
Чигиринського району. 1959 р.

Світлина О.Мінської

Черепиця черепичного заводу в с.Суботів
Чигиринського району. 1963 р.
Світлина О.Мінської

Компанієць Марія Савівна, 1939 р.н., мешканка с. Суботів.

У 1967 р. головою місцевого колгоспу став Каплюхий Єгор Прокопович. Він розпорядився викупити цей завод у колгоспбуду, а потім його розібрали, але й досі є фундамент. Люди розтягли весь завод, хто що хотів, те й брали. Згодом на тому місці поставили пасіку, яку розділили на паї у 90-х рр. і продали [15].

Відсутність власного житла та засобів для його будівництва змушували селян тимчасово тулитися у приміщеннях для тварин. Тетяна Розова, мешканка Суботова, поділилась дитячими спогадами: «У моїх батьків теж хата топтана, але не лише по кутах, а й густо по периметру стін стоять товсті дубові колоди, які батько зумів дістати у лісничого шляхом хабаря. У кінці 50-х рр. вони вирішили збудувати новий будинок. Будівництво йшло з великими потугами: то будматеріалу не вистачало, то майстрів доводилось довго чекати, поки з'явиться у них вільний час. З горем навпіл хату звели, але ніяк не могли змурувати піч. Саме в ці роки проходило переселення мешканців сіл, які підлягали під затоплення водами Кременчуцького водосховища, і практично всі суботівські пічники подалися туди на заробітки. Адже роботи було багато, платили господарі новобудов більше, ніж деінде. Тому довелося тимчасово жити у сараї через загороду з коровою. Пам'ятаю, що з братом уроки робили на горищі у сіні під мерехтіння керосинової лампи» [20].

Отже, колгоспи і селяни були ослаблені війною і не мали достатніх фінансових та матеріальних можливостей. Водночас колгоспи мали дефіцит кваліфікованих будівельників. У цих умовах практично весь тягар у вирішенні відновлення втраченого житла лягав на плечі індивідуальних забудовників, які мали мізерну оплату праці та обтяжені різними видами податків. Кошти на будівництво селянами спрямовувались за залишковим принципом, що спричинило довготривалий процес будівництва та недостатньо якісне облаштування власного помешкання.

*Чигиринський район до 1954 р. входив до складу Кіровоградської області.

---

1. Більше уваги сільському і колгоспному будівництву. «За сталінський урожай» № 31 24 березня 1946 р.

2. Бойко О. Д. Історія України. Посібник. Київ. Видавничий центр «Академія». 2002 <http://www.ebk.net.ua>.

3. Бондаренко С. Визволення села Новоселиця з-під німецько-фашистської окупації. Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої

Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. ред. доцента В.М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

4. Бондуровська А. Втрати Чигиринщини, заподіяні війною. Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172с.

5. Будівельна бригада приступила до роботи. «За сталінський урожай». № 40 від 7 червня 1945 р.

6. Будівельні бригади приступили до роботи. «За сталінський урожай». № 38 від 27 травня 1945 р.

7. Будівництво в 1946 році. «За сталінський урожай». № 2 5 січня 1946 р.

8. Гаврилов В. М. Відбудова житлового фонду в колгоспних селах України після фашистської окупації (на прикладі областей північного лівобережжя).

9. Гаврилов В. М. Відбудова житлового фонду в колгоспних селах України після фашистської окупації (на прикладі областей північного лівобережжя) // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. – К. : Глухів, 2013. Вип. 6. С. 496–500.

10. Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 9. – С. 3–18.

11. Лазуренко В. М. Події періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років на Чигиринщині // Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

12. Марченко В. О. Радянські політико-правові норми як один із чинників формування повсякденності повоєнного українського села // <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/325>.

13. МПДА – записано від Довгого Г. В., 1934 р.н., мешканець с. Суботів.

14. МПДА – записано від Комаренко Л. Г., 1950 р.н., мешканка с. Суботів.

15. МПДА – записано від Компанієць М. С., 1939 р.н., машканка с. Суботів.

16. МПДА – записано від Коцуренка І. С., 1942 р.н., уроженець с. Суботів.

17. МПДА – записано від Кулікової К. І., 1958 р.н., машканка с. Суботів.

18. МПДА – записано від Лазуренка М. І., 1954 р.н., мешканець с. Суботів.

19. МПДА – записано від Матковського М. К., 1929 р.н., мешканець с. Суботів.

20. МПДА – записано від Розової Т. І., 1946 р.н., машканки с. Суботів.

21. Перехрест О. Г. Нищення житла в українському селі в період німецькорадянської війни 1941–1945 рр. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 137–156.

22. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2007. 249 с.

23. Терещенко Т. В. Стан житлового будівництва в сільській місцевості у 1945–1950 рр. (на матеріалах центральних областей України) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 45(1). – С. 277–280. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_45%281%29_45.

24. Федьїнський В. И., Рябов В. Н., Луниц Л. В. Гигиена колхозного села. М. : Медгиз, 1952. 165 с.

25. Швидко відбудуємо колгоспні села // «За сталінський урожай». № 37 від 24 травня 1945 р.

САКРАЛЬНІ СПОРУДИ с. ВЕРШАЦЬ (ЧИГИРИНЩИНА) **(перша половина XVIII – початок XXI ст.)**

З часів Київської Русі сакральні споруди не тільки виконували функцію осередків духовності, а й прикрашали міста і села Середньої Надніпрянщини. Заселення місцевості між двома притоками р. Тясмин відбувалася у першій половині XVIII ст. За легендою паном в слободі був Нестор тому вона і отримало назву Нестерівка. Указ від 14 лютого 1736 р. про відкриття церкви в слободі Нестерівка залишився не реалізованим, тому що розпочалася російсько-турецька війна (1735–1739) і місцеві жителі переселилися на лівий берег Дніпра [23, 118]. Із «Опису Задніпрянських місць 1745 року, підполковника Данила де Боскета» дізнаємося, що у 1740–1745 рр. жителі Миргородського полку засилили «вверх по речке безименное село (Нестеровка)» [23,188].

У 1743 р. у слободі Нестерівка налічувався 51 двір, із них 31 козацький та 20 посполитих [25]. Вже у 1744 в Нестерівці проходили богослужіння в дерев'яній церкві освяченій в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Священниками у храмі служили: Петро Романович Оробець (1744 р.), Лука Іванов (1745 р.), вікарій Іоанн Іванов (1751 р.) [23, 118]. Входила церква «Богородицька с. Нестерівки» [23, 118] у Сорочинську протопопію. Розміщувалася сакральна споруда на місці колишнього подвір'я родини Гришків, після смерті яких будинок придбали переселенці із с. Тіньок – сім'я Горбенка Івана. В 70-х рр. XX ст. на цій території були знайдені кістяки дитини та чоловіка [13]. Згідно християнських традицій біля православних храмів здійснювалися поховання священнослужителів та їх сімей. На сьогодні (лютий 2021) там знаходиться земельна ділянка та садок Нижника Костянтина Герасимовича.

У 1748 р. Різдово-Богородицька церква с. Нестерівки належала Крилівському хрестовому намісництву, а її прихожанами були 646 осіб. Зокрема, «духовные – 42, военные–141, посполитые – 463» [23, 266]. Також до приходу церкви належали – 2 посполитих двори на хуторі писаря Генерального військового суду Івана Піковця та 5 – на хуторі полковника миргородського Василя Капніста [23, 267]. В травні 1750 р. в Різдово-Богородицьку парафію, крім села Нестерівки, входили «деревни Даниловки Великой, деревни Малой Даниловки» [278]. В ній налічувалося 68 дворів, а в тих дворах було 88 хат. Зокрема в с. Нестерівці було 45 дворів і в них 62 хати [23, 269].

29 грудня 1751 р. Нестерівка увійшла до військово-поселенської території, що отримало назву «Нова Сербія» [23, 3]. На кінець 1752 р. в селі налічувалося 39 дворів, 92 хати, 96 сімей [23, 114]. Із них 2 двори належали священникам: Луці Іванову, Івану Іванову [23, 111]. У 1753 р.

в «с. Нестеровку» прибула 20 рота Гусарського полку [23, 218]. В ньому служили вихідці із Балкан-серби, хорвати. Вони були грецького віросповідання, а місцеві жителі їх називали граничарами. Із цього часу слобода Нестерівка стала називатися «шанцем Вершац» [23, 300].

Вже у 1759 р. в шанці Вершац був побудований новий Різдво-Богородицький храм, який височів за 600 м від старого. Його наріжний камінь нині знаходиться на подвір'ї сучасної церкви (2012 р.). У першій половині 50-х рр. ХХ ст. Різдво-Богородицька церкву зруйнували, тому що в середині ХVIII ст. на Правобережній Україні траплялися непоодинокі випадки гайдамацьких погромів монастирів і церков і вбивство священнослужителів [4, 77]. Імовірно, такі випадки відбувалися тоді коли настоятелі сакральних споруд підтримували зв'язки із шляхетськими каральними загонами [4, 77]. У шанці Вершац священник залишився живий та просив архімандрита зібрати кошт для побудови нової церкви, на Запорізькій Січі. Але на той час землі запорожців, внаслідок пограбувань їх зимівників, були скорочені, а згодом їх віддали граничарам.

Згідно із Указом 1763 р. Вершац (сербська назва) увійшов до складу Гусарського полку австрійського полковника Хорвата, а Різдво-Богородицька церква до Миргородської протопопії [25].

В ХVIII ст. у церковному діловодстві православні монастирі Правобережної України називалися «закордонними монастирями Київської митрополії» [4, 18]. До них належали: Медведівський Свято-Миколаївський чоловічий монастир, Чигиринський Свято-Троїцький (до 1735 р. чоловічий) монастир, Жаботинський Свято-Онуфрієвський чоловічий монастир, Лисянський Троїцький чоловічий монастир, Лебединський Миколаївський жіночий та Лебединський Георгіївський чоловічий монастирі та інші обителі [4, 18].

Із архівних джерел дізнаємося, що у червні 1765 р. в урочищі Самбросівка поряд із шанцем Вершац селилися ченці Свято-Микліського монастиря, тобто настоятель обителі хотів заснувати там скит-філію Медведівського осередку чернечого життя. Ігумен Вісаріон [6, 168] навіть просив на це дозвіл у Чигиринського губернатора – шляхтича Свентоховського знаючи, що можуть бути проблеми із російською стороною. Дізнавши про заснування скиту Медведівського монастиря розпочався тиск і навіть погрози з боку керівництва прилеглих територій, що належали Російській імперії. Зокрема, капітан Жовтого гусарського полку Костянтин Корба (Корбе) губернатору Чигиринського, в кількох своїх листах, радив заборонити селитися ченцям в урочищі Самбросівка, бо «по здешньому владенню они більше к России принадлежат» [27, арк. 244]. Але комендант Свентоховський вирішив питання на користь Медведівської обителі, бо згідно із Прутським миром (1711) Самбросівка була власністю польських магнатів, князів Яблоновських (1717–1800 рр.) [6, 117–143]. Ще із ХVI ст. ці землі належали Війську Запорізькому, а після Бахчисарайських та «Вічної» угод це була незаселена територія, тобто буферна зона між державами. Але обидві імперії Російська і Річ Посполита все активніше підбиралися до них.

Зокрема, Російська імперія на частині українських земель заснувала укріплення (шанець) Вершац, вважаючи їх своїми. Завдяки тому, що Річ Посполита тоді занепадала, а у 1772 р. стався перший поділ Польщі між Росією, Австрією та Пруссією, то суперечка за скит Медведівської обителі вирішилася на користь Російської імперії [27, арк. 244]. Майже до 60-х рр. ХХ ст. на хуторі Самбросівка існували склепінчаті погріби, в яких місцеві дітлахи знаходили образи із дерева та металу, а вже у 70–80 -х рр. ХХ ст. взимку колгоспники зберігали в них вулики із сім'ями бджіл [12].

У 1782 р. до новоутвореного Крюковського повіту Новоросійської губернії увійшов шанець Вершац (Нестерівка) в центрі якому височіла дерев'яна церква освячена в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Підпорядковувалася вона Єлисоветградському духовному правлінню Катеринославської духовної консисторії. В середині 80-х рр. ХVІІІ ст. настоятелем Різдва-Богородицької церкви був Кирило Сахневич. 7 лютого 1785 р. о. Кирило відслужив чин похорону 75 річному відставному секунд-майору Димитрію Маржанову [25]. Архівні матеріали свідчать, що у 1796 р. в церкві проводили богослужіння два священники: ієрей Константин Ярошевський, Феодор Глобачов [25]. Тобто Різдва-Богородицька церква мала кілька престолів і, за церковними канонами, вона вважалася соборною.

15 травня 1803 р. Приказом за № 20760 імператора Олександра І і сенату Російської імперії була створена Херсонська губернія. У військові поселення новоствореної губернії і увійшло село Вершаці. На початку ХІХ ст. в ньому проживали кавалеристи Чорного кірасирського полку та інших військових формувань.

На 1849 р. село входило у 1-й округ Олександрійського повіту; в ньому нараховувалося 272 господарські двори, [2, 58], а вже в другій половині ХІХ ст. Вершаці належали до Стецівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії. Всі поселенці були православними, тому відвідували церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Із 1868 р. населений пункт Вершаці входив у «ІІ уездъ Александрійській-станъ 2» [26, 42]. Зокрема, у 1868 р. у Вершацях на 1712 жителів, які проживали у 281 будинку (із них чоловіків – 880, жінок – 832), нараховувалося дві православні церкви [26, 42]. Схематичне зображення цих сакральних споруд можливо побачити на «трехверстовой карте Ф. Ф. Шуберта» (1789–1865) [25]. Аналізуючи дану карту приходимо до висновку, що церкви розміщувалися одна від одної на відстані 200 м.

У 80-х рр. ХХ ст. прихожанами Різдва-Богородицької церкви були поселенці (військових поселень) і відставні військові, які проживали не тільки у Вершацях, але й у ближніх до села хуторах: Чернечому, Талагирівці (Чигиринівці), Самбросівці, Голубівці, Кобеленівці, Чуткі-Кудашевській, Високому, Олександрівці [25]. У клір Різдва-Богородицької церкви входили: священники Константин Ярошевський, Кирило Сахневич, Федір Глобачов, Іоанн Кришевський. Диякони: Василь Пригара, Олексій Ільчевський. Причт церкви: стихарний дячок Стефан Соколовський, паламар Василь Пахович [25]. Із архівних джерел дізнаємося, що у 1872 р. в Різдва-

Богородицькій церкві с. Вершаць купецька дочка – єврейка Ханна Гананольська була охрещена під іменем Наталія, а таїнство хрещення проводили: священник Симеон Угринович, стихарний дячок Іоанн Попельницький, паламар Микола Карнашов [25].

На 1896 р. в селі налічувалося 2094 особи. Вони були прихожанами православних церков: Різдва Пресвятої Богородиці і Усікновення глави Іоанна Хрестителя. При церкві Різдва Пресвятої Богородиці відкрилася двокласна (чотирирічна) церковно-парафіяльна школа. Її побудували в одному із архітектурних напрямів кінця ХІХ ст. (кирпичний стиль і модерн) [17, 33] на вулиці Базарній, недалеко від сакральної споруди. Навчалася в парафіяльній школі 80 дітей, із них 73 хлопчики та 7 дівчаток. В школі передбачався шестиденний навчальний тиждень. Навантаження на учнів становило 30 годин [5, 16]. Зазвичай перший урок розпочинався ранковою молитвою, далі передбачалися уроки Закону Божого, арифметики та російської мови. Протягом всіх років навчання в церковно-парафіяльній школі учні освоювали церковно-слов'янську граматику. Обов'язковими для вивчення були предмети: Закон Божий, церковний спів, читання, письмо, давалися початкові знання із арифметики [5, 16]. Настоятелі місцевого храму 7 годин на тиждень навчали дітей Закону Божого [16]. Після закінчення церковно-парафіяльної школи її учні могли продовжувати навчання у двокласних городських училищах повітового центру [19, 156].

Завдяки спогадам старожилів дізнаємося, що друга сакральна споруда була невеликою, дерев'яною і височіла на сільському цвинтарі. Вір'яни святкували її храмове престольне свято в день Усікновення Глави Пророка Предтечі Хрестителя Господнього Іоанна (29.09./11.10.) [14]. Ця церква виконувала функцію цвинтарної тобто приписної і тому вона не мала власної парафії та настоятелів [21, 141]. Зокрема, біля неї проводили поховання священнослужителів вершацьких церков, бо до наших днів, на одній із могил, стоїть кам'яний хрест [14]. Із 1896 р. парафіянами храму Різдва Пресвятої Богородиці були жителі не тільки Вершаць, але й прилеглих хуторів: Самбросівки, Ірклія, Кіндратівського, Янівського, Талагірівського (Чигиринівка), Нестерівського [25]. Зокрема, в Самбросівці проживало 183 особи, а на хуторі Ірклій, що знаходився поряд – 60 вір'ян. Протягом ХІХ ст. службу в храмі Різдва Пресвятої Богородиці проводили священнослужителі Рябцев та Страшевський, а у 1913 р. о. Семен Рябовіл був рукопокладений в священники та отримав призначення настоятеля цієї церкви [23, 263]. Із 1913 по 1937 р. о. Семен проживав з родиною в будинку священника, який знаходився через дорогу біля церкви та «мав міцне господарство» [24, 264]. У 1916 р. матушка Катерина народила йому дочку Ларису, а в 1918 р. сина Димитрія. Матушка Катерина народилася у 1896 р., імовірно, в сім'ї священнослужителів [24, 264]. Парафіяни поважали о. Семена та його дружину за їх спогадами вони були високоосвіченими, інтелігентними людьми [14].

В другій половині другого десятиліття ХХ ст. в парафії церкви Різдва Пресвятої Богородиці налічувалося 2279 прихожан. На хуторі Самбросівка

проживало 204 вір'ян, хутори: Ірклій, Талагарева (Талагарева) мали по 64 православних християн.

Прийшовши до влади більшовики розпочали пошук численних ворогів, які нібито хотіли їх знищити. Серед них були і церкви – мусульманська, іудейська, протестантська, католицька та найчисленніша в Російській імперії православна. 23 січня 1918 р. більшовицька влада прийняла Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [22, 9]. Вже через рік (січень 1918 р.) його затвердив Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України [22, 9]. Все без винятку духовенство влада зараховувала до «експлуататорів та гнобителів» трудового люду [22, 124]. Із жовтня 1924 р. окружна виконавча влада запровадила над служителями культу (псаломщиками включно) таємний контроль, зокрема зобов'язавши сільську владу інформувати, яке мають майно, земельні ділянки, реманент тощо. В ці роки нагляд за священнослужителями здійснював і ОДПУ [22, 104]. Із ліквідацією у 1929 р. НЕПу священнослужителів обкладали значними податками – і тих у кого було господарство, і тих хто не мав його взагалі. Здавати потрібно було хліб, м'ясо, гроші. Архівні джерела свідчать, що о. Семен мав наділ землі. Вже у лютому 1930 р. багатьох сільських священників проголосили «куркулями» [23, 264], зокрема і настоятеля церкви Різдва Пресвятої Богородиці о. Семена Рябовола [24, 264]. У 1932 р. «за клопотанням загальних зборів» [22, 264] храм в с. Вершаць закрили, а о. Семен заробляв на утримання своєї родини тим, що проводив треби своїх парафіянам вдома [24, 265]. Тим паче, що перебуваючи під великим тиском влади священник С. Рябовіл не зрікся сану і православної віри. Зокрема, у роки Голодомору 1932–33 рр. парафіяни допомагали сім'ї о. Семена не тільки морально вистояти, а також не вмерти голодною смертю [24, 265].

У 20–30 рр. ХХ ст. с. Вершаці входило до різних округів, районів та областей. Зокрема, у 1923–1928 рр. до Олександрійської округи Глинського району Катеринославщини, із 1929 по 1930 рр. – Кременчуцької округи Глинського району тієї ж Катеринославщини, із 1934 по 1937 рр. Новогорієвського району Харківської області.

Руйнація місцевих сакральних споруд та репресія настоятеля церкви Різдва Пресвятої Богородиці відбулися у 30-х рр. ХХ ст.

На початку 1932-х р. першою розібрали цвинтарну церкву Усікновення Глави Пророка Господнього Іоанна. У 1934 р. із її мурованого фундаменту та деревини розпочалося будівництво сільського клубу, який і нині виконує функцію будинку культури с. Вершаць. В ті роки керував його будівництвом Бурлака Федір Євгенович, можливо за це він заплатив високу ціну. Під час Другої світової війни, його і родину нацисти живими закопали в лісі під Чигирином [11]. Одного літнього дня 1932 р. активісти і комсомольці, які входили у Спілку безвірників [22, 116] із головного храму, за допомогою канатів, стягли дзвони, а хрести із бань «сокирою зрубав» Тиміш Чуприна [12]. В цей час біля церкви стояло багато людей: хто кричав, хто хрестився, хто плакав, а Сігідіненко Анатолій Херсанович сфотографував цю подію [16]. На початку 2000 р. жителька села Галина Довженко передала це фото

в шкільний музей с. Вершаць [11]. Із 2006 р. ксерокопія прикрашала притвор церкви, яка знаходилася в хаті на вулиці Чубинівка. Оригінал цієї світлини міститься в колекції С. Потапенка (м. Чигирин).

Майже чотири роки поспіль приміщення церкви Різдва Пресвятої Богородиці виконувало функцію комори. До кінця 1936 р. колишні парафіяни розтягли її на дроба [12]. У другій половині 30-х рр. ХХ ст. у сільських оселях Вершаць запах ладану було чути цілу зиму [12]. Ікони із церков розібрали по хатах, зокрема образи із іконостасу прикрашали покуття осель, ще до кінця ХХ ст. За спогадами старожилів церква Різдва Пресвятої Богородиці височіла на мурованому фундаменті, була побудована із деревини та пофарбована в сірий колір, мала три входи. Центральний був зі сторони вигону тому, що християнський храм, як правило будували вівтарем на схід [18, 12]. Дзвонів на дзвіниці налічувалося 12, їхній передзвін чули жителі не тільки Вершаць, а й ближніх хуторів: Гненого, Самбросівки, Чигиринівки (Талагареви) [12]. Церковне подвір'я мало металеву огорожу за якою росли фруктові дерева, а на північно-західній стороні двору знаходився цвинтар, де покоїлися священнослужителі та члени їх родин [12].

Аналізуючи світлину церкви Різдва Пресвятої Богородиці та спогади старожилів, приходимо до висновку, що церква Різдва Пресвятої Богородиці була дерев'яна, із тридільним планом, двобанна – її верхи покривали бабинець і наву, пресвітерія (місце між навою і солесю) [18, 14] був покритий звичайним дахом [18, 50]. Однією із причин появи в дерев'яному будівництві тридільних [1, 25], двоверхих церков було те, що над бабинцем-притвором розміщували дзвіницю [18, 50]. У церковній архітектурі тридільний храм завжди асоціювався із кораблем, який нагадував віруючим, що крізь житейське море до небесної пристані людину може доправити тільки Церква Христова [1, 41]. Кількість верхів бань (куполів) на храмах також глибоко символічно. Зокрема, два верхи відповідають двом сутностям Боголюдини Ісуса Христа – людській і божественній [18, 41]. Зазвичай кожен верх чи баню увінчували хрести, зокрема у церкві Різдва Пресвятої Богородиці вони були залізними, художньої ковальської роботи [18, 42].

Із 1932 по 1937 рр. священник Семен Семенович Рябовіл проживав в с. Вершаці. Саме йому прийшлося відспівувати померлих від голоду колишніх парафіян. Проведення чину похорону дорослих коштувало 10 крб., а за дітей сільська рада дозволяла о. Семену плати не брати. В ці страшні часи сільське населення зверталося до Бога в молитвах, а до о. Семена проводити таїнства: хрещення, шлюб, покаєння (сповіді) [24, 266]. Колишній учень місцевої церковно-парафіяльної школи Дмитро Саленко згадує о. Семена такими словами «в моей памяти это был честный и благородный человек» [24, 266]. Восени 1937 р. священника Рябовола арештували і звинуватили в тому, «что Рябовол С. С. среди населения резко антисоветски себя проявляет. Проводит контрреволюционную работу, высказывается против советской власти: «Советская власть временная, скоро ей придет конец...»» [24, 265]. На підставі цього звинувачення Судова Трійка виносить вирок: розстріляти. Отець Семен мужньо витримав всі тортури

та знуцання і винуватим себе не визнав. 10 листопада 1937 р., на 52-му році життя, священник Рябовіл був розстріляний [24, 265]. Так закінчилося життя православного священника Семена Семеновича Рябовола.

У 1939 р. с. Вершаці Чигиринського району територіально стало належати до Кіровоградської області. В кінці 30-х рр. ХХ ст. релігійне життя на Кіровоградщині повністю припинилося. Всі культові споруди різних конфесій були відібрані і більшість із них – зруйновані, а священнослужителі, які не мали змоги втекти або не дали згоду на співробітництво із НКВС, були розстріляні [22, 202]. В цей нелегкий час для жителів Кіровоградщини єдиним прихистком віри стали людські душі.

В першій декаді серпня 1941 р. на мотоциклах, прямуючи дорогою із Олександрівки на Чигирин, в село приїхали нацисти [15]. Їхня політика і закони дозволяли сповідувати будь-яку релігію і церковний напрям, якщо вони лояльні до німецької адміністрації. В роки нацистської окупації діяльність релігійних громад регламентувалася витягами з «германського карого закону» пунктами: 166, 167, які надійшли до всіх райуправ Кіровоградщини [22, 207]. Пункт 166 цього закону передбачав карати ув'язненням строком на 3 роки тих, «хто прилюдно різними словами осквернить Бога, чи прилюдно осквернить одну з християнських церков або інше ... релігійне об'єднання, або зробить це в церкві, чи в другому місці, призначеному для релігійних обрядів будь-яку осквернюючу дію» [22, 208]. Закон застосовували і для тих « хто дією, або загрозою, заперечить кому-небудь зробити обряд богослужіння ... створенням галасу, чи безчинством припинить богослужіння» [22, 208]. Тому не дивно, що на Кіровоградщині у роки нацистської окупації розпочало роботу церковне єпархіальне управління при єпископі Єлисаветградському та Миколаївському. У 1941 р. в с. Вершацях в будинок благочестивого віруючого Сергія Воронька, який знаходився на кутку Матня, односельці зносили ікони, церковне начиння [15]. Восени 1941 р. там на релігійні свята і в недільні дні відбувалися богослужіння [13]. Проводилися таїнства хрещення новонароджених і дітей, які з'явилися на світ вже після розстрілу місцевого священника Семена Рябовола. 19 травня 1942 р. єпископ Михайло (Хороший) активізував релігійне життя не тільки на Кіровоградщині, а й у прилеглих до неї районах. Він благословив керувати єпархіальним управлінням протоієрея Гагалію. Єпископ Михайло призначав благочинних, висвячував священників, освячував церкви. Зокрема, у 1942 р. в с. Вершаці була освячена церква Різдва Пресвятої Богородиці, яка розмістилася у сільському клубі [15]. В цей час різко зросла кількість хрестин та вінчань, всі таїнства були багатолюдними. За спогадами очевидців «...Люди стали згадувати родинні зв'язки та кумалися» [22, 245]. Чигиринським благочинням керував архімандрит Назар (Осипів), який проживав у Чигирині та був прихильником Московського митрополита Сергія [22, 218–219]. Тобто богослужіння в церквах Чигиринщини проводилося старослов'янською, зокрема у церкві с. Вершаць [15].

9 грудня 1943 р. населений пункт Вершаці Чигиринського району був остаточно звільнений від нацистської окупації [20, 658]. Згідно із постановою

РНК СРСР від 25 листопада 1943 р. «Про порядок реєстрації церков» [22, 223], освячені під час Другої світової війни церкви продовжували функціонувати. У 1943 р. на визволених територіях був створений державний орган з нагляду над релігійними громадами, тобто при облвиконкомах працювали уповноважені Ради в справах Російської Православної Церкви. Довгий час цей державний орган очолював П. Романов, який проводив значну роботу, щоб на Кіровоградщині не було ніякої іншої церкви крім Російської. В післявоєнний період радянська влада проводила лояльнішу політику, щодо релігійного життя в СРСР, але для контролю церков вона вимагала реєструвати всі наявні культові споруди, які функціонували в країні. Зокрема, станом на 1 липня 1944 р. на Кіровоградщині було зареєстровано 70 церков, які підпорядковувалися РПЦ [22, 224]. Вже у жовтні цього ж року із 140 зареєстрованих 110 відносилися до РПЦ, 20 – належали УАПЦ [22, 226]. В Чигиринському благочинні нараховувалося 10 релігійних громад [22, 226]. Громада церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць також підпорядковувалася Російській Православній Церкві. Постанова РНК від 1 грудня 1944 р. забороняла місцевій владі закривати церкви, якщо вони пройшли перереєстрацію, але дозволяла виселяти релігійні громади із храмів, які до Другої світової війни були школами, клубами, лікувальними закладами. Згідно із постановою самовільне виселення заборонялось, ця процедура повинна бути погоджена із центральними органами влади в м. Москва [22, 227]. Тому у 1944 р. Голова РВК Чигиринського районної ради депутатів трудящих Гладков наказав парафіянам церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць негайно звільнити сільський клуб, який під час окупації виконував функцію церкви [22, 230]. Віруючі були попереджені, що якщо вони не виконають розпорядження, то будуть відправлені на роботи в Кривий Ріг. На питання членів церковної ради, де їм молитися Гладков відповів: «Моліться в землянці, в підвалі і взагалі – де хочете» [22, 231]. В останній декаді 1944 р. Москва надала згоду на виселення церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць Чигиринського району Кіровоградської області.

На початку 1945 р. релігійна громада звільнила приміщення сільського клубу та придбала будинок Балуги Тихона Івановича [7] на вулиці Чубинівці і облаштувала його під церкву. Там у перші місяці 1945 р. розпочалися богослужіння, а також проводилися таїнства: покаєння (сповідь), причастя, миропомазання. Кількість релігійних обрядів: хрещення, вінчання, поминання померлих (панахиди), порівняно із роками окупації, значно зменшилася. В 40-х р. ХХ ст. настоятелем Різдово-Богородицької церкви був о. Амбросій Лебеденко, в притч церкви Різдва Пресвятої Богородиці входили: панамар Григорій Брашован, регент Пасічна Вірка [7]. Родина священнослужителя А. Лебеденка проживала на кутку Калона, бо в будинку священника на Чубинівці розмістили фельдшерський пункт [7].

У повоєнні роки (1943–1948 рр.) «потепління» у відносинах влади і церкви викликало ентузіазм у православних віруючих [22, 227]. Завдяки цьому кількість релігійних громад в країні зростала. На 1 квітня 1945 р. у Кіровоградській області їх нараховувалося 138, зокрема на Чигиринщині –

12 [22, 228]. Серед них і громада церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць. На кінець 1947 р. Кіровоградщина мала вже 166 релігійних громад. З 1948 р. кількість громад стала скорочуватися і на кінець року зменшилася до 163 [22, 229]. Парафіяльні священники обкладалися непомірними податками, так у 1945 р. кожен із них повинен був заплатити 26 тис. крб. [22, 236]. Тому багато священників часто змінювали приходи і в результаті знизилась кількість обрядів, зокрема хрещення, вінчання, чину похорону. Хоча влада постійно підкреслювала про своє невтручання у релігійне життя країни, але забороняла священникам здійснювати такі релігійні обряди, як освячення будинків, криниць, проводити хресні ходи навіть біля церкви. Священникам дозволялося здійснювати таїнство хрещення, але вони були зобов'язані передавати дану інформацію в районні та обласні органи влади. Завдяки цьому молодих людей позбавляли комсомольських квитків та місць роботи. Так сталося із вчителькою Вершацької семирічної школи Марією Макарівною Григорьєвою, яка охрестила свою доньку і поплатилася за це посадою вчительки [7]. Це була основна причина відходу від церкви молоді, яка стала активно відвідувати клуби, а не молитися у церквах.

В січні 1947 р. єпископ Кіровоградський і Чигиринський Михайло (Рубинський) благословив функціонування 166 культових споруд, зокрема церкву Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць. Вже у середині серпні 1948 р. єпископом Кіровоградським і Чигиринським був Федосій (Коверницький), а в червні 1953 р. єпископ Кіровоградський і Чигиринський Сергій (Ларін) [22, 245].

Із лютого 1954 р. 14 релігійних громад та культових споруд Чигиринського району перейшло до новоствореної Черкаської області [22, 246] і стали входити до Київської єпархії. Однією із них була громада церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць. У 50-х рр. ХХ ст. уповноваженим Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у Черкаській області був колишній працівник служби державної безпеки Ф. Матюха, який відіграв значну роль у антирелігійній кампанії (1944–1958 рр.) [3, 52]. В цей час у с. Вершацях церква Різдва Пресвятої Богородиці функціонувала на вулиці Чубинівка.

Частину господарського приміщення, яке знаходилось неподалік церкви було переобладнано у жиле. Там проживала Тетяна – насельниця колишнього Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. Її житло нагадувало монастирську келію, в якій була чимала кількість образів та релігійних книг. Тетяна постійно випікала проскури та сукала (виготовляла) свічки із воску, а також підтримувала санітарний стан у церковних приміщеннях та на подвір'ї храму. До 1958 р. богослужіння в Різдово-Богородицькій церкві проводив о. Амбросій (Лебеденко), який проживав із родиною на вулиці Чубинівка. Два його сини Іван і Микола, навчалися у Вершацькій семирічній школі, а матушка Марина господарювала на присадибній ділянці. Сім'я тримала корову, яку випасали наймані помічники [10].

Протягом 1961 р. на Черкащині було закрито 41 церкву і один монастир. Це був «подарунок» уповноваженого Ф. Матюхи та обласного керівництва

XXII з'їзду КПРС, що прийняв програму партії, в якій зазначалося «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі» [3, 46]. Ще одним ударом по релігійному життю віруючих була постанова Ради Міністрів СРСР від квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконання законодавства про культури» [3, 47], завдяки якій фінансова і господарська діяльність громади вилучалася із повноважень настоятеля церкви і передавалася виборній церковній Раді, яка повинна була звітуватися перед місцевою владою і обласним уповноваженим. Тобто у церковному житті велике значення повинні були відігравати активісти місцевих парафій. Після смерті однієї із них (Пасічної Параски) церква отримала будинок для священника [11]. Із спогадів старожилів дізнаємося, що у 1959 р. настоятелем Різдво-Богородицької церкви став о. Сергій. У місцеву релігійну громаду входили пенсіонери та безпартійні колгоспники, які працювали на фермах та у ланка на полях. Сільська влада чіпляла на віруючих ярлики, називаючи їх фашистськими спільниками, дармоїдами [3, 46]. Тому місцева молодь боялася відвідувати церкву, хрестити дітей та проводити поховання родичів за релігійним обрядом. Більшість молодих батьків, які були членами ВЛКСМ та комуністами, не хрестили своїх дітей, а поховання родичів проходило без відспівування, під духовий оркестр. Молоді сім'ї з усього Чигиринського району вінчалися і хрестили своїх дітей у будинку о. Сергія на вулиці Базарній.

Це було можливим, бо о. Сергій не повідомляв про проведення церковних треб в районні органи влади, щоб молодь не мала проблем від комсомольського і партійного керівництва місцевого та районного масштабу [16]. Більшість жителів села відвідували церкву тільки на великі свята: Воскресіння Господнє та на Богоявлення. Літні люди згадують, що на Водохрище «на Чубинівському ставку вирубували хрест із льоду та поливали його квасом. До ставу сходилося майже всі жителі, а після освячення води чоловіки купалися в Йордані» [13].

Кожного року (21.09) на храмове престольне свято до церкви Різдва Пресвятої Богородиці приходило багато людей – не тільки місцевих, а також із прилеглих сіл та хуторів. Після богослужіння їх запрошували на обід родичі, знайомі. В цей святковий день в будинках та по вулицях лунали пісні. В 60-х рр. XX ст. в причті місцевої церкви паламарем служив Федір Каган, а регентом була Пасічна Вірка [15].

Майже до кінця 70-х рр. XX ст. богослужіння у Різдво-Богородицькій церкві с. Вершаць проводив о. Сергій, а в «двацятку» [3, 46] релігійної громади входили Вовченко Марія, Зав'ялова Параска, Зав'ялова Одарка, Перепелиця Василина, Іванова Санька, Радич Марія, Довженко Галя, Іващенко Домаха, Кучеренко Василина, Бондаренко Ульяна, Гришко Ганна, Чефан Варвара, Пасічна Катерина, Пасічна Вірка, Бондаренко Гнат, Стежко Василина, Лехтар Векла, Соколовська Лукія, Перепелиця Феодосія, Лихобой Оксана та інші [10].

У 1977–1978 рр. священником церкви Різдва Пресвятої Богородиці служив Незола Ілля Петрович. Багатодітна сім'я Незодів проживала в будинку священника. У о. Іллі та матушки Зінаїди підросло 7 дітей.

О. Ілля був родом із с. Старої Осоти Олександрівського району Кіровоградської області, а матушка Зіна була росіянка. Вона народилася у м. Олександрові Володимирської області у багатодітній побожній сім'ї. Чотири дочки та два сини відмінно навчалися у Вершацькій восьмирічній школі. Сини Іван та Сергій допомагали батькові у храмі, а матушка Зінаїда співала в хорі. У 1979 р. о. Іллю перевели у с. Сунки Смілянського району Черкаської області.

У 1980 р. настоятелем церков: Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць і Свято-Покровської с. Іванівки став о. Григорій (Головка). Він був родом із с. Галаганівки Чигиринського району. Народився о. Григорій у побожній сім'ї, а після закінчення Галаганівської восьмирічної та Чигиринської СШ № 2 вступив в Одеську духовну семінарію. Після закінчення закладу о. Григорій розпочав свій духовний шлях у сільських церквах рідного Чигиринського району. Священник Григорій Головка проживав у батьківській хаті в с. Галаганівці, але коли проводив богослужіння зупинявся у церковному будинку місцевої релігійної громади. Служби відбувалися через тиждень: на великі дванадцять свята до обіду у Вершацях, а після обіду у Іванівці. На храмові свята богослужіння проходило тільки в тій церкві, де було престольне свято. Освячення пасок на Воскресіння Господнє було на подвір'ї обох церков, а святкову службу о. Григорій проводив по черзі. Зокрема, один рік в церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць, а на наступний у Свято-Покровській в с. Іванівка [11]. Протягом 1987 р. за благословенням настоятеля церкви о. Григорія (Головка) та завдяки активній діяльності псаломщиці Довженко Галини реставрували церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Зокрема, повністю було виготовлене Розп'яття, написані образи у двох верхніх рядах іконостасу та встановлені нові царські ворота (врата), а також підбита ДСП стеля і стіни, на яких були монтовані планшети із зображенням епізодів життя Ісуса Христа. За благословенням о. Григорія царські врата для іконостасу були привезені із с. Балаклея Смілянського району Черкаської області їх подарував священник Смілянського благочиння [9]. Писав ікони та виконував столярні роботи випускник Вижницького училища прикладного мистецтва Ігор Деніс. Будівельні та монтажні роботи в культовій споруді тривали 6 місяців [8].

У 1987 р. Генеральна Асамблея ЮНЕСКО закликала відзначити «1000-річчя введення християнства на Русі, як найбільшу подію в європейській і світовій історії та культурі». Ця подія відіграла значну роль у релігійному житті СРСР. Напередодні відзначення ювілею всі періодичні видання популяризували релігійну тематику, а священнослужителі отримали можливість звертатися до широкої аудиторії. 18 червня 1988 р., за благословенням Патріарха Московського і всієї Русі Пімена, у всіх епархіях СРСР проходили святкові богослужіння та читалися звернення ієрарха до пастви. Зокрема, воно проходило і в церкві Різдва Пресвятої Богородиці в с. Вершаці Чигиринського району.

Через 41 рік (1988) до Управління держбезпеки, з проханням переглянути справу священника Семена Рябовола, звернувся його племінник

Василь Григорович Будяк. 24 грудня 1988 р. експертна комісія вивчивши архівно-слідчу справу зробила висновок «показання свідетелей носять неконтретный характер, противоречивы, вызывают сомнения в их объективности... В действиях Рябовола С. С. отсутствует состав преступления» [24, 266]. Своім актом від 3 лютого 1989 р. Президія Черкаського обласного суду реабілітувала священнослужителя Семена Рябовола [24, 266]. Чесне ім'я священника церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць було повернуте.

24 серпня 1991 р. Україна отримала свою незалежність, а у червні 1992 р. в релігійному житті розділилася на три православні конфесії: Українську Православну Церкву, Українську Православну Церкву Київського Патріархату, Українську Автокефальну Православну Церкву. Вершацька церква Різдва Пресвятої Богородиці ввійшла у Українську Православну Церкву та у серпні 1992 р. створену Черкаську єпархію, яка поділялася на 13 благочинній. Серед них і благочиння Чигиринського району.

9 серпня 1992 р. новостворену Черкаську єпархію (УПЦ) очолив єпископ Чигиринський і Канівський Софроній (Дмитрук).

На початку 90-х рр. ХХ ст. о. Григорій (Головко) був переведений священником у Мотронинський Свято-Троїцький монастир, а настоятелем церков: Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць та Свято-Покровської церкви с. Іванівки став о. Роман (Дмитришин). Із 1992 р. сім'я священника Дмитришина проживала у церковному будинку на вулиці Базарній. Попередні парафіяльні священники не займалися сільським господарством, а матушка Надія (Дмитришина) звернулася до голови сільради, щоб їм виділили земельну ділянку для огороду. Виконком сільської Ради задовільнив прохання родини священнослужителя і виділив їм присадибну ділянку площею 0,005 гектара. Протягом 8 років сім'я священнослужителя Дмитришина господарювала на огороді та подвір'ї будинку. О. Роман побудував господарчі споруди і перепланував церковну хату. Зокрема, вирубав в глухій стіні вікно цим він із темної кімнати створив світлу кухню і їдальню. Ця кімната і на сьогодні (січень 2021 р.) використовується для приготування та споживання їжі [11].

На 1995 р. у с. Вершацях разом із Тарасо-Григорівкою, Кудашевим і Зеленим яром проживало 1968 жителів, а релігійна громада Різдово-Богородицької церкви налічувала 20 вір'ян. У притч церкви входила псаломниця Довженко Галина. Хор Різдово-Богородицького храму очолювала регент Феодосія Перепелиця [9].

У 2000 р. за благословінням єпископа Черкаського і Канівського Софронія благочинним Чигиринського району став настоятель церкви Успіння Пресвятої Богородиці Анатолій Прикотенко. Тому на початку 2001 р. о. Романа (Дмитришина) перевели священником церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Медведівку, а у парафіях с. Вершаць та с. Іванівка проводив богослужіння о. Василь, який був переведений на Чигиринщину із Полтавської єпархії [11].

Це стало можливо з огляду на те, що протягом трьох місяців 2001 р. архієпископ Черкаський і Канівський Софроній керував також і Полтавською

та Кременчуцькою єпархіями. О. Василь виявився дуже залежною від алкоголю особою тому він прослужив у Різдво-Богородицькій та Свято-Покровській церквах тільки 2 місяці. На прохання місцевої релігійної громади архієпископ Софроній знову перевів о. Василя у Полтавську єпархію.

У липні 2001 р., за благословенням благочинного Чигиринського району протоієрея Анатолія Прокотенка настоятелем церков: Різдва Пресвятої Богородиці с. Вершаць та Свято-Покровської с. Іванівки став ієрей Віктор Юрковський. Його сім'я також проживала в с. Вершацях у будинку священника і користувалася присадибною ділянкою. Одну із господарчих споруд о. Віктор переобладнав на гараж бо родина мала легковий автомобіль (Газ 24). У місцевій релігійній громаді налічувалося 10 вірян. Із 2001 р. по 2003 рр. на службу приходило 3–5 вірян, а на дванадцяті свята: Різдво Ісуса Христа, Трійцю – 10 осіб. До 150 осіб збиралося на Воскресіння Господнє, на храмове престольне свято до 30–40 вірян. Це стало причиною того, що у грудні 2003 р. о. Віктора (Юрковського) перевели настоятелем Свято-Пантелеймонівської церкви с. Рацево Чигиринського благочиння.

Із січня 2004 р. за благословінням благочинного Чигиринського району (УПЦ) протоієрея Анатолія Прикотенка таїнство хрещення, відспівування померлих і богослужіння в церкві Різдва Пресвятої Богородиці повинен був проводити о. Павло (Ливиненко) настоятель Свято-Преображенського храму с. Трушівців. В цей час служба Божа в церкві с. Вершаць проходили тільки два рази на рік: на Воскресіння Господнє і Різдво Пресвятої Богородиці. Відсутність священника у населених пунктах Вершаці та Іванівка пояснювалося тим, що літні люди місцевої церковної громади відійшли у вічність, а у молоді радянська влада вирвала із душ любов до Бога та релігійних традицій. Тому до церкви більшість місцевих жителів приходили тільки на Великдень освячувати паски і на храмове престольне свято (21.09.), щоб придбати цукерки, які за традицією виготовляли, а потім торгували ними, на подвір'ї культової споруди, жителі с. Галаганівка та м. Чигирин.

Наприкінці ХХ ст. – поч. ХХІ ст. настоятелі церкви Різдва Пресвятої Богородиці не проводили в будівлі навіть косметичних ремонтів, тому вона перебувала у аварійному стані і не могла функціонувати. Завдяки тому, що 9 років в будинку священника, на вулиці Базарній, ніхто не проживав він також потребував капітальний ремонт. У 2012 р. перед місцевою релігійною громадою постала проблема відсутності культової споруди в якій можливо було проводити богослужіння. З початку релігійна громада вирішила продати будинок священника і розпочати будівництво нової церкви на площі, де колись була колгоспна лазня, але це суперечило церковним традиціям. Всі розуміли, що зведення сакральної споруди потребувало чималих грошей, а меценатів із таким капіталом серед жителів Вершаць не було. Тоді настоятель церкви о. Павло (Литвиненко), члени причту порадившись між собою, звернулися до голови сільської Ради Н. Чубин, щоб вона посприяла вирішенню питання про передачу колишнього мурованого приміщення церковно-парафіяльної школи під культову споруду. Невдовзі, загальні збори громади села вирішили, що приміщення в якому в різний час розміщувалися:

церковно-парафіяльна школа Різдво-Богородицької церкви (XIX ст.), гуртожиток для вчителів Вершацької школи (пер. пол. XX ст.), контора колгоспу «Перемога» (друг. пол. XX ст.) було передано місцевій релігійній громаді. Благочинний Чигиринського району (УПЦ) протоієрей Анатолій Прикотенко благословив о. Павла (Литвиненка) провести будівельні та реставраційні роботи. Активна діяльність псаломщиці Н. Потьомко дала змогу організувати місцевих жителів на роботи в новому приміщенні майбутньої церкви. Перш за все жителі села О. Бондаренко, Ф. Бондарець, Г. Фаїна, П. Гарасемюк розібрали всі перегородки між кабінетами та звели із цегли колони в результаті цього були звільнені площі для вівтаря, нави, бабинця [12]. Внутрішні облицювальні роботи виконували робітники будівельної бригади із міста Чигирин. Іконостас та деревно-стружкові плити (ДСП), якими були оббиті стіни в старій церкві, демонтував, а потім встановив житель с. Іванівки столяр – Анатолій Зінченко. Роботи по перевезенню церковного начиння із старої церкви провів С. Бондарець. Опалення церкви та фарбувальні роботи у культовій споруді здійснили псаломщиця Ніна Потьомко. Баню на церкву, яку виготовив житель районного центру Коваленко Борис Степанович, встановлював автокран із м. Чигирин. Облаштуванням культової споруди займалися члени місцевої релігійної громади: Потьомко Н., Васильєва Т., Чередніченко Т., Васильєва С., Верченко Г., В. Бондарець. Одна із кімнат, яка у конторі колгоспу виконувала функцію конференц-залу, стала використовуватися як приміщення для поминальних обідів. Меценатами будівельних робіт та реставрації місцевої культової споруди виступили уродженці с. Вершаць: фермер Анатолій Мирошніченко, підприємець Василь Балаш.

19 вересня 2016 р. митрополит Чигиринський і Канівський Софроній разом із духовенством Черкаської єпархії і Чигиринського благочиння (УПЦ) освятили церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці у с. Вершаці Чигиринського району. Активних будівельників церкви митрополит Софроній нагородив грамотами. Після освячення нової церкви в селі активізувалося релігійне життя. Взимку 2017 р. місцева релігійна громада нараховувати 30 осіб. В причт очолила псаломщиця Ніна Потьомко, хором керувала регент Тетяна Черідніченко. На той час в Різдво-Богородицькій церкві о. Павло (Литвиненко) проводив богослужіння тільки один раз в місяць. Тому вір'яни с. Вершаць звернулися до благочинного Чигиринського району протоієрея Анатолія Прокотенка благословити, одного із ієреїв служити в місцевій Різдво-Богородицькій церкві. 12 грудня 2016 р. настоятелем Різдво-Богородицької церкви с. Вершаць і Свято-Покровської церкви с. Іванівка став о. Тарасій (Василюк).

За кошти, які отримала місцева громада від продажу старих церковних будівель благочинний запропонував о. Тарасію придбати житло с. Вершацях, але вони із матушкою Анною вирішили проживати в м. Чигирин. На богослужіння о. Тарасій (Василюк) приїздив на маршрутці, а згодом на власному автомобілі. В другому десятилітті ХХІ ст. демографічна ситуація в селі погіршилася молодь не бажала займатися фермерством

і обирала професії, які не пов'язані із сільською місцевістю. Після закінчення навчальних закладів молоді люди залишалися в місті або виїздили в інші країни, щоб заробити собі на життя. В основному, у селі проживали літні люди та роми. На службу у Різдво-Богородицьку церкву приходили 4–6 осіб; на святкові богослужіння 15–20. Тому 27 червня 2018 р. благочинний Чигиринського району протоієрей Анатолій (Прокотенко) благословив о. Тарасія (Василюка) на настоятеля Свято-Преображенської церкви в с. Тіньки Чигиринського району.

З цього часу у Різдво-Богородицькій церкві с. Вершаць о. Тарасій (Василюк) проводить богослужіння один раз на місяць. На Воскресіння Господнє і храмове престольне свято Різдво Пресвятої Богородиці він служить святкову літургію. О. Тарасій, за благословіння благочинного Чигиринського району проводить треби: чин похорону, освячення будинку, таїнства: хрещення, шлюбу, соборування.

У 2020 р. у с. Вершаці проживало 510 осіб, а богослужіння в церкві Різдва Пресвятої Богородиці відвідували 6 осіб. Псаломщицею була Н. Коваленко, а церковний хор налічував три особи: Т. Чередніченко, Л. Коваленко, Т. Васильєва. На сьогодні (січень 2021 р.) Різдво-Богородицька церква с. Вершаць входить у Чигиринське благочиння Черкаської єпархії (УПЦ).

Минувшина церков с. Вершаць Чигиринської ОТГ Черкаської області стала сторінками літопису релігійного життя України. Із кінця 40-х рр. XVIII до поч. 30-х рр. XX ст. сакральні споруди відігравали значну роль в архітектурному ландшафті села і краю.

-
1. *Вечерський В. Українські дерев'яні храми. – К. : Наш час, 2008. – С. 25–41.*
  2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-мъ отделении Департамента Генерального штаба. – Томъ XI. – Часть 1. – Херсонская губернія, СанктПетербургъ. В типографіи Департамента Генерального штаба, 1849. – С. 58.*
  3. *Кривенко С. До історії відносин Радянських установ та православної церкви. Черкащина (1944–1965 рр.) // Родовід. – 1996. – № 13. – С. 46–52.*
  4. *Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку правобережної України (XVIII– перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, – 1991. – С. 18–77.*
  5. *Кукса Н. Церковно-парафіяльна освіта на Чигиринщині: Нотатки до історії становлення та розбудови / Чигиринщина в історії України. Збірник 4. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали четвертої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області // за заг.ред.доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2011. – С. 16.*
  6. *Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – С. 117–168.*
  7. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПД). – Записано від Вербового І. Д. 1943 р.н. м. Чигирин.*
  8. *МПД автора: Записано від Деніса І. Д. 1965 р.н., м. Вижниця.*
  9. *МПД автора: Записано від Іващенко Я. Ф. 1948 р.н., с. Сагунівка.*
  10. *МПД автора: Записано від Перетокіної Н. Й. 1946 р.н., м. Київ.*
  11. *МПД автора: Записано від Руденко І.Й. 1936 р.н., с. Вершаці.*
  12. *МПД автора: Записано від Руденко О. К. 1910 р., с. Вершаці.*
  13. *МПД автора: Записано від Соловійова А. П. 1939 р.н., с. Вершаці.*

14. МПД: Записано від Соловійової М. А. 1918 р.н., с. Вершаці.
15. МПД автора: Записано від Цибенко Г. Н. 1931 р.н., с. Вершаці.
16. МПД автора: Записано від Чубиної А.Н., 1925 р.н., с. Вершаці.
17. Махрин В., Лебедев Г., Вечерский В. Историко-Архитектурные препроектные исследования к опорным планам Городов УССР. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирина Черкасской области. – К., 1987. – С. 33.
18. Мокрий В. Церкви в житті українців. – Львів, Краків, Париж : Просвіта, 1993. – С. 12–50.
19. Памятная книжка Кієвского ученого округа на 1899 годъ. Часть 1. Кієвская губернія. – К., Издание Управленіе ученого округа, 1899. – С. 156.
20. Перепелиця А. Вершацький танк Т70-М. – пам'ятка історії періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Воєнна історія Середньої Надніпрянщини. Науковий збірник. 15 березня 2012 р., К. – С. 658.
21. Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець XVIII – поч. XX ст.). – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2019. – С. 141–246.
22. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20–60 роках XX ст.). – Кіровоград : Лисенко В. Ф., 2012. – С. 9–245.
23. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К. : Академперіодика, 2003. – С. 3–300.
24. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви. Черкаси, 2001 рік – С. 263–266.
25. Солодар О. Нестерівка (Вершаці) у XVIII столітті (частина друга). – Електронний ресурс. – Режим доступу до ресурсу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=222149262903879&id=100053264206876.
26. Списки населенныхъ местъ Россійской имперіи, составленные и издаваемые Центранымъ статистическимъ комитетомъ министерства внутреннихъ дель. XLVII. Херсонская губернія. Санкт-Петербургъ, 1868. – С. 42.
27. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДАК). – Ф. 137, Оп. 1, Спр. 127, Арк. 244. зв. 24.

ЧИГИРИК Наталія,
екскурсовод Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

ШТУЧНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

В радянські часи в другій половині ХХ ст. з метою поповнення кадрами далекосхідних підприємств, колгоспів та радгоспів Амурської області держава провадила планове переміщення людських ресурсів із західних областей країни, в тому числі і Чигиринського району.

Сучасна Амурська область – це регіон на південному сході Російської Федерації. Як адміністративно-територіальна одиниця колишньої Російської імперії була утворена в грудні 1858 р. Спочатку область колонізувалася переважно вихідцями із Сибіру, абсолютну більшість з яких становили росіяни. З кінця ХІХ ст. починається масова українська колонізація краю [6].

Перші українські родини з Полтавщини прибували в ці краї в 1860–61 рр., а 1863–64 рр. тут було засновано перші українські села: Троїцьке,

Середньобільське та Новотроїцьке на р. Голуба. Основну масу українських переселенців у перші роки становили вихідці з Полтавської, Київської, Харківської, Чернігівської, Воронежської, Курської губерній та з Кубані, Бессарабії, Донщини. Українці селилися переважно на Зейсько-Буреїнській рівнині сприятливій для хліборобства; вздовж Амуру, а згодом уздовж Амурської залізниці, де працювали службовцями на залізничних станціях. Українці мешкали переважно у сільській місцевості [7].

На Амурщині широкого розвитку набув український національний рух. В Благовіщенську у 1911 р. був створений Український клуб. Навесні 1917 р. організовуються українські громади в містах. У травні 1917 р. в Благовіщенську відбувся Амурський Український обласний з'їзд, на якому було обрано Амурську Обласну Українську Раду, що висунула свій список на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Влітку 1917 р. в Благовіщенську було засновано товариство «Просвіта». В 1918 на території Амурщини було створено дві Українські Окружні Ради – Благовіщенську та Свободненську. У Свободному та Благовіщенську діяли українські кооперативи «Хлібороб» та «Українець». В 1921–1922 рр. тут діяла Далекосхідна Республіка [6].

За результатами перепису 1923 р. в Амурській області проживало 124 407 українців – 33 % від усього населення (слід зауважити, що за методикою цього перепису як українців записували лише осіб, народжених в Україні, а їхніх нащадків уважали вже росіянами). Перепис 1926 р. засвідчив зменшення кількості українців до 103 536 осіб (24 % усього населення) [7].

На це вплинув прихід до влади більшовиків. Було заборонено діяльність українських організацій, проведено репресії проти українських діячів та конфісковано майно українських кооперативів. Це призвело до свідомого приховування українцями своєї справжньої етнічної приналежності, а відсутність будь-яких умов для збереження національної ідентичності призвела до безупинної асиміляції [6]. Під час першого повоєнного перепису населення 1959 р. назвали себе українцями лише 56,2 тис. осіб, у 1970 р. – 41,5 тис., у 1979 р. – 57,6 тис., у 1989 р. – 70,7 тис. [7].

Протягом 1920–80-х рр. відбувався постійний притік до Амурської області українців з різних регіонів України, як примусового характеру (втікачі від голодомору та репресій каральних органів, в'язні до таборів ГУЛАГу, молоді фахівці за призначенням після закінчення навчальних закладів, військові), так і добровільного (організоване переселення до сільської місцевості, законтрактовані робітники та спеціалісти для промисловості, молодь за комсомольськими путівками на будівництво Зейської та Буреїнської ГЕС, БАМу тощо) [7].

Прослідкувати, в які регіони в 70-х рр. ХХ ст. штучно переміщувалося населення, можна за агітацією, що проводилася на сторінках тогочасної преси та архівними матеріалами. Так, протоколи сесій Чигиринської районної Ради депутатів трудящих за 50–70-ті рр. ХХ ст. містять списки-плани переміщення працездатного населення по кожній сільраді в малозаселені регіони. Крім цього, на сторінках місцевої преси (зокрема газета «Зоря комунізму») постійно проводилася агітаційно-роз'яснювальна робота про значимість переселення та гарні умови праці та проживання на новому місці.

Так, в березні 1954 р. виконком районної Ради депутатів трудящих Чигиринського району, розглянувши рішення Черкаської обласної Ради депутатів трудящих № 130 «Про затвердження додаткового плану переселення сімей колгоспників в Амурську область та Хабаровський край» від 8 березня 1954 р., вирішує провести плановий відбір в Амурську область в Іванівський район 20 сімей. Переселення мало проходити на добровільних основах, примусова відправка заборонялася. Голів колгоспів зобов'язували допомагати сім'ям в підготовці до переселення, а саме: підготовці продуктів (мололи зерно на борошно), фуражу, доставляти дітей на медогляд, в оформленні документів, наданні довідок та характеристик і інших необхідних документів для сімей переселенців. «Заготзерно» та «Заготскот» приймали в переселенців худобу та зерно по обмінних квитанціях і оформляли відповідні документи з тим, щоб переселенці змогли отримати рівноцінну худобу і зерно в місці вселення. Районна санстанція проводила санітарну обробку сімей переселенців та їхнього майна. Крім цього, надавався автотранспорт для відвезення сімей та їх майна до залізничної станції. В 1954 р. з Чигиринського району планувалося переселити в Іванівський район Амурської області 32 особи із сіл Адамівка, Вітово, Шабельники, Суботів. Це сім сімей (чоловік, жінка та 2–3 дитини в кожній) [5, 136–137, 167].

В 60-х рр. в Далекосхідному регіоні швидкими темпами стали розвивати різноманітні галузі виробництва важкої промисловості (виробництво металу, машинобудування) та сільського господарства (сіяли пшеницю, жито, овес, рис, сою, гаоляну, цукрові буряки, баштанові культури) [2, 4]. Розвивалися харчова, лісова, деревообробна, гірничо-промисловість та суднобудування. Виникала велика потреба в робочій силі, тому щорічно відбувалося планове переміщення трудового ресурсу, зокрема і жителів Чигиринщини. Так, в 1968 р. знову планувалося переселення сімей в Іванівський район Амурської області. Щоб заохотити переселенців, перед виїздом їм стали виплачувати безповоротну грошову допомогу по 150 крб. на голову сім'ї та по 50 крб. на кожного члена сім'ї. Забезпечувався безплатний проїзд і перевезення домашнього майна до 2 тонн на сім'ю [3, 4].

В 70-х рр. ХХ ст. пільги і грошову допомогу було збільшено. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1973 р. «Про пільги по переселенню» встановлено виплачувати сім'ям, що переселяються до радгоспів та колгоспів Амурської області, одноразову грошову допомогу в сумі 200 крб. на голову сім'ї та по 75 крб. на кожного члена сім'ї. На купівлю чи будівництво нового будинку передбачалася видача державний кредит до 6 тис. крб., з яких третина повертається державі протягом 15 років, починаючи з 6 року після його одержання. Сім'ї терміном на 8 років звільнялися від сплати сільськогосподарського і прибуткового податків, а протягом двох років – від плати за квартиру. Надавалося безкоштовно паливо та оплачувалися комунальні послуги. Відпускали по собівартості 300 кг зерна на рік та наділялися городи, випаси та сінокоси [4, 4].

В кінці 1974 – на початку 1975 рр. голови сільрад, колгоспів та виконком районної ради депутатів трудящих Чигиринського району проводили агітацію та набір сімей переселенців до радгоспів «Чигиринський» та «В. Амурський» Благовещенського району Амурської області [4, 4].

Штучна трудова міграція в Далекосхідні регіони сприяла швидкому економічному розвитку краю. Посівна площа в 1975 р. становила 1684 тис. га, в тому числі під зерновими 758 тис. га. Основною сільськогосподарською культурою була пшениця та соя, вирощували картоплю та овочі. Розводили велику рогату худобу та свиней. Розвинуто бджільництво, оленярство, хутровий промисел [1, 168].

Сучасне українське населення Амурської області складають переважно особи, народжені в Україні, які прибули сюди за останні десятиліття радянської влади. Після проголошення незалежності України відбувався процес повернення українців на Батьківщину і відповідно – скорочення місцевого українського населення. На початку 1990-х рр. у м. Завитинськ засновано Амурське товариство української мови. Нині значний відсоток сучасного населення складають особи українського походження, які вважають себе росіянами [7].

-
1. *Українська Радянська Енциклопедія.* – К., 1977. – Т. 5. – 542 с. – С. 168.
  2. *Цибенко М. Переселяйтесь у багатоземельні райони // Зоря комунізму.* – 1966. – 1 березня. – С. 4.
  3. *Цибенко М. Переселяйтесь на Далекий Схід // Зоря комунізму.* – 1967. – 7 грудня. – С. 4.
  4. *Цибенко М. Кличуть землі Приамур'я // Зоря комунізму.* – 1974. – 26 січня. – С. 4.
  5. *Чигиринський архівний відділ РДА.* – Ф. 4, О. 1, Спр. 108, арк. 136–137.
  6. https://uk.wikipedia.org/wiki/Амурська_область.
  7. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44025.

КУКСА Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1970–1971 рр. У ЦЕРКВІ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ

Від середини 1960-х років в Україні спостерігається поживлення досліджень періоду козацтва. Це пов'язано із призначенням на посаду Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, який відзначався україноцентричними поглядами, підтримував культурницькі програми, ініціював створення заповідника на Хортиці, підготовку і видання «Історії міст і сіл України» У цей період мали місце позитивні зрушення у охороні культурної спадщини.

На державному рівні активно вивчалось питання «про створення у Суботіві, Чигирині, Холодному Яру історико-меморіального заповідника, пов'язаного з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. та життям і діяльністю Богдана Хмельницького» [6].

**Роман Юра
(1927–1977 рр.)**

Кілессо Сергія Костянтиновича – старшого наукового співробітника відділу історії радянської архітектури цього ж інституту, кандидата архітектури, автора проекту реставрації Іллінської церкви;

Савченка О. – кресляра, студента 1-го курсу архітектурного факультету Київського інженерно-будівельного інституту.

Перед членами загону було поставлено завдання дослідження підземної частини Іллінської церкви з метою виявлення будь-яких решток поховання Богдана Хмельницького, а також встановлення характеру первісної підлоги

**Сергій Кілессо
(1931–2012 рр.)**

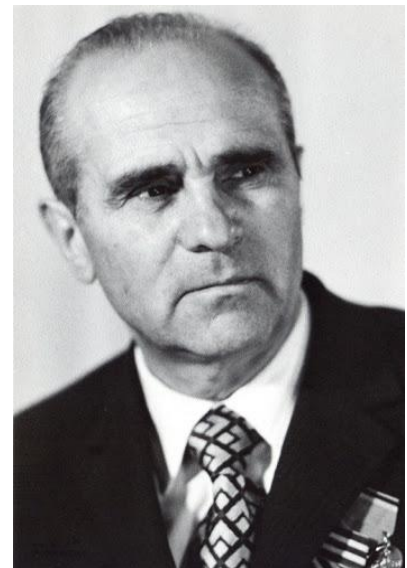
церкви, що дуже важливо для її реставрації. Окрім цього, загін має знайти на місці садиби Б. Хмельницького залишки фундаментів кам'яного палацу гетьмана [6, 2–3].

У науковому архіві ІА НАН України зберігається щоденник керівника експедиції Р. Юри, де ретельно описані завдання, хід роботи експедиції. Документ дозволяє поринути в атмосферу перших професійних пошуків поховання Богдана Хмельницького, що проходили в умовах радянського тоталітаризму. Археолог детально описує робочі моменти досліджень, робить замальовки, креслення, схеми, плани, значна частина яких не ввійшла до звіту експедиції. У процесі опрацювання щоденника виявлено суттєві розбіжності у висновках, викладених у звіті, який очевидно піддавався цензурі.

У зв'язку з цим було прийняте рішення про створення Суботівського загону Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР у складі:

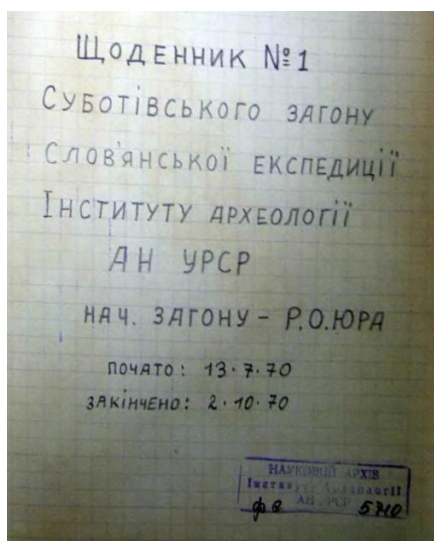
Юри Романа Олександровича, старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, кандидата історичних наук, керівника експедиції;

Логвина Григорія Никоновича, завідувача відділу синтезу архітектури Науково-дослідного інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури при Держбуді СРСР, доктора мистецтвознавства;

**Григорій Логвин
(1910–2001 рр.)**

Роботи у приміщенні храму розпочалися 14 липня 1970 р. Насамперед було підготовлено ділянку для першого розкопу розмірами 9 x 2,6 м, обстежено підлогу. Виявилося, що підлога, настелена, напевно, під час реставрації 1869 р., непогано збереглася. Що ж до первісної підлоги, то на перший погляд неможливо однозначно стверджувати, з якого матеріалу вона було виготовлена.

Титульний аркуш щоденника Р. Юри. Науковий архів ІА НАН України

Під час поглиблення зазначеної ділянки виявлено фрагменти керамічного посуду, вітражного кольорового скла, цегли, черепиці ХУІІ–ХУІІІ ст.[6, 5–6]

17 липня на відстані 0,65 м від північної стіни церкви на глибині 1 м 45 см було відкрито поховання літнього чоловіка зростом 1 м 65 см із залишками зітлілої шовкової тканини (можливо пояса) на рівні живота.

18 липня під час зачистки розкопу на відстані 1,7 м від фундаменту північної стіни на глибині 1,6 м знайдено останки чоловіка середніх років зростом 1 м 55 см. На черепі збереглися залишки волосся на шматок тканини під лівим стегном. Тканину віддали на експертизу [6, 9–10].

План розкопу №1, виконаний М. Кучерою. 1970 р. Науковий архів ІА НАН України

(Результатів експертизи і подальших згадок про залишки тканини, на жаль, не виявлено – прим. авт.) Обидва поховання були у дерев'яних домовинах, які повністю потрухлявіли.

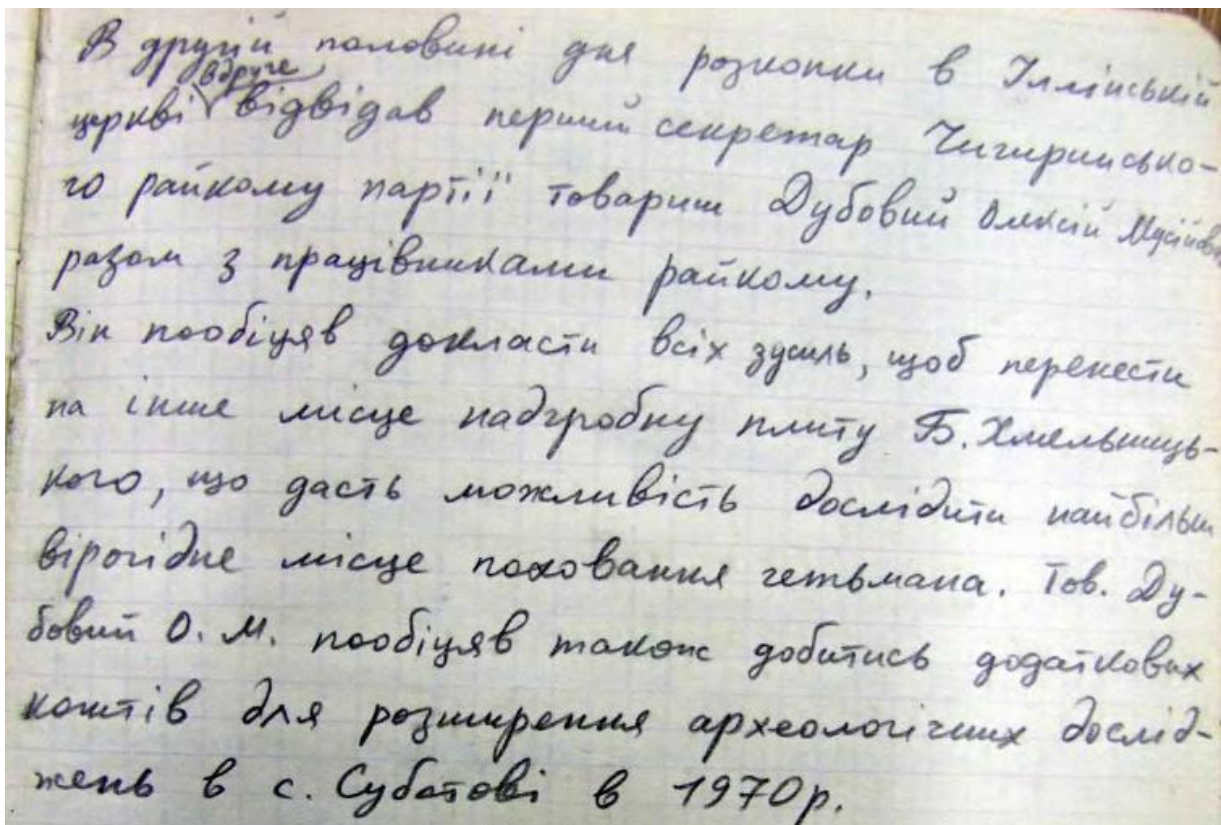
Цього ж дня, як записано у щоденнику, за 55 см на захід від поховання № 2 було виявлено третє поховання. Повністю розкрити його не дозволяв символічний надгробок гетьмана, установлений у 1954 р.

**Шурф біля символічного надгробка
Богдана Хмельницького.
Світлина 1971 р.**

Р. Юра почав займатися питанням можливості звільнення площі для розкопок від надгробка ще до початку досліджень у храмі. Виявилось, що для цього необхідний кран. Після звернення до відповідальних осіб Чигиринського райкому партії щодо сприяння вирішення даної проблеми почалися довготривалі бюрократичні зволікання, які досить швидко набирали обертів і згідно владної вертикалі влади дійшли до урядових кабінетів.

Варто зазначити, що з перших днів розкопок перший секретар

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 20 липня 1970 р.

Чигиринського райкому партії Дубовий І. М. всіляко підтримував археологів, навіть намагався добути додаткові асигнування на подальше проведення досліджень. Однак, він виявився безсилим у ситуації, що розвивалася далі.

Сьогодні втретє приїжджав в Суботів перший секретар райкому партії О. М. Дубовий. Він сказав, що поки що з додатковими асигнуваннями на експедицію ще нічого не вирішено. Це питання, за його словами, має вирішити Президія Укр. респ. товариства охорони пам'яток історії і культури 6 серпня.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 6 серпня 1970 р.

Р. Юра, окрім фіксації у щоденнику проведення подальших студій, детально описував перипетії із символічним надгробком:

«В другій половині дня розкопки в Іллінській церкві вдруге відвідав перший секретар Чигиринського райкому партії товариш Дубовий Олексій Мусійович разом з працівниками райкому.

Він пообіцяв докласти всіх зусиль, щоб перенести на інше місце надгробну плиту Б. Хмельницького, що дасть можливість дослідити найбільш вірогідне місце поховання гетьмана. Тов. Дубовий О. М. пообіцяв також добитись додаткових коштів для розширення археологічних досліджень в с. Суботіві в 1970 р.» [6, 15].

«Сьогодні втретє приїжджав у Суботів перший секретар райкому партії Дубовий О. М. Він сказав, що поки що з додатковими асигнуваннями на експедицію ще нічого не вирішено. Це питання, за його словами, має

В кінці дня в Суботів приїхав голова Черкаського відділення товариства охорони пам'яток Володимир Тимофійович Шпак. Він також сказав мені, що відносно додаткових грошей на експедицію справа ще не вирішена. Він порадив мені подати на ім'я Президії правління Черкаського товариства заяву з проханням про дозвіл перенесення надмогильної плити Богдана Хмельницького, що я і зробив.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 4 серпня 1970 р.

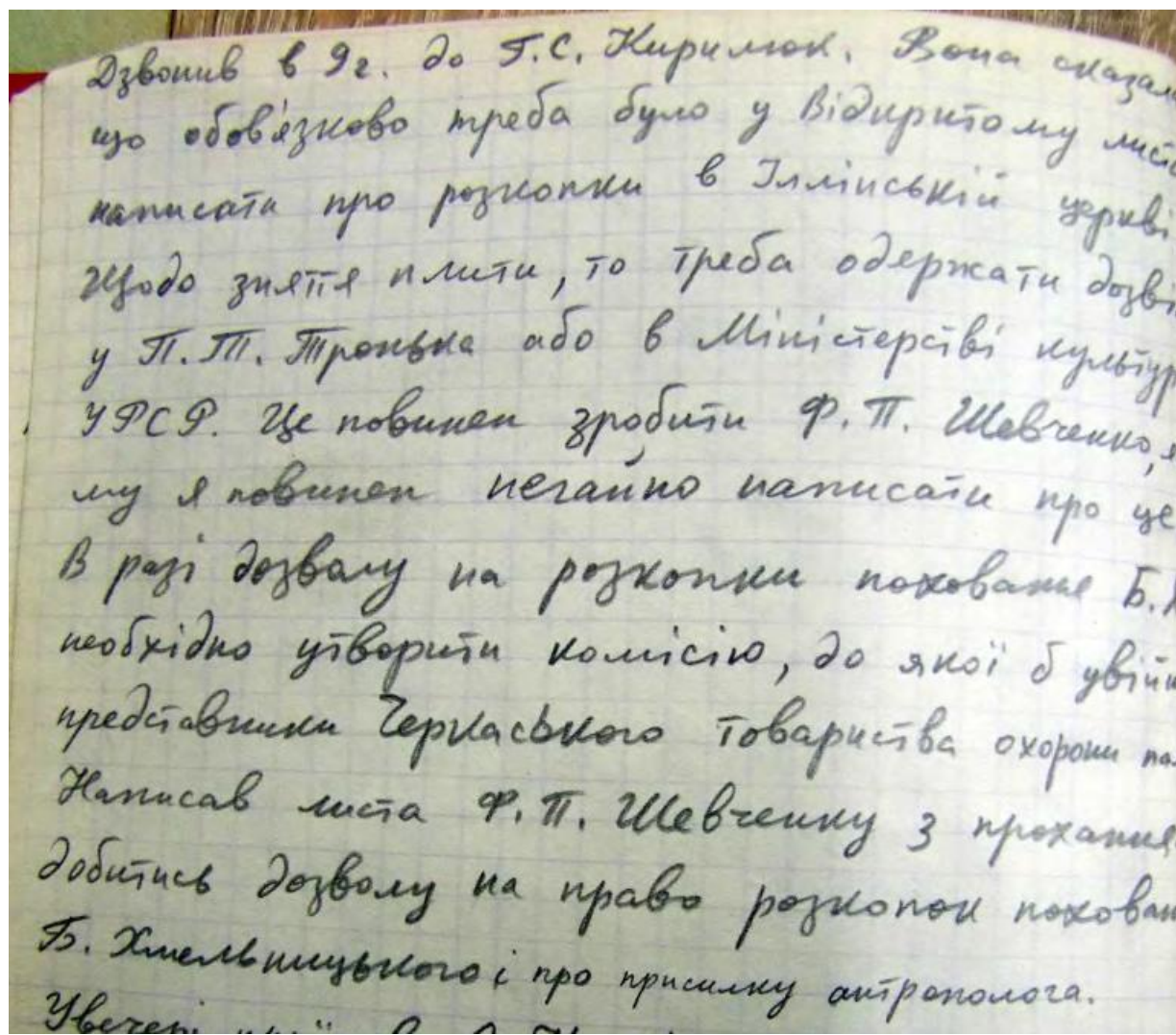
вирішити Президія Укр. респ. товариства охорони пам'яток історії і культури 6 серпня» [6, 30].

«В кінці дня в Суботів приїхав голова Черкаського відділення охорони пам'яток Володимир Тимофійович Шпак. Він також сказав мені, що відносно додаткових грошей справа ще не вирішена. Він порадив мені подати на ім'я президії правління Черкаського товариства заяву з проханням про дозвіл перенесення надмогильної плити Богдана Хмельницького, що я і зробив [6, 31].

«Сьогодні приїжджав у Суботів відповідальний секретар Чигиринського районного товариства охорони пам'яток Михайло Іванович Ковальчук. Він поцікавився, чи є у мене відкритий лист на право розкопок в Іллінській церкві. Я сказав, що у відкритому листі говориться про право розкопок в Суботові взагалі. М. І. Ковальчук сказав мені, щоб я подзвонив до Г. С. Кирилук і з'ясував з нею це питання. Я зрозумів, що до Г. С. Кирилук дзвонив В. Т. Шпак відносно дозволу зняти надмогильну плиту Б. Хмельницького і дізнався у неї про те, що в моєму листі не зазначена Іллінська церква» [6, 33].

Більше того, у той час, коли археологічні дослідження у приміщенні храму тривали уже більше трьох тижнів і було закладено розкоп, де виявлено три

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 7 серпня 1970 р.

поховання, чиновників, з якими було погоджено відкритий лист і ознайомлено із завданнями загону та обсягом передбачуваних робіт ще до початку досліджень, тільки помітили, що у відкритому листі конкретно не вказувалося, що дозволено поводити розкопки не у приміщенні храму, а в цілому «по Суботову»! Як бачимо, вишукувалися різні приводи, щоб не дозволити далі продовжувати роботи.

«Дзвонив в 9 г. до Г. С. Кирилюк. Вона сказала, що обов'язково треба було у відкритому листі написати про розкопки в Іллінській церкві. Щодо зняття плити, то треба одержати дозвіл у П. Т. Тронька або в Міністерстві культури УРСР. Це повинен зробити Ф. П. Шевченко, якому я повинен негайно написати про це. В разі дозволу на розкопки поховання Б. Х. необхідно утворити комісію, до якої б увійшли представники Черкаського товариства охорони пам'яток. Написав листа Ф. Т. Шевченку з проханням добитись дозволу на право розкопок поховання Б. Хмельницького і про присилку антрополога» [6, 34].

«Одержав від Ф. Т. Шевченка телеграму, в якій говориться, що для розкопок поховання Богдана Хмельницького необхідно створити комісію з участю Черкаського товариства охорони пам'яток.

Разом з С. К. Кілессо дзвонив до О. М. Дубового. Ми розповіли йому про ситуацію, яка склалася і просили допомогти у створенні комісії. Він обіцяв це зробити у найближчі дні» [6, 35].

Одержав від Ф. Т. Шевченка телеграму, в якій говориться, що для розкопок поховання Богдана Хмельницького необхідно створити комісію з участю Черкаського товариства охорони пам'яток.

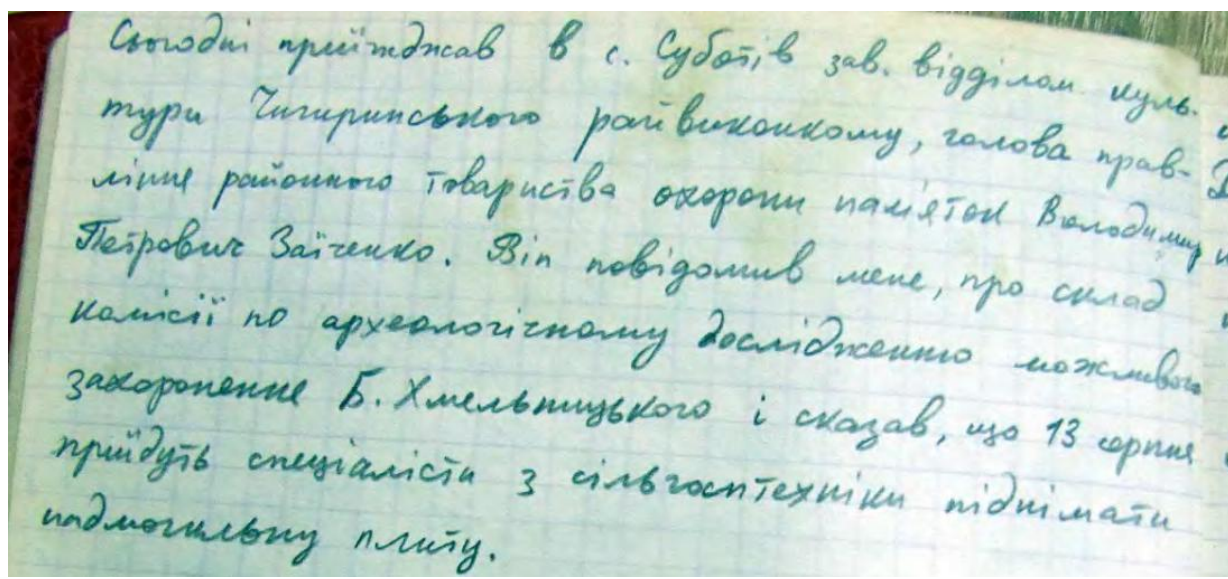
Разом з С. К. Кілессо дзвонив до О. М. Дубового. Ми розповіли йому про ситуацію, яка склалася і просили допомогти у створенні комісії. Він обіцяв це зробити в найближчі дні.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 8 серпня 1970 р.

«Сьогодні приїжджав у Суботів зав. відділом культури Чигиринського райвиконкому, голова правління районного товариства охорони пам'яток Володимир Петрович Зайченко. Він повідомив мене, що склад по археологічному дослідженню можливого захоронення Б. Хмельницького і сказав, що 13 серпня приїдуть спеціалісти з сільгосптехніки підняти надмогильну плиту» [6, 38].

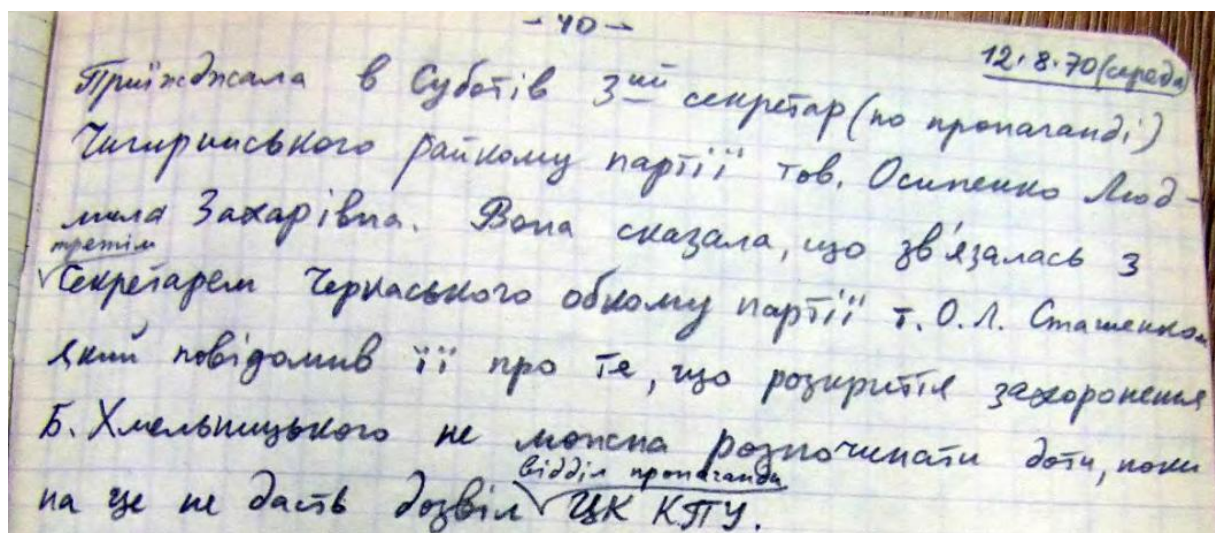
Здавалося б, справа добігає до позитивного вирішення. Аж раптом функціонери кардинально змінили своє рішення: «Приїжджав у Суботів з секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з третім секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком, який повідомив їй про те, що

розкриття захоронення Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл відділ пропаганди ЦК КПУ» [6, 40].

Сьогодні прийїжджав в с. Суботів зав. відділом культ. тури Чигиринського райвиконкому, голова правління районного товариства охорони пам'яток Володимир Петрович Зайченко. Він повідомив мене, про склад комісії по археологічному дослідженню можливого захоронення Б. Хмельницького і сказав, що 13 серпня приїдуть спеціалісти з сільгосптехніки підняти надмогильну плиту.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 11 серпня 1970 р.

- 40 -
12. 8. 70 (середа)
Прийїжджала в Суботів 3-й секретар (по пропаганді) Чигиринського райкому партії тов. Осипенко Людмила Захарівна. Вона сказала, що зв'язалась з Секретарем Черкаського обкому партії т. О. Л. Сташенком який повідомив їй про те, що розкриття захоронення Б. Хмельницького не можна розпочинати доти, поки на це не дасть дозвіл ^{відділ пропаганди} ЦК КПУ.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 12 серпня 1970 р.

«Їздив у Чигирин за грішми в банк. Зайшов в райком партії. Узнав, що у Л. З. Осипенко, що вчора з нею говорив по телефону Ф. Т. Шевченко. Він сказав їй, що з П. Т. Троньком справа про розкриття захоронення Богдана узгоджена і зачитав їй рішення комісії, яка виїжджала в Чигирин, Суботів і Холодний Яр восени 1969 р, в якому говориться про необхідність проведення розкопок в середині Іллінської церкви і зокрема дослідження можливого захоронення Богдана. З цим рішенням П. Т. Тронько знайомий.

Але голова Черкаського облвиконкому М. П. Корж сказав Л. З. Осипенко, що він сам повинен зв'язатись з П. Т. Троньком і одержати особисто від нього дозвіл на право розкопок могили Богдана.

Отже, справа про розкриття захоронення Богдана до цього часу ще не вирішена» [6, 41].

З'їздив в Чигирин за гробом в Банн. 13.8.70(чт)
Зайшов в райком партії. Узнав у Л.З. Осипенко
що вгору з нею по телефону говорив Ф.П. Шевченко.
Він сказав їй, що з П.П. Трощиним справа про
розкриття захоронення Богдана узгоджена і зачи-
тав їй рішення комісії, яка вийшла в Чигирин,
Суботів і Холодний Яр восени 1969 р., в якому го-
вориться про необхідність проведення розкопок все-
редній Трощинській церкві і зокрема дослідження
можливого захоронення Богдана. З цим рішенням
П.П. Трощинко знайомий.
Але голова Черкаського облвиконкому М.П. Корж
сказав Л.З. Осипенко, що він сам повинен зв'яз-
атись з П.П. Трощиним і одержати особисто від
нього дозвіл на право розкопок могили Богдана.
Отже, справа про розкриття захоронення Богдана
до цього часу ще не вирішена.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 13 серпня 1970 р.

Кілька днів щодо подальшого просування справи не було жодної інформації. Нарешті 17 серпня до Суботова прибула довгоочікувана комісія швидше задля ознайомлення із ситуацією, що склалася, на місці, однак остаточний вердикт і цього разу не був винесений.

«Увечері в Суботів приїхали зав. відділом культури Черкаського облвиконкому Володимир Іванович Космінський, консультант Черкаського обласного товариства охорони пам'ятників історії і культури Таїса Сергіївна Горюнова, директор Черкаського історичного музею Іван Данилович Ракітін та зав. відділом пропаганди Чигиринського райкому партії Віктор Сидорович Ключко.

В. І. Космінський сказав мені, що голова облвиконкому Корж доручив йому вести справу відносно дозволу на дослідження захоронення Б. Хмельницького. Він зв'язався з міністром культури Бабійчуком.

Той сказав, йому, що дзвонив до П. Т. Тронька, але той був дуже чимось зайнятий і розмова не відбулася. В. І. Космінський сказав мені, щоб я чекав від нього результату цих переговорів [6, 46].

Увечері в Суботів приїхали зав. відділом культури Тер-
наського обласного товариства Володимир Іванович Космін-
ський, консультант Тернаського обласного товариства охорони
пам'яток історії і культури Миса Сергійович Горюнов,
директор Тернаського історичного музею Іван Данилович
Ракітін та зав. відділом пропаганди Тигиринського
райкомуні партії Віктор Сидорович Нілоско.
В. І. Космінський сказав мені, що голова Тернаського
обласного товариства Корж доручив йому вести справу
відносно дозволу на дослідження захоронення Б. Хмель-
ницького. Він зв'язався з міністром культури Ба-
бічуком. Той сказав йому, що дзвонив до П. Т. Трон-
ка, але той був дуже чимось зайнятий і розмова
не відбулася. В. І. Космінський сказав мені, щоб
я чекав від нього результату цих переговорів.

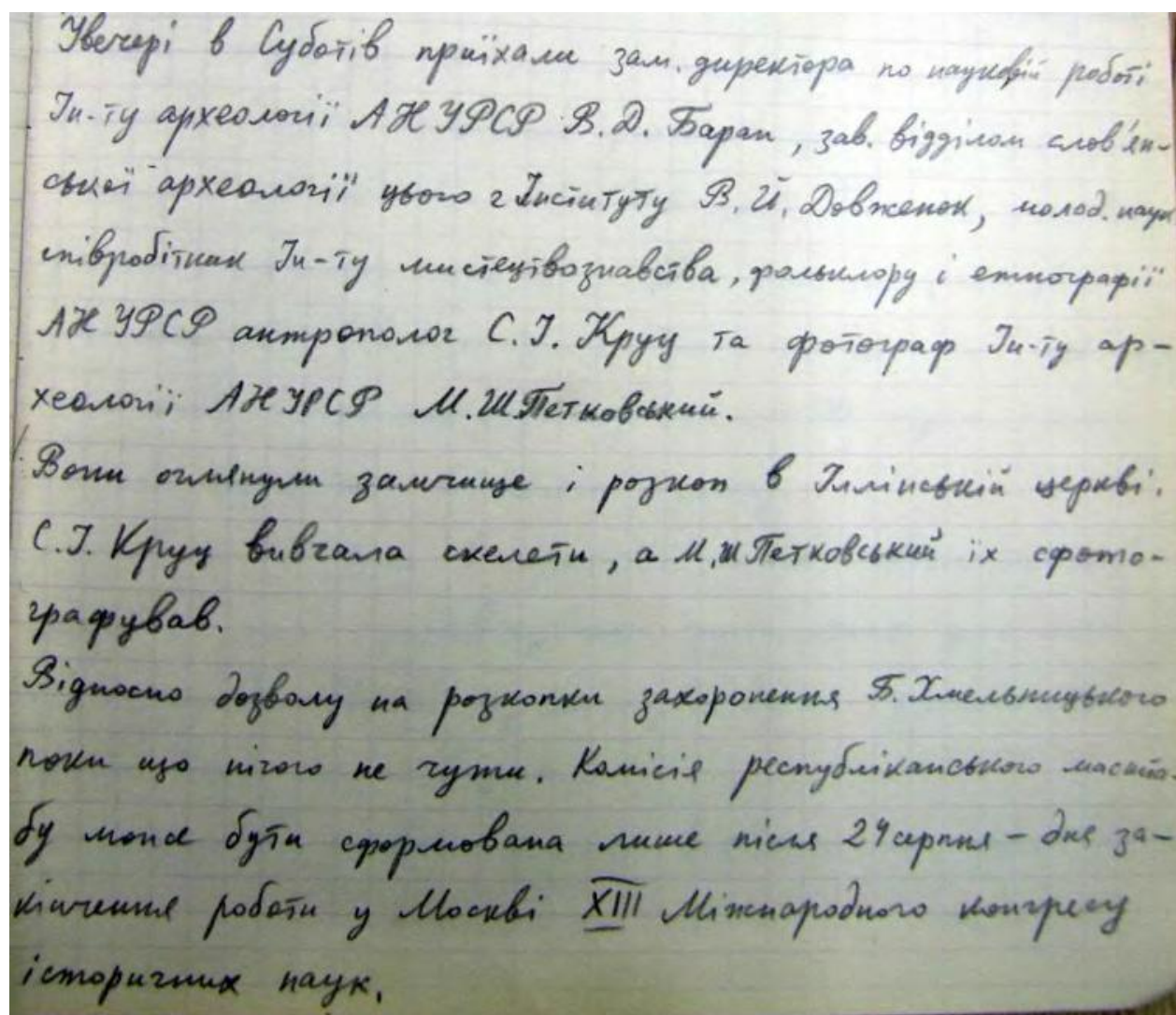
Запис у щоденнику Р. Юри, датований 17 серпня 1970 р.

18 серпня під час телефонної розмови завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології В. Д. Баран повідомив Р. Юру, що після 24 серпня до Суботова мають приїхати члени республіканської комісії, які у даний час беруть участь у роботі XIII Міжнародного конгресу історичних наук [6, 47].

«Увечері в Суботів приїхали зам. директора по науковій роботі Інституту археології АН УРСР В. Д. Баран, зав. відділом слов'янської археології цього інституту В. Й. Довженок, молодший наук. співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР антрополог С. І. Круц та фотограф Інституту археології АН УРСР М. Ш. Петковський.

Вони оглянули замчище і розкоп в Іллінській церкві, С. І. Круц вивчала скелети, а М. Ш. Петковський фотографував.

Відносно дозволу на розкопки захоронення Б. Хмельницького поки що нічого не чути. Комісія республіканського масштабу може бути сформована лише після 24 серпня – дня закінчення роботи у Москві XIII Міжнародного конгресу історичних наук [6, 52].

Увечері в Суботів приїхали зам. директора по науковій роботі Ін-ту археології АН УРСР В. Д. Баран, зав. відділом слов'янської археології цього Інституту В. Й. Довженко, молод. науч. співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору і етнології АН УРСР антрополог С. Т. Круц та фотограф Ін-ту археології АН УРСР М. Ш. Тетковський.

Вони оглянули замчище і розкоп в Глинівській церкві. С. Т. Круц вивчала скелети, а М. Ш. Тетковський їх фотографував.

Відносно дозволу на розкопки захоронення Б. Хмельницького поки що нічого не чути. Комісія республіканського масштабу може бути сформована лише після 24 серпня – дня закінчення роботи у Москві XIII Міжнародного конгресу історичних наук.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 21 серпня 1970 р.

26 серпня до Суботова завітала знімальна група, було відзнято кілька сюжетів у церкві і на замчищі.

Фільм зберігається у фільмосховищі Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, і ми маємо унікальну можливість переглянути кадри археологічних досліджень в усипальниці Богдана Хмельницького, що проходили півстоліття тому, коли було виявлено поховання середини XVII ст., з якими працювала антрополог С. Круц. Сюжет дозволяє відчувати атмосферу археологічних студій у храмі, уявити масштабність проведених робіт, зробити знімки закладених шурфів, яких не мали раніше. Наявне коротке інтерв'ю Р. Юри. Під час зйомок у Суботіві був присутній знаний археолог О. Тереножкін, який у цей час проводив розкопки на Мотронинському городищі [4].

Після антропологічних досліджень поховань черепи було повернуто на місце, останки обережно накрито дерев'яними ящиками-домовинами і засипано ґрунтом. Під час настилення підлоги з брил каменю-пісковіку кожну могилу відокремлено невисоким підвищенням [2, 101].

Варто зазначити, що окрім трьох поховань, про які не було відомостей раніше, у приміщенні храму виявлено фрагменти керамічного посуду і полив'яної черепиці XVII–XVIII ст., кольорового вітражного скла, ковані цвяхи.

Також всередині церкви храму віднайдено залишки наземного житла із слідами пожежі, фрагменти кераміки, що дозволяє зробити висновок, що храм було закладено на місці городища давньоруського поселення XI–XII ст. [6, 14].

Старожили Суботова пригадували, що під час роботи археологів місцеві мешканці жваво цікавилися ходом розкопок. Г. Юра охоче розповідав про цікаві знахідки. Із записів у його щоденнику видно, що у керівника експедиції склалися із селянами довірливі стосунки. Він

Кадр із кіножурналу «Радянська Україна», де показано керівника експедиції Р. Юру та антрополога С. Круц під час дослідження виявлених поховань. 1970 р.

неодноразово інформував механізаторів у тракторній бригаді про хід розкопок. Селяни мали вільний доступ до місця досліджень і з цікавістю спостерігали за роботою археологів. Однак з виявленням у храмі поховань і, відповідно, частим приїздом комісії доступ до храму припинили. Після від'їзду археологів на дверях храму з'явився масивний замок [3].

Фрагменти кераміки XVII – XVIII ст. Малюнок Р. Юри.

Слід відмітити, що одночасно з розкопками у храмі проводилися археологічні студії і на замчищі Хмельницьких. Неординарними видаються думки Р. Юри про те, що храм знаходився безпосередньо на подвір'ї замку гетьмана, територія якого розкинулася не лише на мисі у східному напрямку від церкви, як прийнято вважати, а й у північно західному – навпроти входу до храму, що суперечило висновкам Г. Логвина 1953 р.

До 3 вересня члени експедиції очікувала приїзду обіцяної комісії, однак Р. Юра отримав від свого керівництва наказ повертатися до Києва.

Було прийнято рішення продовжити розкопки у храмі з метою дослідження усієї його площі, щоб наступного року отримати можливість розпочати реставрацію пам'ятки. Проте, до створення комісії і її приїзду до Суботова можливе місце поховання Богдана Хмельницького не досліджувати [6, 60].

Для пришвидшення роботи археологів Суботівський загін було перетворено у Слов'янську експедицію під орудою Р. Юри. До складу експедиції, яка мала працювати з 8 вересня по 7 жовтня 1970 р., також увійшли:

Кучера Михайло Петрович – старший науковий співробітник Інституту археології, кандидат історичних наук, заступник начальника експедиції;

Довженко Василь Йосипович – заввідділом слов'янської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук – консультант;

Кілессо Сергій Костянтинович, старший науковий співробітник відділу історії радянської архітектури Науково-дослідного інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури при Держбуді СРСР, кандидат архітектури, автор проекту реставрації Іллінської церкви;

Круц С. І. – молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, антрополог;

Дудкін В. П. – геофізик;

Петковський М. Ш. – фотограф [6, 60–61].

Цього разу розкопки локалізувалися у вівтарній частині храму.

З'ясувалося, що рівень сучасної підлоги церкви вищий від поверхні ґрунту навколо церкви на 58 см, рівень давньої денної поверхні – на 37 см нижчий.

Оскільки одним із основних завдань досліджень, як було зазначено у щоденнику, є визначення первісного вигляду підлоги церкви, Р. Юра робить досить обережні висновки, наголошуюючи, що однозначно стверджувати, що підлога була дерев'яною, на основі результатів розкопок не можна. Проте, коли у північній стіні вівтаря під нішею для церковного інвентаря на глибині 0,75 м від рівня сучасної поверхні підлоги було розчищено квадратний отвір розмірами 0,3 x 0,3 м, який, очевидно, був вентиляційним каналом, зробленим для доступу повітря під дерев'яну підлогу, археолог переконався, що підлога під час побудови храму була все-таки виготовлена з дерева. Канал простежувався на 1,7 м [6, 64]. Згодом було виявлено і зовнішній отвір вентиляційного каналу.

Розкопки у вівтарі храму. Світлина зі звіту Р. Юри. 1970 р.

У центральній частині вівтаря археологи натрапили на яму, де було розчищено масивний кам'яний блок з каменю та вапнякового розчину розмірами 1,3 x 0,5 x 0,8 м дещо Г-подібної форми, під яким знайдено обтесаний камінь дещо клиновидної форми (0,86 x 0,52 x 0,3 м). Не виключено,

що і блок, і камінь були залишками престолу храму. Однак вони були дещо зміщені від свого первісного місця, можливо, скарбощукачами [6, 71].

У керівника експедиції, напевно, все ще залишалася надія на те, що буде надано дозвіл на демонтаж символічного надгробка і відповідно на продовження досліджень біля південної стіни храму, однак не судилося...

Після цього експедиція працювала у Суботові ще декілька днів. Це були роботи із засипання розкопів.

Подальші археологічні студії мали місце наступного року. Однак керівником Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР було призначено Павла Горішнього, з невідомих нам причин Романа Юру не було включено навіть до складу цієї експедиції.

До складу новоствореної експедиції увійшли:

начальник експедиції – кандидат історичних наук Горішній П. А.;

заступник начальника – Гончаров В. К.;

ст. наук. співробітники – кандидат історичних наук Кучера М. П.;

кандидат архітектури Кілессо С. К.;

мол. науковий співробітник – Беляєва С. О.;

лаборант – Шевченко Н. П.;

фотограф-кресляр – Шаповал Я. А.

Мета досліджень полягала в обстеженні Іллінської церкви, зокрема – у зв'язку з її реставрацією, а також у виявленні залишків від палацу Б. Хмельницького та інших споруд на замчищі. Всі роботи, як у минулому, так і в цьому році здійснювались у зв'язку з рішенням уряду Української РСР створити в с. Суботові та Чигирині ... історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною 1648–1654 рр. та життям і діяльністю ... Богдана Хмельницького (збережено стилістику і пунктуацію автора звіту – прим. авт.) [1, 1–2]

У звіті зазначалося, що у червні липні 1971 р. дана експедиція продовжувала роботи, розпочаті Слов'янською експедицією у 1970 р.

Розкопки проводилися на площах, що не досліджувалися у 1970 р., зокрема, біля північної і південної стіни, що поблизу вівтаря та в центральній частині храму. Здається дивним, що у центральній частині храму виявлено залишки дубової підлоги, що, згідно звіту, непогано збереглася, у той час, як Р. Юра зазначав, що неможливо з'ясувати, з якого матеріалу була первісна підлога. Було розбито ділянку для розкопу між вівтарем та напівколоною під південною стіною розмірами 4,10 x 2,5 м, орієнтованого зі сходу на захід [1, 4].

На глибині 0,8 метрів при зачистці виявлено контури ями, засипані битою цеглою, уламками штукатурки, сухою глиною, перемішаною з землею, розміри ями 3 м x 1,5 м. Лаги в цьому місці були обпилені від стіни приблизно на таку відстань, як розміри згаданої ями. Можливо, це робилось для того, щоб зняти підлогу і підготувати місце для поховання. Само поховання не виявлене. На цій глибині знайдені уламки черепиці зеленою поливою та фрагменти віконного скла в незначній кількості.

На глибині 1,2 м виявлений завал із камінням, який заповнював зазначену вище яму.

У другій половині дня приїхала комісія у складі
зам. голови Тернопільського обласного комітету М.Р. Катлаушев,
зам. директора Ін-ту археології АН УРСР В.Д. Баран,
2го секретаря Тиринського райкомунпартії Ф.А. Худієв,
зам. голови Тиринського райвиконкому Л.І. Удотюк,
члена Президії Укр. тов-ва охорони пам'яток О.І. М.
Китенка, ^{Земельного Діла науки УРСР} доктора історичних наук К.І. Стецюк,
представника Міністерства культури УРСР О.М. Кузнецюк,
представника Держбуду УРСР - М.В. Кара-Васильєва

- 75 -
голови правління Тернопільського обл. тов-ва охорони пам'яток
В.П. Шпана, С.К. Нілессо, В.И. Довженко, М.П. Кухарюк
та двох архітекторів з Тернополя.
Комісія оглянула розкопки в Тиринській церкві та на
залишці. Також давав з. Комісія прийняла ріше-
ня відкрити подальші розкопки в суботу і в Тирині.
Зокрема, комісія вирішила за доцільне засипати
виявлені в Тиринській церкві поховання.

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 24 вересня 1970 р.

В західній частині розкопу розчищено частину плити чи великого каменю, можливо, покладеного зверху поховальної ями. У східній частині на глибині 1,7 м біля фундаменту знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5 м x 0,12 м. Дошка, можливо, з дерев'яної домовини. Тут же знайдено невеликий шматок майже зотлілої матерії, а в проломі фундаменту кістку з людського ребра. На глибині 2 м в лесі розчищені контури, а потім яма, яка за своїми розмірами: 2,3 м x 0,7 м свідчить, що тут було поховання, яке пізніше пограбовано і викинуто. В фундаменті є два проломи, через які сюди проникли грабіжники і, ймовірно, через ці проломи було витягнуто наверх домовину, про що свідчать знахідки в проломі / кістка з людського скелету та залишки матерії.

Після дослідження вище згаданого розкопу закладено ще два шурфи біля напівколон з півночі та з півдня, а з північної стіни біля вівтаря / між вівтарем і напівколоною / заклали розкоп, аналогічний південному, що досліджувався напроти. Розміри розкопу: довжина 4 м 10 см, ширина 1 м 45 см. Розкоп пройдено на глибину 2 м заповнення – чистий чорнозем без будь-яких

домішків, лише на глибині понад 2 м материковий лес, глина. Археологічний матеріал майже зовсім відсутній, за виключенням кількох фрагментів круглого віконного скла. Ніяких слідів поховань в цьому місці не виявлено. Пройдено в глиб на 2 м 80 см з метою обстеження глибини залягання фундаменту з середини церкви. Встановлено, що фундамент залягає на глибина 2,85 см.

Проломи у фундаменті храму, через які, на думку П. Горішнього, було витягнуто домовину з останками Богдана Хмельницького. Світлини зі звіту експедиції 1971 р.

Закладено контрольний шурф і в центральній частині церкви біля вітваря, його розміри 2 м х 1 м /дивись загальний план розкопок в Іллінській церкві, креслення №(?)/.

Закладені контрольні шурфи біля північної та південної абсід з метою виявлення тут можливих поховань.

В шурфі біля північної абсиди /напівколони/ на глибині 1 м 50 см виявлено поховання в зотлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на схід. Належить чоловікові 40–45 років, збереглося погано, знайдено хрестик із шкіри, більш ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено [1, 5–7].

Як бачимо, про дослідження виявленого Р. Юрою і не розкритого повністю через символічний надгробок поховання навіть не йшлося.

У звіті зазначалося, що результати археологічних досліджень будуть враховані під час проведення реставраційних робіт у храмі, які вже почалися 1971 р. Зауважимо, що під час роботи і цієї експедиції вагомий акцент було зроблено на дослідженнях замчища.

Отже, на основі аналізу наявних документів щодо археологічних досліджень у храмі 1970–71 рр.: Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. (Р. Юра), Звіту експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. (Р. Юра) [5], Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інститут археології АН УРСР у 1971 р. (П. Горішній) можна зробити наступні висновки:

1. Найбільш детальним із зазначених документів, безперечно, є щоденник Р. Юри, де детально, крок за кроком описано хід досліджень та подій, що їх супроводжували.

2. Незаперечним є те, що виявлені загоном за два дні розкопок три поховання не на жарт стурбували чиновників відповідних структур, які запанікували, можливо тому, що з'явилася загроза віднайдення у храмі знахідок, які поставили б під сумнів основну ідеологічну доктрину, що панувала уже більш ніж три століття. Не виключено, що про реальний стан справ було відомо і Петру Шелесту, тим більше, що він міг мати і особисту зацікавленість у проведенні досліджень, адже наявна інформація про його походження з козацького роду, можливо навіть отамана Йосипа Шелеста – ініціатора Коліївщини у Холодному Яру! Цілком можливо, що ті маніпулювання із переміщенням символічного надгробка були викликані саме цими обставинами: не заборонили категорично відразу, а обіцяли розібратися, зволікали з приїздом комісії, якої так і не дочекалися, тому що увесь час ішла кулуарна боротьба, і перемогли в результаті ревні захисники пануючої доктрини!

3. Якщо порівняти щоденник і звіт Юри, то у звіті основний акцент зроблено на розкопках на замчищі. Про хід і результати розкопок у храмі інформація подається стисло, без зайвих деталей. Навіть коли співставити завдання експедиції, висвітлені Р. Юрою на початку щоденника і у звіті, то вони мають розбіжності! Більше того, з виявленням поховань у храмі, він називає місце біля південної стіни храму не інакше, як місцем поховання Богдана Хмельницького. Причому, робить це неодноразово. У звіті цього вже не бачимо. І, напевно, не тільки тому, що Р. Юра поставив під сумнів своє припущення...

4. Розкопки під орудою П. Горішнього від самого початку були направлені на підтвердження офіційної версії про сплюндрування могили Богдана Хмельницького Стефаном Чарнецьким, що вважалася офіційною у радянській історіографії, яка ставилася під сумніви авторитетними

істориками, насамперед, І. Крип'якевичем та з віднайденням і введенням до наукового обігу нових першоджерел виявилася історичною фальсифікацією.

5. З невідомих причин розкопки біля вівтарного боку храму, де й було виявлено проломи у фундаменті, не були проведені із зовнішнього боку споруди. Принаймні у звіті Горішнього про це не говориться. Тоді як зовнішній вихід вентиляційного каналу, виявленого Р. Юрою у вівтарній частині церкви, було досліджено повністю. Зауважимо, що експедиція П. Горішнього працювала у Суботові, як зазначено у звіті, з 2 червня по 20 липня, і пояснення, що забракло часу, звучатимуть непереконливо.

6. Авторці доводилося у різний час спілкуватися з учасниками експедиції 1971 р. під керівництвом П. Горішнього, які, м'яко кажучи, були здивовані окремим відомостями, викладеними у її звіті, насамперед, що стосується виявленого поховання. Отже, із впевненістю можна заявити, що результатам археологічних досліджень 1970–1971 рр. не можна дати однозначної оцінки. Більше того, вони не тільки не дають змоги пролити світло на досліджувані проблеми, а ставлять виклики перед сучасними археологами. Однак, перш ніж продовжувати археологічні студії, необхідно докласти максимум зусиль у пошуках документів, що засвідчували б результати попередніх досліджень. Адже поки що не віднайдено низки світлин, креслень, схем, планів, висновків антропологічної експертизи та експертизи залишків тканини, виявленої Р. Юрою у похованнях тощо.

Члени археологічної експедиції 1972 р.:
перший зліва Роман Юра, крайній справа – Павло Горішній.
Світлину зроблено на замчищі Хмельницьких у Суботові;
на задньому плані проглядається Іллінська церква. З приватної збірки

Перелік цих додатків подано у звітах, але у архіві їх не виявлено. Експедиція продовжила роботу і наступного 1972 р., проте розкопки цього разу проводилися лише на замчищі.

Експедиція продовжила роботу і наступного 1972 р., проте розкопки цього разу проводилися лише на замчищі.

1. Горішній П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. Е. № 5946.
2. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 200, 143 с.
3. Матеріали польових досліджень авторки. – Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р.н., мешканця с. Суботів Чигиринського району.
4. Радянська Україна. Кіножурнал, вересень, 1970, № 39. Арх. № 4469. Укркінохроніка. Сюжет III. Чигиринський район Черкаської області. Члени експедиції Інституту археології АН УРСР під час розкопок поховань в Іллінській церкві в с. Суботів. Вид Іллінської церкви. – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного.
5. Юра Р. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. Е. № 5946.
6. Юра Р. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. Е. № 5946.

ЦИРІЛЬ Назар,

учень 9-А класу

Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти

Чигиринської міської ради Черкаської області

Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег Андрійович,**

учитель історії та основ правознавства

Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти

Чигиринської міської ради Черкаської області, почесний краєзнавець України

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ ХРАМУ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА

Славна чигиринська земля своєю історією, видатними постатями, які внесли великий вклад в розвиток нашої державності. Про них можна говорити безкінечно, та все ж цю статтю автор присвячує історії церкви святих апостолів Петра і Павла, що розташована в м. Чигирин.

З літопису Самійла Величка ми дізнаємося приблизний час її спорудження, а саме: середина XVII століття.

Також на зображенні до літопису ми можемо спостерігати розташування церкви біля підніжжя Замкової гори [1]. На жаль, точної дати побудови церкви дослідникам встановити не вдалося. Проте серед українських дослідників є

декілька припущень. Перша версія, що храм був збудований у часи гетьманування Богдана Хмельницького. Інша версія була запропонована Володимиром Ленченком, науковим співробітником інституту археології імені М. Грушевського, який припускає, що церква була збудована на честь небесних покровителів гетьмана Петра Дорошенка, ймовірно, його коштом [2].

Самійло Величко в своєму літописі згадує про події 1677–1678 рр. наступними рядками: «козаки і сердюки... нижче Петропавлівської церкви у Чигирині під Богдановою горою билися з турками до смерку, та аж ні трохи їм не далися» [3]. З цього можемо зробити висновок, що церква відіграла значну роль в обороні міста під час Чигиринських походів. І дійсно якщо розглянути план будови храму, то можна побачити, що церква майже квадратна, розмірами 14x14 метрів, із трикутними фронтонами, високою покрівлею, завершена одним струнким куполом з хрестом, мала два входи на південній і північній стінах. Тому, враховуючи ці дані, ми можемо припустити, що церкву було збудовано також як оборонну споруду. Більш за все, храм припинив своє існування під час останньої облоги міста Чигирин турецькими військами 1678 р.

Досить цікавою сторінкою в історії церкви Петра і Павла є роки діяння Митрополита Йосипа Тукальського. Як відомо з часів Б.Хмельницького, Йосип Тукальський мав неабияку підтримку збоку гетьмана, а також ймовірно був одним із його радників. Як довідуємось з джерел, у 1663 р. Й. Тукальський був обраний Митрополитом Київським. Та все ж, незважаючи на високий духовний чин, у 1664 р. гетьман П. Тетеря ув'язнює Митрополита в Марієнбурзькій фортеці [4]. Своім звільненням Й. Тукальський зобов'язаний новообраному гетьманові П. Дорошенку, який не тільки звільнив Митрополита в 1665 р., а і здобув собі вірного

соратника. Помер Йосип Нелюбович-Тукальський 5 серпня 1675 року, і його було поховано у церкві Петра і Павла у Чигирині, але з приводу його поховання є сумніви [5].

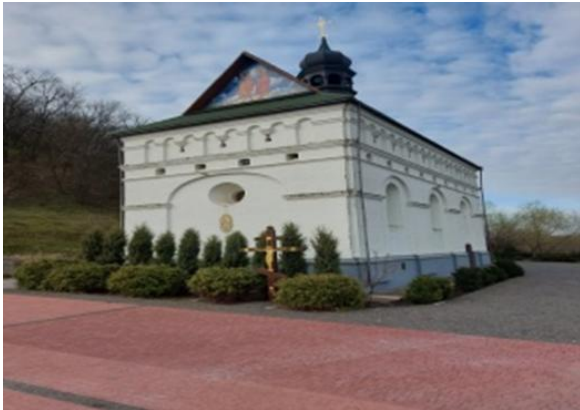
На довгі роки церква зникає з поля зору дослідників, поступово її слід губиться. І ось у серпні-листопаді 2004 року за сприяння Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» було проведено археологічну експедицію

[6], в якій взяли участь Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка та Сіверський інститут регіональних досліджень.

Головною метою експедиції було виявлення решток храму для подальших реконструкцій. Під час роботи дослідники зробили 2 заглиблення завдовжки 18 та 6,7 м та один розкоп загальною площею 54,75 м². Товщина культурного шару на розкопі досягала 1,25 м. В ході роботи археологами було розкопано 2 фрагменти мурів, а також знайдено багато шматків обгорілого дерева та церковного начиння. Саме ці дані підтверджують факти припинення існування храму 1678 році.

Отримавши результат досліджень було прийнято рішення збудувати поруч, з віднайденими рештками церкви, її точну копію. 27 грудня 2005 року з благословення Святішого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета розпочато будівництво храму св. Апостолів Петра і Павла. Також Владика Іоан разом з Генеральним директором ЗАТ Міжтериторіальна холдингова компанія

«Епос» Іваном Миколайовичем Бездітним заклали під майбутню будівлю металеву капсулу з листом до нащадків, написаним на міді, та наріжний камінь (цеглину) з древнього підмурку храму.

Освячено храм було Святішим Патріархом Київської і всієї Руси-України Філаретом 12 липня 2007 р.

Храм було збудовано коштом ЗАТ МВБХК «Епос» та Благодійного фонду «Нащадки Богдана Хмельницького». Поруч храму нащадками було встановлено пам'ятник Йосипу Тукальському на знак пам'яті про нього, адже Митрополит зробив великий внесок в розвиток релігійного життя краю.

Першим настоятелем храму був призначений ієрей Володимир Гладковський. З моменту освячення, храм працює щоденно, регулярно звершуються богослужіння. Звичайно, на початку розвитку храму прихожан було мало, але поступово, рік за роком прихожан ставало більше.

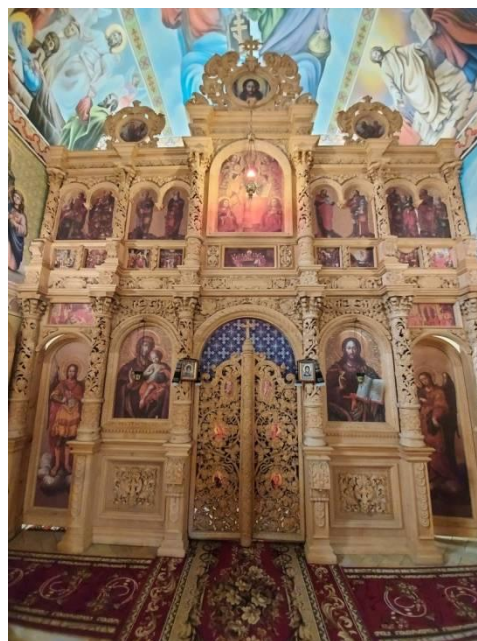
Якщо розглянути план будови нового храму, то можна побачити розбіжності зі старим, тому що розмір церкви становить 16x8, а товщина стін близько 2 метрів. Слід зазначити, що особливістю даного храму є те, що в ньому встановлено дерев'яний різьблений іконостас в стилі козацького бароко з порід дерев вільхи та липи, нічим не покритий. Автором іконостасу – український художник і скульптор, завідувач кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного

університету імені Богдана Хмельницького, голова Черкаської обласної організації НСХУ та Народний художник України це Іван Васильович Фізер.

В лютому 2010 р. настоятелем храму призначено протоієрея Василя Циріля. З приходом цього священника на парафію почалися роботи з благоустрою подвір'я храму прихожанами. Восени 2012 р. біля церкви було посаджено та облаштовано сад з фруктовими деревами, який щороку дарує смачні плоди.

Влітку 2015 р. було розпочато укладання кам'яної бруківки навколо храму (приблизно 600 м²). А в 2017 р. розпочалися роботи з розпису стін всередині храму, які

завершилися в серпні 2019 р. 1 вересня цього ж року Митрополит Черкаський і Чигиринський Іоан звершив чин освячення розпису храму та вручив нагороди благодійникам, коштом яких було реалізовано розпис. Художником розпису є Володимир Зленко із села Вітове Чигиринського району. Таким чином, храм набуває автентичність як зовні, так і зсередини.

Як колись, так і зараз церква святих апостолів Петра і Павла відіграє важливу роль у визвольній боротьбі українського народу. Ще в недалекому 2014 р., коли відбувалися страшні події на майдані нашої столиці в місті Київ, церква розпочала свою волонтерську діяльність. Прихожани храму приносили теплий одяг, продукти харчування для підтримки людей на майдані.

А згодом, коли на сході України розпочалася злочасна війна, церква стала немовби штабом волонтерства. Небайдужі та свідомі люди з усього району звозили до церкви різну провізію для допомоги військовим та добровольцям, що перебували в зоні бойових дій АТО, на Донбасі. З церкви завантажувались авто, які доставляли всю зібрану допомогу бійцям різних батальйонів на Донбас.

Щороку 12 липня, в цей день пам'яті святих першOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла, храм святкує свій день народження за участі численного духовенства, прихожан храму та високоповажних гостей. Після святкового богослужіння відбувається хресний хід навколо церкви та святковий обід. Цього року 12 липня храмові виповниться 14 років з моменту його відкриття.

Якщо подивитися на статистику відвідувань храму прихожанами, то відсоток буде дуже малий. Адже через карантин та пандемію кількість відвідувачів храму скоротилася. Але храм щодня відкритий, і відвідувачі можуть спокійно заходити до храму і молитися. Попереду ще багато планів для розвитку парафії та храму зокрема.

Звісно, хочеться сказати слова вдячності настоятелю храму Василю Цирілю, який всі ці 10 років облаштовував храм так, щоб хотілося туті ходити щодня. Тож не можемо не сказати декілька слів про настоятеля храму.

Циріль Василь Васильович народився 08.02.1984 р. в місті Чортків, Тернопільської області. В 2001 р. закінчив 11 класів загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5, м. Чортків Тернопільської області.

Після закінчення дев'ятого класу в 1999 р. вступив до Чортківської Дяківсько-Катехитичної Академії імені Священномученика Григорія Хомишина Української Греко-католицької Церкви, в 2002 році закінчив повний курс навчання та отримав диплом зі спеціальністю: Дяк-Регент, Катехит,

та присвоєно кваліфікацію – Читець, Співець, Регент хору, Катехит.

В 2003 році вступив до Чортківського інституту підприємництва і бізнесу Тернопільського національного економічного університету, кафедра обліку і аудиту, на факультет економіко-правового регулювання, на заочну форму навчання. В 2006 р. тимчасово припинив навчання, взявши академвідпустку. Після чого в 2016 р. вже продовжив навчання в Уманському національному університеті садівництва та в 2019 р. здобув кваліфікацію бакалавра з маркетингу.

В 2005 р. вступив до Київської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, в 2009 році закінчив повний курс навчання Київської Православної Богословської Академії, та отримав диплом бакалавра Богослів'я.

В 2005 р. 15 лютого в місті Дніпрі митрополитом Дніпропетровським і Криворізьким Адріаном УПЦ КП був рукоположений у сан диякона, а 8 травня того ж року був рукоположений у сан ієрея. З листопада 2005 р. призначений настоятелем Різдво-Богородичного храму УПЦ КП, села Губиниха, Новомосковського району, Дніпропетровської області. В січні 2008 року призначений священником Свято-Троїцького храму УПЦ КП, м. Новомосковськ, Дніпропетровської обл.

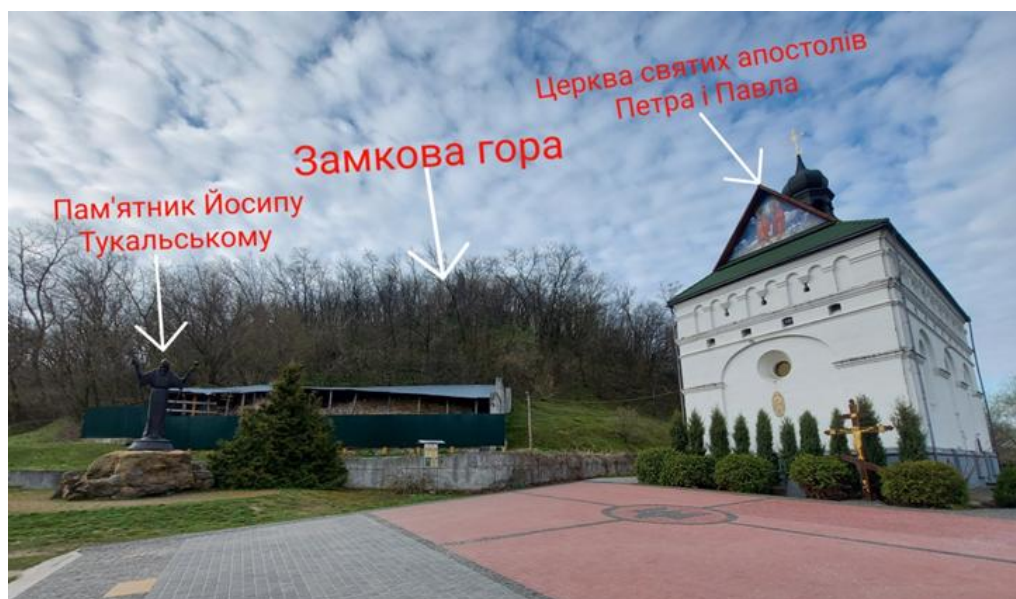
В 2009 р. призначений настоятелем Свято-Пантелеймонівського храму УПЦ КП, що на території санаторію «Новомосковський» с. Орлівщина, Новомосковського району, Дніпропетровської області.

В лютому 2010 р. переведений з Дніпропетровської Єпархії УПЦ КП до Черкаської Єпархії УПЦ КП. З березня 2010 року призначений настоятелем храму на честь святих Апостолів Петра і Павла УПЦ КП, м. Чигирин, Черкаської області.

А з червня 2012 р. паралельно призначений настоятелем храму на честь Святого Праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) УПЦ КП, хутір Буда, Чигиринського району, Черкаської області, розпочав будівництво храму, а вже 25 липня 2015 р. відбулося відкриття та освячення новозбудованого храму Святішим Філаретом – Патріархом Київським і всієї Руси України. В даний час є настоятелем двох храмів на честь святих Апостолів Петра і Павла, м. Чигирин,

та на честь Святого Праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського), хутір Буда. Також з 2011 р. є духівником «Вільного Козацтва Холодного Яру». Від самого початку війни на сході України став військовим капеланом та займається волонтерством, збирає та особисто доставляє в зону АТО все необхідне для наших українських воїнів. У грудні 2014 року у Сполучених Штатах Америки, у місті Вашингтон та в містах штату Каліфорнія приймав участь в програмі «Відкритий Світ» – обмін досвіду та навчання по темі «захист соціально незахищеного населення і волонтерство». В січні 2015 р. створив гуманітарно-правовий центр з метою допомогти малозабезпеченим верствам населення, воїнам АТО, переселенцям, інвалідам, та іншим потребуючим гуманітарної, психологічної та правової допомоги. В серпні 2015 р. заснував благодійну організацію «Волонтери Чигирин», є керівником цієї організації та по цей час займається волонтерською діяльністю. Часто подорожує по Святим місцям, приймає участь в паломництві.

Не зважаючи на всі обставини, церква як відіграла, так і відіграє значну роль в релігійному та культурному житті краю. Тож по закінченню всіх карантинних обмежень, я запрошую вас обов'язково відвідати храм.

-
1. Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 2.
  2. Ленченко В. Історія і топографія Чигирини в XVII столітті // Гордон Патрик. Дневник 1677–1678. – М. : Наука, 2005. – С. 160-184.
  3. Величко С.В. Літопис... – С. 243.
  4. Солодар О. Київський митрополит в Чигирині // Чигиринські вісті. – 16 листопада 1994 р.
  5. Полтавець В. І., Мудрицький Г. А., Навик Т. Г. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території резиденції Богдана Хмельницького в м.Чигирині в 2004 р. – Чигирин, 2004.

СИЧ Денис,
студент II курсу спеціальності «Філософія»
(освітня програма «політична філософія»)
Черкаського державного технологічного університету

НАРОДНІ СПІВАКИ МИНУЛОГО

Українська пісня і народна творчість мають свої глибинні витoki і коріння у сивій давнині. Слов'яни грали на різних музичних інструментах. Як доказ цього маємо згадку арабського письменника і географа кінця IX – початку X ст. Ібн Русте: «І у них є різні кобзи, гусла і дудки. Їх дудки довжиною у два лікті, а їх кобза – восьмиструнна» [1, с. 144]. Серед давніх інструментів, що побутували на Україні, були лютня та кобза. Обидва вони походили від «уда» – старовинного арабського струнного щипкового інструмента. Відомо, що гусла, які належать до найдавніших музичних інструментів, побутували на території України в часи Київської Русі і були одним із найвідоміших, найпоширеніших і найулюбленіших інструментів. Найбільше згадок про них у літературних джерелах і народному епосі. На думку Ф. Колесси, гра на гуслах служила супроводом для співу, а поет-співець давньої Русі віщий Боян, ім'я якого сім разів згадано у «Слові о полку Ігоревім», у супроводі багатострунного інструмента (мабуть гуслів) оспівував воєнні подвиги князя Ярослава [2, с. 5–7].

Пісня йшла з уст до уст, з покоління в покоління, із села в село, а в дальші сторони несли пісню мандрівні співаки. У давнині були це «княжі співаки» або професійні «скоморохи», також сліпці, а пізніше кобзарі і лірники. Княжі співаки, (на заході їх називали бардами або міннезенгерами) і скоморохи несли лицарську і веселу пісню, а сліпці і лірники – моралізуючу. Кобзарі любувалися і несли в народ історичні пісні і думи, звані народом: козацькими причтами, невольницькими псалмами або прямо: козацькими піснями. Як зміст тексту українських пісень своєрідний, так також їх мелодії мають свої питомо національні прикмети.

Майже всі народності, переживаючи героїчний період, мали своїх рапсодів-бардів, баянів – виразників помислів і бажань народу. Такими співаками були, здебільшого, сліпі люди похилого віку. У силу свого положення, вони володіли здатністю до самозаглиблення, глибшого мислення і тонкого сприйняття всього, що здійснювалося в навколишньому білому світі, побачити якого їм не судилося.

Українці ставилися до них як до «людей Божих». Співчували усією душею і з непідробною увагою слухали співи цих зберігачів народних творів. Їх думи або пісні примушували замислюватися над почутим, а нерідко й розчулювали до сліз. Простий люд чув у їх голосах і пісні про власне горе або про минулу славу чи трагедії свого народу. А отже, сам того не помічаючи, виховувався в душі батьків і дідів.

Схоже значення мали колись індійські співаки з біною, татари – з баурою, грецькі рапсоди з пандурою, сербські «слепачки пьеваци», давньослов'янські баяни з гусями, давні українські кобзарі з бандурою. З незапам'ятних часів

Сліпий бандурист старець

Усе пережите багатьма поколіннями правобережних українців склало такі тектонічні, багатомістові нашарування, котрі придавлювали собою пам'ять про події, що відбувалися раніше того. Ці нашарування зробили справжній розгардіяш у народній традиції. Нерідко від мандрівних співаків можна було почути про Гонту і Хмельницького, Катерину («царицю») і Палія, про Богдана Хмельницького і ту ж царицю з Потьомкіним [4, с. 223].

Зокрема, коли в Україні періоду Визвольної війни Б. Хмельницького, повторювалася ситуація Зборівського договору, то внутрішній гнів народу виливався не тільки на поляків, але й на самого гетьмана. Натовпи незадоволених готові були приходити навіть під Чигирин. Авторитет гетьмана, що похитнувся, знайшов відображення і в думі того часу:

«Эй чи гаразд, чи добре наш гетман Хмельницький учинив,
Що з ляхами, з мостивими панами, у Білій Церкві замирив?
Да велів ляхам, мостивим панам, по казаках,
по мужиках стацією стояти...» [5, с. 143].

У середині ХІХ ст. уже не можна було почути та й знайти повних варіантів старовинних дум. Хоча, у 60-х роках ще зустрічалися пісні і розповіді про Палія, про Швачку, про Мороза, Залізняка, про Саву Чалого і ще про багатьох, утративших своє ім'я лицарів гайдамацького циклу. Крім того, траплялися пісні запорізькі, старої і Дунайської Січі, пісні бурлацькі, чумацькі і рекрутські, пісні про панів, про панщину, про військові поселення, одним словом про все те, що переживав народ в Україні.

Форми поетичних сказань і пісень Правобережної України були вже відмінні від складу старинних дум, але безперечно і в тих і в інших повторювалися цілі уривки колишніх дум, у які вставлялися інші імена і при

лунали по обох берегах Дніпра звуки багатострунної бандури, – цієї незмінної супутниці українців у дні сімейної радості, у тиші усамітнення і напередодні битв із ворогами.

У козацьких походах бандурист – неодмінний член «товариства», у важку хвилину він, «розважав» тугу, надихав тих, хто зажурився, підбадьорював і збуджував до відваги в ім'я Батьківщини. [3, с. 3].

Показовим є те, що хоч територія України, на протязі певних періодів своєї історії, і була розшматована між чотирьох сусідів і перебувала під впливами чужоплемінними, та все ж таки, який би не взяти регіон сучасної держави, то скрізь побутує та ж сама мова, пісня, звичаї та обичаї. Це свідчить про суцільність і соборність українського народу й держави Україна.

тому в новому музичному викладі. Це все продовження творчості одного і того ж народу, тільки при новій історії, у залежності від того, як вона складалася у різні періоди.

Але були і важливі недоліки в історичних піснях Правобережної України – це перекручення, іноді абсолютне зникнення імен, змішання епох і часті географічні неточності. У старовинних думках теж зустрічалися ці недоліки, хоча набагато меншою мірою. [4, с. 223].

У 1831 р. у Москві вийшла книга поезій «Українські Мелодії». Автором цих поезій писаних російською мовою був Микола Маркевич, до якого відізвався Тарас Шевченко словами:

«Бандуристе, орле сивий!
Добре тобі, брате,
Маєш крила, маєш силу:
Є коли літати... [6, с. 193].

З цих слів бачимо, як високо цінував Шевченко Маркевича і його поезії. Тож без сумніву, що Маркевич, котрий уперше в російській літературі виспівав романтичні пісні про українську старину, у котрого поезії відживали лицарі української минувшини, котрого поезії натхненні були переказами і повір'ями України, мусів мати вплив на поезію українську, а саме на напрям поезій Т.Шевченка в першій добі його поетичної творчості. [7, с. 477].

Невеликий слід впливу поезій Маркевича на поетичні твори Шевченка «До Основ'яненка» і «Гайдамаки» відмітив О. Колесса в своїй праці «Шевченко і Міцкевич» [8, с. 92–93], посилаючись безпосередньо на «Українські мелодії» Маркевича.

У цій книзі знаходиться і вірш Маркевича «Бандурист», котрий напевно виявився причинком до генези першої частини «Перебенді» Шевченка.

Він змальовує нам стаття «Перебенді» такими словами [7, с. 477]:

«Перебендя старий, сліпий, –
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люди:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить,
Попід тинню сіромаха
І днює й ночує, –
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою
А йому байдуже!...

Про генезу цієї першої частини «Перебенді» писав Ол. Колесса: «Найважливіше місце в генезії поеми «Перебендя», а саме її першої частини мають живі вражіння та особисті помічання поета, що в хлопячому віці мав

нагоду часто зустрічатись із кобзарями-сліпцями. Також від діда свого, від котрого Тарас чув розкази про гайдамаків, міг він дещо довідатись про тих кобзарів, обдарених силою слова та живим гумором, що «усюди встають ся та на кобзі грають». Отсі живі вражіння, ... се головний матеріал, з котрого Шевченко сотворив реального кобзаря «Перебендю», якого бачимо в першій половині сеї поеми, яких зустрічаємо в «Катерині», «Тарасовій ночі», «Гайдамаках», «Черниці Маряні» і ин. Се кобзарі, – що своєю пісню сповняють громадську службу, що беруть живу участь у всіх і найдрібніших і найважливіших ділах свого народу, – що сьпівають для людей». [7, с. 478].

Свої замітки над першою частиною «Перебенді» Ол. Колесса закінчує: «Готові літературні взори кобзарів, які так важне місце займають у Метлинського, які змальовані у Міцкевича, Залеського, Падури, Гощинського, Чайковського і ин., могли відсвіжити в Шевченковій пам'яті сі живі типи кобзарів, яких поет наш бачив колись у хлоп'ячому віці», – і тим способом могли дати йому принуку до написання «Перебенді» [8, с. 85].

Що Шевченко міг самостійно, на підставі власних живих вражень змалювати постать старого кобзаря, про се годі сумніватись і за тим можуть сьвідчити оригінальні типи кобзарів в других поемах Шевченка. Що поети польські могли «відсвіжити в Шевченковій пам'яті живі типи кобзарів, яких поет наш бачив колись у хлоп'ячому віці», сего довів професор Третьак, виказуючи споріднене типів кобзарів в поемі Міцкевича «Dudarz» і Шевченка: «Черниця Маряна» [9, с. 19]. Що однак тип «Перебенді» в першій частині поеми Шевченка вийшов не оригінальним, що начеркнений він під впливом «Бандуриста» Маркевича, се показують ближші порівняння обох стихотворів. Маркевич пише:

«Бандурист молебень правит,
И акафисты поет,
Пред иконой свечку ставит:
Завтра в Киев он идет.
... Дело важное, святое,
На Украине певец!
Запоет-ли? Легче вдвое
Для размученных сердец;
От врагов ли станет больно?
Старики идут невольню
Слушать песнь о старине;
И козаки молодые
Песни слушают живыя
Об любви и об войне.
Праздник-ли? Толпа народу
Соберется у шинка,
Пьют вино и мед как воду,
Угощая старика.
Юноши ему внимают,
Девы старца обнимают,

На морщини не глядят;
И забавами своїми,
Как душа певца живыми,
Бандуриста веселять»...

В обох поезіях бачимо одну і ту саму характеристику старців, співаків народних. Перебендя в Шевченка поезії грає на кобзі і «людям тугу розганяє». Про бандуриста пише Маркевич:

«Дело важное, святое,
На Украине певец?
Запоет-ли? Легче вдвое
Для размученных сердец!»

Перебендя співає про «Чалого», чи про се «як Січ руйнували», співає отже про старовину. У поезії Маркевича читаємо:

«От врагов ли станет больно?
Старики идут неволью
Слушать песнь о старине».

Перебендя найде пісню для парубків про «Сербина», «Шинкарку», для дівчат про «Гриця» та «Веснянку», найде пісню на бенкеті і для жонатих. Маркевич пише про українського бандуриста:

«А козаки молодые
Песни слушают живья
Об любви и об войне.
Праздник ли? Толпа народу
Соберется у шинка,
Пьют вино и мед как воду,
Угощая старика.
Юноши ему внимают,
Девы старца обнимают,
На морщины не глядят...»

Маркевич зобразив нам бандуриста в Україні в оточенні людей різного віку, а всі вони чують потребу послухати його пісень а з поважання і любови, з якою всі вони відносять ся до старця, видно, що для всіх уміє він найти відповідну пісню, що всіх він в силі розважити. Таким самим вийшов Перебендя Шевченка, з тою хіба ріжницею, що поет вкладає вже в уста кобзаря готові пісні, відповідні для кожної окремої грепи его оточення. Нема отже сумніву, що тип бандуриста в поезії Маркевича послужив приміром для Шевченка до начеркнення постати кобзаря в першій частині его «Перебенді». [7, с. 478–479].

З придушенням гайдамаччини, падінням Запорізької Січі, із введенням нового порядку речей, змінювалось і відношення українців до бандуристів-кобзарів. Приблизно з 20-х рр. XIX ст. бандуру, по словах самих бандуристів, почав витісняти крикливий, неповороткий інструмент – ліра. Народ ще продовжував благовейно слухати своїх співаків. Але смак його до дум

і пісень, з плином часу, у міру забуття старовинних спогадів, зникав. До виконавців пред'являлися уже менш високі вимоги. Люди охочіше почали слухати жартівливі і танцювальні пісні, чим старі думи, воліти ліру бандурі. [3, с. 3]. «Тепер простолюдя якась чудновата: не розуміє, – що краще. Їм аби згук був, аби оця корова (ліра) ревла!» – так характеризував один із кобзарів своїх базарних слухачів. [10, с. 165–166].

У свій час, майже до початку ХХ ст. у суспільстві й літературі побутувало загальне переконання, що з часу відкриття в 1873 р. «останнього кобзаря» Остапа Вересая спостерігалось повне зникнення народних співаків – кобзарів і бандуристів. Та як згодом з'ясувалося, переконання це виявилось зовсім марним. Історичні думи (вірніше їх відголоски – Авт.) і особливо пісні побутового характеру продовжували жити в народі, і співати їх було кому. [3, с. 4].

У 1881 р., за відомостями «Київського попечительства для призрення слепых» на все величезне число 4221 сліпих, що були в губернії, – «тих що займаються грою на лірі» було всього лише 13. А згідно відомостей літературних джерел того часу в усій Київській губернії відомо було лише про 21 співака (не тільки ті, що були живими, але і всі ті, про яких збереглися які небудь свідчення в літературі). [3, с. 8]. У цій статті розглянемо тільки тих, які мали відношення до території Черкащини (у сучасних географічних межах).

Бандуристи: Михайло Сокового зять із Шаржиполя Конельського маєтку (Уманського повіту), (+1770 р.), Василь Варченко [10, с. 165], (+1770) і Дмитро Погорілий (у 40-х роках ХІХ ст.) у м. Звенигородка [11]. У 1890 р. У джерелах згадується якийсь невідомий лірник у с. Виногради (Звенигородського повіту) [12, с. 1–56].

Але вищеприведені цифри, як і кількість народних співаків – кобзарів і бандуристів, без сумніву була далека від дійсності. На початку ХХ ст. кобзарське мистецтво, котре вело свій початок із глибокої давнини, зовсім зчезало. Значний народний інструмент кобза цілком витіснявся лірою. Хоча вона і значно поступалася в мелодійності, але була доступною для гри на ній. А народні співаки, відомі під ім'ям лірників, користувалися серед мирного населення значною популярністю. [3, с. 11].

У більшості своїй вони були бідними людьми. Ця діяльність являлася для них засобом для прожиття. Хоча інколи, лірниками ставали й люди заможні, через свою сліпоту неспроможні ні до землеробської, ні до якої іншої праці. Тож сліпота – звичайний спосіб селянина стати лірником. Навчалися лірники зазвичай на місці у якого-небудь лірника і відвідували навколишні села. Далеко від місця своєї батьківщини лірники йшли рідко.

За дорученням Міністерства Внутрішніх Справ Київської губернії, Статистичний Комітет у квітні 1903 р. звернувся до мирових посередників і начальників поліції Київської губернії, із проханням зібрати відомості про існуючих на той час у губернії кобзарів і лірників. З Міністерства прислали і спеціальну програму (опитувальник). Хоча і не на всі питання,

у підсумку, були отримані однаково позитивні відповіді. Матеріал вийшов надзвичайно цікавий і цінний.

З цих відомостей, без сумніву, далеко не повних, з'ясувалося, що у всій Київській губернії виявилось всього лиш 3 кобзаря, з них двоє на Черкащині: Федір Бондаренко в с. Шабельниках, Чигиринського повіту (по донесенню мирового посередника, який називає його лірником), Григорій Бондаренко (лірник-кобзарь) у м. Мокрій Калигірці, Звенигородського повіту. Правда зустрічається згадка ще про інших 11 осіб, з яких троє з Черкащини: в Уманському повіті в с. Кривих Колінах – Міна Крут, у с. Глибочка – Іван Войтенко і с. Краснополке – Сергій Баранюк, котрі займаються кобзарських мистецтвом, але відомості ці досить недостовірні, так як про одних із них говориться, що вони грають на лірі, про інших – що навчалися у лірників, і ніяких спеціально кобзарських ознак не повідомляється. Певне, у деяких випадках укладачі відомостей не ясно усвідомлювали різницю між кобзарями і лірниками й без особливої потреби цих останніх підвели під одну групу лірників-кобзарів.

Між тим, між кобзарями і лірниками існує істотна різниця, як у відношенні інструменту, так і в манері співу тих і інших, і у відношенні репертуару виконуваних кобзарями і лірниками творів. Кобза, по своїй конструкції, нагадує арфу, гітару, звуки її тихі, мелодичні. Ліру ж можна порівняти з фортепіано, у його первинному, зародковому вигляді. І тут і там гра проводиться шляхом перебирання клавіш. Звуки ліри різкі, верескливі. У зв'язку з різницею між звуками кобзи і ліри перебуває і різниця в манері співу кобзарів і лірників. Лірник, для того щоб слухач через верескливу ліру міг розібрати слова пісні, повинен напружувати свій голос, який, тому, буває неприємно-різким. Спів же кобзаря природніший, а тому і сильніше діє на слухача. [3, с. 8–9].

Зокрема, у відомостях мирового посередника 2-ї дільниці (м. Кам'янка) мирових посередників Чигиринського повіту (волості: Кам'янська, Телепинська, Лебединська, Златопольська, Оситняжська, Олександрівська, Ставидлянська), був і цікавий відступ від офіційного характеру повідомлень з інших повітів Київської губернії. У ньому описувалося, що лірники в цій місцевості: «плачущим голосом поють песни духовного содержания или былины (думи?) из времен глубокой старины, сопровождаая пение игрой на лире, и при получении милостыни прерывают пение и игру и читают «Отче Наш»». [3, с. 11].

Усього лірників і кобзарів у Київській губернії зафіксовано безпосередньо мировими посередниками і справниками – 289, і про 74 душі понад те є відомості там же непрямым чином, як про вчителів нині діючих кобзарів і лірників. З них по Черкащині: у Звенигородському повіті – 2: Павло Павленко в м. Звенигородці і Олексій Начиняний у м. Мокрій Калигірці; у Канівському повіті – 10: Іван Скорик у с. Шандрах, Ілля Нестеров у с. Москаленках, Головач у с.Поташне, Данііл Косаченко і Данііл Биченко в с. Семигорах, Нікіфор Зіма – у с.Янівка, Андрій Зозуля в с. Хохотві, Іона Ляшенко в с. Синиця, Петро Заїць у с. Поток, Іларіон

Палигора – невідомо в якому селі; в Уманському повіті – 10: Савицький у с.Ліщинівка, Онуфрій у с.Кожухівка, Семен Береговий і Андрій Галак у с. Сичівка, Василь Медусь (Мендусь – ?) у с.Антоновка, Григорій Рябошапка в м.Торговиця, Фотій Дячук у с.Притик, Андрій Бурлаченко в с. Косенівка, Максим Колісник у с. Ольхова, Богач у с. Шукайвода; у Черкаському повіті – 2: Степан Артеменко в м. Ротмистрівка і Павло Білущенко в с. Орловці; у Чигиринському повіті – 4: Акім Кукін у с.Тимошівка, Павло Ключар і Пилип Харченко в с. Вербівка і невідомо в якому селі Пилип Снігурський (Снігур). [3, с. 9–10].

Будучи рідкісними в останній час представниками музичної і поетичної творчості українського народу, лірники, на відміну від своїх попередників кобзарів, зберегли в собі мало рис колишніх народних співаків. Лірництво, маючи в своїй основі чисто ідеальні запити життя, починало набувати характер професії. А професія ця ставала джерелом прожитку для осіб, які в силу природних недоліків (відсутність зору виключно) не в змозі були займатися фізичною працею.

Але цю обставину, не можна вважати єдиною спонукальною причиною, котра змушувала сліпця взяти в руки ліру. Бо лірники, у більшості випадків, мали нерухоме майно та й взагалі, по матеріальному достатку, стояли нерідко навіть на щабель вище від середнього стану простого селянина. [3, с. 11].

Іншим мотивом було визнання за свого роду борг для людини, позбавленої дорогоцінного дару зору, присвятити себе благочестивому заняттю. Можливо, у якості спокути за божествене покарання. Що так саме дивилися на це селяни, видно з того, що вони ні за що не дозволяли зрячим займатися мистецтвом лірника.

У кожного співака існував строго певний район, у межах якого він переходив із місця на місце, приурочуючи свої відвідування, виключно, до святкових і ярмаркових днів, коли очікувалося значне скупчення народу. Серед різноманітного гаміру української ярмарки майже завжди лунали тужливі голоси лірників. Вони чинно розсідалися прямо на землі, серед вируючої ярмаркової юрби. А та ніколи не проти була послухати невігядливий наспів, що час від часу супроводжувався жалібним акомпаніментом ліри. За це слухачі й нагороджували її володаря щедрими подаяннями.

Пісні лірників носили морально-повчальний або релігійний характер. У них зазвичай оплакувалася гірка доля сироти або смерть бідняка, як заспокоєння в його злочасному, наповненому стражданнями житті. Лірники користувалися й сюжетами з Священного Писання. З нього особливою популярністю користувалася притча про благочестивого Лазаря. Її зворушливий сюжет і глибоко-релігійний зміст нерідко викликав сльози у більш чутливих слухачів. На цю тему існувало безліч варіантів апокрифічного характеру. Лірники та кобзарі по всій Україні згадували в своїх піснях також і медведівську попівну:

«Ведмедівська попівна горос учинила
Сімсот турок-яничар з коней повалила» [13, с.26].

Згідно з родом заняття знаходилася і моральна свідомість лірників. За своїми особистими якостями вони, у більшості, були людьми благочестивими, смиренними і побожними.

Такими рисами лірництва і визначався з одного боку той вплив, який могли здійснювати на оточуючих, а з іншого боку створював те співчутливе ставлення селян в силу якого вони оточують лірників усілякими турботами і повагою.

В очах сільського люду лірник не простий жебрак, він перш за все «нещасний», призначений долею на служіння Богу. Тому кожен вважав своїм моральним обов'язком приділити посильну лепту на користь благочестивого бідолахи. Такі внутрішні риси, що характеризували це цікаве явище народного побуту. [3, с. 12].

З плином часу і з поширенням грамотності серед населення й появи тяги до книги, інтерес населення до лірників байдужіє. Вплив лірництва на навколишніх поволі починає втрачати під собою ґрунт і приходить до занепаду. [3, с. 13].

Список кобзарів і лірників у Київській губернії в 1903 р.

Черкаський повіт:

1. Варивода Сергій Гордійович, має від народження 65 років. Осліп на 3 році життя. Грати на лірі навчився у місцевих лірників, займатися почав цим мистецтвом із 17 років. Майна не має. Відвідує навколишні селища, в містах не буває. Живе в селі Пруси, Прусянської волості.

Чигиринський повіт:

1. Копійка Яків (нар. 23 листопада 1845 р.), осліп на 7 році життя. Учився грати на лірі в с. Орловці Черкаського повіту у лірника Павла Глуценка, за що і займався 4 роки виготовленням мотузок на користь Глуценка. Займатися лірницької мистецтвом став 40 років тому. Має хату, ½ дес. землі і садибу (668 саж.), займається виробленням канатів. Відвідує навколишні селища Чигиринського повіту. Живе в с. Косарі Кам'янської волості.

2. Притула Павло Афанасьєв, 35 років, осліп на 6 році життя. Навчився грати на лірі в с. Вербівці у лірника Пилипа Харченка за умовою бути деякий час поводитирем. Займатися грою на лірі почав 23 роки тому з метою прожитку. Має хату з садибою. Відвідує навколишні селища Черкаського, Чигиринського та Звенигородського повітів. Живе в с. Вербівка, Телепинської волості.

3. Рула Яків, 41 рік. Навчився грати на лірі змалечку в с. Вербівці у лірника Павла Притули за умовою, навчившись грі на лірі, просити милостиню спільно. Займатися грою на лірі почав із метою прожиття. Має хату, садибу і ¾ дес. землі. Відвідує навколишні села Черкаського, Чигиринського повітів. Буває в м. Елисаветграді. Живе в м. Телепине, Телепинської волості.

4. Шевченко Іван Тимофійов, 50 років, осліп на 12 році життя. Учився грати на лірі в с. Вербівці у лірника Пилипа Снігуренка (Снігура), нині померлого, у якого пробув 3 роки, віддаючи йому милостиню. Перший час займався грою на лірі з метою прожиття. У теперішній же час кошти до життя добуває виготовленням мотузок, канатів і шлей і на лірі грає тільки вдома. Має хату, садибу і 668 кв. саж. і ½ дес. землі. Живе в с. Кримках, Ставидлянської волості.

5. Щербатий Юхим Пантелеев, 60 років, осліп на 12 році життя. Учився грати на лірі в с. Вербівці, Чигиринського повіту у лірника Пилипа Снігуренка (Снігура), нині померлого, у якого пробув 3 роки. Віддавав йому милостиню. Перші роки займався грою на лірі з метою прожитку. У даний час засоби до життя добуває виготовленням мотузок, канатів і шлей. На лірі грає тільки вдома. Має хату, садибу, 1 ½ дес. орної землі, клуню, сарай, 1 коня. Живе в селі Ясинуватка, Ставидлянської волості.

6. Щирик Герасим, 21 роки від роду, навчався грати на лірі з малку, в с. Вербівка у лірника Павла Притули, на умови з вивчення гри на лірі, просити милостиню спільно. Займатися грою на лірі почав з метою поживи. Ніякого майна не має. Відвідує навколишні села Звенигородського, Черкаського і Чигиринського повітів і буває в м. Єлисаветграді, Херсонської губернії. Живе в м. Телепине, Телепинської волості.

7. Орач Іван Андреев, нар. 26 вересня 1884 р., осліп на 2 році життя від віспи. До 7 років жив при батьках. З 8 років почав навчатися грати на лірі в лірника з с. Макіївки Макарія Кешкового протягом 6 місяців, а потім у с. Вербівці у лірника Павла Ключара 1,5 місяці за плату 3 руб. Після навчання до 16 років жив при батьках, а потім почав займатися грою на лірі з ціллю прожитку. Відвідує навколишні села Чигиринського, Звенигородського і Черкаського повітів. Живе в с. Журавці, Лебединського повіту. [3].

---

1. *Ibn Rustah, 'Alī Aḥmad ibn 'Umar, Kitāb al-ā'lāq an-naḥḥīya. – Matba'at al-Bayrūtīya, Beyrūt, 1892. – 392.*

2. *Колесса Ф. Огляд українсько-руської народної поезії. Львів, 1905. [перевидання] / Ф. Колесса // Вісник Львівського університету. – Львів, 2009. – Серія філологічна; вип. 47.*

3. *Доманицький В. Кобзари и лирники Киевской губернии. (По сведениям, собранным Киевским Губернским Статистическим Комитетом). // Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год. Издание Киевского Губернского Комитета. – Киев, 1904. – Отдел IV. Историко-этнографический.*

4. *Познанський Борис. Две старые украинские песни и по поводу их. // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – Год четвертый. – Т. 13. – Октябрь. – 1885.*

5. *Смолий В. С., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К.: Наук. думка, 1994. – 262 с.*

6. *Шевченко Т. Кобзарь. – Львів. – 1893. – Ч. I.*

7. *Студинський Кирило. «Перебендя» Т. Шевченка і «Бандурист» Маркевича. (Причинок до генези поезій Т. Шевченка). // Зоря. Письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів дня 15. (27) грудня 1896 року. – Рок XVII. – Число 24.*

8. Колесса Олександр. «Шевченко і Міцкевич». Про значінне впливу Міцкевича в розвою поетичної творчості та в генезі поодиноких поем Шевченка. Порівнююча студія. – Львів. – Наукове Товариство ім. Шевченка. – Т. III. – 1894.
9. Третьак Осип. Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. – Краків. – 1892.
10. Київская старина. – 1882. – IV.
11. Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т. 1. – Спб. – 1856, *passim*.
12. Демуцький П. Лири и ийи мотиви. – К., 1903.
13. Лотоцький Антін. Ведмедівська попівна. Історичне оповідання. – 3-є видання. – Нью-Йорк: Говерля. – 1956.

ГЛАДКОВСЬКА Ангеліна,
 учениця 9-А класу
 Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
 Чигиринської міської ради Черкаської області
 Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег Андрійович,**
 учитель історії та основ правознавства
 Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
 Чигиринської міської ради Черкаської області,
 почесний краєзнавець України

АВТЕНТИЧНА НАРОДНА КУХНЯ СТАРОДАВНЬОГО СУБОТОВА

Село Суботів має легендарну історію, яка тісно переплітається з не менш легендарною історичною долею його мешканців. Першу згадку про населений пункт ми зустрічаємо на початку XVII століття, і пов'язана ця згадка з батьком Богдана Хмельницького – Михайлом Хмельницьким. Саме він і вважається першим власником села Суботів. За часів гетьманування Богдана Хмельницького, населений пункт сягнув піку свого розвитку як в культурному, так і в політичному житті. Як нам відомо, саме завдяки старанням гетьмана в селі було збудовано перший кам'яний храм на честь Святого Пророка Іллі, який і досьогодні є однією з найголовніших пам'яток архітектури доби Козацтва [1].

Та не лише історичним минулим славиться Суботів. Досить оригінальною та неперевершеною є і народна кухня, рецепти якої передаються з покоління в покоління. Тож моє дослідження присвячене розкриттю таємниці стародавніх рецептів села Суботів.

За словами Любові Комаренко, яка проживає в нашому селі, найперші відомі суботівські страви виникли ще за доби Козацтва. Вона говорить, що перша легендарна страва – затірка, по-сучасному – галушки. Затірка – це юшка з картоплею, морквою, цибулею та маленькими кульками з тіста. Цю страву на даний час готують рідко, тільки в деяких регіонах. Дуже популярною на той час була страва капуста, по-сучасному – капустняк. Це була звичайна тушкована

капуста, яку готували тільки в Божий день (в неділю). А на сьогодні, наш звичайний капусняк готують в будь-який день і на будь-яке свято. Особливо відома страва по всій Україні та за її межами – куліш. Адже саме цей суп із пшона козаки готували найчастіше.

Куліш є важливою стравою села Суботів. Менш поширеною стравою була мамалига. Це каша з кукурудзи, яку товкли у ступі. Не можу пропустити одну з найперших смачних страв – «Козацька Тетеря» («Рябко»). Це каша, яку було дуже легко і безшумно готувати, саме таке приготування найбільше підходило козакам в поході.

Страва, яку зараз їдять кожний день – домашня локшина. Це тоненьке тісто на воді, яке сушили старші жінки на подушках. Далі до цієї локшини додавались будь-які інгредієнти по бажанню. В ХХІ столітті локшину можна купити в усіх магазинах з будь-яким смаком в різних приготуваннях [2].

За розповіддю Ольги Семчук: «На початку ХХ століття були популярні «Оладушки з висівки». Туди, як правило, добавляли якнайменше муки, тому що на той час дуже багато економили. Та й сім'ї переважно були великі, треба було все робити великими порціями та щоб поменше продуктів використовувалося. Десь в 1990 році люди, які працювали в колгоспах 5 днів на тиждень, мушили щось їсти, але з «простих продуктів». Так із таких «простих продуктів» і виникла молочна рисова каша. До неї додавали чисте коров'яче молоко, яйця, масло, ваніль і цукор. Ця страва була сільським делікатесом для дітей, тому що туди клали

багато цукру. І зараз в Суботові роблять таку кашу, але переважно на похоронах. Трохи раніше виникли «Вертути», щось по типу солодкої булочки. Це довге тонке тісто, яке потім скручували в коло. Начинкою були сливи, вишні, варення або солодкий кабачок. Також є ще одні смаколики, назва яких дуже схожа на попередню, «Вергуни по-суботівськи». Це зроблені з тіста солодкі хрустики.

На кінець ХХ століття були популярні «Шулики», по-сучасному «Ломанці». Це так звані печені коржі з медом або маком, які готувалися на сковороді або в печі. З десертів також були солодкі оладки – «Сиченики». Спочатку варилася кукурудзяна крупа і на ній заміщувалося тісто, а тоді це тісто начиняли домашнім сиром.

Окрім солодких страв були й страви з м'яса. Такі як: «Верещака» та «Кендюх». «Верещака» – це свиняча грудка, тушкована на буряковому квасі. А «Кендюх» – по-сучасному «Свинячий кобик», який колись старші жінки начиняли пшоном, а зараз він йде з м'ясом, салом, цибулею та часником, обов'язково запечений у печі. Такі «делікатеси» тоді не могли собі дозволити їсти прості селяни, а якщо й могли, то тільки на свята. Такі страви вживали заможні люди» [3].

Яна Михайлівна говорить: «Самим популярним в будь-які часи в Суботові було замочування яблук або кавунів. В старі часи, щоб замочити яблука, потрібно було спершу зробити суміш (заколоти бите жито або ячмінь з водою, цукром та сіллю), далі накидати в діжку яблук, залити цією сумішшю та покласти гніт. А кавуни просто заливали солоною водою в діжку (як сучасні огірки). Далі воно все має стояти мінімум місяць. А в ХХІ столітті все так само роблять, але в діжку ще додають гвоздику, корицю і гострий перець». [4].

«В ХХІ столітті в Суботові ще готують цікаві страви. Наприклад, «Кандьор» – це пшоняний суп із шкварками та зеленню. Тобто це така собі легка страва на будні дні. Попиту в селі завжди набували страви із солодкого гарбуза, такі як пиріжки з гарбуза та запечений гарбуз. Я думаю, що як робити пиріжки, всі знають, а от про запечений гарбуз зараз розкажу. Спочатку ріжуть гарбуз та яблуко, а потім це все поливають медом і ставлять в духовку.

З того, що запікається, суботівським делікатесом вважаються запечені яблука з сиром. Саме цей десерт дуже обожають діти, тому що туди входить багато всього солодкого. Серединку яблука вирізають, туди кладуть домашній сир з родзинками (інколи зверху посипають горіхами), а після запікання в духовці зверху посипають пудрою.

«Таємним інгредієнтом суботівського борщу є сік із квашеного буряка. Але, на жаль, такий інгредієнт зараз використовують найчастіше лише старші жінки», – розповіла Комаренко Наталя [5].

Отже, дослідивши всю автентичну народну кухню стародавнього Суботова, ми можемо сказати, що страви змінювались та покращувались з роками. Від навколишнього стану залежало, наскільки кухня буде оригінальною або все ж таки залишиться більш простою. Нові страви

виникали також від того, що в Суботів приїжджали переселенці, які ділились своїми знаннями з корінними жителями. Так з роками в Суботові й виникла своя невеличка автентична народна кухня. Зараз в моєму рідному селі знаходяться два заклади, в яких можна скуштувати справжню автентичну народну кухню Суботова та поринути в атмосферу козацтва – це Світлиця «У пані Олі» та готельний комплекс «Трапезна».

---

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник – Черкаси : Ваш дім, видавець Дикий О.О., 2004. – 456 с.*

2. *Матеріали польових досліджень автора: записано від Семчук Ольги Іванівни (1962 р.н.), 11.04.2021 р. с. Суботів.*

3. МПДА: записано від Комаренко Любов Григорівни (1950 р.н.), 11.04.2021 р. с. Суботів.

4. МПДА: записано від Діденко Яни Михайлівни (1982 р.н.), 11.04.2021 р. с. Суботів.

5. МПДА: записано від Комаренко Наталі Володимирівни (1976 р.н.), 23.04.2021 р. с. Суботів.

ЛЕВЧЕНКО Надія,
*екскурсовод відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ОСВІТЯНИ ЧИГИРИНЩИНИ: МАГДА ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ

Сучасні навчальні заклади повинні бути інтерактивними, мобільними, обладнані сучасними технологіями з вільним доступом до інтернету. Таким є Вершацький заклад загальної середньої освіти І–ІІІ ст. В ньому створено сучасну матеріальну базу: навчальні кабінети, комп'ютерний клас, бібліотеку, спортзал та шкільний краєзнавчий музей – центр патріотичного і національного виховання дітей та молоді.

Освітній процес забезпечують 20 вчителів, які є авторами сучасних науково-методичних посібників, переможцями конкурсу «Вчитель року» на рівні регіону. У закладі навчається 80 учнів. Вони беруть активну участь в районних, обласних та Всеукраїнських заходах. Навчальний заклад допомагає їм розвивати свої здібності і таланти в різноманітних гуртках та факультативах, що діють при школі.

Сучасний світ висуває перед школою нові вимоги та завдання, реалізація яких, в основному, залежить від професійних, організаторських здібностей директора.

Вершацький ЗЗСО І–ІІІ ступенів очолює Магда Василь Петрович. Життя школи – це його життя, саме він планує і організовує роботу шкільного колективу. Василь Петрович добрий, талановитий, чуйний педагог. Тридцять дев'ять років він незмінно стоїть біля керма школи, зберігає і примножує її найкращі традиції.

Народився Василь Петрович 27 лютого 1951 р. в с. Адамівка, Кіровоградської області. «Як і всі діти ходив до дитячого садочка. Жив у звичайній хаті, іграшок не було, батько купив коника, ним і грався на печі. Світла в хаті не було, освітлювали керосиновою лампою. «Жили так, як всі: платили державі податок м'ясом, молоком, яйцями, смальцем та іншим», – зі спогадів Василя Петровича Магди [13].

У 1958 р. він пішов до першого класу. «Школа була далеко від нашої хати, щоб вкоротити шлях, ми ходили навпростець через річку та болото по кладках. Інколи до школи мене возив старший брат Іван на велосипеді. Школа розташовувалась у двох будівлях (старша школа та менша). В одній кімнаті навчалися учні 1 та 2 класів, вчителькою була Приходько Марія Іванівна. За партами сиділи вчотирьох.

У селі було дуже багато копанок, в них водилася риба: в'юни, щуки, лини, коропи, карасі. Після школи, з друзями ловив в'юнів. Якщо з води йшли бульби, значить там було багато в'юнів», – розповідав Василь Петрович [13].

Після затоплення села водою в 1959 р. (Кременчуцьке водосховище), родина Магдів переїхала в с. Рацеве. Батько отримав земельну ділянку

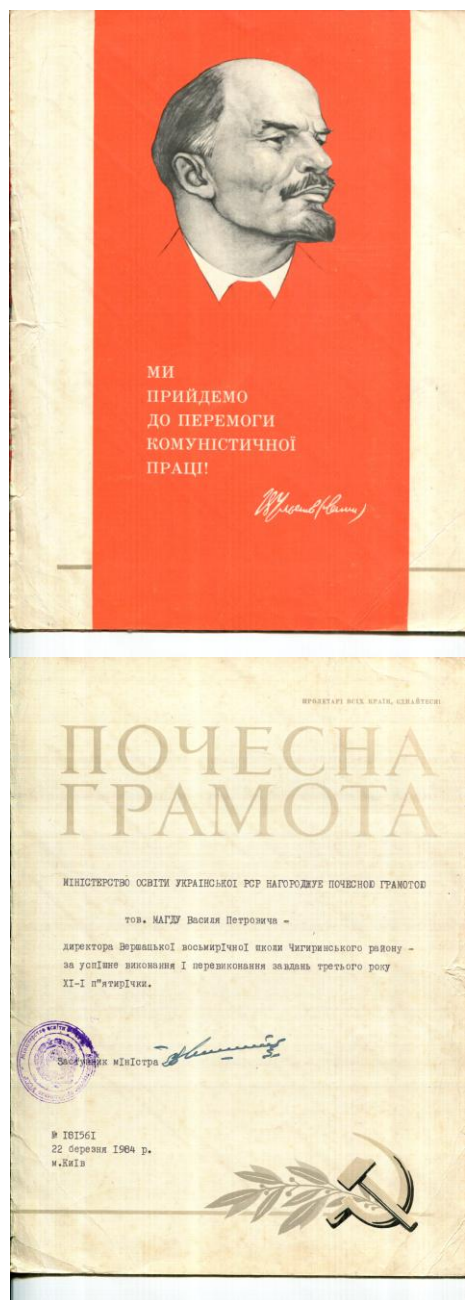
Магда Василь Петрович – директор Вершацького ЗЗСО І-ІІІ ступенів. 2007 р.

Магда В.П. (на світлині по центру) з родиною. Село Рацеве. 1964 р.

в степу, там був старий сарай. Будували хати всім селом. Щонеділі проводили толоку, допомагали один одному у будівництві. Коло хати посадили дерева, які викопали біля старої хати [5].

У 1968 р. Василь Петрович закінчив Рацівську середню школу. З 1968 по 1971 р. навчався в Бобринецькому сільськогосподарському технікумі. З 1971 по 1972 р. працював агрономом у колгоспі «Червона Зірка» с. Матвіївки, Чигиринського району. З 1972 по 1975 р. працював інструктором практичної їзди на тракторах та сільськогосподарських машинах у Рацівській середній школі. Саме там, вирішив змінити професію. З 1975 по 1982 р. працював вчителем трудового навчання та біології та заочно навчався в Уманському педагогічному інституті ім. Тичини на факультеті біологія [5].

**Почесна грамота
Міністерства освіти
Української РСР. 1984 р.**

У 1982–1983 н.р. Магда Василь Петрович очолив Вершацьку восьмирічну школу. Директор, як мудрий і вмілий керівник, створив творчий колектив одноступенів, об'єднав учителів і учнів для колективної справи. Про здобутки Вершацької школи, під керівництвом Василя Петровича, свідчать документи та грамоти, зібрані у фондах шкільного краєзнавчого музею.

У 1987 р. грамотою Чигиринського РК ЛКСМУ відзначили команду юноармійців 7 класу, яка зайняла II місце в конкурсі пісні і строю у районному фіналі військово-спортивної гри «Зірниця» [5].

У 1984 р. Міністерство освіти Української РСР нагородило Магду В. П. Почесною грамотою «за успішне виконання і перевиконання завдань третього року XI–I п'ятирічки» [8].

У 1988 р. Чигиринська районна організація кролиководів-любителів нагородила Почесною грамотою Вершацьку школу «за досягнуті успіхи в розвитку кроликівництва» [12].

У 1990 р. в школі працювало 11 вчителів, з них 9 з вищою освітою, 2 – з середньою спеціальною, 1 піонервожата. За результатами атестації 3-х вчителів нагородили: значком «Відмінник народної освіти УРСР», 2-х – грамотою Міністерства освіти СРСР [5].

У 1991 р. Вершацька школа була реорганізована в середню. Візитною карткою школи став шкільний музей, який відкрили в цьому ж році, завдяки великій творчій роботі педагогічного і учнівського колективів на чолі з директором.

За час роботи у школі Василь Петрович зарекомендував себе як відповідальний, досвідчений педагог та умілий організатор. Він досконало володів інноваційними методиками й технологіями, активно їх використовував та поширював у професійному середовищі, застосовував широкий спектр стратегій навчання, ефективно використовував нестандартні форми проведення уроків біології, вносив пропозиції щодо вдосконалення навчально-виховного процесу в школі. У 1991 р. за результатами атестації педагогічних працівників йому присвоїли кваліфікаційну категорію «спеціаліст I категорії» [6].

За період роботи на посаді директора він зміцнював навчально-матеріальну базу кабінетів та школи в цілому. У 1996 р. при школі було створено комп'ютерний клас з 13 вітчизняних комп'ютерів.

У 1996 р. авторці пощастило познайомитися з Василем Петровичем. Після навчання, вона почала працювати у Вершацькій ЗОШ I–III ступенів, на посаді заступника директора по виховній роботі. Педагогічного досвіду не мала, але саме під керівництвом досвідченого керівника, робила перші кроки не тільки як вчитель, але і як керівник. У школі пропрацювала 7 років. Василь Петрович був не тільки гарним наставником, а також мудрим вчителем. Працюючи на посаді заступника директора, авторка неодноразово відвідувала його уроки і навчалась. Уроки були цікавими, проводилися на високому методичному рівні. На уроках він використовував диференційований та індивідуальний підхід до учнів. Учні вміли самостійно працювати з підручником, роздатковим матеріалом, користуватися мікроскопом. Вчитель рекомендував учням вивчати додатковий матеріал, при підготовці домашнього завдання. Глибоке знання свого предмета (біологія), любов до дітей, працьовитість, наполегливість, вимогливість, терпіння і великий оптимізм – все це було притаманно Василю Петровичу.

З 2000 р. у школі педагогічний колектив на чолі з директором покращили інтер'єр класних кабінетів. За результатами підготовки школи до нового навчального року заклад було нагороджено цінним подарунком.

У 2005 р. Відділ освіти Чигиринської райдержадміністрації нагородив Почесною грамотою Вершацьку школу «за зайняте III місце в огляді-конкурсі «Школа року 2005» щодо підготовки закладів освіти до нового навчального року» [9]. У цьому ж році грамоту Чигиринської райдержадміністрації отримав директор «за організацію і активну участь в естафеті Пам'яті «Від села до села», присвяченій 60 річниці Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками та героїко-патріотичне виховання підростаючого покоління» [3].

**Грамота Відділу освіти
Чигиринської районної
держадміністрації. 2005 р.**

«Учитель – майстер життя», – кажуть у народі. Основне його завдання – навчити дітей жити, бути людьми на Землі. Діти люблять директора за чуйне й добре ставлення до них, за справедливість, за цікаве пояснення нового матеріалу, за особистісні якості – тактовність, терпіння, акуратність.

У 2008 р. Відділ освіти Чигиринської держадміністрації нагородив Василя Петровича Грамотою «за сумлінну працю, особистий внесок у справу навчання та виховання підростаючого покоління та з нагоди Дня працівників освіти» [4].

У 2010 р. Василь Петрович підготував методичний посібник «Сучасні підходи до патріотичного виховання учнів засобами народознавства» і за нього отримав диплом Управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації [2] та Почесну грамоту Відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації «за багаторічну сумлінну працю на педагогічній ниві Чигиринщини, високу професійну майстерність, значний внесок у розвиток освітньої галузі» [10].

Магда В. П. постійно вдосконалює свій професійний рівень, педагогічну майстерність. Користується авторитетом серед працівників школи, учнів, батьків. Не одне покоління навчив і навчає Василь Петрович. Його люблять і діти, і дорослі (теж його вихованці). Односельчани неодноразово обирали його депутатом районної ради до місцевих органів влади.

У 2018 р. Вершацька ЗОШ І–ІІІ ст. отримала подяку Управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації «за високу професійну майстерність, вагомий внесок у реалізацію державної політики у галузі загальної середньої освіти та з нагоди 50-річчя школи» [7], а директор – Почесну грамоту Відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації «за багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, відданість справі, відповідальність, принциповість, активну життєву позицію та з нагоди 50-річного ювілею школи» [11].

У 2019 р. Василь Петрович підтвердив кваліфікаційну категорію «спеціаліст вищої категорії» та звання «старший вчитель». З атестаційного листа: «Магда В.П. на посаді вчителя досконало володіє інноваційними освітніми методиками й технологіями. Активно їх використовує та поширює у професійному середовищі. Володіє широким спектром стратегії навчання, вміє продумувати оригінальні, інноваційні ідеї, застосовує нестандартні форми проведення уроків біології, активно впроваджує форми та методи організації навчально-виховного процесу, що забезпечують максимальну самостійність навчання учнів, вносить пропозиції щодо вдосконалення навчально-виховного процесу в школі. Практикує різні форми навчальної діяльності: групову, фронтальну, індивідуальну, які здійснює в умовах колективної діяльності. Виховує в учнів повагу до природи рідного краю, контролює забезпечення здорових, безпечних умов навчання» [1].

Від його ставлення до роботи залежить багато. І якщо бути вчителем, працювати з учнями – нелегко, то бути вчителем, мудрим наставником і для учнів, і для вчителів – це вдвічі важче.

Василь Петрович – «золота людина». Так можна його описати. Дійсно, з того часу, як він став директором, школа не тільки не втратила свого

авторитету, а й здобула багато нового. Це не просто директор школи, а Людина з великої літери, бо не бачила я ще такого педагога, який стільки старань і натхнення вкладає в учнів.

Не кожен досягає вершин майстерності... Для цього треба любити справу і не тільки вчити, а й постійно вчитись самому, завжди бути в творчому пошуку.

---

1. Атестаційний лист Магди В. П. – Наказ № 92 від 8.04.2019. – Архів Відділу освіти, культури, туризму молоді та спорту Чигиринської міської ради.

2. Диплом Черкаської облдержадміністрації. – Наказ ГУОН № 245 від 14.06.2010. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

3. Грамота відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації. – 2005. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

4. Грамота Відділу освіти Чигиринська райдержадміністрації. – Наказ № 122 від 30.09.2008. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

5. Матеріали польових досліджень автора – записано від Магди Василя Петровича 1951 р.н., с. Вершаці. – 20.11.20.

6. Особистий архів Магди Василя Петровича. – Трудова книжка Магди В. П.

7. Подяка Управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації. – 2018. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

8. Почесна грамота Міністерства освіти Української РСР № 181561. – м. Київ, 1984 р. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

9. Почесна грамота Відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації. – 2005. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

10. Почесна грамота Відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації. – 2010. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

11. Почесна грамота Відділу освіти Чигиринської райдержадміністрації. – Наказ № 108 К. – 2018. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

12. Почесна грамота Чигиринської районної організації кролиководів-любителів. – 1988. – Архів Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів.

13. Рогоза В. В. «Затоплені села – незатоплена пам'ять (з дитячих спогадів жителів Чигиринщини)». – Науково-дослідницька робота учениці 8-класу Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів МАН. – 2020.

СЕМЕНЕНКО Валерія,

учениця 9-А класу

*Чигиринського закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ст. № 1
імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради*

УЧИТЕЛЬСЬКА ДИНАСТІЯ ІВАЩЕНКІВ

Моя родина походить із Чигиринщини. Мій прадідусь Іващенко Микола Федорович започаткував учительську династію. Народився Микола Федорович 19 вересня 1930 р. в с. Галаганівка у сім'ї офіцера кавалерії, учасника Першої та Другої світових війн, капітана Іващенко Федора Васильовича та Іващенко (дівоче Іванащенко) Марії Григорівни. Марія Григорівна, була вірною офіцерською дружиною, їздила все життя за чоловіком, де б його не закинула доля. Коли народився син Микола,

а потім у війну підлітком втратив обидві руки, присвятила своє життя синові. Підробляла вдома швачкою. Прожила довге життя. Батько Миколи Федоровича на схилі літ чоботарював. Вони дали освіту синові.

Мій прадідусь навчався у Чигиринській середній школі № 1. Після закінчення школи вирішив піти вчитися на вчителя історії до Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна. Закінчивши його у 1954 р., працював учителем історії у Чигиринській середній школі № 2.

У 1963–1967 рр., а потім у 1970–1973 рр. був директором Чигиринської середньої школи № 1. А з 1973-го по 1998 рр. був викладачем Чигиринського бухгалтерського технікуму. Одночасно у 1974–1979 рр. заочно навчався в Київському державному університеті по спеціальності «Політична економія».

Микола Федорович дуже любив свою роботу, знав і любив історію, залишив після себе спогади про своє дитинство у часи воєнного лихоліття, зібрав деякі матеріали про Чигиринське підпілля, писав вірші, наприклад, про свого земляка льотчика-героя І.П. Литвиненка. Вмів і любив співати, був учасником Чигиринського народного хору.

У 1956 р. одружився з моєю прабабусею Іващенко (дівоче Коваленко) Лідією Дмитрівною. Батько її, Коваленко Дмитро Федорович 1904 р. народження, був бригадиром овочевої бригади в м. Чигирині, а мати – Коваленко Поліна Аврамівна, 1903 року народження, була домогосподаркою. До революції вони були заможними, тому їх «розкуркулили».

Сестра прабабусі Коваленко Тамара Дмитрівна, 1938 року народження, теж була відома в Чигирині. У 1970-х рр. вона очолювала ЛОР-відділення районної лікарні.

Бабуся народилася 11 квітня 1930 р. у місті Чигирині, «за горою» (район Чигирини за Богдановою горою). У 1956 р. вона працювала учителем англійської мови у Чигиринській середній школі № 2. Цікаво, що вона після закінчення Чигиринської середньої школи № 1 поїхала навчатися у місто Ленінград на бухгалтера, а потім вступила до Одеського державного педагогічного інституту іноземних мов на факультет англійської мови.

З 1960–1978 рр. працювала вчителем англійської мови у Чигиринській ЗОШ № 1. У 1977 р. їй було присвоєно звання «Старший учитель». Всі пам'ятають цю енергійну, запальну жінку, прекрасного педагога, класного керівника. Красива, інтелігентна, зі смаком одягнена, вона притягувала до себе людей. Лідія Гнатівна Чабаненко, колега Лідії Дмитрівни, згадує: «Сім'я Іващенко була дуже гостинною. Пам'ятаю, як ми не раз святкували у них вдома 1 Травня». А колишня учениця, Надія Олексіївна Леванова, розповідала, як вони разом з Лідією Дмитрівною всім класом ходили в походи, були частими гостями вдома у своїх учителів, дружили з їх сином Олександром.

З 1978–1985 рр. Лідія Дмитрівна працювала в Чигиринському сільськогосподарському технікумі на посаді вихователя гуртожитку.

Сім'я Іващенко побудувала свій будинок по вулиці Леніна (нині П. Дорошенка). Микола Федорович сам зробив рами на вікна, постелив

підлогу. Все, що міг робив своїми руками, яких у нього майже не було. А який у нього був почерк! Для нас всіх це приклад життєвого подвигу. Тепер у цьому будинку проживає сім'я сина Олександра Миколайовича.

Микола Федорович та Лідія Дмитрівна перейшли у будинок по вулиці Садовій, де Лідія Дмитрівна доглянула свого батька. Ця хата стоїть і понині. На цьому ж подвір'ї, у збудованому поряд новому будинку проживаємо, ми з мамою.

Микола Федорович та Лідія Дмитрівна народили і виховали двох прекрасних дітей. У 1956 р., на Покрову, народився їх первісток. Назвали його Олександром, а через 6 років, у 1962 р., з'явилася на світ моя бабуся Тетяна.

Син – Іващенко Олександр Миколайович (1956–2015 рр.) у 1974 р. закінчив Чигиринську середню школу №1 і вступив до Львівського сільськогосподарського інституту за спеціальністю «Механізація сільськогосподарського виробництва». По закінченню навчання працював у місцевому колгоспі інженером, потім 12 років у Чигиринському об'єднанні «Сільгосптехніка».

У 1995 р. йому запропонували посаду вчителя креслення та трудового навчання у Чигиринській ЗОШ I–III ступенів №1 імені Богдана Хмельницького. Спочатку трохи вагався, було важко, але, як говорить його колега Г. В. Дяченко, мабуть, гени зіграли свою роль. Він став Учителем з великої літери. «Майстер на всі руки» – так говорили про нього. Навчав учнів різьби по дереву, вів гурток технічного моделювання. Був авторитетом для школярів та колег. Співав, писав вірші, грав на музичних інструментах, особливо любив гітару. Був душею колективу, прекрасним господарем та сім'янином. На жаль, його у 2015 р. не стало.

Його дружина – Іващенко (Савченко) Ніна Романівна теж педагог. Вона народилася 9 січня 1962 р. в с. Стара Романівка Новоград-Волинського району Житомирської області.

У 1969 р. пішла до першого класу Романівської середньої школи. У 1979 р. успішно закінчила 10 клас. Потім навчалась в сільськогосподарському технікумі бухгалтерського обліку за спеціальністю «Планування». Здобувши вищу освіту в Уманському сільськогосподарському інституті за спеціальністю «економіст-організатор сільськогосподарського виробництва» та в Київському аграрному університеті за спеціальністю «викладач економічних дисциплін», працювала викладачем у Чигиринському сільськогосподарському технікумі.

У 1994–2001 рр. була завідувачкою денним відділенням технікуму, у 2001–2012 рр. – заступником директора з навчальної роботи, а потім знову очолила денне відділення. Зараз не працює через хворобу.

Моя бабуся – Іващенко (Майстренко) Тетяна Миколаївна, народилася 5 квітня 1962 р. в м. Чигирині.

У 1969 р. вступила до першого класу Чигиринської ЗОШ №1 імені Богдана Хмельницького м. Чигирини. 10 клас закінчувала у Чигиринській

ЗОШ № 2. З 1979 по 1983 рр. навчалася в Кіровоградському інституті ім. О. С. Пушкіна за спеціальністю «Педагогіка і методика початкового навчання». Працювала у Вітівській школі вчителем молодших класів, у Чигиринському НВК I–III ст. № 3, Чигиринській ЗОШ I–III ст. № 1 як вчителькою молодших класів так і соціальним педагогом. Вона була дуже доброю і чуйною людиною. Для неї не було «чужих» дітей, не було «чужого» горя.

У 2015–2018 рр. працювала вчителем початкових класів у Вітівській неповній середній школі. Звідки починала свою кар'єру там її і закінчила. Тетяна Миколаївна була дуже творчою натурою. Вона прекрасно малювала, мала дизайнерський талант. Як і її батько та брат любила працювати з деревом, мала золоті руки. Також грала, співала і навчала всьому дітей. Підступна хвороба обірвала життя моєї бабусі коли їй було 56 років.

Чоловік, мій дідусь, Майстренко Володимир Григорович, 1957 року народження, працював механіком, водієм, а зараз вийшов на пенсію.

Продовжує справу своєї родини Іващенко (по чоловікові Тертишник) Ірина Олександрівна, 1985 року народження. У 1992 р. пішла до першого класу Чигиринської ЗОШ I–III ст. № 1 імені Богдана Хмельницького. У 2003 р. закінчила 11 класів з золотою медаллю «За високі досягнення в навчанні». У 2003 р. вступила до Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана на факультет «Економіка-агропромислового комплексу», але у 2004 р. здавши академічну різницю між факультетами перевелась на фінансово-економічний факультет та у 2009 р. отримала диплом «Магістр з державних фінансів». Працювала в банку «Дельта» у м. Києві експертом з кредитування, в Податковій інспекції м. Києва, вчителем економіки у Броварській гімназії ім. С. Олійника та у Броварській ЗОШ №2, викладачем фінансових дисциплін у Броварському економічному університеті. Потім у 2010 р. вступила до Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького для здобуття другої вищої освіти за спеціальністю «Вчитель англійської мови».

У 2012 р. закінчила університет з відзнакою і працює в Чигиринському НВК I–III ст. № 2 на посаді вчителя англійської мови. Заміжня, виховує сина Олександра, названого на честь дідуся.

Моя мама Семененко (Майстренко) Наталія Володимирівна народилася 14 січня 1984 р. в м. Чигирині. У 1990 р. вступила до першого класу Вітівської неповної середньої школи. З 1994–2001 рр. навчалася в ЗОШ № 3 м. Чигирини. Здобула освіту у технікумі за фахом «Правознавство». У 2004 р. закінчила Чигиринський сільськогосподарський технікум. Отримала диплом молодшого спеціаліста-юриста. Зараз займається підприємництвом.

Я, Семененко Валерія Русланівна, навчаюсь у Чигиринському закладі загальної середньої освіти I–III ст. № 1 ім. Богдана Хмельницького, де навчалася не одне покоління моєї родини, і хто знає, може й я продовжу життєпис цієї вчительської династії.

ДОДАТКИ

Будинок Іващенко по вулиці Садовій

Іващенко Лідія Дмитрівна

Іващенко Микола Федорович

**Іващенко Л. Д та Іващенко М. Ф.
із сестрою та батьками Лідії Дмитрівни**

Подружжя Іващєнків з батьками Миколи Федоровича

Щасливий дідусь Федір з внучкою Танею

Родина Іващенко

**1-й ряд (зліва направо): дочка Тетяна та невістка Ніна,
2-й ряд: Лідія Дмитрівна з внучкою Наталею на руках,
мати Миколи Федоровича Марія з правнучкою Іриною, Микола Федорович
3-й ряд: зять Володимир та син Олександр**

Лідія Дмитрівна з сином та донькою, біля хати – бабуся Марія

<p>ПОСВІДЧЕННЯ</p> <p>Прізвище <u>Іващенко</u></p> <p>Ім'я <u>Лідія</u></p> <p>По батькові <u>Дмитрівна</u></p> <p>Посада <u>вчителька</u> <u>англійської мови</u></p> <p>Місце роботи <u>Чигиринська</u> <u>середня школа №1</u> <u>Черкаської області</u></p> <p>Наказом Міністра освіти УРСР № <u>143</u> від <u>29 липня</u> 1977 р. присвоєно звання СТАРШИЙ УЧИТЕЛЬ</p> <p>М. П. № <u>424</u></p>	<p>УДОСТОВЕРЕНИЕ</p> <p>Фамилия <u>Иващенко</u></p> <p>Имя <u>Лидия</u></p> <p>Отчество <u>Дмитриевна</u></p> <p>Должность <u>учительница</u> <u>английского языка</u></p> <p>Место работы <u>Чигиринская</u> <u>средняя школа №1</u> <u>Черкасской области</u></p> <p>Приказом Министра просвещения УССР № <u>143</u> от <u>29 июля</u> 1977 г. присвоено звание СТАРШИЙ УЧИТЕЛЬ</p> <p>М. П. № <u>424</u></p>
--	--

Лідія Дмитрівна з учнями

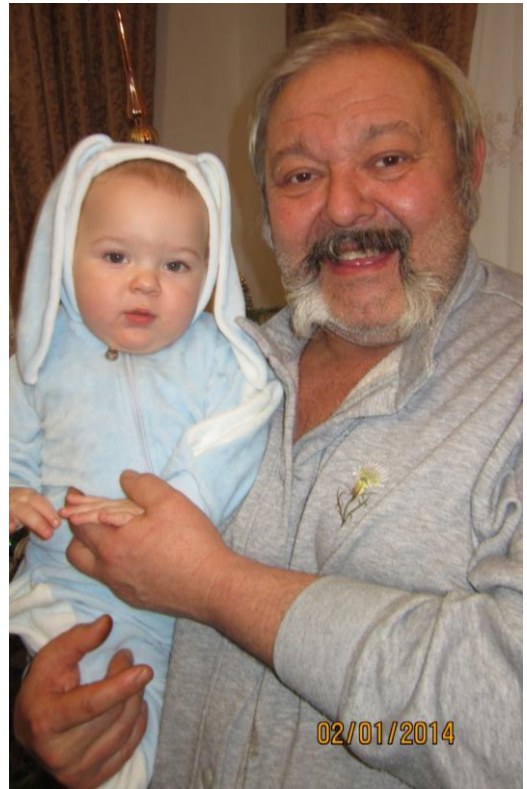
Іващенко Олександр Миколайович

Іващенко Ніна Романівна

**Дочка – Іващенко (Тертишник)
Ірина Миколаївна**

Дідусь із внуком Олександром

Тетяна Миколаївна з першим класом. Свято 1 вересня

Автор статті Валерія (ліворуч) з мамою Наталією

ЦІВІНА Єлизавета,
учениця 9-А класу
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег Андрійович,**
учитель історії та правознавства
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області, почесний краєзнавець України

**«110 РОКІВ НА ПЕДАГОГІЧНІЙ НИВІ»
(Педагогічна династія родини Цівіних)**

**«Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів,
він – досконалий вчитель»**

Л. Толстой

Всі ми ходимо чи колись ходили до школи. В житті кожного з нас особливе місце займає школа. Саме там нашими першим наставниками та порадиниками стають вчителі. Саме вони з терпінням та впевненістю передають нам свої знання, щоб вивести нас у дорослий світ освіченими та розумними людьми. Вчитель – це той, хто може пояснити незрозуміле, знайти та розкрити здібності кожного учня. Дякуючи педагогам ми поступово знаходимо своє місце в цьому житті. Тому професія вчителя споконвіку є однією з найбільш шанованих професій в суспільстві.

У моїй родині професія вчителя поєднала два покоління – бабусю з дідусем та маму. Вони навчали кілька поколінь учнів, наставляли на правильний шлях в житті, за що мають дяку. Саме тому я вважаю доцільним висвітлити життєвий та педагогічний шлях трьох дорогих для мене людей, що, як на мене, є прекрасним прикладом для наслідування.

Бабуся, Цівіна (Пальона) Ганна Павлівна народилася 7 вересня 1953 року в селі Грізне Компаніївського району Кіровоградської області. Росла в люблячій родині дуже допитливою дівчинкою. У 1970 році закінчила Олексіївську середню школу Бобринецького району Кіровоградської області. Того ж року вступила на природничий факультет в Полтавський педагогічний інститут імені В.Г. Короленка, де зустріла майбутнього чоловіка та кохання всього життя. Як згадує бабуся: «Ніколи б не подумала, що саме цей хлопець з гітарою колись стане мені настільки близьким, що я розділю з ним все своє життя» [1, с. 1].

Дідусь – Цівіна Володимир Петрович. Народився 4 вересня 1954 року в місті Попасна Луганської області. З самого дитинства його дуже цікавила музика, він уміє грати на декількох музичних інструментах, найкраще –

на гітарі. Навіть по цей день дідусь дуже полюбляє взяти її, сісти та зіграти чарівну мелодію для всієї родини за столом. У 1971 році закінчив Попаснянську середню школу номер 24. У тому ж році вступив на філологічний факультет в Полтавський педагогічний університет імені В. Г. Короленка, познайомившись там з Ганною. Як мені розповідав дідусь: «Перший раз я звернув на неї свою увагу на концерті під час свого виступу. Тоді зрозумів, що не підійти до неї – не можна» [2, с. 2].

Будучи студентами, молода пара більшу частину вільного від навчання часу проводила разом. Бабуся завжди ходила на концерти, де дідусь разом зі своєю групою виступав на сцені, захоплюючи всіх прекрасними виступами. Вони також часто гуляли Полтавою, яка кожен раз відкривала нові гарні місця для відпочинку та дарувала незабутні емоції та спогади. Загалом, життя було насичене завдяки розумінню та підтримці одне одного. За словами бабусі: «Твій дід у молодості виглядав як барон – у широкому пальто, норковій шапці та з цигаркою в руках» [1, с. 2].

Вони разом закінчили університет 1975 року. 16.08.1975 р. бабуся влаштувалася на роботу вчителем хімії та біології Бовбасівської восьмирічної школи Кіровоградської області, де працювала протягом трьох років. У 1978–1982 рр. працювала вчителем біології та хімії Богодарівської восьмирічної школи Бобринецького

району Кіровоградської області. У зв'язку з переїздом до Чигирини була прийнята на посаду вихователя Чигиринської допоміжної школи-інтернату, де працювала 2 роки, до 1984 р. Того ж року, в той самий день була зарахована на посаду вихователя групи продовженого дня Чигиринської ЗОШ I–III ступенів № 1 ім. Б. Хмельницького, а через рік – переведена на посаду вчителя біології. 1986 р. знову працювала вихователем ГПД, а через рік знову повернулася на роботу вчителем біології. 1989 р. затверджена на посаду вихователя групи продовженого дня (ГПД), а вже з 1990 працювала вчителем хімії протягом 11 років. У 2001 році переведена на посаду заступника директора школи по навчально-виховній роботі, а 2010 р. – знову на посаду вчителя хімії. 2016 року отримала кваліфікаційну категорію «Спеціаліст вищої категорії» та звання «Старший вчитель». Через два роки –

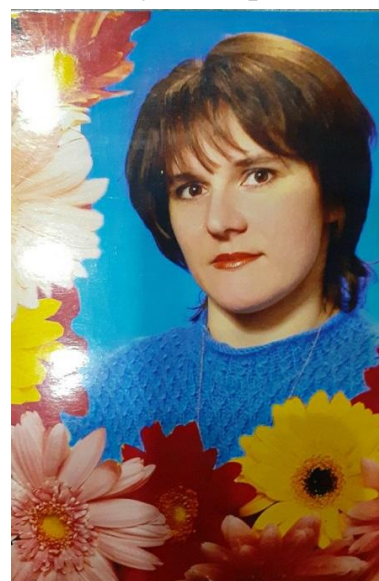
у 2018 р. звільнена з посади вчителя хімії Чигиринської ЗОШ I–III ступенів № 1 ім. Б.Хмельницького за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію зі стажем 48 років. За роки викладання була нагороджена великою кількістю грамот за сумлінну працю та активну участь в житті та діяльності школи. Також її фотографія під час однієї з урочистих лінійок в загальноосвітній школі № 1 була надрукована в газеті «Чигиринські вісті» [6, с. 2].

Щодо дідуся: 16.08.1975 р. був прийнятий на посаду вчителя російської мови та літератури 4–8 класів Бовбасівської восьмирічної школи. У 1978–1982 рр. працював вчителем російської мови та літератури 4–8 класів в Богодарівській школі Кіровоградської області. 25.08.1982 р. влаштувався вихователем Чигиринської допоміжної школи-інтернат, а через два роки був переведений на посаду вчителя російської мови. У 1993 році призначений заступником директора по виховній роботі. Через п'ять років було підтверджено кваліфікаційну категорію «Спеціаліст першої категорії», а у 2008 році «Спеціаліст вищої категорії». В останні роки роботи дідусь працював

педагогом-організатором, а 31.07.2015 р. був звільнений з роботи за власним бажанням у зв'язку з виходом на пенсію зі стажем 47 років. Нагороди: відмінник народної освіти УРСР, відмінник освіти України, грамоти за активну участь в житті школи. Його також друкували в газеті «Прапор Леніна» 04.05.1980 р. [4, с. 3] та «Колгоспна правда» 21.08.1975р. [5, с. 3].

Мама – Цівіна (Яценко) Тетяна Миколаївна, народилася 19 грудня 1974 року в селі Старосілля Городищенського району Черкаської області. Закінчила Старосільську середню школу, а також Черкаський університет ім. Б. Хмельницького зі спеціальністю вчителя української мови

та літератури. У 1996 році була прийнята на роботу у Черкаську загальноосвітню школу I–III ступенів № 21. Як колись мені розповідала мама: «У мій перший робочий день на мене озирались всі школярі. Мені навіть подарували чорнобривець, коли я вела урок в одному з молодших класів. Це було неочікувано, але дуже приємно» [3, с. 3]. Була

звільнена з посади вчителя української мови та літератури 2011 року за власним бажанням у зв'язку з переїздом зі стажем роботи 15 років.

Кожна людина хоче залишити слід в історії, зробивши щось важливе для суспільства, за що їх будуть пам'ятати протягом декількох десятиліть, а то й століть. Я можу бути впевнена, що мої бабуся, дідусь і мама точно залишаться у спогадах тисяч дорослих людей, з якими вони йшли бік о бік протягом багатьох років. Ці люди завжди будуть для мене прикладом великої працелюбності, цілеспрямованості та самопожертви, а також людини свого діла. Взаємовідносини дідуся та бабусі в сім'ї для мене є ідеальними: вони ніколи не вирішують конфлікти на емоціях. Кричати один на одного та відстоювати свою точку зору – це не в їх правилах. Невід'ємною частиною їхніх відносин є взаєморозуміння, підтримка та головне – любов. Звичайно, я не можу не сказати пару слів про свою маму, як про людину, а не лише як про педагога. Вона – найкраща мама, яка розуміє мене та втілює мої бажання в реальність. Я дуже ціную їх всіх та ніколи не перестану вважати їх людьми з великої літери. Хто знає, можливо, в майбутньому хтось із нащадків також розділить їхні погляди щодо професії вчителя та продовжить педагогічну династію...

---

1. *Матеріали польових досліджень автора – записано від Цівіни Ганни Павлівни 1953 р.н., с. Грізне, 9.04.21 – С. 1–2.*

2. *МПДА: записано від Цівіни Володимира Петровича 1954 р.н., м. Попасна, 9.04.21. – С. 2.*

3. *МПДА: записано від Цівіни Тетяни Миколаївни 1974 р.н., с. Старосілля, 14.04.21. – С. 3.*

4. *Максименко Г. «Більше уваги дітям!» // Прапор Леніна. 1980. №54 (7405). С. 3.*

5. *Олійник А. «Щастя вам на освітянській ниві!» // Колгоспна правда. 1975. № 99 (6974). С. 3.*

6. *Невгоденко Г. «Перший дзвоник в новому тисячолітті» // Чигиринські вісті. 2001. № 68 (11346). С. 2.*

КОЦУРЕНКО Оксана,
заступник директора з виховної та інноваційної роботи
Чигиринського загальноосвітнього закладу
загальної середньої освіти I–III ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького
Чигиринської міської ради Черкаської області

БІБЛІОТЕКАРІ ЧИГИРИНЩИНИ:
ЛАЗУРЕНКО ЄВДОКІЯ ПАНАСІВНА

У цій статті піде мова про Євдокію Панасівну Лазуренко – багаторічного (41 рік на посаді!) директора Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи. Доля розпорядилась так, що Євдокія Панасівна є представником саме тієї сільської інтелігенції, яка формувала культурне обличчя Суботова, батьківщини великого державотворця України Богдана Хмельницького, на зламі двох історичних епох – згасання радянської та епохи Незалежності України.

Народилась Євдокія Панасівна Лазуренко 7 березня 1956 р. в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в багатодітній селянській сім'ї. Вона була найменшою у сім'ї. Має двох сестер – Ольгу (1949 р.н.) і Євгенію (1952 р.н.), та старшого брата Степана (1947 р.н.).

У 1973 р. закінчила Суботівську середню школу. Тут хочемо подати текст педагогічної характеристики на ученицю 10 класу Суботівської середньої школи від 24 червня 1973 р., яка підписана директором школи Федором Палієнком і класним керівником Варварою Лободенко. *«Коцуренко Явдоха Афанасіївна 1956 року народження, українка, комсомолка, фізично розвинена, здорова дівчина. Загальний розумовий розвиток хороший, вчиться на «4» і «5». Систематично працює над собою, вміє працювати над собою, вміє працювати над додатковою літературою. Має нахил до суспільних наук. Матеріал швидко запам'ятовує. Сумлінно ставиться до праці, не лише сама працює, а й піклується про кращі наслідки всього колективу. Фізичної праці не боїться, поважає її. До громадського життя колективу ставиться з інтересом, приймає активну участь в громадському житті школи. Читає художню літературу і періодичну пресу, цікавиться громадським життям країни, її міжнародним становищем. Активний учасник хорового гуртка, приймає участь в спортивних гуртках, любить спорт. Дорожить школою, цінує в її можливість одержати знання. Скромна, ввічлива, енергійна, поважає вчителів і товаришів. Користується авторитетом серед товаришів» [8].*

Євдокія Лазуренко біля Суботівської сільської бібліотеки. Світлина 2012 р.

У 1977 р. закінчила Канівське культосвітнє училище за спеціальністю бібліотекар.

З жовтня 1973 р. і до 15 липня 2020 р. працювала у Суботівській філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи (з 2019 р. – бібліотеці-філії села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради), спочатку бібліотекарем, а з 1979 р. – завідуючою. На сьогодні на заслуженому відпочинку.

Неодноразово отримувала Почесні грамоти та нагороди від обласного та районного управлінь культури та районних органів державної влади, громадських організацій. Почесним для Євдокії Лазуренко стало занесення її імені до Золотої Книги Пошани Чигиринського району Черкаської області. Про її роботу як бібліотекаря-новатора на початку 1980-х років писав всеукраїнський профільний журнал «Бібліотекар».

Родзинкою Суботівської сільської бібліотеки було те, що вона багато років поспіль, фактично до 2020 року, була школою передового досвіду з краєзнавства. Євдокія Панасівна чітко розуміла, що наявність бібліотеки у такому історичному місці нашої держави, як Суботів, закономірно посилює до неї увагу органів влади і громадськості. Це і дало їй поштовх, щоб у своїй діяльності потужно сконцентруватися саме на краєзнавчій складовій популяризації історичного минулого нашого народу, і, зокрема, Чигиринщини як осердя українського державотворення. В цьому контексті в роботі суботівської бібліотеки виділявся підхід, який ґрунтувався на тому, щоб як кожен учень сільської школи, так і жителі села, повинні добре знати свій рідний край.

Дуже влучно про роль бібліотеки у житті людини сказав професор Валентин Лазуренко, син Євдокії Панасівни: *«На мою думку, бібліотека – це те національно-просвітницьке середовище, через яке проходить в молодому віці кожна людина, незалежно від того, ким вона стане у майбутньому. І саме вона – бібліотека – значною мірою закладає міцні підмурівки національного світосприйняття. Сприйняття того, що ми – українці, що ми – велика унікальна нація, що в нас багатюща культура, що в нас – трагічно-героїчна історія...»*

Я мав унікальну нагоду від часу свого народження до закінчення Суботівської середньої школи у 1993 році, так би мовити, «вирости в бібліотеці». Моя мама Лазуренко Євдокія Афанасіївна працювала і продовжує нині працювати у Суботівській сільській бібліотеці. У ті вже не близькі 70-ті – 80-ті – 90-ті роки минулого століття бібліотека займала передове перше місце в Чигиринському районі в плані краєзнавчо-просвітницької роботи. Це була тоді і залишається нині однією з передових бібліотечних шкіл з краєзнавчої роботи на Чигиринщині.

Ще й досі жевріють в пам'яті ті краєзнавчі вечори, творчі зустрічі, огляди літератури, виступи перед працівниками сільського господарства села, які проводила моя мати. Мабуть, це і спрацювало в позитиві на мене, що я після закінчення школи продовжив навчання саме на історичному факультеті Черкаського, нині національного університету імені Богдана

Хмельницького. Бібліотека прищепила мені любов до рідного краю, до рідної землі, до рідної Батьківщини – до України. Я сьогодні радий від того, що саме за моєї ініціативи як керівника потужного Центру культури та виховання провідного вищого навчального закладу Черкащини Черкаського державного технологічного університету, за підтримки Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи, Суботівської ЗОШ I–III ступенів, НКЗ «Чигирин», Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців у моєму рідному селі започатковано проведення щорічних історико-краєзнавчих учнівських конференцій. Я сьогодні радий також і від того, що мною написаний і безкоштовно подарований у школи і бібліотеки району тисячний тираж першого в історії Черкащини навчального посібника (з урахуванням сучасних освітніх програм з історії) з історії сіл Чигиринщини «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)», за яким сьогодні навчаються учні Чигиринського району. Всього цього б не було, якби не бібліотека. На завершення хотілося б сказати, що у плані виховання підростаючого покоління українців на сучасному етапі державотворення потрібно сформуванню нерозривний краєзнавчий ланцюг: Краєзнавство: Школа – Бібліотека – Музей» [3, с. 3–4].

Про допомогу сина Валентина своїй матері Євдокії Панасівні у підготовці до проведення районного показового семінару з народознавства у бібліотеці писала 21 березня 1992 р. районна газета «Чигиринські вісті», розмістивши також і їхнє спільне фото у фондах сільської бібліотеки [12].

У Черкаській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Тараса Шевченка ми натрапили на ряд цікавих інформаційних видань, які присвячені саме передовому досвіду роботи на Черкащині бібліотеки села Суботів, що на Чигиринщині. У 2008 р. з-під пера Тетяни Коцуренко побачила світ брошура «Про взаємозв'язок бібліотеки з громадськістю в напрямку популяризації матеріалів про рідний край (на прикладі роботи Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи), на сторінках якої читаємо наступне.

«Вивчення історії рідного краю, популяризація його традицій у наш час є одним з пріоритетних напрямків роботи Суботівської бібліотеки-філіалу.

Для популяризації краєзнавства в бібліотеці застосовуються різні традиційні та інноваційні форми роботи. Це книжкові виставки: «Рідний край, де ми живем», «Земля, осяяна Богданом», «Витоки державності. Чигиринщина», «Черкащина – край козацький», «Село моє над Тясмином», краєзнавчий куточок «Богдан Хмельницький – наш земляк» та інші. Популяризація книг завжди доповнюється елементами народознавства: старовинним одягом, рушниками, посудом тощо.

В практику роботи бібліотеки ввійшло проведення Днів краєзнавства: наприклад, «Рідний край, де ми живем», в рамках якого був бібліографічний огляд літератури «Поетичні обрії рідного краю», краєзнавча вікторина «Чи знаєш ти свій край?», влаштовано виставку «І на цім рушникові», де були представлені роботи майстринь-вишивальниць с. Суботів. Виставка доповнювалась книгами про вишивку як вид народного мистецтва.

ЧИГИРИНСЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

СТЕЖКОЮ МАТЕРІ

Є люди, для яких професія, обрана в дитинстві, залишається на все життя. До таких належить завідувача Суботівською бібліотекою-філіалом Євдокія Афанасіївна Лазуренко. 19 років вона у дружбі з книгою, своїми читачами. Освіту здобула, заочно навчаючись в Київському культурно-освітньому училищі. Головний обов'язок в роботі вбачає в тому, щоб кожна бібліотечна книжка знайшла свого читача.

Любов до книги Євдокія Афанасіївна прищепила і своїм дітям. Недарма у формулярах її синів чи не найбільше прочитаних книг. А старший син Ва-

лентини ще з перших класів мріє бути культурпрацівником.

На базі Суботівської бібліотеки-філіалу нещодавно проведено показовий семінар з народознавства. Оформлення хатинітальні не обійшлося без участі Валентина. Немало праці, а також фантазії вклав хлопець в оформлення кімнати юного читача.

В бібліотеці по-сучасному розкрито паочність, пролаганда книги тісно пов'язана з багатою історією села. Читачі знайомляться з книжковими виставками «Горде століття України» (до 400-річчя з дня народження Богдана

Хмельницького), «Благодіє, Березіє, мою Україну», «Народознавство — наш корінь» та інші.

Поряд із своєю роботою Євдокія Афанасіївна виконує багато громадських доручень, очолює жіночу раду села. Разом з сином бере участь і в художній самодіяльності. Добре поставлена робота цієї бібліотеки неодноразово відзначалась районним відділом культури.

Т. ЯЦЕНКО,
директор централізованої бібліотечної системи.

На знімку: Є. А. Лазуренко з сином Валентином.
Фото В. Бондаренка.

Успішно пройшли презентація книги «Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність» та вікторина «Є і нам про що згадати» (до 315 річниці українського козацтва).

Яскравим неповторним святом для місцевих жителів був день села «Святе, як хліб, село моє», організатором якого була завідувача Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи Лазуренко Є. А.

Досить плідні та результативні відносини бібліотека має з місцевим музеєм. Ця співпраця дає можливість глибше вивчати історію рідного краю, що допомагає у відродженні традицій та звичаїв нашого регіону.

Під час проведення обласного туру Всеукраїнського конкурсу читачів публічних бібліотек «Легенди рідного краю» старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Кукса Н. В. була головою оргкомітету по проведенню даного огляду та надавала методичну допомогу у написанні робіт.

Спільно з шкільною бібліотекою для учнівської молоді проведено літературні читання «Т. Г. Шевченко і Чигиринщина», літературний калейдоскоп «Багата талантами рідна земля», історичну годину «Останній чигиринський гетьман Петро Дорошенко», «Історичне минуле та сьогодення Чигиринщини», конкурс «Край, де ти народився», краєзнавча подорож «Туристичними стежками рідного краю», година скорботи «Крила біди над нашим краєм».

Вивчити історію села Суботів, відкрити його невідомі сторінки взявся уродженець с. Суботів, кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету – В. М. Лазуренко. Чигиринщині присвячено понад 50 його наукових розвідок. Частина авторських посібників науковцем безкоштовно передано в бібліотеки ЦБС.

Сьогодні Суботівська сільська бібліотека є одним з флагманів краєзнавчої роботи на Чигиринщині» [3, с. 5–7].

Говорячи про суботівську сільську бібліотеку та її керівника Є. П. Лазуренко, слід сказати і про те, що вона активно підтримала ідею започаткування і стала одним із співорганізаторів проведення в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області, на базі школи, учнівської історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України», старт якої відбувся 12 травня 2006 р. До речі, на третій конференції, яка проходила 27 листопада 2008 р., Євдокія Панасівна виступила і як учасник, а не лише як організатор, із доповіддю на тему «Правдиве обличчя Голодомору. Голодомор 1932–1933 рр. в свідченнях мешканців села Суботів за результатами анкетування 2006 та 2008 років». Подаємо нижче текст її виступу.

«У 1932–1933 роках український народ, особливо селянство, відчували на собі, мабуть, один з найтрагічніших результатів колективізації – голодомор. Його витоки слід шукати в аграрній політиці радянської влади. Плани хлібозаготівель, зокрема, ніколи не були економічно обґрунтованими, вони, по суті, означали продовольчу диктатуру. В українських хліборобів вилучали майже дві третини валового збору зерна, переважну більшість

тваринницької продукції. Крім того, колгоспи власними силами утримували машинно-тракторні станції, і продукції для достатньої оплати праці хліборобів у них уже не залишалося.

В 1932–1933 роках Чигиринським краєм прокотилася страшенної сили голодомор. Голод убивав людину фізично, він зламував її морально, руйнуючи тисячолітніми вистраждани моральні принципи і заборони. Голод позбавляв людей їх людської подоби. Покійним не було спокою і після смерті. Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих.

Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині, на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення в УРСР у 1926 році у межах тодішнього Чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого «репресивного» перепису населення, який був проведений на початку 1937 року, на Чигиринщині проживало 76,1 тисяч чоловік, то можлива кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору, може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб (але це лише припущення). До речі, на 1 червня 1937 року на обліку в НКФ у Чигиринському районі перебувало 80,1 тисяч чоловік, тобто, як бачимо, за десять років – з 1926 року по 1936 рік кількість населення Чигиринщини зменшилась на 15,3 тисяч чоловік (але зменшення проходило не лише за рахунок голодомору 1932–1933 років, сюди слід включати і наслідки насильницької колективізації, тобто так зване «розкуркулення» і виїзди родин, що не витримали більшовицьких експериментів, за межі території України, переїзди в інші регіони держави тощо).

Заняття гуртка «Народознавство – наші корені» в приміщенні сільської бібліотеки проводить Євдокія Лазуренко. Світлина 2002 р.

Але повернемося до теми мого виступу. У 2006 році та згодом у 2008 році мені як працівнику Суботівської бібліотеки-філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи було дане завдання провести анкетування жителів села Суботів по 1931 рік народження. У 2006 році мною було опитано і письмово зафіксовано відповіді у 90 жителів села, а у 2008 році – 25 мешканців села. Запитань в анкеті було 51. Говорити з кожною людиною приходилось десь біля години. Відповіді були різні, але причина голоду 1932–1933 років була названа у всіх респондентів одна. Винними у загибелі багатьох людей жителі села Суботова вважають тодішню владу. Владу – яка була на той час у керма держави. Жителі села, яким у переважній більшості у ті трагічні роки було по 5–6 років, пам'ятають, що був голод, але не детально. А яким було тоді по 19–20 років, то ці жителі ті роки пам'ятають досить добре. Більш детальними були анкети, записані від Шапошник Тетяни Арсенівни 1914 р.н., Коцуренко Теклі Петрівни 1907 р.н., та нині покійної Дон Надії Євменівни 1917 р.н.

На запитання «Що таке Закон про «п'ять колосків»?» відповіли ствердно і обізнано виключно всі респонденти. Всі як один жителі села згадують бабу Довгенчиху, яка після збору врожаю, коли на суботівському полі все було зібрано і згребено, пішла збирати колоски. І за це, п'ять років відсиділа як кажуть в народі, від дзвінка до дзвінка.

На запитання «Чи добровільно йшли в колгоспи?» відповідь майже всі дали однаково. А саме, що біднота йшла добровільно, а заможних і середняків силою заставляли. Викликали до штабу, як казали анкетовані, і тримали їх там по кілька днів. Тримали доти – доки останні не погоджувались «добровільно» вступити до колгоспу.

Зробивши анкетування жителів мого рідного села Суботів, я зробила для себе безапеляційний висновок відносно того, що голод був штучний. У людей було що їсти, але все, що було ними вирощене, забирали у них радянські активісти. Забирали у кожній хаті. Шукали залізними штирями. Кому вдалося хоч трохи десь щось приховати, то ті – вижили, а в кого все забрали, то люди – померли.

На запитання «Чи знаєте Ви, що таке «торгсін»», за винятком Шевченка Федора Кузьмовича, правильної відповіді не дав жоден респондент.

На запитання «Чи було людоїдство в нашому селі?» переважаючи більшість опитаних зазначили, що були зафіксовані випадки людоїдства в селі Суботіві, і їм відомі такі факти. Із щемом на серці пригадую, як записувала жахливу розповідь про жінку-суботянку на ім'я Мар'яна, яка зварила і з'їла свого меншого сина, а дочку залишила. Жінка гадала, що з дочкою вони виживуть в ті страшні роки, але не судилось. Її забрала міліція, а дочку – родичі. Дочка вижила, а людоїдки так ніхто і не бачив більше в селі.

Розповідати можна багато про те, що мені під час анкетування-опитування розповідали суботяни – свідки голоду 1932–1933 років, але у всіх них в душі і серці присутня одна неспростовна істина – голод був штучним [5, с. 191–193].

Шевченківська тематика в роботі Суботівської сільської бібліотеки

Вагоме місце у роботі бібліотеки займала Шевченківська тематика. З приводу цього ми також натрапили у Черкаській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Тараса Шевченка на інформаційне видання «Хай вівіки святиться ім'я Кобзареве». З досвіду роботи Суботівської бібліотеки-філії Чигиринської ЦБС Черкаської області з питань популяризації Шевченкіани», яке вийшло у світ у 2011 році. Наведемо нижче текст з цього видання.

«Героїчною і трагічною була доля села Суботів і в подальші, після Хмельниччини, роки та століття. Пам'ять про це свято бережуть жителі села.

В селі Суботів Чигиринського району нині проживає 674 мешканці, є сільська та шкільна бібліотеки. Щорічно обслуговуються 550 читачів, в т.ч. 68 молоді і дітей.

Суботівська бібліотека-філія – одна з бібліотек Чигиринського району, яка постійно проводить роботу з питань популяризації шевченкіани, співпрацюючи в цьому напрямку з будинком культури, школою та місцевим музеєм. З цією метою використовуються різні традиційні та інноваційні форми роботи.

До уваги користувачів бібліотеки – краєзнавчий куточок, де воєдино зливаються дві величні постаті: гетьман України Богдан Хмельницький

і світоч української культури Тарас Шевченко. Творчості Тараса Григоровича привчена книжкова виставка «Поет на всі часи».

Біля неї постійно проводяться шевченківські години «Співане слово Тараса», «І слава Кобзаря, і пам'ять про співця безсмертне у віках», «Велич Тарасового слова», «Тарас Шевченко – України син», «Т. Г. Шевченко і Чигиринщина», «Золоті зерна поезії Т. Шевченка», уроки мистецтва «Палітра Шевченка», «Шевченко – художник». Адже, відвідуючи Чигиринщину, Т. Г. Шевченко двічі побував і в Суботіві, село неодноразово він згадував у своїх творах: містерія «Великий льох», поезії «Стоїть у селі Суботіві», «Заступила чорна хмара» та ін. Тут виконані малюнки «Богданові руїни в Суботіві», «Богданова церква в Суботіві», «Кам'яні хрести в Суботіві».

Щороку проводяться шевченківські читання. Останні з них були присвячені 197-ій річниці від дня народження Т. Г. Шевченка під назвою «Хай славен буде у віках його безсмертний геній». Їх проведено спільно з учителькою української мови і літератури Шапошник Марією Іванівною. На вшанування пам'яті поета організовано конкурс на кращого читця творів Т. Г. Шевченка про Чигиринщину. Переможцями стали молоді читці: Куліков Олексій, Злакоман Олексій та Литвиненко Сергій. Справжнім святом для жителів села став літературно-музичний вечір «Нас єднає шевченкове слово» який проведений в рамках заходів по відзначенню цьогорічних шевченківських днів. Запам'яталися односельчанам і виставка народних умільців, вироби яких були пов'язані з іменем Т. Г. Шевченка; серед них вишиті рушники із зображенням «Кобзаря» літературних героїв творчості поета, вишиті портрети декількома умільцями, а також різьблені по дереву портрети. Виставку озвучували самі народні майстри. Цікавою була розповідь ветерана Великої Вітчизняної війни Мішенка Михайла Демидовича про те, як надихав «Кобзар» у роки війни у боротьбі з ворогом. Свято проходило за сприяння суботівського сільського голови Гришка Івана Павловича.

Популярними також стали вікторини, зокрема «Чигиринщина в творах Великого Кобзаря», «І ще раз про Тараса».

Великий інтерес у молоді викликала книжкова виставка-панорама «Шевченко у творах образотворчого мистецтва» яку доповнювали також малюнки юних суботян за творчістю Т. Г. Шевченка. Цікавою для них також була краєзнавча подорож «Він був у нашій рідній краї».

Бібліотека приділяє увагу популяризації творів лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка. Під однойменною назвою «Твори лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка» оформлено книжкову виставку та ведеться картотека.

Минають роки, десятиліття, століття, але не змінюється актуальність слова Шевченка для кожного з наступних поколінь, адже вся його велика спадщина, поезія, проза, мистецтво – усе пронизане любов'ю до України, до людини» [11, с. 5–12].

Фольклорно-етнографічний ансамбль «Зозуленька».

На фото (справа наліво): у першому ряду: Надія Кукса, Катерина Кириченко, Євдокія Лазуренко, Любов Комаренко, Галина Токман, Марія Полудень, Євгенія Мінська, Лідія Шулякова; у другому ряду – Василь Голуб, Ярослава Савченко, Іван Гришко. 2013 р.

Євдокія Лазуренко з 9 класу і досьогодні є активною учасницею самодіяльного фольклорно-етнографічного ансамблю «Зозуленька» (до 2010 р. – «Суботівські досвітки»), котрий у 2013 р. відзначив 50-річчя від дня свого створення і впродовж десятків років був візитною карткою не тільки села, а й всього Чигиринського району, бо самодіяльні артистки виробили власне яскраве творче обличчя [7, с. 124].

Як засвідчує дослідниця історії ансамблю «Зозуленька» краєзнавець Оксана Мінська, керівник фольклорного колективу: «...Лідія Ільківна Шулякова об'єднала різних за характером і родом занять людей, але з непереборним прагненням донести до нинішнього і майбутніх поколінь неповторну красу віками надбаного суботівського фольклору. Це Паишкуй Ольга, Полудень Марія, Ревак Галина, Кулікова Катерина, Токман Ольга, Кубрак Надія, Каплоуха Марія, Каплоуха Галина, Семчук Ольга, Мішенко Лідія, Бевзенко Катерина, Довгенко Любов, Прохач Варвара, Михайлюта Наталка, Ряднина Ганна, Кукса Надія, Пащенко Катерина, Копаниця Марія, Мінська Оксана, Кириченко Катерина, Цвірінько Катерина, Кривенко Раїса, Токман Галина, Лазуренко Євдокія... Репертуар колективу становлять самобутні місцеві ліричні народні пісні, а також календарно-обрядові – щедрівки, колядки, веснянки, весільні, жнивварські, купальські. Учасники відтворили майже всі відомі місцеві обряди.

За спогадами Лазуренко Євдокії Панасівни, яка стала учасницею ансамблю ще з 9 класу, деякі пісні з їхнього репертуару впродовж багатьох років часто доводилося співати на замовлення слухачів, котрі під час концерту передавали на сцену записки із проханням виконати ту чи іншу пісню. Найпопулярнішими були «За горами гори», «Из-за острова на стрежень», «Чорна шляпа», «Шиндир-миндир», «Шуміла ліщина, шумів

темний гай». Вони відразу полюбилися слухачам і зробили фольклорний ансамбль відомим не лише в районі, а й в області» [7, с. 125].

Часто ансамбль запрошували виступити перед трактористами і комбайнерами під час польових робіт, перед тваринниками на фермах, щорічні обжинки та свято День працівника сільського господарства не проходили без величального вітання «Зозуленьки».

Лазуренко Валентин Миколайович, уродженець села Суботів, пригадує: «Досить часто згадую, як мене, малого, моя мама Лазуренко Євдокія Панасівна, брала з собою на жнива. Комбайнери відпочивають, жінки співають, а я сиджу в брилі на покривалі. Сонце, пам'ятаю, пече несамовито, а я отримую задоволення, задоволення від української пісні. І, мабуть, на тому підсвідомому рівні мелодія народної пісні і заклала у моєму серці українську духовність, це українське начало для мене як особистості» [7, с. 126].

По характеру активна й комунікабельна, хороший організатор, Євдокія Лазуренко, окрім основної роботи у сільській бібліотеці, провадила активну громадську діяльність. Зокрема була головою жіночої ради с. Суботів, про роботу якої в плані організації і проведенні свят і народних гулянь тощо неодноразово писала районна газета «Зоря комунізму» [2, с. 4; 9, с. 2]. Була багато разів головою дільничної виборчої комісії по виборах народних депутатів СРСР, Верховної Ради України, референдуму СРСР 1991 р., Президента України [10].

У 1989 – 1990 рр., у період адміністративної реформи в СРСР, на громадських засадах очолювала Суботівську сільську раду.

31 березня 2002 р. Євдокія Лазуренко балотувалась на посаду Суботівського сільського голови. Цікавою була передвиборча програма кандидата. Подамо її нижче.

«Вважаю за необхідне в найближчий час у моєму селі вирішити такі питання: 1. На даному етапі вважаю за необхідне забезпечити швидку і справедливу приватизацію землі, укладання угод оренди землі на вигідних для жителів села умовах, суворо дотримуватись чинного законодавства. Створити громадську комісію з метою контролю за ефективним використанням земель, які охоплюють територіальні межі Суботівської сільської ради. 2. З метою забезпечення спокою і порядку у селі створити постійно діючу адміністративну комісію при виконавчому комітеті сільської ради та громадську самооборону. 3. Спільно з СТОВ «Богданівське» створити комунальне підприємство, основним видом діяльності якого буде надання послуг населенню в обробітку землі та проведенні інших сільгоспробіт. Надання допомоги людям похилого віку у весняних та осінніх польових роботах за зниженими цінами. Спрямувати кошти від діяльності комунального підприємства та кошти, які надходять як плата за оренду земель резервного фонду, на потреби соціальної сфери (ремонт школи, будинку культури, бібліотеки, лікарні тощо). 5. Створити на території села обладнаний пункт прийому

молока від населення. 6. Вирішити питання зручного постійного автобусного сполучення з районним та обласним центром. 7. Створити сприятливі умови бажаним займатися підприємницькою діяльністю (надати можливість інвесторам вкладати кошти (при детальному обґрунтуванні економічної доцільності використання земель) для створення інших суб'єктів господарювання (підприємств)). 8. Впорядкувати територію сільського кладовища відповідно до санітарних норм. Впорядкувати ритуальну площадку, закупити необхідний інвентар, вирішити питання постійного опорядження кладовища (обкіс бур'янів, ремонт огорожі і т.п.). 9. Регулярно проводити сходки жителів села, на які виносити всі найважливіші проблеми життя села. Регулярно звітувати на сходках села про виконання пунктів своєї програми. 10. Впорядкувати місця відпочинку жителів села (території біля будинку культури, пляжі тощо). 11. Погоджувати з жителями села питання про надання будинків, що знаходяться на балансі сільської ради, в користування особам, які потребують покращення житлових умов (молоді спеціалісти тощо). 12. Сприяти співпраці Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів із науковими колами області та держави. На базі школи проводити наукові конференції з проблем історії України періоду гетьманування Богдана Хмельницького та історії нашої держави в цілому. 13. Налагодження співпраці з Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» у напрямку популяризації славного минулого села Суботів та життя і діяльності нашого земляка, видатного державотворця України Богдана Хмельницького і впорядкування історичних місць. Сприяти випуску та реалізації туристам брошур, буклетів, листівок, карт. 14. Відбудувати та впорядкувати сільський стадіон, сприяти створенню та забезпечити фінансову підтримку сільської футбольної команди. 15. Відстоювати інтереси жителів села при погодженні графіків відключення електроенергії. 16. Заохочувати жителів села до участі в роботі художньої самодіяльності, виявляти їх творчі здібності. 17. Створити умови для ефективного та раціонального використання водойм, які знаходяться на території села. 18. Сприяти проведенню жителям села додаткових телефонних ліній. Сприяти діяльності Товариства Червоного Хреста на території села, надавати посильну допомогу нужденним. Головне гасло, з яким Євдокія Панасівна Лазуренко іде на вибори: «Чесність. Людяність. Закон» [6].

В роки Незалежності ускладнились обставини, які вплинули на роботу бібліотеки. Вражаюче, порівняно з радянським періодом, зменшилась кількість щорічних надходжень нових книг, підписка газет та журналів. Зменшилась і кількість жителів села, а це вплинуло на кількість відвідувань бібліотеки. Бібліотека не мала ані звичайної, ані протипожежної сигналізації, не мала жодної одиниці комп'ютерної техніки. Бібліотека з 1995 р. перестала опалюватися в зимовий період. У приміщенні бібліотеки з 2019 р. завівся грибок, який необхідно було допомогти знищити на початковому етапі, але

влада не зреагувала своєчасно на прохання бібліотекаря, яка сама це зробити не мала можливості, і грибок почав швидкими темпами поглинати книжковий фонд. Все можна було зупинити, можна було врятувати всі книги, але... маємо те що маємо. Жаль книг. Багато з них були унікальними, як-то, наприклад, велика колекція Кобзарів Тараса Шевченка та кількох видань творів Івана Франка і Лесі України.

Але не зважаючи на все зазначене вище, стараннями Євдокії Лазуренко у бібліотеці відкривались нові виставки, проводились зустрічі жителів села з приводу історичних подій, проводилась активна просвітницька взаємодія зі школою, відділом «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигрин» тощо. І найголовніше: зареєструвавшись у соціальній мережі Фейсбук з лінком «Бібліотека-філія села Суботів», а також створивши власну сторінку у цій мережі, Євдокія Лазуренко почала популяризувати у них діяльність бібліотеки. Нижче приведемо ряд новинних матеріалів із сторінки у Фейсбуці, аби зрозуміти, що директор сільської бібліотеки намагалась іти в ногу з часом і новими технологіями.

24 лютого 2020 р.: *«21 лютого 2020 року в приміщенні Суботівського будинку культури Бібліотекою-філією села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради (завідуюча Євдокія Лазуренко) проведено захід з дорослими читачами, День рідної мови на тему «Доля мови – доля народу». Під час заходу висвітлювалась народна мудрість та вислови відомих діячів, поетів, прозаїків про мову. В бібліотеці-філії села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради оформлено книжкову виставку «Найдорожче добро народу – його мова», з якою можуть ознайомитися її читачі» [1].*

30 січня 2020 р.: *«Бібліотека-філія села Суботова Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради 30 січня 2020 року провела годину розваг в Суботівській загальноосвітній школі I ступеня Чигиринської районної ради Черкаської області з учнями 1-го та 3-го класів. Під час заходу проведено тематичний бібліофорсаж «Загадки юним знавцям дорожнього руху» та конкурс «Найрозумніший». Учасники заходу активно брали участь та з задоволенням відповідали на запитання конкурсу. По завершенню заходу завідуюча Бібліотекою-філією села Суботова Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради Євдокія Лазуренко подякувала учням за активну участь у конкурсах та відзначила найактивніших» [1].*

14 грудня 2019 р.: *««Знання і повага прав людини – шлях до взаєморозуміння» під такою назвою пройшла година спілкування завідуючої Бібліотекою філією села Суботів Євдокією Лазуренко з читачами бібліотеки. День прав людини – міжнародне свято, що відзначається 10 грудня за пропозицією Генеральної асамблеї ООН, знаменуючи річницю ухвалення Асамблеєю Загальної декларації прав людини в 1948 році» [1].*

21 листопада 2019 р.: *«Нові надходження!!! Бібліотека-філія села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради запрошує читачів для ознайомлення з новою літературою» [1].*

**Година спілкування з читачами Бібліотеки-філії села Суботів
Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради завідуючою бібліотекою
Євдокією Лазуренко. 4 жовтня 2019 р.**

23 листопада 2019 р.: *«Голодомор 1932–33. До Дня пам'яті жертв Голодомору в Україні Бібліотекою-філією села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради представлено тематичну літературну викладку, а також представлені спогади очевидців тих трагічних подій зібраних завідуючою бібліотекою Євдокією Лазуренко»* [1].

4 жовтня 2019 р.: *««Рідна земле моя, ти козацькою славою щедра», на таку тему проведено годину спілкування з читачами Бібліотеки-філії села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради завідуючою бібліотекою Євдокією Лазуренко. Присутні на заході читачі в ході спілкування ознайомились із цікавими історичними аспектам становлення та розвитку козацтва на Чигиринщині. Цікавим став огляд літератури, присвяченої історії Чигирини як столиці Української Козацької Держави, 370-річчя якої відзначається у 2019 році»* [1].

28 вересня 2019 р.: *«“Розумники й розумниці” – під такою назвою 24 вересня 2019 року пройшов просвітницько-інтелектуальний захід, який провела завідувач Бібліотекою-філією села Суботів Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради Євдокія Лазуренко. Цікавий захід пройшов у школі села Суботів серед учнів початкових класів завдяки тісній багаторічній співпраці бібліотеки з педагогічним колективом Суботівської загальноосвітньої школи I ступенів Чигиринської районної ради (директор – Валентина Комаренко). Під час заходу було проведено ряд інтелектуальних вікторин. По завершенні заходу Євдокія Лазуренко подякувала учням за проявлену активність та подарувала їм книги»* [1].

Суботівська сільська бібліотека. Фонди. Світлина 2010 р.

Суботівська сільська бібліотека. Фонди. 15 липня 2020 р.

28 вересня 2019 р.: «В Бібліотеці-філії села Суботова Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради (завідуюча Євдокія Лазуренко) за активного сприяння Черкаської обласної організації Всеукраїнської екологічної ліги (керівник Наталія Фоміна) і кафедри екології Черкаського державного технологічного університету (завідувач Олена Хоменко) та за ініціативи Суботівського старости Світлани Король розгорнуто велику виставку «Підвищення екологічної культури – шлях до збереження довкілля», присвячену екологічним проблемам нашого сьогодення. Цікавий пізнавальний матеріал можна почерпнути як для дорослих, так і для дітей» [1].

У 2020 р., а саме – 15 липня, велике приміщення Суботівської сільської бібліотеки перестало виконувати свою багаторічну функцію хранителя великого книжкового фонду села. Частина книг випуску з 2000 р. по 2020 р., яку не встиг поглинути грибок, а це до тисячі книг, перенесли до шкільної бібліотеки, а решту переважили, погрузили на вантажівку і... здали на макулатуру... До речі, станом на 2019 р. у Суботівській сільській бібліотеці нараховувалось 9 687 книг. Бібліотека нині номінально діє в селі у приміщенні школи. Один раз на тиждень, у п'ятницю, на дві години приїжджає з Чигирини працівник Публічної бібліотеки Чигиринської міської ради і видає книги жителям села Суботів. Така реальність.... Час і нові виклики змінюють все.

Свого роду біль з приводу сучасного стану справ із укрупненням бібліотек (а вважай, їх закриттям) публічно і толерантно висловив син бібліотекаря Євдокії Лазуренко у своїй статті «Прийде час, і ми повернемося до потужної ролі бібліотек саме у формуванні реального українського патріотизму». Наведемо її текст без скорочень нижче.

Суботівська сільська бібліотека. Світлина. 7 березня 2009 р.

«Сьогодні всеукраїнський день бібліотек. Це моє свято ще з дитинства. Адже я «виріс» у простій сільській бібліотеці непростого, а знакового в історії нашої держави села Суботів, що на Чигиринщині. Моя мама Євдокія Панасівна 47 років працювала і понад чотири десятиліття очолювала Суботівську сільську бібліотеку, до її цьогорічного «закриття». Із приємністю і радістю на душі згадую ті щасливі моменти, коли я відразу після уроків зі школи, з портфелем ішов до мами на роботу і допомагав їй. До 11 класу я вивчив всю роботу бібліотеки: від прийому літератури, запису читачів, видачі книг, інвентаризації, підшивки великої кількості газет і журналів (а до середини 90-х років надзвичайно багато виписувалось періодики, і що приємно – люди читали, відвідували бібліотеку!) до опису книг у картотеки. Суботівська моя рідна бібліотека була тривалий час школою передового досвіду по краєзнавству: всеукраїнські, обласні, районні семінари проходили у її стінах. Мабуть, саме ця бібліотека і стала тим фундаментом у моєму подальшому освітянсько-науковому зростанні. Це була історія села..., історія духовного осердя села... Сьогодні настав час, коли певні сили, як під орудою якоїсь невідомої суспільної аморальної, на мій погляд, «інфекції», закривають (знищують!!!) сільські бібліотеки, та і не тільки сільські... Там не полатали вчасно дах, там не знищили вчасно грибок, там ще щось, і два-три місці і книг немає, і є хороша підстава закрити культурний заклад. І це вже непоодинокі випадки в нашій державі. Я розумію, що ОТГ на сьогодні вже не в змозі утримувати всі бібліотеки. Але вони в реальній змозі зберегти всі книги для майбутніх поколінь. Прийде час, і ми повернемося до друкованої книги, і ми повернемося до тієї потужної ролі бібліотек саме у формуванні реального, а не «махрового» українського патріотизму. А щоб до цього повернутись: потрібна потужна інформаційна просвітницька державна політика, потрібна потужна інформатизація бібліотек. Мій улюблений вислів: «Читання – це путівка куди завгодно!». Тож ходімо до бібліотек і читаймо! У книгах – мудрість і знання. І трішки ностальгічних фото моєї рідної бібліотеки у Суботові, якої, як такої потужної і великої, як для села, вже, на жаль, немає, та немає і переважної більшості тих книг, які читало не одне покоління нащадків великого українця Богдана Хмельницького» [4].

Євдокія Лазуренко – гарна дочка, дружина, мама, бабуся, сестра. Створила гарну сім'ю, чим і пишається.

Батько, Коцуренко Панас Якович (1920–1998, колгоспник, учасник Другої світової війни). Мати, Коцуренко Параска Сильвестрівна (1925–2016) – колгоспниця, ветеран праці. Чоловік, Лазуренко Микола Іванович (1954 р.н., охоронець Суботівської школи). Син, Лазуренко Валентин Миколайович (1976 р.н., доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, академік Національної академії наук вищої освіти України, проректор Черкаського державного технологічного університету). Син, Лазуренко Юрій Миколайович (1984 р.н., кандидат історичних наук, доцент Черкаського державного технологічного університету). Євдокія Панасівна має трьох онуків – Валентина, Євгена і Мілану.

---

1. *Бібліотека-філія села Суботів* // <https://www.facebook.com/Бібліотека-філія-села-Суботів-101091567966548/>.

2. Бірюкова І. Жінки радяться, вирішують // *Чигиринські вісті*. – 1990. – 22 вересня. – С. 4.

3. Коцуренко Т. М. *Взаємозв'язок бібліотеки з громадськістю в напрямку популяризації матеріалів про рідний край (на прикладі роботи Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи)*. – Чигирин, 2008. – 32 с.

4. Лазуренко В. М. *Прийде час, і ми повернемося до потужної ролі бібліотек саме у формуванні реального українського патріотизму* // <https://novadoba.com.ua/342161-pryjde-chas-i-my-povernemosya-do-potuzhnoyi-rol-i-bibliotek-same-u-formivanni-realnogo-ukrayinskogo-patriotyztu.html>; Лазуренко В. М. *Певні сили знищують бібліотеки* ://procherk.info/direct/624-lazurenko/85935-lazurenko-pevni-sili-znischujut-biblioteki?fbclid=IwAR1o5fpW1_CXqercrCJMU_tWXARV7ntlkdr3b7Uzb0mXFlvLiKqmuKaNJCI

5. Лазуренко Є. А. *Правдиве обличчя Голодомору. Голодомор 1932–1933 рр. в свідченнях мешканців села Суботів за результатами анкетування 2006 та 2008 років* // *Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – С. 191–193.*

6. Лазуренко Євдокія Панасівна. *Передвиборна програма кандидата на посаду суботівського сільського голови* // *Особистий архів Лазуренко Є. П., 1956 р.н.*

7. Мінська О. *Аматорський колектив «Зозуленька» із Суботова: минуле і сьогодення* // *Чигиринщина в історії України. Збірник 8: Культурна спадщина Чигиринщини. Матеріали Восьмої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2020. – С. 124–132.*

8. *Педагогічна характеристика на ученицю 10 класу Суботівської середньої школи Коцуренко Явдоху Афанасіївну від 24 червня 1973 року* // *Особистий архів Лазуренко Є. П., 1956 р.н.*

9. Приходько І. *Проблеми, проблеми... або про красу жіночу* // *Чигиринські вісті*. – 1990. – 08 березня. – С. 2.

10. *Про затвердження складу дільничних комісій по проведенню референдуму СРСР* // *Чигиринські вісті*. – 1991. – 19 лютого. – С. 3.

11. *"Хай вовіки святиться ім'я Кобзареве". З досвіду роботи Суботівської бібліотеки-філії Чигиринської ЦБС Черкаської області з питань популяризації Шевченкіани* / автор-упоряд. Є. П. Лазуренко. – Чигирин, 2011. – 20 с.

12. Яценко Т. *Стежкою матері* // *Чигиринські вісті*. – 1992. – 21 березня. – № 24 (10353). – С. 2.

ДРЯПАК Дарія,
учениця 8-Б класу
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: Кравченко Олег Андрійович,
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області

«ІІ ЛЯЛЬКИ ПОБАЧИВ УВЕСЬ СВІТ...»

Чигирин – давня колыска козаків з грандіозною історією, це місце, де зародилось українське волелюбство, що існує до сих пір. Саме в цих місцях колись дуже-дуже давно відбувались битви за незалежність нашої країни. Тут народились видатні постаті, які багато-чого зробили для нашого міста, держави та країни.

Тут народились і ми. Кожен із нас, чигиринців, може допомогти Україні, змінити її історію, адже в кожному є той мужній, цілеспрямований і нездоланий дух попередників.

Є багато відомих земляків, які зробили щось надзвичайне, вразивши цим світ. Та є люди, що своїми досягненнями прославляють не себе, а власну малу Батьківщину та роблять все для її розвитку.

Саме такою є чигиринська мисткиня, «Народний майстер Національної спілки майстрів народного мистецтва України», переможець численних конкурсів з творчих робіт, засновник гуртка для всіх бажаючих розвивати свою уяву, фантазію та творче мислення («Чарівний пензлик»), вчитель образотворчого мистецтва і художньої культури – Черноус Олена Борисівна.

Народилася Олена Борисівна в с. Медведівка Чигиринського району Черкаської області. Там же закінчила школу, та вступила до Черкаського педінституту на факультет російської філології. Після навчання з 1995 року Олена Борисівна розпочала педагогічну діяльність у Чигиринському опорному закладі загальної середньої освіти на посаді вчителя, де і працює й зараз. Паралельно вона здобуває фах вчителя образотворчого мистецтва і зарубіжної літератури Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Щоб більш поглиблено навчити учнів школи мистецької справи, 25 років тому майстриня заснувала гурток творчості, який назвала

«Чарівний пензлик». Він існує й до сьогодні і користується популярністю серед учнів школи [3]. Це і не дивно, адже, як говорить Олена Борисівна, «...малювання – улюблене захоплення дитинства» [4]. На гуртку, окрім малювання, діти навчаються технік паперопластики, а також вчать виготовляти різні мистецькі вироби. Олена Борисівна займається різними

сферами творчості з самого дитинства, вона має великий досвід, тому в учнів виходять такі чудові роботи! Не залежно від віку, сюди приходили і діти, які хотіли навчитися малювати, і ті, хто вже були майстрами своєї справи.

Всі люди унікальні, кожен із нас може створити на папері звичайне зображення, проте воно може «розповісти» про ваше внутрішнє «я». За словами Олени Борисівни: «...просто покладіть олівець на папір, рука сама відтворить те, про що ви навіть не думали...». Пам'ятаю ще одну улюблену фразу мисткині: «Я – художник, я так бачу!». Тому, через те, що кожна дитина здатна створити неповторний малюнок, майстриня намагається показати всі роботи. Для цього вона щомісяця, або до якогось свята,

влаштовує виставки в школі (це є мотивацією дітям для розвитку своїх творчих вмінь і неординарних поглядів). Був дуже гарний період, коли вона ліпила з дітьми вироби із солоного тіста, виконані за творами Марії Приймаченко. Виставка цих робіт була дуже популярна, тому там було багато цінителів, що милувалися витворами молодого покоління. Метою цих виставок є прагнення Олени Борисівни розвивати творчі навички і уяву своїх учнів. Проаналізувавши учасників, які брали участь у гуртковій роботі, конкурсах, зараз можна побачити, що у дорослому житті вони обрали

мистецький шлях. Вони вступили до мистецьких вузів, коледжів; деякі стали дизайнерами, фотографами. Займаються творчістю, яка приносить дохід у дорослому житті. Добре, що є такі особистості, як Олена Борисівна. Я вважаю, що коли ти навчаєшся певній справі з дитинства, а в майбутньому це стає джерелом твоїх прибутків – це дуже круто.

Олена Борисівна разом із своїми вихованцями беруть участь у різноманітних конкурсах як на районному, обласному і, навіть, на всеукраїнському рівні. От, наприклад, нещодавно вона брала участь та організовувала Міжнародний конкурс «Ляльки для ненароджених» (присвячений Голодомору в Україні); «Лялькова театралізація «Лісової пісні» Лесі Українки» (на честь 150-ої річниці від дня народження письменниці) [5]. Згадуючи про участь в інших конкурсах, Олена Борисівна розповіла нам, що найбільше їй запам'яталася участь в конкурсах: «Зимові візерунки», «Моє місто», «Пам'ятки Чигиринщини: дитячий погляд» та ін. Також, вона щороку бере активну участь в симпозиумах майстрів, що проходять на базі НІКЗ «Чигирин». Її учні стали переможцями численних конкурсів, наприклад, «Космічні фантазії», «Українська народна лялька у традиційному вбранні», брали участь в створенні «Дитячого музейного простору», дитячих ігор, пазлів, книг, путівників. Для цих конкурсів учасники готують різноманітні вироби: малюнки, фотографії, вироби із паперу, тканини і т. д. Буває, що над конкурсним виробом дитина працює декілька днів. Переможцями обирають тих, хто найкреативніше підійшов до свого виробу.

За назвами виставок, які Олена Борисівна найчастіше відвідує, можна сказати, що основною її «діяльністю» є виготовлення ляльки-мотанки. Майстрині завжди подобались як сучасні мистецькі теми, так і історичні, тому вона цікавилась цим видом творчості (адже ляльки-мотанки, як символ нашої культури, тісно пов'язані з історією України). А в 2010 році, після знакового випадку, вона все-таки зрозуміла, що це – її талант. Як згадує сама Олена Борисівна: «Народною лялькою почала займатися після зустрічі із ужгородською майстринею Людмилою Губаль. Тоді мене дуже зацікавило це мистецтво. Я почала досліджувати народну іграшку, виготовляти ляльки. Людям подобалися мої вироби, тоді я зрозуміла, що це моє мистецтво...» [4]. Зацікавившись цим видом мистецтва, Олена Борисівна детально познайомилася з працями відомого етнографа Марка Грушевського, де помітила цікаву згадку про так званих «вузлових ляльок», після цього

вона декілька років поспіль (і нині) вивчала цей вид ляльок (створений для ігор близько 130 років тому). Такі вироби сьогодні широко відомі на теренах України (в Полтавській, Черкаській та частині Київської областях) і за її межами.

Коли я запитала, для чого Олена Борисівна робить ляльки, відповіддю було: «Ляльки для душі, на виставки, замовлення, подарунки». У майстрині, зверніть увагу, є шанувальники не лише в Чигирині, але і в Україні і, навіть, в інших країнах. До прикладу, сім'я із Горішніх Плавнів має невелику колекцію від Олени (до 10 виробів), її ляльки «проживають» в Німеччині (ГанOVER, Гамбург, Бремен), Португалії (Лісабон), у Польщі, Італії, Америці (Вашингтон)!

Її творчість пов'язана і з НІКЗ «Чигирин»: вони часто проводять мистецькі й історичні заходи, виставки, на які Олена Борисівна намагається привести своїх учнів, залучає їх до участі в різних заходах, також сама приймає в них активну участь (наприклад, в 2014-му році Олена Борисівна підтримувала українських військових за власний рахунок [7]).

Спілкуючись із співробітниками музею (Піскун Ольгою, Брель Ольгою, науковцями Діденко Яніною і Трощинською Оленою), вона дізнається про історію нашого краю, його традиції і, звісно, про різні мистецькі новинки, що дуже цінить.

Олені Борисівні найбільше запам'яталася участь в таких конкурсах: «Зимові візерунки», «Мое місто», «Пам'ятки Чигиринщини: дитячий погляд» та ін. Також вона щороку бере участь в симпозіумах майстрів, що проходять на базі НІКЗ

«Чигирин». В багатьох проектах брали участь її учні (створення «Дитячого музейного простору», дитячих ігор, пазлів, книг, путівників).

В вільний від творчості час, Олена Борисівна спілкується з іншими майстрами (Собкович Ольгою, Мединською Оленою, Мірошник Валентиною, письменницею Скляренко Оксаною (із Києва), а також має подругу із Німеччини (м. Бремен) – Тетяну Золочевську та ін.), збагачуючи свої творчі погляди новими думками. Для того, щоб познайомитись з однодумцями, вона колись завела сторінку у мережі Facebook. Нині на цій сторінці можна зустріти творчих, відомих людей; також вона стала одним із модераторів групи «Авторська лялька-мотанка» (у якої підписників, уявіть, 7000!). З новими знайомими вона бере участь у різних мистецьких конкурсах і заходах.

Дивлячись на її дописи на сторінці Facebook, можна сказати, що ця людина дуже любить подорожувати із своєю сім'єю, це об'єднує, зближує, надихає на творчість Олену Борисівну. Вони люблять як звичайні «велопрогулянки», так і мандрівки в авто. Родина подорожує всією Україною, і де вони тільки не були: у Львові, Тернополі, Кам'янець-Подільському, Києві, Одесі: «...море і гори – те, що найбільше запам'яталося». Вони разом підкорювали г. Говерлу, долали гірські річки та озера, подорожували до острова Джарилгач у Чорному морі, до Криму. Олена Борисівна, під час дороги, полюбляє відвідувати різні виставки та музеї, а також власні виставки в інших містах. Так, вона організувала ці експозиції, серед яких:

- Персональна виставка робіт у музеї ім. Б. Хмельницького НІКЗ «Чигирин» (вересень 2014 р.);
- персональна виставка у музеї Кам'янського державного історико-культурного заповідника (січень–березень 2015 р.);
- Етнолялька, м. Львів, 2015 р;
- III Всеукраїнська виставка народної ляльки, м. Київ, 2015 р.;
- персональна виставка у Художній галереї Корсунь-Шевченківського Державного історико-культурного заповідника (вересень, 2015 р.);
- персональна виставка у музеї декоративно-прикладного мистецтва м. Канева (2016 р.);
- 2014, 2015, 2016, 2021 рр. участь у Всеукраїнській виставці майстрів народної творчості «Кращий твір року»;
- 2017 рік – учасник відкритої обласної виставки-продажу «Світ Ляльки» від обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України, що проходила у Галереї мистецтв м. Черкаси.

Подорожуючи, Олена Борисівна тримала під рукою фотоапарат і «закріплювала» все побачене не лише в своїй пам'яті, але і на фотоплівці. Тому, приїжджаючи на Батьківщину, вона ділилася своїми враженнями з однодумцями, новими друзями і просто знайомими через дописи у Facebook. Майстриня показувала не лише щось надзвичайно красиве, що хоче побачити кожна людина (гори, моря, нові міста), але звертала увагу і на прості речі: «Красу, яку я бачу навколо себе, я намагаюся показувати

жителям Чигирина...». Олена Борисівна таким чином показувала, що, наприклад, звичний для нас захід сонця – дуже живописне явище природи. Просто варто знати, де шукати цю красу і вміти розгледіти її. Саме таких дописів найбільше у Олени Борисівни.

Мисткиня створила власний блог «Творчий світ Олени Черноус», за допомогою якого вона знайомить усіх із власними творчими здобутками та успіхами власних учнів (мотивуючи цим їх на нові досягнення і залучаючи інших дітей до творчості) [6].

Ще з 2015 року Олена Борисівна мала досвід проведення майстер-класів в Кам'янці [1], Черкасах [2] «Жіночому клубі», «Молодіжному Хаті-Хаб». Проводить їх і нині на свята і фестивалі. Планує продовжувати цю роботу. Вона брала участь у громадських навчаннях від ГО «Київський діалог», де вивчала основні принципи існування громади та громадського бюджету.

Проводячи майстер-класи, конкурси та інші численні творчі заходи, в Олени Борисівни виникла мрія про «власний мистецький простір, на якому

можна експонувати шедеври юних художників на будь-які теми: переплетення в роботах сучасності і минулого, твори дорослих і дітей, майстрів і початківців...». Майстриня хоче, щоб ці роботи можна було представити на різних святах поза межами школи і, навіть, міста. Думаю, з цим простором майстриня

матиме можливість залучити ще більше дітей до творчості і цим самим розвивати їхні мистецькі здібності, творчість думок, колоритне мислення.

Як говорив К. Пісаро: «Щасливий той, хто може розгледіти красу у звичайних речах, там, де інші нічого не бачать! Все – прекрасне, достатньо лише вміти придивитися». Ці слова точно описують думки самої Олени Борисівни: «...я вважаю, що моя творчість розвиває, надихає людей. Часто я чую приязні слова оцінки моїх робіт. Вони дякують мені, що завдяки фотографіям вони розгледіли те, що самі не побачили, що краса існує поруч, повз яку вони проходять і не помічають... Тому, свою місію: бачити і творити красу – я вважаю, що виконую, і від цього я щаслива».

---

1. «Ляльковий світ Олени Черноус» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kamsvitlica.blogspot.com/2015/01/blog-post_27.html.

2. 26.09.2019 Майстер-клас із виготовлення ляльки-мотанки провела для читачів майстриня із Чигиринщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chobd.ck.ua/>

index.php/6174-26092019-maister-klas-iz-vyhotovlennia-lialky-motanky-provela-dlia-chytachiv-maistrynia-iz-chyhyrynshchynu.

3. *Мої юні творці малюють маму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo?fbid=1698106537050656&set=pcb.1698109053717071>.*

4. *МПДА – записано від Черноус Олени Борисівни 1973 р.н., м. Чигирин, 01.04.2021 р., с. 1–6.*

5. *Погляньте яка краса!!! Які Мавки ніжні та тендітні! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/suspilne.oko/posts/1592923037577289/>.*

6. *Творчий світ Олени Черноус [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obchernous.blogspot.com/2014/11/>.*

7. *У Чигирині продавали ляльки-мотанки, щоб допомогти військовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novadoba.com.ua/192400-u-chygyryni-prodavaly-lyalky-motanky-schob-dopomogty-viyskovym.html>.*

ЮЛКІНА Єлизавета,

учениця 9-А класу

Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти

Чигиринської міської ради Черкаської області

Науковий керівник: КРАВЧЕНКО Олег Андрійович,

учитель історії та основ правознавства

Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти

Чигиринської міської ради Черкаської області

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ СЕЛА СТЕЦІВКА ЧИГИРИНСЬКОЇ ТГ ВІД 60-х РОКІВ ХХ ст. І ДО СЬОГОДЕННЯ

Український народ завжди шанобливо ставився до своїх звичаїв та обрядів, які формувалися впродовж багатьох століть. Одним з найбільш важливих в житті українців був весільний обряд. Весілля – важливий момент в житті людини, яка досягає зрілості, повноліття та вступає в шлюб, щоб створити сім'ю – основу продовження роду.

Українське весілля поділялось на кілька циклів – передвесільний, весілля та післявесільний.

До передвесільного циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб: запити, сватання, оглядини, заручини.

Запити – це попереднє розвідування родиною молодого про наміри батьків молодої [1; 166].

За переказами старожилів села Стецівка, цей обряд був ввічливим попередженням про прихід сватів. З часом всі передвесільні обряди об'єдналися в один – сватання, після якого родини починали готуватись до весілля, яке, зазвичай, припадало на осінній період, коли закінчувалися всі польові роботи, але не в піст, в який заборонялося і сватання.

Весілля відбувалось в неділю, коли наречені вінчалися в церкві, однак підготовка до нього розпочиналась ще з п'ятниці. В цей день пекли коровай, або, як говориться в народі «бгали». Право «бгати» коровай мали лише заміжні жінки, щасливі в шлюбі. При виготовленні короваю також виготовляли і шишки, якими наречені запрошували на весілля. З часом багато традицій було втрачено, але деякі з них все ж таки дійшли до сьогодні.

Після Другої Світової війни весільні обряди відбувались скромно, оскільки соціальний рівень життя населення, особливо селян був дуже низьким.

Обряд вінчання втратив свою актуальність, через заборону радянської влади відвідування церкви. Зазвичай, шлюб закріплювався в сільській раді/будинку культури. Традиційно днем шлюбів, за радянською системою була субота.

З розповіді Надії Шкарбань, в п'ятницю випікали шишки, які в суботу розносили, запрошуючи гостей (30–40 осіб). В неділю наречені йшли до сільської ради на реєстрацію шлюбу, після чого молодий перевозив молоду до свого дому. В понеділок катали батьків.

Весільний одяг був доволі простим. Одягали найновіший одяг, який мали. Обов'язково в нареченої був вишитий рушник й весільний вінок, який виготовляли з воскових та паперових різнокольорових квітів, а також до одягу була прикріплена квітка зі стрічками [2].

Починаючи з 80-х років ХХ ст. весілля, особливо в селі, святкували з великою кількістю гостей (100–300 осіб), що говорить про зростання рівня життя населення, а також відродження традицій святкувати весілля всім селом. Як правило, святкували три дні в нареченої та нареченого. Весілля в селі відбувались в «балгані» (шалаші). В місті святкування проходило в кафе чи ресторані лише в суботу.

Як ми уже зазначали вище, одним з передвесільних звичаїв було сватання, коли наречений з батьками та сватами приходили до нареченої та домовлялись про весілля.

Поступово звичай пекти короваї та шишки втрачався, їх замовляли в пекарнях. В четвер будували «балган» – дерев'яний шалаш, який обтягували брезентом, а в середині прикрашали килимами, гілками сосни, стрічками, кульками. Також родина запрошувала «кухарку» (головний кухар), яку знали в селі. Саме вона займалася приготуванням страв до

святкового столу, їй допомагали знайомі, друзі, родичі. Різали кабана, птицю, яка була вдома – гуси, качки, кури. Основними стравами весілля були: вареники, капуста, тушкована картопля, голубці, котлети, пиріжки, смажена риба, а десертів не було [3].

З середини 90-х років ХХ ст. святковий стіл був більш різноманітнішим. За свідченнями Мякоти Валентини: «Готували багато м'ясних страв: холодець, відбивні, котлети, рулети, рибних – холодець, запечена й смажена. Були й солодкі страви: торти, желе різних смаків, вафельні трубочки» [4].

В п'ятницю, за традицією, наречені запрошували гостей на весілля. Наречена з дружкою одягнені були в українські костюми – наречена обов'язково мала вінок, а дружка стрічку на голову. Молодий з дружком одягали білі сорочки, інколи вишиті. Запрошували

гостей кожен до себе додому, оскільки весілля відбувалось в кожного окремо. Запрошуючи говорили: «Просили батько, просили мати, і я прошу до нас на хліб, сіль, на весілля» та давали шишку. Запрошені кидали гроші перед нареченими, на які вони повинні наступити ногою, а дружка чи дружок їх забирали. Називали «підковували молодих». Останню шишку потрібно було віднести молодій до майбутніх свекрів, а молодому – до тещі і тестя, але при цьому не зустрітися.

Зранку наречений та наречена збирались до шлюбу та їхали чи йшли на реєстрацію шлюбу, яка була в сільському клубі. Після цього вони повертались кожен до свого дому. Вдома всі гості сідали за святковий стіл.

На весіллях в селі Стецівка до початку ХХІ ст. були свашки – старші жінки, обов'язково одружені, яких матері наречених перев'язували хустками, щоб їх можна було впізнати серед інших гостей. В селі майже на всіх весіллях свашками були одні і ті ж жінки, які вміли співати та знали обрядові пісні.

На святкування також запрошували музики – це баян чи гармонія та бубон, а пізніше починаючи з сер. 90-х років, із сільського клубу запрошували музиканта, який грав на синтезаторі та співав.

Після застілля в родині молодого збирались по молоду. Для цього друзі нареченого наряджали гільце – соснове невелике деревце прикрашене стрічками, цукерками. З ним наречений із свашками, батьками вирушали по наречену. Для того, що б зайти до молодої йому потрібно було заплатити кілька викупів. Перед воротами молоді хлопці з вулиці, сусіди вимагали викуп – «ворітне». Наречений розплачувався з ними, зазвичай спиртними напоями та невеликою сумою грошей [3]. Пройшовши до дверей хати молодий знову змушений був платити. На дверях, замкнувши, стояв молодший брат чи родич, який вимагав грошей за ключ від дверей. Свашки в цей час співали обрядові пісні:

Не стій, зятю, за плечима,
Не кліпай очима,
Засунь руку у кишеню
Та витягни грошей жменю,
Та викинь їх на тарілку,
Та викупи собі жінку.
В нас тарілка не мальована,
В нас молода не цілована.
Свашки молодого відповідали:
Ми тарілку намалюємо,
Ми молоду поцілуємо.[1;168].

Поторгувавшись, наречений платив домовлену суму та проходив до нареченої. Всі запрошені гості та свашки сідали до святкового столу. Після частування розпочинався ще один обов'язковий обряд – «дарування». Старости, яким брали, зазвичай, дядька чи якогось родича «країв коровай» – різав коровай на шматки, а його низ, який називали «підощва» – віддавали музикантам.

Під час дарування хрещені батьки нареченої брали склянну банку, яку перев'язували стрічкою та по черзі підносили кожному гостю, який в неї вкидав гроші, а йому давали шматок короваю та солодку шишку (зроблену з цукру). Звичай давати такі шишки був поширений в селі Стецівка.

Після дарування гості танцювали та веселились. Інколи під час цих танців крали наречену чи її взуття, а потім вимагали викуп у свідка, який повинен був її охороняти. Але ці звичаї з'явилися пізніше, з початку 90-х років ХХ ст.

Після «дарування» гості та молоді танцювали та веселились.

Після веселоців наречені збирались до нареченого. Батьки нареченої благословляли і виряджали їх з подвір'я обсипаючи зерном, дрібними монетами та цукерками, щоб було багате та солодке життя. З розповіді Шкарбань В. М. довідуємося: «Їхали на вантажному автомобілі свашки та

везли придане – шафи, дивани, ліжка. Ці автомобілі були з якимисьь видними знаками – стрічками, хустками. Молоді ж їхали попереду на легковому автомобілі».

За народними віруваннями, віз з молодими і посагом або приданим мав переїхати через вогонь, що б запобігти лихові і очистити молоду.

Вдома їх зустрічали батьки з хлібом – сіллю. Молоду супроводжували дві – три свашки з її родини. Зустрівши молодих гості сідали до столу та частували їх. Після цього відбувався обряд покривання голови молодої хусткою, що символізувало її перехід у стан заміжньої жінки. В деяких місцевостях це робила майбутня свекруха, але в с. Стецівка хустку повинен зав'язати наречений. Наречена два рази знімала її і лише за третім разом дозволяла зав'язати. Цей звичай супроводжували свашки сумними піснями.

Після пов'язування хустки, яку наречена дарувала на сватанні нареченому, всі сідали до столу та знову відбувалось дарування гостями нареченого. Після цього

всі далі гуляли співали та танцювали. На цьому перший день весілля закінчувався.

Другий день весілля – неділя розпочинався з того, що молодим приносили сніданок та вмивали їх. Цей звичай робили не завжди. Зазвичай цей день був веселий. Зранку люди, в яких було бажання, переодягнені в різне вбрання (цигани, лікарі тощо) йшли по домівках гостей весілля й «кralи» курей. Але всі знали, про це тому інколи самі віддавали курку чи

качку та й інші продукти харчування. Зібравши курей вони приносили до кухарок птицю, які їх рубали та варили суп. Тому говорили, що в неділю йдуть на «пупи».

Переодягнених людей називали «придани», вона стояли на воротах та збирали гроші за вхід у двір. Інколи тим хто заплатив чіпляли стрічку

на одяг, а тих хто ні малювали помадою чи сажею. Це все проходило у веселій формі із жартами та сміхом.

Одним з головних обрядів другого дня весілля було катання батьків. Їх переодягали, та везли на возиках, тачках до найближчої річки чи великої калюжі обмазували їх. Все це супроводжувалось піснями, грою на гармонії та веселощами. Вдома їх переодягали в чистий одяг. Ще одним обов'язковим звичаєм було дякувати кухаркам, яких перев'язували новими хустками чи шматками тканини, давали гроші чи інші подарунки.

Закінчувався другий день весілля пригощаннями за столом та танцями [3].

З 90-х років ХХ ст. весілля відбувалося три дні. В перший день – суботу, наречені їхали в сільський клуб на реєстрацію шлюбу. Після чого вони кожен окремо святкували вдома. Наступного дня – в неділю, молодий їхав забирати молоду з приданим, виконуючи всі попередньо описані обряди викупу. Звичай катання батьків відбувався на третій день, в понеділок [4].

Весілля 80-90-х років завжди святкувалось з великим розмахом та гучно з із використанням багатьох весільних звичаїв та традицій.

На початку ХХІ ст. українське весілля втратило свою актуальність. Свято відбувається в кафе чи ресторанах, проходить один день, в суботу. В звичаях великий вплив мали європейські весілля з виїзними церемоніями. Та й цілком європейська культура вплинула на звичаї сучасних весілля.

В сучасних умовах помітна тенденція до відновлення забутих народних обрядів, спостерігається зацікавленість і прагнення до використання народної символіки та атрибутики на весіллі.

---

1. Юлкіна Л. І. Традиційні весільні пісні Чигиринщини (на прикладі с. Стецівка та Галаганівка) // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси, 2018. – С. 166–169.

2. Матеріали польових досліджень автора (МПДА). Записано від Шкарбань Надії Яківни, 1940 р.н. жительки с. Стецівка. 17.04.2021.

3. МПДА. Записано від Шкарбань Валентини Михайлівни, 1964 р.н., жительки с. Стецівка. 13.04.2021.

4. МПДА. Записано від Мякоти Валентини Володимирівни, 1973 р.н., жительки с. Стецівка. 18.04.2021.

ЧЕПУРНИЙ Олександр,
завідувач відділу науково-освітньої роботи
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

БУДІВНИЦТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ В 1986–1990 рр.: ПЛАНІ ТА РЕАЛІЇ

Останній п'ятирічний період існування економіки СРСР позначився появою великої кількості новобудов в Чигиринському районі. Цей імпульс в будівництві, насамперед в житловому, був пов'язаний з черговим планом спорудження поблизу Чигирини потужної електростанції, цього разу атомної.

За ходом анонсованого масштабного будівництва цього періоду можна прослідкувати з архівних джерел, тогочасної періодичної преси, в першу чергу – районної газети «Зоря комунізму». Під такою назвою вона виходила до кінця 1990 р, після чого отримала сучасну назву «Чигиринські вісті».

Перше повідомлення про наміри великого будівництва на Чигиринщині датується 15 серпня 1985 р. У розділі «Оголошення» з'явилась інформація «... у зв'язку з початком у 1986 році будівництва житлового комплексу Чигиринської АЕС БУ-1 «Союзенергожитлобуд» проводить набір робітників всіх будівельних спеціальностей».

Підготовчим періодом будівництва, затвердженим наказами Міністерства енергетики СРСР від 25.06.1985 р., передбачалось виконання робіт на позамайданчикових об'єктах Чигиринської АЕС. Ці роботи розпочались в листопаді 1985 р. і тривали протягом 1986–1989 рр. [1, 38]. Розробку проектної документації майбутнього селища енергетиків (фактично – нового міста на 30 тисяч жителів) згаданими наказами було доручено Київському

відділенню «Атомтеплоелектропроекту» (керівник – С. С. Сердюк). В термін до 10 березня 1986 р. ця документація мала надійти підрядникам будівельно-монтажних робіт. Розташування майбутнього житлового масиву проектувалося на північно-західній околиці Чигирини і в перспективі мало об'єднатися зі «старою» частиною міста [2, 5].

Спорудження мікрорайону Новий Чигирин розпочалось в квітні 1986 р. закладкою котловану 36-квартирної секції будинку №101 (номер за проєктним планом, тепер будинок по вулиці Миру, 12). В традиціях того часу церемонія подачі першого кубометру бетону в підмурок цього будинку відбулася 22 квітня, в день народження «вождя світового пролетаріату» В. Леніна [7]. Вулиці нового житлового масиву спочатку мали робочі назви Нова I та Нова II. Згодом вулиця, яка прямує від траси Чигирин–Черкаси до с. Рацеве отримала назву Енергетиків, а розташована перпендикулярно до неї колишня вул. Нова II стала вулицею Миру. За чотири дні після офіційної дати початку будівництва Нового Чигирини сталася Чорнобильська катастрофа, яка мала визначальний вплив на подальшу долю Чигиринської електростанції.

З початком перебудови тогочасного радянського суспільства, проголошеного керівництвом КПРС після приходу до влади М. Горбачова в 1985 р., була затверджена програма прискорення житлового будівництва «з метою забезпечити кожну радянську родину окремою квартирою до 2000 року». Тому в цей період житлове будівництво на Чигиринщині здійснювалося не лише в межах території майбутнього селища енергетиків Новий Чигирин, а і в інших населених пунктах району. У 1986 р. у «старій» частині Чигирини в провулку 12 грудня силами черкаських МПМК-2, ПМК-2, ПМК-3 зводився 12-квартирний будинок, трестом «Енергопівденмонтаж» – 50-квартирний будинок по вул. Дзержинського (тепер – Грушевського) [9]. 3 квітня 1987 р. розпочато спорудження 30-квартирного п'ятиповерхового будинку по вулиці Кірова (тепер – Й. Нелюбовича-Тукальського) для працівників Чигиринського сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку, який введено в експлуатацію влітку 1988 р. колективом райагробуду [21]. У цей же період активно рухалася черга забезпечення житлом для педагогічних працівників районного відділу освіти. За 1987 р. працівники шкіл району одержали 37 квартир (замість планових 23), найбільше у Вітівській восьмирічній школі – 5 [8]. Намагалися не відставати в обсягах житлового будівництва для забезпечення своїх працівників і окремі колгоспи Чигиринського району. Звітуючи за здобутки у цьому напрямку, керівник колгоспу ім. Б. Хмельницького (с. Суботів) М. І. Каплун повідомив, що протягом попередніх п'яти років в селі споруджено 18 квартир, на кінець 1987 р. належало ввести в експлуатацію ще 12, надалі щороку – здавати не менше 10 квартир [19]. У с. Медведівка в 1988–1989 рр. продовжувалось спорудження 24-квартирного будинку для працівників ПМК-203 тресту

«Черкасиводбуд» [23], у Чигирині зводився кооперативний 30-квартирний будинок по вулиці Леніна (тепер П. Дорошенка) [12]. В 1990 р. тривало будівництво двоповерхових шкільних приміщень в селах Галаганівка і Суботів [16].

За проголошеними «згори» принципами «гласності і демократії» поступово змінюється зміст та риторика газетних публікацій чигиринської «районки». Якщо у 1985–86 рр. статистичні показники соціально-економічної ситуації друкувалися за підсумками півріччя, то з 1987 р. такі звіти стали щоквартальними. За цими зведеннями можна простежити, що загальний стан агонізуючої економіки СРСР позначився і на ситуації з будівництвом об'єктів в Чигиринському районі. За підсумками 1988 р., обсяг виконання будівельно-монтажних робіт в районі становив 52% від планових завдань, на противагу попереднім рокам, коли план виконувався [21]. У 1989 р. ці об'єми ще зменшилися вдвічі [23]. У «Зорі комунізму» починають з'являтися передруки з обласних та центральних газет щодо доцільності будівництва АЕС поблизу Чигирини. Так, в номері від 30 липня 1987 р. вміщено текст виступу на всесоюзному радіо письменника О. Гончара, в якому він висловився проти планів розміщення Чигиринської АЕС в місцях, де творилась українська історія [7]. В продовження згаданої теми з'являється передрук від 29 серпня 1987 р. з «Літературної України» – звернення письменників з Черкащини В. Захарченка, В. Кузьменко-Волошиної, Ф. Моргуна, С. Носаня, К. Світличного, М. Фролової про можливі наслідки будівництва. Письменники зазначали, що крім очікуваної шкоди екології, спорудження АЕС перетворить Чигирин і Чигиринський район на закриту для туристів зону. Додатково передбачалось відселення жителів сіл Вітове і Стецівки, яких почали називати «двічі погорільцями», бо вони за 30 років до цього пережили переселення з чаші Кременчуцького водосховища [11].

Після низки публікацій в газетах «Літературна Україна», «Черкаська правда», «Комсомольское знамя», «Молодь України», «Молодь Черкащини», виступів письменників в союзній пресі щодо доцільності будівництва АЕС, до вирішення цього питання долучилися депутати різних рівнів від Чигиринського району І. Ф. Кривенко, І. Я. Брюховецький, У. Ф. Бойко, Н. В. Тимошенко, І. І. Захарченко та ін. У відкритому листі до міністра атомної енергетики СРСР М. Ф. Луконіна вони запитують про невизначеність подальшої долі будівельного майданчика Чигиринської АЕС [14]. У листі-відповіді М. Ф. Луконіна на адресу Черкаського облвиконкому, передрукованому з газети «Черкаська правда» 04.09.1988 р., Мінатоменерго СРСР просить розглянути питання про можливість розташування в Чигирині заводу «Атоменергозапчастини» по виготовленню запасних частин і роботизованої оснастки для АЕС міністерства. Голова Черкаського облвиконкому В. Шаповал погоджує ці пропозиції з одночасною умовою будівництва цеху по випуску товарів народного споживання, забезпечення робітників житлом, об'єктами соціально-культурного і комунального призначення [10].

Як просувалось житлове будівництво на Новому Чигирині в подібних умовах, яскраво ілюструє приклад спорудження дев'ятиповерхового будинку для малосімейних (134 одно- і двоквартирних помешкань) по вулиці Енергетиків, 5. За планом, його здача в експлуатацію мала відбутися 22.12.1986 р., а на кінець 1988-го ще тривали внутрішні роботи з облаштування. Як і інші об'єкти, ця будова не забезпечувалась достатньою кількістю бетону, керамзиту, іншими матеріалами [13]. Графік будівництва житла основного фонду зривав монтаж збірних будинків, так званих «берлінів», які постачались з НДР. Потреба в них не була визначена конкретно, і конструкції, які безперервно надходили, створювали своєрідні «завали» [20].

Подібна ситуація була типовою для планової економіки: за рахунок монтажу «берлінів» керівництво дирекції АЕС намагались «підтягнути» показники по здачі житла в цілому.

Нарешті, навесні 1989 р. на будові побували представники Державної комісії з Міненерго та Мінатоменерго СРСР. Вони зробили висновок: спорудження АЕС призупинити, розробити проект паро-газової ЕС потужністю 2–3 млн. кВт і супутнього тепличного комбінату площею 150–200 га [5]. Це рішення було оформлене постановою Ради Міністрів СРСР № 44 від 19 травня 1989 р., яка, «враховуючи побажання громадськості», припинила будівництво Чигиринської АЕС. Через рік, в липні 1990 р., Міненерго СРСР видало постанову «Про будівництво Чигиринської паро-газової електростанції і використання для цього будівельного майданчика законсервованої АЕС» [4, 4]. В період між перепідпорядкуванням організаційних структур від АЕС до ПГЕС, працівники будівельного управління Чигиринської АЕС заасфальтували ринкову площу міста, впорядкували центральні частини сіл Рацеве і Вітове. Одночасно, через нерентабельність експлуатації місцевого домобудівного комбінату, була проведена консервація цього об'єкту: для його роботи було потрібно 300 тонн бетону на зміну, а бетоновоз міг доставити лише 15 тонн [15]. В цей період нарешті завершено один з місцевих «довгобудів»: протягом десяти років в центрі Чигирини силами БУ Чигиринської АЕС зводився будинок зв'язку, який в 1990 р. був добудований зусиллями місцевих кооперативів «Нива», «Іскра» і «Каскад» [18].

В 1990 р. затримувалося введення в дію комплексу очисних споруд потужністю 1400 куб. м., який будувало БУ Міненерго [19]. Того ж року проводились роботи з підключення всіх будинків Чигирини до опалення пуско-резервної котельні БУ Міненерго, яка протягом наступного десятиріччя забезпечувала теплопостачання житлового фонду міста [16].

Всього за час існування дирекції Чигиринської АЕС в 1986–1990 рр. в експлуатацію були введені наступні об'єкти:

- 4 секції (7 під'їздів) 9-поверхового житлового будинку по вул. Миру, 12 на 250 квартир;
- 5 секцій (під'їздів) 9-поверхового будинку по вул. Енергетиків, 13 на 180 квартир;

- два п'ятиповерхових будинки по вул. Миру, 2 і Миру, 4 по 60 квартир кожний;
- 9-поверховий будинок на 80 квартир по вул. Енергетиків, 3;
- два дев'ятиповерхових гуртожитки для малосімейних по вул. Енергетиків, 5 і Енергетиків, 9;
- дитячий садок «Лісова казка» на 330 місць;
- торговий центр;
- 24 гуртожитки типу «берлін»;
- столова на 300 місць [3, 63].

Так з'явився новий житловий масив Енергетик (тепер – Новий Чигирин), будівництво якого тривало до середини 90-х років ХХ ст. Згідно наказу ВАТ «Черкасиобленерго» від 30 березня 2001 р. остаточно припинено діяльність дирекції Чигиринської ПГЕС, а ще через рік житловий фонд мікрорайону Новий Чигирин було передано на баланс Чигиринської районної ради. Сьогодні це типовий «спальний» район Чигирини з відповідною інфраструктурою, який нагадує про нереалізовані плани економіки СРСР.

-
1. *Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 354, оп. 1, спр. 267, арк. 38.*
  2. *Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 354, оп. 1, спр. 184, арк. 5.*
  3. *Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 354, оп. 1, спр. 247, арк. 63.*
  4. *Архівний відділ Чигиринської РДА. – Ф. 354, оп. 1, спр. 3, арк. 4.*
  5. *Батура Л. Бути чи не бути АЕС в Чигирині? // Зоря комунізму. – 1989. – 20 квітня.*
  6. *Бондаренко В. Господарським способом // Зоря комунізму. – 1988. – 12 січня.*
  7. *Гончар О. Жити за законами правди // Зоря комунізму. – 1987. – 30 липня.*
  8. *Гнєнний В. З новосіллям вчителю // Зоря комунізму. – 1988. – 1 січня.*
  9. *Гнєнний В. Молодість Чигирини // Зоря комунізму. – 1986. – 24 квітня.*
  10. *Замість АЕС – завод? // Зоря комунізму. – 1988. – 4 вересня.*
  11. *Захарченко В., Кузьменко-Волошина В. та ін. Тривоги Чигирини // Зоря комунізму. – 1987. – 29 серпня.*
  12. *Зводиться кооперативний будинок // Зоря комунізму. – 1989. – 28 березня.*
  13. *Камінський В. Пристрасті навколо «малосімейки» // Зоря комунізму. – 1988. – 11 листопада.*
  14. *Кривенко І., Брюховецький І. та ін. Відкритий лист міністру атомної енергетики СРСР М. Ф. Луконіну // Зоря комунізму. – 1987. – 9 червня.*
  15. *Куц П. Заморожений об'єкт // Зоря комунізму. – 1987. – 9 червня.*
  16. *Куц П. Підганяють строки // Зоря комунізму. – 1990. – 18 серпня.*
  17. *На економічній основі // Зоря комунізму. – 1987. – 4 липня.*
  18. *Нікітенко О. Зрушення на довгобуді // Зоря комунізму. – 1990. – 20 листопада.*
  19. *Петриченко О. Як справи у комунальників? // Зоря комунізму. – 1990. – 13 вересня.*
  20. *Приходько І. Доки ж розкачуватися? // Зоря комунізму. – 1987. – 30 травня.*
  21. *Чабан В. У визначений строк // Зоря комунізму. – 1988. – 9 липня.*
  22. *Чигиринський районний відділ статистики. Вирішує трудову дисципліна // Зоря комунізму. – 1990. – 6 березня.*
  23. *Чигиринський районний відділ статистики. Соціально-економічний розвиток району в 1988 р. // Зоря комунізму. – 1989. – 9 лютого.*

ЗАЛЮБОВСЬКИЙ Олег,
студент 1 курсу
Чигиринського економіко-правового фахового коледжу
Уманського НУС
ПРОХАЧ Надія,
викладач хімії, біології та екології
Чигиринського економіко-правового фахового коледжу
Уманського НУС

НЕДОБУДОВАНЕ МІСТЕЧКО ОРБІТА: МИНУЛЕ ТА ПЕРСПЕКТИВА

Відповідно до нового адміністративно-територіального устрою Черкаська область складається з 4 районів, 16 міст, 14 селищ міського типу, 824 сільських населених пунктів [3]. Та серед них ви не знайдете недобудованого містечка Орбіта, в якому сьогодні проживає кілька десятків людей.

Висока вентиляційна труба недобудованого реактора, пусті багатопверхівки, покинутий універмаг та їдальня, адміністративні будівлі, в яких гуляє вітер... Це місто дуже нагадує Прип'ять.

Історія «невдалої енергетики» поблизу м. Чигирин бере свій початок у 70-х роках ХХ ст. Спочатку для потреб країни в енергоресурсах планувалося будівництво Державної районної електричної станції (ДРЕС). За Держпланом СРСР (постанова від 25 квітня 1972 р. № 28) потужність Чигиринської ДРЕС мала становити 4800 тис кВт, а в якості джерела енергії був паливний мазут і сезонні лишки природного газу. Та вже у 1974 р. за основу палива замість мазуту було визначене донецьке газове вугілля, а потужність обмежили до 3200 тис. кВт [1, с. 226]. «Будуть тут і свої школи, і палац культури, торгівельний центр, кінотеатр, лікарня і відмінна служба побуту, і палац піонерів, і, звичайно ж, чудовий пляж... І вже у 1975 році Чигиринська ГРЕС дасть струм...», – писали у газеті «Правда України» у січні 1972 року.

На початку 1977 р. розпочалось будівництво промислового майданчика майбутньої ДРЕС, а також доріг, ліній зв'язку, енергопідстанції « Орбіта» та першого дев'ятиповерхового гуртожитку. Від назви енергопідстанції отримало назву і селище енергетиків, яке знаходиться за 5 км від с. Вітове. У містечку Орбіта на 20 тис. жителів передбачалось будівництво багатопверхівок, шкіл магазинів, лікарень, дитячих садочків та інших об'єктів [5].

*Екскаторники! Бульдозеристи! –
Зі скляних голубих вітрин
Кличе вас у світанок імлістий
Не розбуджений Чигирин.
...Може, світить їм спозарану
Над роздоллям дніпровських плес
З голубої імлі, з туману
Найпотужніша в світі ДРЕС... [6].*

Та вже у 1984 році об'єкти будівництва ДРЕС були законсервовані, адже в країні не вистачало мазуту для забезпечення Чигиринської ДРЕС, тому передбачалось будівництво АЕС потужністю 4000 мВт [1, с.227].

Зведення такого потужного об'єкту потребувало значних кадрових ресурсів. Будівельники і майбутні енергетики мали поселитися у населеному пункті Орбіта. Однак, після перепроектування об'єкту під АЕС, це поселення потрапляло в так звану санітарну зону, в межах якої не можна зводити житлові приміщення. Було прийнято рішення зводити для енергетиків нове містечко неподалік Чигирин, яке згодом отримало назву Новий Чигирин.

До селища Орбіта були проведені всі комунікації, в ньому діяв навіть клуб, був свій універмаг, до якого привозили продукти, яких не було навіть у Чигирині. Однак розвиток цього поселення вже тоді ставили під сумнів, оскільки за умови зведення АЕС проживання в безпосередній близькості до об'єкту було занадто небезпечним [5].

Але і ця спроба не мала логічного завершення. З 1986 по 1987 рр. не було здано жодного запланованого об'єкту. За 4 роки будівництва АЕС змінилось 4 керівники. Крапку в будівництві Чигиринської АЕС поставила Чорнобильська катастрофа. У той час серед населення пішов значний резонанс через будівництво атомної електростанції, люди вже не хотіли, щоб поряд зводили такий потенційно небезпечний об'єкт. Широко обговорювалось дане питання і в ЗМІ. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 414 від 19.05. 1989р. будівництво Чигиринської АЕС припиняють, а вже наступного року видається постанова Міненерго СРСР «Про будівництво Чигиринської паро-газової електростанції». І вже у 1991 році АЕС була перейменована на ПГЕС. Тим часом повільними темпами велось будівництво будівель Нового Чигирин. Обсяг незавершених робіт будуправління АЕС у 1989 р. складав 36,8 млн. карбованців, причиною чого було наднизьке забезпечення будматеріалами. А після проголошення незалежності України стан з фінансування будівництва ПГЕС ще більш погіршився [1, с. 226–231]. 1995 р. ПГЕС переходить у підпорядкування від ВО «Київенерго» до державного підприємства «Черкасиобленерго». Після наступних реорганізацій у 2000р. через збитковість підрозділ теплових мереж дирекції ПГЕС припиняє свою діяльність. Офіційно її існування припинив наказ Ват «Черкасиобленерго» № 109 від 29 березня 2001 р.

Так припинилось спорудження Чигиринської електростанції, яке тривало протягом майже трьох десятиріч. Це будівництво стало заручником різних обставин, які не сприяли його завершенню. Тисячі людей за цей час працювали на цій будові. Вони приїздили сюди з різних куточків колишнього СРСР. Дехто залишився тут на все життя, хтось повернувся назад. Майже опустіло колись велелюдне селище Орбіта, багато незаселених квартир в мікрорайоні Нового Чигирин [6].

Нині ж пустка, руїни, самотня труба непрацюючої котельні, що височить над уламками бетону та кілька десятків жителів вулиці Орбіта, що так ніколи і не стала містом. Місто-привид, примара, « друга Прип'ять» так вперто продовжують називати територію з двома заселеними 5-поверхівками та одним магазином. Потрапляючи на Орбіту, ніби подорожуєш у часі. Порожні квартири покинутих 9-поверхівок ще зберігають сліди господарювання там людей, які так і не стали місцевими жителями. Як не дивно, вціліло навіть чимало адміністративних будівель, а бетонні дороги, які безпомилково вказують, що ви наближаєтеся до АЕС, подекуди мають набагато пристойніший вигляд, ніж сучасні автошляхи.

Орбіту називають містом-привидом, хоча містом це поселення енергетиків ніколи не було. Це вулиця Орбіта, що належить до Рацівської сільської ради, на якій розташовані 4 будинки і один продовольчий магазин, що сховався на першому поверсі однієї з будов. Поряд з п'ятиповерхівками стоїть дитячий майданчик, побудований ще за радянських часів.

Відсутність роботи швидко перетворила це місто на майже безлюдне. Проте деякі жителі так і не виїхали, залишилися жити на Орбіті, тримало житло. В місті є елементарні комунікації – світло, газ, тож жити можна. Два рази на день – зранку і ввечері через Орбіту курсує автобус з Чигирина в Черкаси і назад.

Мешканці Орбіти дуже неохоче спілкуються не те що з журналістами, а й з будь ким «чужим» кажуть: «Тут вам не цирк!».

Часто шукачі пригод і туристи, яким Орбіта нагадує Прип'ять, заїжджають сюди у пошуках незвичного кадру та гострих відчуттів.

Ось як згадує життя на Орбіті Брайко Олена Олександрівна 1977 р.н.: «...Ми були мешканцями Орбіти з 1944 по 2000 роки. На той час у селищі працював дитячий садок, що розмістився у сосновому лісі в одній з будівель типу «берлін». Функціонував медпункт. У приміщенні універмагу на першому поверсі розмістився невеличкий відділ продуктових товарів, а на другому промислові товари. До Чигирина можна було поїхати транзитними автобусами. Орбіта була населена переважно молоддю. На той час будинок культури вже не працював і культурне життя селища завмерло. З розваг був тільки невеличкий майданчик для дітей дошкільного віку в межах прибудинкової території. З мінусів були відсутність гарячої води на період закінчення опалювального сезону, погане опалення в квартирах та відсутність закладів навчально-естетичного напрямку для дітей, практично не було робочих місць. Серед плюсів, безперечно, залишались неймовірні ландшафти, які і зараз зачаровують своєю красою.» [2].

Та все ж сьогодні у містечку життя хоч і неквапно, але триває. У двох п'ятиповерхівках мешкають близько шістдесят сімей, переважно пенсіонери. Посеред колись величного селища та пошарпаних порожніх будівель ці два живих острівці мають дивний вигляд, як і скопані городи поруч. На першому поверсі одного із заселених будинків працює крамничка, у якій можна придбати продукти, найнеобхіднішу побутову хімію, навіть деякі ліки.

Як перспективу для Орбіти обласна влада розглядала варіант із розселенням у ній біженців зі сходу країни або із розквартируванням військових. І хоч на державному рівні це питання зависло у повітрі, в місто почали приїздити переселенці з Донбасу. Районна влада поставилася до цього з розумінням.

У містечку працює інтернет, телебачення та один із операторів мобільного зв'язку. З найближчими населеними пунктами орбітівців зв'язує автобусне сполучення, дітей підвозять у школу, дитсадок. А от із водою справді велика проблема: вона тут має втричі вищий за норму вміст заліза, а також дуже незадовільний стан системи водопостачання та відведення [7].

В Орбіту приїхало багато переселенців з Донбасу. Квартири тут коштують близько 1000 доларів. Зараз Орбіта адміністративно підпорядковується с. Вітове у якості вулиці Орбіта.

Традиційні види енергетики й досі забезпечують людство електрикою і теплоносіями, але при цьому завдають істотної шкоди навколишньому середовищу. ТЕС споживають величезні запаси природного палива, які є вичерпними, АЕС довели свою небезпечність. Невичерпні джерела енергії – сонце, вода та вітер є основою нашого майбутнього. Наразі активно розвивається альтернативна енергетика, одним із найпоширеніших видів якої, що почав розвиватися і в Україні, є сонячні електростанції. На майданчику, де колись намагалися звести атомну електростанцію, був розроблений детальний план під сонячну електростанцію відповідно до розпорядження голови Чигиринського району ще від 25 лютого 2016 року. Територія під зведення СЕС була виділена в межах Рацівської сільської ради, за межами населеного пункту. Загальна площа проектування становить 82 га.

Наземна електростанція СЕС Грінтеко введена в експлуатацію у 2019 році із встановленою потужністю – 55.39 МВт. Тов «Грінтеко Сес» – юридична особа, що є відповідальною за діяльність електростанції. Компанія отримала ліцензію на виробництво електроенергії 20.11.2019 та здобула Зелений тариф 12.77 євроцентів у гривневому еквіваленті починаючи з 26.08.2020. Місцеві жителі не проти встановлення неподалік їхніх будинків сонячних панелей. Виробники екологічно чистої енергії планують, що багатомільйонні інвестиції окупляться за 8 років [8].

Для кожного Орбіта означає різне: домівку, енергетичну мрію, що так і не здійснилася, місто-привид або шанс, аби почати усе з початку. Можливо, саме сонячній електростанції таки судилося з четвертої спроби стати вдалим проєктом та вийти на «нову орбіту» розвитку енергетичного майбутнього.

---

1. Чепурний О. З історії будівництва Чигиринської електростанції // Чигиринщина: історія та сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р., Черкаси : Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2006. 248 с.

2. МПДА – Розповідь Брайко Олени Олександрівни 1977 р.н., уродженки с. Стецівка.

3. Адміністративно-територіальний устрій. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://ck-oda.gov.ua/administratyvno-terytorialnyj-ustrij/> [Дата звернення 10.04.21].

4. Другий шанс: замість Чигиринської атомної електростанції буде сонячна. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.oblrada.gov.ua/drugiy-shans-zamist-chigirinskoj-atomnoj-elektrostantsii-bude-sonyachna> [Дата звернення 15.03.21].

5. Енергія майбутнього: територія недобудованої Чигиринської АЕС незабаром засяє сонячними панелями. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://dzvin.media/news/energiya-majbutnogo-terytoriya-nedo-zverнення-budovanoyi-chygyrynskoyi-aes-nezabarom-zasyaye-sonyachnyu-panelyamy-foto/> [Дата звернення 18.03.21].

6. Микола Негода. «Чигиринська дума» .[Електронний ресурс] Режим доступу: <https://mistonache.ck.ua/announcements/67-budova-stolittya-abo-prividi-chigirinskih-elektrostantsiy> [Дата звернення 18.03.21].

7. Орбіта – місто-привид, про яке всі забули. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://ridna.ua/2018/03/orbita-misto-pryvud-pro-yake-vsi-zabuly/> [Дата 19.03.21].

8. СЕС Грінтеко. Опис електростанції. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.energo.ua/ua/assets/pv_plant_hrinteko [Дата звернення 19.03.21].

9. Чигиринская АЭС. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://yojikiztumana.livejournal.com/74599.html> [Дата звернення 18.03.21].

Додаток 1

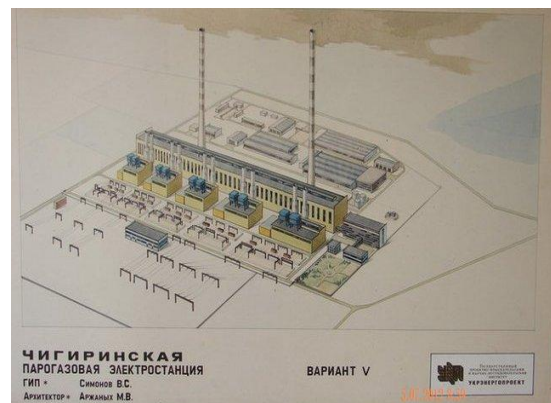
Фото 1. Сучасний стан жител дев'ятиповерхівки селища Орбіта, 2021 р.

Фото 4. Дев'ятиповерхівка селища Орбіта, 2021 р.

Фото 2. Вигляд з вікна багатопверхівки, 2021 р.

Фото 5. План Чигиринської ПГЕС

Фото 3. Будівництво підстанції Орбіта [9]

Фото 6. Сонячні панелі СЕС Грінтеко, [4]

ГОРЕНИЧ Оксана,
*екскурсовод відділу « Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

МЕДИЧНА ДОПОМОГА У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ: ГЕНЕЗА, РОЗБУДОВА, СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

У статті зроблена спроба проаналізувати перспективи розвитку медицини на українських землях і, зокрема, на Чигиринщині від XVII ст. до сьогодення. Дана наука розвивалася в умовах відсутності власної української держави, під впливом мов і духу панівних на той час держав, які не були зацікавлені у висвітленні ролі українських лікарів і здобутків української медицини.

Найбільш проблемною сферою охорони здоров'я була і є сільська медицина, яка потребує сьогодні поглибленого дослідження, особливо зважаючи на те, що сільські мешканці становили близько 80 % народонаселення України.

На землях Чигиринщини завжди була постійна потреба в лікувальних засобах, і відсутність необхідної кваліфікованої медичної допомоги примушувала сільське населення шукати порятунку доступними методами. Шляхом досвіду надавалась допомога однією людиною іншій. Широке побутування засобів і методів народного лікування обумовлювалося важкими соціально-побутовими умовами життя, у подальші часи-обмеженістю мережі медичних закладів та недоступністю платного медичного обслуговування для більшості населення. Тому разом із професійною медициною паралельно крокують довгий час лікарі-самоуки (знахарі), народні цілителі (костоправи, кровопускачі, повитухи, зубоволоки та інші) – продовжувачі народної та традиційної медицини.

З появою служителів культу на землях України саме священники набувають статусу найдосвідченіших лікарів, здатних лікувати не тільки ліками, а й словом. У XVI столітті осередками української медицини при

монастирях стали козацькі шпиталі. Вклади на лікування поранених вносилися із козацького скарбу. У козацькій державі гетьман Б. Хмельницький приділяв велику увагу медичному обслуговуванню не тільки самого війська, але й населення козацьких земель [2, 122].

Як відомо із праць дослідників козацької медицини, в кожній козацькій сотні були цирульники – люди, які знали прийоми лікування отриманих у бою ран без звичних ліків, вміли пускати кров, виривати зуби, накладати лещата. Цирульники Богдана Хмельницького, збираючись у похід, заготовляли смуги полотна – «пасочки» для перев'язування, лубки для фіксації переломів, топлене сало, каніфоль, віск та ін. Операції робили після заходу сонця, коли немає мух, і в цей період доби мозок вступає у фазу гальмування. Могли поїти доп'яна горілкою, за знеболювальне слугувала настоянка із маку. Інструменти кип'ятили у солі, розжареним ножом припікали краї рани [7, 114–116].

Вміли лікувати переломи, видаляти роздроблені кістки, «викачувати кулі» і осколки, робити ампутації, справлялися з гнійними ранами, ставили дренаж із кінського волосу. Зуби лікували жувальними гумками із воску, клею із фруктових дерев, живиці. Велике значення у лікуванні займала віра. Адже найкраще допомагає лікування тим, хто вірує. При будь-якій хворобі лікування починали словами «Отче наш»; при гарячках, лихоманках читалась молитва «Пресвята Богородиця»; перед операціями вдавалися до молитви «Символ віри»; перед водними процедурами «Слава Тобі, Боже наш»; перед одшіптуванням бешихи «Богородице, Діво, радуйся»; прохали одужання побратима «Псалом 50», переляки, наврочування, «стрес»-псалми 90–91; готування відварів із зіллям – «До Пресвятої Трійці», «Молитва о болящих» [33, 25].

Знали про цілющість «залізної води». Вода із домішками іржі допомагала при болях в печінці, на ній робили трав'яні настої. У воду кидали розпечене залізо. Вживали ще мідну, бронзову, кременеву, глинисту воду [5].

Французький картограф Гійом де Боплан у 1630–1648 рр. помітив: *«Козаки, поранені стрілою, перев'язували себе жменем землі, змішаної в долоні з власною слиною і це заліковувало, як найкращий бальзам. Ще до ран прикладали павутину. За антисептик був любисток. Люлькою-носогрійкою лікували хвороби спини. «Татарським зіллям» (лепехою) знезаражували воду. Її корінь жували при тифі та холері»* [9].

У Національному Музеї медицини України функціонує діорама «Медична допомога у війську Богдана Хмельницького» художника М. Хмелька, що наочно відображає вміння козаків лікуватись. З часом козацькі цирульники об'єдналися у цехи, які проіснували на теренах України до II пол. XIX ст. [1, 148] (Додаток № 1).

Український історик Тарас Чухліб в одній із старовинних книг 1700-х років знайшов чудовий народний рецепт лікування «Як рятувати чоловіка, котрий недавно з ума зійде»: *«Тому чоловікові треба пустити з ноги єдної кров рано, з другої в вечір, а зараз хутко в зимну воду умочивши карк йому прикладати уставичне через день і ніч, а на ніч давати йому селітри в воді»*

наперсток, тож і на рано». На перший погляд незрозумілі для сучасників слова у рецепті трактуються наступним чином: «за уставом» – через день і ніч; «на карк» – на задню частину шиї з верхньою частиною хребта – зашийок. Робилась така процедура для замороження нервів у спинному мозку і допомагала при сильних болях. Хоча даний рецепт сучасника може здивує, та все ж факт є фактом – недієві рецепти навряд чи писали б в книжках XVIII століття [41]. (Додаток № 2).

Український етнограф, старший лікар Київських державних маєтностей Домінік П'єр Де ля Фліз у праці «Селяни Київської округи. Медико-топографічний опис 1856 р.» вказував, що завдяки м'якому клімату, розміреному життю, натуральним продуктам харчування здоров'я українських селян було, в принципі, міцним. Причиною ранньої смертності найчастіше були нещасні випадки, отруєння, травми. Але кріпаки зовсім не дорожили собою:

«Взимку, коли є сніг, хлопчики й дівчатка, здебільшого напіводягнені і майже босі, збираються на гірці й спускаються вниз на санчатах». Селяни віддавали перевагу швидкості пересування чи виконання роботи, зручності, не думаючи про наслідки для себе: «Хоча ці сандалії дуже зручні літом і в суху погоду, проте вони дуже шкодять здоров'ю своїх власників, коли мокро і холодно, а особливо взимку...

...Селяни причиною всіх хвороб вважають «пристріти», що хворого «наврочили». Наприклад, причиною сухот вважали отруту, яку називають «данням». Майже у кожному селі є шарлатани, які навіть трав для лікування не можуть назбирати потрібних. Багато трав, зібраних не в потрібний час, втрачають свої цілющі властивості, стають вже здерев'янілими та висохлими. По селах лікують знахарі, знахарки та інші «цілителі». У ролі останніх виступають часто особи, які самі вже перехворіли і тому, на думку людей, вони вже мали досвід у боротьбі з недугами. Більшість людей запускають на ранніх стадіях хвороби і шукають допомоги навіть у цирульників чи шарлатанів, а до медика приходять вже тоді, як хвороби вкорінилися внаслідок дурного лікування.

...Селяни із відразу ставляться до вчених і тому часто приховують свої хвороби. Жінки особливо соромляться показувати свої недуги. Найчастіше вони відмовляються або не наважуються відповідати на їх розпитування, коли йдеться про захворювання, відомості про які здаються їм непристойними. Ще з більшим небажанням вони дозволяють робити необхідне обстеження. Зрештою, хворі воліють приймати поради і ліки від тих людей, які належать до одного із ними класу і які їм ближчі. Вони більше довіряють їм; часто вони вважають, що лікарі надто освічені, щоб могли принижувати себе, обстежуючи недуги, які вважають ганебними» [17].

У селах Правобережжя складали і розвивали, передаючи із покоління в покоління, побутові медичні знання, які змінювались і удосконалювались разом із удосконаленням сільського життя. Тут майже всі хвороби мали свої народні назви і найчастіше відбивали зовнішні ознаки та прояви захворювань

(жовтяниця, плаксивці тощо). Запалення дихальних шляхів селяни називали застудою, кольками, ядухою; шлунково-кишкові захворювання – бабаками; очні – трахомою, більмом (народне прислів'я: «Сів як більмо на оці») [3, 125].

Хвороби часто приписували природнім явищам – вихрам чи вітрові. Це підтверджує розповідь Печененко Поліни Олександрівни, 1947 р.н., уродженки села Суботів:

«Ще моя мати й бабуся казали, що не можна, щоб через стоячу людину пролетів вихор. Людина довго хворітиме. Треба впасти на землю і лежати, поки вихор не пролетить над вами, і перехреститись» [25].

Лікувалися селяни і одягом: закопували одяг хворого. Жителі Суботова і зараз пам'ятають стару прикмету: «Не можна ходити людям між з'єднаними двома або трьома стовпами, навіть електричними, бо в такі місця найчастіше зливають «хвору» воду та закопують речі хворих людей» [25]. Селяни одягали сорочку задом наперед від переляку та лихого ока [3, 126]. Звичайний поцілунок теж використовували у лікуванні: поцілуєш красиву жінку – перестане боліти голова. Чи не такі уявлення послужили створенню народної пісні «Болить мене головонька ще й межі плечима»:

*Болить в мене голівочка та й межі плечима,
Треба мені докторика з чорними очима.
Та не того докторика, що він докторує,
А того докторика, що в личко цілує* [31].

Навіть дуля мала в українців лікувальне значення. Нею лікували герпес на губах та ячмінь на оці. Підносили дулю до ока і казали: «Ячмінь, ячмінь, на тобі дулю» або ж тикання дулі супроводжувалась вигуком: «На тобі до пари та йди!» Ще казали: «Очна дуля, на тобі дулю» або «Ячмінь, ячмінь, на тобі кукіш, що хочеш, то купиш, купи собі сокирку, руби себе всерединку» і на око плювали. Краще, коли дулю несподівано до ока хворого підносив сторонній [8].

На поч. ХХ ст. лікарня в селі була рідкісним явищем, і всі медичні послуги надавали місцеві цілителі. Здавна окрему категорію народних лікарів становили т. зв. сільські акушерки («баби – повитуха», «пупорізка»), які приймали пологи. Вони добре знали народні звичаї, знали на лікарських травах і вміли замовляти, їхні уміння були спадковими. До таких жінок завжди ставились із повагою та побоюванням. Зав'язуючи пуповину, баба бажала: «Зав'язую – щастє, здоров'є і многі літа», «Зав'язую тобі щастя і здоров'я і вік довгий, і розум добрий» [16].

Баби-повитухи обслуговували близько 90 % жінок, і лише десята частина зверталася по допомогу до кваліфікованих акушерок. Абортів баби-повитухи не робили – боялися «загубити» душу» дитини. Займались цим «компанійські» жінки, які «побували в світі», були схильними до вживання алкоголю. Аби запобігти небажаній вагітності, жіноцтво вдавалося до різних засобів, часто незвичайних. За відомостями суботівського священника Марка Грушевського, у його праці «Дитина у звичаях та віруваннях українського народу» жінки приймали «давання», яке зводилося до того, що «скло стерти треба дуже та ще шось вмішати туди, то либонь і не зачнеться дитина». А ще:

– їли хліб із шерстю ялової корови чи вівці (за принципом «подібне лікує подібне»);

– не їли гарбузове насіння;

– підрублюючи сорочку, не в'язали вузлів;

– три дні не ховали плаценту, щоб три роки не було дітей;

– довше намагалися годувати дитину груддю;

– прибирали відповідні положення під час зносин;

– палили «сорочку з циганами» – «місячну» сорочку.

При невеликому терміні вагітності застосовували варварські методи, щоб абортуватись: перетягували живіт рядом, мотузками, м'яли його та ін. Найпоширенішим було ковтання різних субстанцій: відварів трав, вишневої кори, цвіту барвінку, шафрану, гречаної полови, конопляних маківок, лушпиння цибулі. Вживали суміш пороху, селітри, ртуті, сірки та міцної горілки. Робили гарячі купелі, парили ноги та ін.» [12, 245].

При болях у попереку, ломоті в тілі селяни лікувалися укусами бджіл та мурах, кропивою. До сьогодні живе цей народний засіб лікування у Суботові. Прохач Надія Василівна, 1988 р.н., мешканка Суботова, апробувала давній метод лікування болей у попереку укусами власних бджіл і має від цього позитивні результати. Її методика полягає у зростанні кількості укусів комах на хворому місці від 1 до 10 і у зворотньому порядку [26].

Звичайним дьогтем зцілювались від корости. Шкірні висипи народні лікарі лікували мазями із домішками чи на основі людських та тваринних екскрементів. Відомо, що ще у Стародавньому Єгипті мазі із гною тварин застосовували від усіх хвороб. Хоча ці ліки дуже смерділи, проте були ефективними. Згідно з дослідженнями, мікрофлора, виявлена в деяких видах тваринного гною, містить антибіотики [43].

Наші пращури знали про цілющі властивості «живої» та «мертвої» води. Вважали, що «мертва вода» це – болота, стоячі озера, колодязі, тобто стоячі водойми. Ця вода підходить для приготування цілющих відварів і настоїв. Мертва вода володіє антибактеріальними властивостями, що рятує людей від пролежнів і гниючих ран. «Жива вода» – дощова (не кислотна), від танення льоду. Жива вода має лужні властивості (загоювальні дії). Вченими доведено, що живою та мертвою водою можнавилікувати до 50-ти захворювань [41].

У самі морози для здоров'я і з побожності українці купалися в йорданській воді (у тому ставку, де святять Йордань) [1]. Купалися від корости, щоб очі не боліли, дівчата – щоб рум'яною бути. Йорданську воду вживали при болях в суглобах, змазували хворі місця на тілі, лікували породіль при пологах, дитячий переляк. Змащували водою очі – «щоб добре бачили», вуха – «аби чули тільки гарні слова» та лоба – «щоби мудрою була голова» і все тіло, «щоб здоровим було, як вода. Кожен по освяченні води п'є її «на здоровіє й видалення лихих сил» [39, 32–33]. (Додаток №3).

За народними уявленнями, селяни причини хвороб пояснювали впливом злих духів, які проникали у людину. Джерелом захворювань вважались також грім, блискавка, Місяць. Водночас їх наділяли

зцілювальними властивостями. Уродженка села Суботів Гуголька Фросина Олексіївна, 1921 р.н., передала своїм дітям таке замовляння: *«Місяцю, Місяцю молодий, на тобі хрест золотий (хреститись), тобі на підповня, а мені на здоров'я»* [21].

Цікаві прикмети про Місяць записала мешканка села Рацеве Шмиголь Світлана Петрівна, 1989 р.н., від бабусі Гулак Ганни Миколаївни, 1939 р.н., мешканки Рацеве (уродженки нині затопленого села Тарасівки): *«Коли спить людина, а особливо мала дитина, не можна, щоб на неї світив Місяць – «витягне» здоров'я»;*

– *«Не можна пити воду, на яку Місяць всю ніч світив. Вважалося, що це вже є «мертва» вода. Однак, на певні великі свята воду ставили під місячне світіння і вранці нею купалися»;*

– *«На Молодика виходили надвір і, дивлячись на Місяць, казали: «Молодик, як бик, а я здорова, як корова»;*

– *«Щоб волосся було здоровим та гарним, дівчата виходили надвір і чесали волосся, дивлячись на молодий Місяць»;*

– *«Щоб відсохли «бородавки» (папіломи), треба вийти на Молодика із гіллячкою з жіночого дерева (напр. вишня), на якій є гілочки. На місці приросту гіллячок до основної гілки навкіс робили зріз і гладеньким місцем, дивлячись на Місяць, дві хвилини терли. Папілома мала відвалитися і пропасти»* [30].

На селі майже кожна доросла людина володіла тими чи іншими знаннями із царини народної медицини, особливо фітотерапії. Лікували переважно засобами рослинного походження. Потреба в медичній допомозі та багатолітній господарський досвід сприяли виробленню знань про найдоцільніший час збору лікарських рослин. Люди похилого віку, травники та знахарки збирали лікарські трави у відомі свята жнивного циклу, а саме – Маковія (14 серпня) та Спаса (19 серпня). Збиралися в ці дні також і городні та дикорослі рослини, яким приписували окрім лікувальних, магічні властивості. Найчастіше збирали – мак, соняшник, «волосся» кукурудзи, м'яту пахучу та кінську і любисток. Велике значення мало назбирати трав до обіду і висушити їх у затінку. Ще й досі прихожани Іллінської церкви у Суботові освячений в церкві на Маковія та Спаса букетик із квітів та трав приносять додому і зберігають на благополуччя та щастя в родині та в домі (авт.).

Крім трав для лікування використовували тваринні жири, продукти бджільництва, молочні вироби. Також вдавались до дієт. Лікували також за допомогою піску, води, солі, глини, гасу, сірки, крейди. Робили компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо. Українці добре знали на масажі, що мав назву «поставити горня». Хоча на селі переважало домашнє лікування, були люди, до яких зверталися, коли домашні засоби не допомагали. Функцію хірургів-дантистів у дореволюційних селах найчастіше виконували сільські ковалі, яким не бракувало видумки у застосовуваних методах та інструментарії. Вони рвали зуби плоскогубцями, ключами, шнурками тощо [44].

Цікаво, що багато хвороб селяни лікували ляльками-мотанками. Їх мотали для того, щоб забрала хворобу від людини. Лялька, виготовлена

з тканини або іншого матеріалу, використовувалася цілителями для лікування хвороб за допомогою магічного обряду. Ляльку спеціальним заклинанням зв'язували енергетично з хворою людиною. Далі цілитель чи знахар замовлянням переносив хворобу на ляльку, після чого її закопували, спалювали або знищували іншим чином. Вважалося, що із знищенням ляльки піде й хвороба від людини. Якщо лялька робилася для здоров'я людини, то для одягу підбирали червоно-зелені відтінки [34].

З плином часу населення сіл та міст ще більше стало потребувати якісної медичної допомоги, досвічених лікарів і самих лікарняних приміщень. Отримати фахову медичну допомогу населення Чигиринщини мало змогу з 1805 р. з часу відкриття лікарні у м. Черкасах (тепер Перша міська лікарня) [6, 125]. Згідно документів Державного архіву Київської області, 1831 р. медичну допомогу населенню Чигирини стала надавати Чигиринська лікарня, яка спочатку була міською [13].

У I пол. XIX ст. лікарськими губернськими управами вперше на Україні почалася перевірка осіб, що займалися лікарською практикою. Для Правобережної України медична канцелярія виділила спеціальну комісію, яка на місцях перевіряла документи лікарів та цирульників повітових лікарень. У річних звітах губернських лікарських інспекторів Київської губернії зазначається, що в повітових лікарнях «речей, які повинні бути при лазареті, немає, хворі лежать на соломі на долівці». Повітовий лікар з Тараші в 1820 р. так описує свою лікарню: «... дах у багатьох місцях відкритий бурям і пропускає дощ, що поливає хворих, від чого вони впадають часто у рецидив і підпадають наприкінці смерті». Не краще було, за тогочасним документом, і у Звенигородці: «Лікарня зовсім не відповідає установленим порядкам, – пише повітовий лікар, – особливо тому, що в тому домі через сіни здійснюється продаж міцних напоїв, та й через брак кухні у хаті хворих для різних потреб палиться в печі». Такий стан лікарень був і по інших губерніях Правобережної України. Бракувало досвічених лікарів. Їх кількість зменшувалась тому, що у складі Російської імперії в Україні багато навчальних закладів медичного профілю царським урядом було реформовано або закрито.

У той же час у Москві та Петербурзі на базі медичних училищ активно створювались хірургічні академії. Більшість кращих учнів для навчальних закладів Росії продовжували поставляти з України. Протягом 14 років (1784–1798) тільки Києво-Могилянський колегіум дав для медичних шкіл Москви та Петербургу понад 300 учнів. Тому практично вся еліта Російської імперії (особливо медична) виросла з українського коріння. Українці збудили від віковичного дрімання Московію і заклали там підвалини нової культури. Як писав 1935 р. англієць Л. Лоутон, – фактично Московія була ученицею України і засвоїла від неї все, що могла. Але від моменту «анексії» України і зміни своєї назви з «Московії» на «Росію» імперська влада навмисне намагалася відсунути Україну на задній план і гальмувала її розвиток» [1, 158–159].

XIX ст. – час, коли активізували свою просвітницьку діяльність українські священники. На селі саме церковні структури виконували інформаційну функцію. Тут оголошували повідомлення про насування

епідемії, тут переконували здійснювати щеплення від віспи (її віряни вважали «печаттю антихриста»), не знищувати плід в утробі, дотримуватись правил санітарії та гігієни, не вживати небезпечних продуктів харчування, не зловживати алкоголем.

У Суботові в дореформену епоху діяла тільки одна Михайлівська церква. Отець Роман Орловський у 1869 р. став настоятелем Свято-Іллінського храму і наставником над парафіяльним навчальним закладом, яким опікувався багато років. Оскільки, ця школа була єдиною на всю округу й тому мала важливе значення, то отець Роман подбав не тільки про належну постановку в ній навчального процесу, а й навіть про те, щоб дітям було де лікуватися. У 1860 р. священник звернувся до архієрея із наступним листом: *«Девятый год на исходе, как я прохожу должность наставника при субботовском сельском приходском училище, в котором каждогодно обучается до 60 детей – в этот период времени мною замечен ощутительный недостаток в том, что учащиеся дети, заболевая, лишаются всякой возможности получить медицинское пособие, которое для всех крестьян, а особенно для учащихся детей так необходимо.»*

И хотя со стороны Палаты Государственных имуществ изыскиваются средства помочь в этом казенным крестьянам и при каждом округе имеется врач, так как Черкасский округ составляют казенные крестьяне трех уездов – Черкасского, Звенигородского и Чигиринского, то при всей усердной деятельности в окружного врача нет возможности подать крестьянам того пособия, какого ожидает от медика правительством и больные, а при слабом усердии врача к своему делу даже никакого нельзя ожидать пособия.»

По сим причинам, как обучающиеся дети во вверенном мне училище, так и крестьяне моего прихода в болезнях остаются на произвол судьбы и помощь им подается от одного Бога. Приглашать же врача из ближайшего города Чигирина за собственный счет крестьяне при скудости материальных средств неохотно соглашаются.»

Відповідно пастир пропонував наступне: *«При субботовской церкви есть домик о двух половинах, издавна купленный на церковные средства, и в оном теперь помещается диакон, но как он (домик) ветх и вблизи церкви, то для диакона приторгован в 1859 году прихожанами вдовы дьячковской жены Иулянии Трегубовой на церковной усадьбе землю и домик, занимаемый диаконом, остается свободным.»*

Тому священослужитель прохав дозволу на перетворення цього колись дияконського будинку на шкільну лікарню, у якій би могли лікуватися школярі та за необхідності інші місцеві мешканці. При цьому священник сповіщав, що *«подавать медицинские советы больным и лечит простыми домашними средствами, безмездно, в свободное от занятий время известного мне по человеколюбию, бескорыстию и набожности Чигиринского уезда врача штаб-лекаря надворного и советника Василия Ковалева, согласие коего прилагается. Фельдшерскую должность при предполагаемой больнице имеют исполнять двое из старших воспитанников субботовского училища, а до обучения их местный фельдшер.»*

Утримувати лікарню священник брався за власний рахунок, що було дуже благородним і рідкісним вчинком. Цим він хотів протистояти лікуванню місцевих жителів так званими знахарками, яким віднині, за словами священнослужителя «лечение воспрещается». Лікарня мала забезпечуватися безкоштовною постільною білизною та харчуванням. Владика не заперечував проти появи при навчальному закладі ще й медичного [36, 184–185].

Саме церковний інформаційний канал був чи не єдиним просвітителем у багатьох містах і містечках. Так, у Києві на поч.60-х рр. XIX ст., почали видавати щотижневик «Руководство для сельских пастырей». У дописах тижневика розповідали і про нецерковні знання, зокрема й про те, як лікувати хвороби та надавати першу медичну допомогу хворому тощо. У № 44–45 «Руководства для сельских пастырей» за 1900 р. вміщені статті під назвами: «О просвительских мерах и следствиях для отвращения народа», «От предосудительного препровождения свободного времени», «Против водяной болезни», «Чохотка», «О вреде курения», «О холере» [37, 9].

У пореформенний період продовжували лютувати різні хвороби. Про це писалось у газеті «Киевлянин» 1886 р., яка повідомляла, що у Чигиринському повіті з половини літа не вщухає епідемія дитячих хвороб: коклюш, скарлатина й дифтерит, від яких вмирають цілі родини. По селах лютує кір, скарлатина і всіх видів тиф. Медичної допомоги селяни майже не мали. І це, насамперед, тому, що на весь повіт був один повітовий лікар, який навіть коли б бажав, не міг обслужити все населення. Медична допомога була недоступною і через дорожнечу. Запросити лікаря в інше село – це заплатити 10–15 крб. з власної кишені. За таких умов дуже високою була смертність серед дітей – 75,1 % річної народжуваності. Слід взяти до уваги, що, незважаючи на хвороби та епідемії, все ж стрімко зростала кількість населення Суботова. Такі дані є неймовірними для сучасних українських сіл [11].

Рік	Чоловіків	Жінок	Разом
1813 р.	572	579	1151
1825 р.	724	764	1488
1841 р.	958	1004	1962
1863 р.	1156	1274	2430
1905 р.	1282	1236	2518
1914 р.	1040	1036	2076

[3, 183].

На поч. XX ст. число лікарень на історичній Черкащині дещо збільшилося (1904 року їх було 29, не рахуючи заводських), але й вони не могли забезпечити потреб населення [11].

У 1860–1917 рр. в Україні були проведені соціальні реформи, зокрема, цар Микола II заснував сільські дільниці – земства, кожне з яких мало і свою власну службу охорони здоров'я. На кошти держави були організовані медичні і фельдшерські пункти, а також лікарні. Асигнування на медичну частину в 1912 р. складали 19,0 % від всіх асигнувань земства [1, 151]. Коли царина медицини стала компетенцією земських лікарів, ті повели доволі жорстку

кампанію щодо розвінчання знахарів-цілителів. Людям без спеціальної медичної освіти заборонялося займатися лікуванням – це прирівнювалося до шарлатанства. Пішли доноси, і народні цілителі мали приховувати свою діяльність.

У села Правобережної України земська медицина прийшла тільки в 1911 р. із запровадженням «повних» земств. Проте малочисельні і погано оснащені медичні заклади не могли суттєво поліпшити стан медичної допомоги населенню через свою слабкість. Тільки централізована державна медицина могла тоді впоратися з масовими епідеміями. Намагаючись виправити недоліки у сфері медицини, 18 червня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді медико-санітарних відділів Рад із доповіддю виступив нарком охорони здоров'я М. О. Семашко: «Лікувальна медицина повинна бути загальнодоступною і безкоштовною; необхідно підвищити якість медичної допомоги; запроваджувати боротьбу проти «фельдшеризму». Певну роль у боротьбі за здоров'я населення відігравали громадські організації, зокрема Український Червоний Хрест, організований 1918 р., що допомагав сільському населенню, безпритульним дітям та особам з ослабленим здоров'ям, безробітним [1,152].

У листопаді 1918 р. в межах території Чигиринського повіту було 59 лікарняних ліжок. Згодом їх кількість збільшилась:

Лікарні	Ліжок	Прислуга та фельдшери
Чигиринська лікарня	40	16
Косарська лікарня	15	7
Медведівська лікарня	15	6
Боровицька амбулаторія	4	5
Подорожанська лікарня	16	5
Ставидлянська лікарня	10	5
Трилеська амбулаторія	4	5
Златопільська лікарня	10	7

Крім земської медицини, були лікарні общинні (громадські) [28].

1919 р. на Чигиринщині діяли відділи охорони здоров'я виконавчих комітетів повітових Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Вони здійснювали керівництво роботою лікувальних та санітарних установ, надання медичної допомоги населенню повітів [6,395–396].

У 1920 р. створені Надзвичайні санітарні комісії, завданням яких було ліквідувати епідемічні захворювання, що охопили практично всі міста і села України. Для початку ХХ ст. характерним є спалах венеричних захворювань, зокрема, сифілісу, гонореї. У місті, на відміну від села, лікування цих хвороб було доступнішим, про що свідчать рубрики тодішніх київських газет із оголошеннями: «Типографія газети «ПоследніЯ новості», Думская площадь № 8, 1921 р: «Лікар Євгеній Гурінь на розі Прорізної від 9 до 6 год. Методичне різностороннє лікування сифілісу, триперу, статевих язв та внутрішніх болей»; «Лікар В. М. Кудіш лікує шкірно-венеричні

захворювання, сифіліс (адреса і телеф. додаються)»; «Лікар Л. Слуцький по Хрещатику, 14 лікує сифіліс, вен., сечостат. сист від 8–10 і 3–7 час. Телефон додається 10–28330–2); «Лікар Сандомирській по Софійській, 4 лікує безсилля, сиф., вен. шкір., сечост.» (Додаток № 4).

У сільській місцевості, де сифіліс був теж поширеною хворобою серед селян, ситуація була критичною. Зокрема у рукописній книзі лікаря С. Верхратського наголошується: «Про венеричні недуги селяни знали мало, соромились навіть говорити про них». У селах ця хвороба передавалась найчастіше від солдат. Крім них це захворювання на село приносили і фабричні робітники. У народі побутували різноманітні назви сифілісу: образа, потеруха, пранці, франка, «любострасна» хвороба та ін. Серед селян причинами цієї хвороби вважали Божу кару за порушення статевих заборон, наслідки застуди, спадковість. Лікували ці захворювання традиційними способами: лікарські трави, різноманітні відвари, настоянки на горілці, навіть куріння тютюну вважали цілющим. Від пранців саджали на відвар із трав, який пили 12 днів і часом додавали туди селітру, мідь та ін. [10, 105–106].

Перше місце на селі у 20-х рр. посідали хвороби органів дихання – запалення легень. На другому місці – хвороби органів травлення. Високі позиції мали заразні хвороби, з поміж яких – короста (сверблячка). Причини – скупчення багатьох людей, особливо в багатодітних родинах у тісних помешканнях, відсутність лазень у селах, нерозуміння населенням суті хвороби, тому лікування й було складним і тривалим. А от боротьба із пропасницею (лихоманкою) була більш ефективною. Важко виліковними були дизентерія, глисти. І зовсім невиліковними – новоутворення (рак). Поширеними були нервові хвороби – істерії, нервові зриви [3, 176].

Пневмонії, серцево-судинні хвороби, «заражену» кров та ін. хвороби пробували лікувати кровопусканням, яке часто робили стихійні лікарі та знахарі. Прикладом цього є випадок у родині мешканців села Рацеве Шмиголь С. П., про який вона почула від своєї баби Гулак Г. М., 1939 р.н: *«У 1921 році мій дід поїхав возом у поле обробляти землю, і там його застала страшна злива. Щоб десь заховатись, дід заліз під воза і там сильно йому «протягло» голову. Занедужав дуже сильно, боліло все тіло, був дуже слабим. Щоб порятувати, повезли його у село Тіньки до знахаря Скірди, який вмів «кидати кров», тобто пускати. Той зробив дідові два надрізи: один біля вуха, а другий на висках. Мабуть, пошкодив важні жили, бо через пару днів дід помер» [30].*

У перші роки радянської влади велика кількість українських лікарів була мобілізована на фронт, інші залишали село, втративши фінансові гарантії.

На початку ХХ ст. страшною хворобою була холера, яка косила всіх без винятку: старих і слабих. Велика увага приділялася протихолерним щепленням. Всеукраїнська надзвичайна санітарна комісія телеграфом ввела наказ про «Про обов'язкову ізоляцію всіх хворих на холеру до лікувальних закладів, а підозрілих на холеру та бацилоносіїв – до окремих ізоляційних приміщень, а їх одяг дезінфікувати». Великим досягненням стало те, що в 1923 р. на території України не зареєстровано жодного випадку холери.

Для попередження чуми 1921 р. РНК УСРР запропонував головам Одеського і Миколаївського губвиконкомів негайно створити комісію для з'ясування реальної небезпеки занесення бубонної чуми, що загрожує портам. Завдяки заходам безпеки занесення чуми на територію нашої країни було відвернуто. У 1921 р. лютувала дитяча скарлатина, яка дала в цьому році понад 20 тисяч захворювань. Проте, в цілому, санітарно-епідемічне становище в УРСР продовжувало залишатись доволі тяжким. На зміну вищезгаданим хворобам у 1924 р. прийшли близько двадцяти нових видів. Найбільш поширеними стали малярія, кишкові та дитячі інфекції (кір, кашлюк, скарлатина), грип, трахома, сибірка, сап. Наприкінці 1922 р. виникло вогнище малярії. До боротьби з цією хворобою були залучені сільради. Продовжувалася вакцинація населення. Були створені туберкульозні диспансери, які виявляли туберкульозних хворих. На початку 20-х рр. минулого століття активним туберкульозом в Україні хворіло до 6 % населення, а близько 70 % було інфіковано. Актуальною проблемою стала боротьба з трахомою. Найбільше вона була поширена серед сільських жителів. Якщо й були які ефективні ліки, то до села вони не доходили. По селах часто ходили шарлатани, які використовували селян, обдурювали їх і вимагали за лікування якісь цінності [1, 196].

У 1920 р. створені Надзвичайні санітарні комісії, завданням яких було ліквідувати епідемічні захворювання, що охопили практично всі міста і села України. В республіці, губерніях та повітах були створені Надзвичайні санітарні комісії. 1923 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про санітарні органи Республіки», яка мала контролювати навколишній світ людини та її саму. XII Всеросійський з'їзд Рад 1925 р. заслухав виступ Семашка М. О., про організацію сільської дільничної мережі та забезпеченню її фінансування з державного та місцевого бюджетів.

У 1925 р. УРСР постановила прийняти свій власний Кодекс законів про охорону здоров'я – але його не дозволили ухвалити «згори». 1930 р. – НКОЗ УСРР підготував новий проект Кодексу УРСР про охорону здоров'я – проект знову відхилений. Така ж ситуація і 1935 р. з новим проектом Кодексу. Це пояснювалося політикою тодішнього керівництва Союзу РСР. Тривало будівництво єдиної держави з єдиними вимогами. Тому ініціатива Української СРР, не узгоджена з центральною владою, не була підтримана і стала непотрібною. Єдиного закону (кодексу) про охорону здоров'я не було в Україні аж до 15 липня 1971 р., хоча фактично ще 1969 р. був прийнятий Закон УРСР «Про охорону здоров'я» [1, 197].

У 1930-х рр. продовжує провадитись державна політика щодо збільшення кількості лікувальних установ у місті і селі. Продовжуючи здійснювати пропагандистську кампанію, спрямовану на ідеологічне прикриття насильницької колективізації, Й. Сталін та його оточення ініціювали з метою відволікти увагу широких верств населення від чергової трагедії українського селянства – насильницької експропріації більшої частини його майна, прийняла постанови ЦК ВКПБ від 18.12.1929 р. «Про медичне обслуговування робітників і селян». Треба було засвідчити «турботу» правлячої партії про широкі народні маси, дати їм хоч якийсь

позитив для сприйняття населенням ставлення до нього верхівки партії та уряду. Зазначалося, що в 1930 р. порівняно з довоєнним часом загальна смертність населення знизилася на 36 %, а дитяча – на 42 %. Щорічний приріст населення становив три мільйони людей. Для оформлення громадської самодіяльності у колгоспах створювалися «здравлячейки».

У зв'язку із колективізацією одним із першочергових завдань органів охорони здоров'я стало забезпечення переважно медичного обслуговування тих прошарків селянства, які об'єднувалися в колгоспи. Відповідно до декрету РНК УСРР від 19 травня 1925 р. «Про укомплектування села кваліфікованим медичним персоналом» сільському лікарю передбачалися певні пільги: забезпечення житлом та комунальними послугами. Але в реальності це не виконувалося. У 1929–1933 рр. в українській пресі було припинено будь-які публікації про захворюваність, побутові умови та смертність населення. Заборонено було надавати статистичні дані навіть для службового використання. Масове переселення «куркульського елементу» в Сибір, страшний голодомор у селах 1932–33 рр. призвели не тільки до колосальних людських втрат, а й вплинули на весь потенціал громадського здоров'я в Україні. Щомісячно помирало близько 500 000 людей.

Значне збільшення абортів як у містах так і в селах України в 30-х рр., привернуло увагу органів охорони здоров'я. Тяжке соціально-економічне становище змушувало жіноцтво шукати спроб позбутися вагітності [1, 198].

«Жінки і дівчата робили аборт всім, що потрапляло під руку: загнутими спицями, веретенем, металевими дротиками. Застосовувалися настоянки трав (материнки), які пили і впорскували всередину, піднімали тяжкості, переверталися через голову та ін. Часто жінки в селі небажаних новонароджених дітей топили: в бочці або кориті, або найчастіше в канавці виритій власноруч чи природній», – розповіла уродженка Суботова Копаниця Марія Іванівна почуте від своєї матері Шапошник Тетяни Арсенівни, 1914 р.н. [29].

Виникла необхідність підсилення боротьби з абортами, особливо підпільними. На загальнодержавному рівні вирішувалось питання про дочасне переривання вагітності, бо зменшувалась народжуваність та збільшувалися ускладнення після проведення абортів аж до смерті.

27 червня 1936 р. прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, розширення мережі дитячих ясел та ін. У зв'язку із шкідливістю абортів їх проведення дозволялося виключно у медичних установах і лише за умов, що продовження вагітності було небезпечним для життя або загрожувало серйозною шкодою здоров'ю жінки, а також в разі захворювань, що передаються у спадок батьками. Наслідком зазначених заходів стало зростання народжуваності: у першому кварталі 1937 р. на цілих 78 % [1, 198].

Напередодні II світової війни 1940 р. вийшла Постанова Наркомату охорони здоров'я СРСР, що затвердила підготовку фахівців спеціалізації сестер і санітарних інструкторів. Час вимагав створення науково обґрунтованої організації медичної допомоги пораненим і хворим.

До початку війни не було анестезіологічних кадрів, розробки матеріально-технічного оснащення і раніше не велися. Війну країна починала без фахівців – наркотизаторів, на табельному оснащенні була тільки маска Есмарха, крапельниця для хлороформної анестезії, роторозширювач, язикотримач і штопор для відкривання пляшок із ефіром і хлороформом. На всіх етапах медичної допомоги наркоз мали проводити медичні сестри, які не мали спеціальної підготовки. Серед методів загальної анестезії найпоширенішим був ефірний наркоз. Його проводили найпримітивнішим чином, накрапавши на марлевий гнотик ефіру і поклавши його під маску Есмарха. Для знеболання: морфін, алкоголь, бромід натрію, гексенал. Досвід, накопичений під час II світової війни був покладений в основу анестезіологічної діяльності у післявоєнний період [1, 198].

Прикладом того, як надавалася медична допомога пораненим бійцям у на території Холодного Яру у роки II світової війни, є спогади Г. М. Гончара, члена партизанського загону імені Сталіна під командуванням П. А. Дубового у книзі «Заграви над Тясмином»: *«У роки війни в Холодному Яру для складних операцій на території Мотронинського монастиря було споруджено окрему медичну землянку для складних операцій, вона була тіснуватою. Ревзон, військлікяр 3-го рангу, умів подавати допомогу при різних захворюваннях, ампутувати руки, ноги, внутрішніх, порожнинних операцій робити часто не доводилося. Довго у загоні не було потрібного інструментарію. Після розгрому німецького госпіталю на станції Фундукліївка партизанський загін поповнився новим інструментарієм. В обладнаній «операційній» простиралами оббили стіни та стелю. На полицях стояв дезінфікуючий розчин «ціфероль», що готувався із паперових пластинок величиною з аптечний гірчичник, які опускали в кип'ячену воду, де знаходилися скальпелі, ножі, затискачі, і через 40 хвилин інструмент був готовий до операції. Запам'яталася операція партизана Василя Ветрова, у якого був відкритий пневмоторакс. Пораненому дали горілки, зробили морфін і розширили рану під місцевим обезболуванням. В глибині Ревзон нащупав осколок, але при витягненні могла відкритись велика кровотеча. За допомогою лігатур осколок витягли, а рану закрили багатопверховими швами. Осколок зупинився за кілька сантиметрів від серця.*

...Пораненому Тишкевичу вишукували дрібні осколки із руки, зшивали м'язи. Операція йшла під новокаїном і стограмовою порцією горілки. Поранений терпів «дико», час від часу посилав прокльони німцям. Були випадки, коли Ревзона просили допомогти місцевим мирним жителям» [4, 78].

За роки німецької окупації через відсутність щеплень зросла захворюваність на дифтерію та кір. Спостерігалися осередки холери та малярії. 1944 р. у місті Черкасах стала діяти Черкаська малярійна станція Черкаської районної ради Депутатів трудящих, що значно покращила епідеміологічну ситуацію на Черкащині [6, с. 112]. Та вогнища цих особливо небезпечних хвороб остаточно не були знищені аж до 1956 р. через відсутність ліків та фахівців, їх ліквідацією займалися науковці вже у післявоєнний час. За роки окупації була повністю зруйнована мережа

закладів з лікування туберкульозу. Населення переживало голод і злидні, які підвищували ризик інфікування. Після війни населення України відчувало нестачу у всьому. Від шматка мила до продуктів харчування. У 1947 р. 95 % населення недоїдало, 2,7 млн. колгоспників голодувало. Зросла смертність серед немовлят та дитяча смертність.

У післявоєнні часи народні методи лікування поступово втрачали своє значення у повсякденному житті селян. Почали щорічно проводити примусову вакцинацію жителів від інфекційних захворювань, і хоча деякі люди боялись таких нововведень, більшість користувалась такою можливістю [1, 199]. У цей час знову стали повертатися до принципів організації охорони здоров'я, сформульованих М. О. Семашком, що включали в себе плановість, безкоштовність, загальнодоступність допомоги, профілактичну спрямованість. Ця система охорони здоров'я проіснувала протягом 70 років. Радянський Союз був першою країною, що обіцяла безкоштовну медичну допомогу своїм громадянам. Постійно нарощувалося будівництво медичних установ. Система М. Семашка була наближена до сільського населення найвіддаленіших сіл. До первинної ланки медичної допомоги належали фельдшерсько-акушерські пункти (ФАПи) і сільські амбулаторії. Це допомога при різних побутових і виробничих травмах, кровотечах, невідкладних станах: гострий інфаркт міокарда, гіпертонічний криз, інсульт, гострі хвороби дихальних шляхів та ін. Саме своєчасність першої медичної допомоги при цих станах дає змогу зберегти життя людей. Первинна ланка приймала рішення щодо транспортування таких хворих до ЦРЛ, де були умови й необхідні кадри – фахівці відповідного профілю. Далі при необхідності хворого направляли до третьої ланки – обласної лікарні. Там працювали висококваліфіковані лікарі хірургічного профілю. У Києві працювали вузькоспеціалізовані інститути системи Академії медичних наук України [19].

1954 р. утворилась Черкаська область, і цій даті були приурочені відкриття нових медичних закладів у місті Черкасах: будинок санітарної освіти, психоневрологічний диспансер, онкологічний диспансер, протитуберкульозний диспансер, шкірно-венерологічний диспансер, станція переливання крові, санітарно-епідеміологічна станція, бюро судово-медичної експертизи [6, 113].

У Чигиринському районі 1954 р. було 130 лікарняних ліжок: міська лікарня – 75, Медведівська – 35, Рацівська та Боровицька дільничні лікарні – по 10 ліжок. Крім того, функціонував санаторій для хворих на туберкульоз кісток на 50 ліжок в селі Боровиця. У розпорядженні лікарів медичних закладів району було 2 автомобілі та 2 кінні упряжки [28].

Чигиринська лікарня набула статусу районної. Рішенням виконавчого комітету районної ради від 30 березня 1963 р. закладу було присвоєно назву центральної районної. Найбільшого розквіту вона досягла в 1977 р., коли тут функціонувало 390 ліжок [11]. Та все ж селяни не дуже хотіли їхати лікуватись до міста і намагалися обходитися допомогою за місцем проживання. Народне цілительство процвітало у селах Чигиринського району. Уродженка Суботова Копаниця М. І., від своєї матері Шапошник

Тетяни Арсенівни, 1914 р.н., чула таку розповідь: *«Сильною знахаркою була із Вдовичиноного хутора баба Кужиха. Вона піднімала лежачих і ходячих. Пішла і я до неї лікуватись. Прийшла, а черга стоїть довжезна від воріт аж до хати. Знахарка сказала мені ходити до неї три рази. Як прийшла третього разу, побачила таке: занесли до хати невеликого хлопчика і відразу винесли: «Не буду лікувати поки не похрестите». Звідки дізналась, невідомо... А ще одного чоловіка принесли третій раз, то при мені лежачий встав помаленьку з носилок. Грошей ця баба не брала з людей, тільки їжу або одяг. Люду йшло до неї повно» [29].*

Із розповідей жителів Суботова відомо, що в селі активно лікувались вапняною водою. *«Таку воду вміла робити баба Чечілька. Ця вода лікує ушкодження шкіри – опіки, рани, виразки, екземи, алергічні висипи, нариви. Не бачила сама, як ця баба готувала воду, але чула. Береться негашене вапно і заливається гарячою водою, трішки згодом доливають холодної. Вода відстоюється до двох суток. Її проціджують, а тоді відстоюють знову і зливають верхню воду, в яку можна додати яєчні жовтки і олію. Таку воду я особисто брала у неї, коли моя мати дуже сильно опеклась окропом. Лікує ефективно» [24].*

Навіть хвороби опорно-рухового апарату лікували сільські костоправи, які не мали медичної освіти, але добре володіли методом мануальної терапії, тобто ручного вправлення дисків, вміли розпізнавати переломи промацуванням, знали про можливість зміщення уламків кісток при переломах. Безпомилково виявляли не лише переломи, а й тріщини. Без гіпсу на тривалий період робили кінцівку нерухомою, в мить ока вправлялися з вивихом [45].

Печененко П. О., уродженка Суботова пригадує: *«На сільському кутку Зарічечка, жила баба «Ганатиха», яка була сильним костоправом. До неї, крім місцевих, приїздило багато людей. Коли я була школяркою, на перерві мені вибили м'ячем плече. До вечора рука розпухла, і біль був нестерпний. Мати повела мене до баби Ганатихи, і та мене порятувала. Її донька, Катерина «Маркіяниха» теж успадкувала материн дар і передала його своїй доньці Ганні» [25].*

Безклуба Ганна Федорівна, 1934 р.н., за своє життя врятувала багатьох людей. Її цілительську практику земляки оцінюють позитивно, хоча у кожної людини присутня своя думка: *«Допомагає, але не всім», – кажуть люди в селі. Багато земляків ще донедавна користувались допомогою баби Галі. Про своє лікування вона розповідає так: «Треба все робити дуже обережно. Доторки мають бути легкими. Крутити, промацувати сугави треба дуже обережно, бо може тріснути нерв, а він як волосина. Придавши, де не треба, та й все... Після «ладнання» треба на кілька днів стягнути місця вправлень бинтом і менше рухатися. Якщо ж відразу взяти на себе фізичне навантаження, то лікування буде марним. Часто хворі не давали мені спокою навіть посеред ночі. Нароблюсь за день в колгоспі, дома велике господарство, а ще й людям допомагала. До речі, я часто і худобі допомагала. Он і собаку навіть до мене велику породисту із пошкодженою стиною привозили. Я відчуваю, де треба натиснути аби зняти біль» [19].*

Кукса Надія Василівна, 1964 р.н., мешканка села Суботів пригадує: *«У батька мого, Бондаренка Василя Миколайовича, 1937 р.н., мешканця села Вершаці, дуже боліла спина в області попереку. Скільки не лікували – не допомагало. Привезли його до баби Безклубихи, і вона допомогла. Надалі спина ніколи не боліла. Потім сина Владислава привозили до неї, але вона направила нас до лікарні, бо в цьому випадку була безсилою допомогти – виявила перелом ноги» [22].*

Незвичайною є розповідь уродженки села Вітове Шмиголь С. П., про свою бабу Кравець Марію Прокопівну, 1929 р.н., уродженку села Вітове: *«Баба моя володіла даром витягувати язиком з очей смітинки, скалки скла, дрібні залізні частинки. Відтягувала пальцями повіку і язиком виводила з очей непотріб і спльовувала. До неї приводили дітей, йшли старі і молоді» [30].*

Хоча у Чигиринській лікарні було пологове відділення, та все ж більша частина сільських жінок Чигиринщини у I пол. ХХ ст., здебільшого народжували по селах. Цікавими є спогади жительки Суботова Ривак Ганни Іванівни, 1934 р.н., про її власні пологи: *«Народжували діток у селі в хатах-родільнях, які мали бути великими, бажано на дві половини. Таких хат було дві на село: одна по вул. Б. Хмельницького (жив чоловік, якого по-вуличному звали Кадуріном), а інша по вул. Шевченка (хата Полуднів). У цих хатах проживали сімейні люди. Я народжувала свою дитину у першій хаті. Одна із половин цієї оселі була облаштована під родільню. Сільські жінки платили її господарям гроші за використання їх житла. Пологи приймала місцева жінка, яка зналася у родільному ділі. Пам'ятаю, як у зі мною у хаті-родільні лежало ще дві породіллі. Доглядали за нами дві жінки, одна із яких була дружиною господаря. У нашій кімнаті стояли ліжка, застелені хазяйкиною постільною білизною, було чистенько. Звичайно, що якоїсь особливої допомоги нам у пологах не надавали. Пам'ятаю, коли народжувала сина, то не знала куди дітись від болю, а доглядачка каже мені: «Хочеш родить, то чіпляйся за шкаф, піджмайся і роди. А як родила, то перев'язали дитині пупа, обмазали зеленкою чи йодом та і все. У таких родільнях завжди була небезпека підчепити якусь інфекцію, та і не кожна людина могла спокійно реагувати на плач новонароджених та крики жінок, що народжували. Зі мною якраз і трапився такий випадок. Одного разу господар хати, де я народжувала, перепив горілки, і його дуже розізлив плач маленьких дітей, то ж він забіг до нас в кімнату і став кричати, що вижсене нас разом із немовлятами «вон», якщо ми не станемо себе тихо поводити. Ледве ми дотерпіли до ранку, а тоді всі по домах порозбігалися. Якщо породілля після важких пологів не могла себе довго обійти, то колгосп давав деякі продукти господарям роділень.*

Коли вже побудували сільську родільню по вул. І. Коваленка, а я там колись працювала, то там вже все було облаштоване для пологів. Як пологи були важкими, то могли звідкись і лікаря привезти. Начиння сільської лікарні було тоді дуже простим: два термометри, скляні шприци, кілька хірургічних ножиць, скальпелі, катушки шовку для зашивання нитками, гінекологічне дзеркало, скляні мензурки. Стояли довгі лави, столики малі, стіл великий,

кушетки, табуретки, ящики для плювальниць, полотно, рушники, хустини, застилки на кушетки. Стіни були побілені, на вікнах висіли занавіски. Нові лікарі у селах не довго затримувалися через відсутність належного обладнання, пристойного житла і малої зарплати» [27] (Додаток №5).

Кукса Н. В. пригадує, що її брат 1967 р. народився у Вершацькому ФАПі: «Добре пам'ятаю, як за брата давала акушерці, яку у селі звали Воробйовшою (за прізвищем батька Воробйов), приймали пологи повні жмені великих п'ятаків, як своєрідний «викуп». Я сама їх назбирала і віддала із гордістю. Задовго до народження братика батьки говорили, що скоро ми його купимо. От і прикупила... У той тут день народилося 2 хлопчики» [22].

Окремо треба згадати про сільських ветеринарів, які крім своїх прямих професійних обов'язків, надавали медичну допомогу людям. Прикладом цього є розповідь Михайлюти Н. М., уродженки села Рублівка: «Батько мій, Дяченко Микола Назарович, 1924 р.н., усе життя працював ветлікарем рублівського колгоспу, а пізніше й полуднівського. Часто й у Новоселицю їздив допомагати худобі. Був хорошим спеціалістом. Вмів сам готувати різні мазі на основі жирів. Додому до нас постійно приходили люди, щоб батько зробив мазі для лікування опіків, шкірних наривів та ін. Особливо популярною була саморобна «іхтіолова мазь», якої в аптеках не було. Умів робити мазь від мозолів, по яку приходили люди із сусідніх сіл.

Талановитий ветлікар с. Суботова Макуха Василь Григорович, 1931 р.н., теж надавав допомогу людям. Він знав рецепти цілющих мазей, вмів робити «живу» та «мертву» води. Чула, що він через неї пропускав електричний струм. У нього був спеціальний пристрій для цього. Вся їхня сім'я пила таку воду і брали чужі. Можливо, цей пристрій є й зараз» [24].

«Макуха Василь Григорович, був сильним ветлікарем і вмів робити мазі, які ефективно допомагали і людям. Хорошу мазь робив із добавками екскрементів. Дуже смерділа, але ж головне – результат» [25].

За період 1955–82 рр. медичну допомогу населенню Чигиринщини могли надати такі новостворені обласні медичні заклади: Черкаська обласна психіатрична лікарня № 1, спеціалізована лікарня № 2, лікувально-фізкультурний диспансер, наркологічний диспансер, стоматологічна поліклініка. У місті Звенигородці у 1964 р. став функціонувати міжколгоспний санаторій «Родон», що став відомим лікуванням родоновою водою [6,114].

Дуже популярним для лікування був Черкаський курорт «Соснівка». У газеті «Черкаська правда» від 15 червня 1961 р. йдеться: «Тисячі трудящих приїждять сюди поправляти здоров'я, відпочивати, лікувати захворювання легенів. Сосновий масив, близькість великої ріки, помірна роза вітрів, велика кількість сонячних днів, цілющі коктейлі, аромати хвої, пристепових трав і водоростей сприяють оздоровленню» [14].

У 70–80-х рр., держава розглядала охорону здоров'я як засіб підвищення загальної продуктивності виробництва, впливу на робочу силу. Проте значна частина працівників сільських ферм, машинно-тракторних об'єктів працювали у антисанітарних умовах. Професійні захворювання займали вагомe місце в структурі загальної захворюваності. Ці хвороби

найчастіше виникали в операторів машинного доїння й механізаторів. В операторів машинного доїння переважали захворювання периферичної нервової системи рук, артрити, гноячкові хвороби пальців та ін. Вони іноді призводили до втрати працездатності. У механізаторів втрата працездатності була наслідком виникнення й загострення хвороб суглобів і хребта. Тваринники не могли отримати лікувальні процедури своєчасно й у повному обсязі через те, що лікувальні заклади знаходились на відстані від населених пунктів. Через недотримання санітарних вимог до стану виробничого середовища, тобто при безпосередньому впливові на організм працівників різноманітних несприятливих виробничих чинників (пилу, шуму, вібрації), унаслідок тривалого перенапруження опорно-рухового та нервово-м'язового апаратів розвивалися професійні захворювання. Через зерновий та цементний пил виникали хвороби легень та дихальних шляхів. Унаслідок впливу вібрації розвивається вібраційна хвороба; шуму – неврит слухового нерва; хімічних речовин – гостре та хронічне отруєння, захворювання очей, шкіри, легень тощо [15,47].

Як відомо, багато сільськогосподарських робіт виконувалося вручну на відкритому повітрі, нерідко за несприятливих метеорологічних умов, у незручній робочій позі, при значному фізичному навантаженні. Рільники зазнавали впливу весняної негоди, літньої спеки, осіннього холоду, опадів та вітру. Робота механізаторів була під впливом тепла від нагрітих частин трактора й комбайна, вихлопних газів, ґрунтового та зернового пилу, мінеральних добрив та ін. Їм доводилося працювати у нічний час в умовах нервово-емоційного напруження. Крім того, бензин, який застосовувався для роботи двигунів, містив тетраетилсвинець, що мав здатність проникати у організм через дихальні шляхи, харчовий канал, шкіру. Різнманітні мастила забруднювали одяг і могли подразнювати шкіру. Дія холоду й вологості, непристосоване взуття, вологий одяг призводили до простудних захворювань. Тривале сидіння в одній позі призводило до перевтоми м'язів шиї, спини, живота, рук, ніг. Така робота погіршувала кровообіг, викликала патологічні зміни в організмі, спричинювала захворювання нервово-м'язового та опорно-рухового апарату. У період напружених польових робіт робочий день становив до 10 годин або й більше. Робота на тракторі вимагала постійного перевантаження. Наприклад, під час оранки частота дій важелями й педалями сягала 11–30 на хвилину, під час зусилля на органи ручного управління 12–18 кг. На колісному тракторі за 8 годин роботи сумарне зусилля становило 111 тонн. Лише педаль гальма вимагала одноразового навантаження на м'язи ніг у 70 кг, а муфти зчеплення – 68 кг. У процесі роботи з навісними знаряддями трактористові доводилося маневрувати багатьма важелями й кількома педалями із середньою частотою 10–18 раз за хвилину [15,48–49].

Прикладом неймовірних фізичних навантажень та трудових досягнень трактористів колективного господарства села Суботів є стаття «Боронування кукурудзи» у газеті «Ленінським шляхом» за 1961 р.:

«В полі, де посіяна «королева полів», зразу кидаються в очі рівні, як стріли, рядки її, правильні квадрати. Станом на 27 травня забороновано 300 га кукурудзи. Найкраще на цій роботі працює тракторист Федір Каплоухий та тракторист Микола Велько, для яких ніякі погодні умови не є перепорою. Передові механізатори вносять гідний вклад у справу виконання взятих соціалістичних зобов'язань, в справу зміцнення економіки артїлі».

Ф. Потапенко (заступник бригадира тракторної бригади) [38, 1].

Взимку механізатори та водії сідали в холодні кабіни, що спричиняло часті простудні захворювання. Майстерні з ремонту техніки не опалювались, ремонт відбувався на холоді. Переважна більшість механізаторів фізично не мали змоги допрацювати до пенсії за спеціальністю.

Профілактика хвороб у тваринників мала свою специфіку. Працівники ферм перебували у закритих приміщеннях. Вологість, випаровування від підстилок, годівниць, поїлок досягала 90 %. Повітря забруднене різноманітними газами від тварин – сірководнем, аміаком, вуглекислим газом. Від цього люди хворіли запаленням очей, носа, дихальних шляхів, головним болем, порушувався обмін речовин, діяльність серцево-судинної та дихальної систем. Оскільки обслуговувалось по 10–12 корів, то за робочий день доярці доводилося робити до 35 тисяч стискань дійок у швидкому темпі. Динамічне напруження м'язів кисті й передпліччя, лечового пояса й спини пов'язувалося із вимушеним зігнутим положенням тулуба, з нахилом його вперед. На фермах, де погане освітлення були випадки травматизму [15, 49–50].

Спогад записаний від Ліщини Оксани Трохимівни, 1938 р.н., доярки суботівського колгоспу: *«Біля худоби працювати було дуже важко. На роботу приходила у 4.30 ранку. Доярки готували й роздавали корм, чистили тварин, прибирали приміщення, мили бідони тощо. Доїли корів на низькому стільчику або навприсідки. Це вже пізніше з'явилися доїльні апарати, то однаково дівчата додоювали руками, бо жирність останніх порцій молока в декілька разів вища ніж початкова. Перед доїнням треба було помити вим'я кожної корови і витерти його рушником. Обмивали руки холодною водою і вони дуже мерзли. Робили в гумовому взутті, бо хороше взуття дуже цінувалося людьми і на ферму його не взуєш, а це призводило до жіночих хвороб. Щоб ноги не так мерзли, їх обмотувала онучами. Постійно не висипалась, а вдома ще й домашня робота» [23].*

Трудівники сільського господарства частіше за представників інших сфер втрачали працездатність, отримували інвалідність [15, 50]. Суботівські трударі намагалися попри всі труднощі виконувати соціалістичні зобов'язання та досягати трудових рекордів, не цінуючи своє здоров'я та сили. Стаття «Борються за пудові надой молока» в газеті «Ленінським шляхом» за 19 липня 1961 р., добре це відображає:

«Серед тваринників набрав розмаху чудовий рух: від кожної корови одержувати по пуду молока. Доярки, підхопивши починання передовиків тваринництва, надоюють по 11 літрів молока на кожну фуражну корову, та вони не думають зупинитися на досягнутому».

Г. Худік (голова колгоспу) [39, 1].

Особливо шкодила робота в колгоспі з отрутохімікатами. Склади для зберігання не відповідали вимогам. До роботи допускалися люди без належної підготовки, спецодягу та респіраторних масок. Часто така робота робилась вручну. Поширеним явищем 1960–80-х рр. було залучення жінок до важкої фізичної праці. Існував перелік сільськогосподарських робіт, на яких, як вважалося, доцільніше використовувати жіночу працю. Це, зокрема, 20 видів робіт у рослинництві, 10-у тваринництві. Жінки мали працювати і на тракторах та комбайнах, і часто їм доводилося мірятися силою з чоловіками. Трудівники с/г частіше за представників інших сфер втрачали працездатність, отримували інвалідність. Її причинами були серцево-судинні захворювання, травми, психічно-неврологічні, онкологічні хвороби, виробничий травматизм, інші види захворювань та захворювання на туберкульоз. Часом з певних причин (не виключенням є стан здоров'я) селяни не ходили до колгоспу на роботу, за що відразу зазнавали осуду від представників місцевої влади [15, 51–52].

Стаття «Про тих, хто не працює, а їсть» є наочним прикладом цього:

«Всі трудівники села енергійно працюють над обробленням просапних культур, над розвитком тваринництва. Та, на великий жаль, серед чесних працівників є такі, які, втративши сором, честь, людську гідність, почуття громадянства, не ходять на роботу. Мабуть, кожному цікаво знати імена нероб, ледарів, трутнів дружної колгоспної сім'ї. Це: Шуть Марія, Гришко Анна, Дон Варвара, Довга Катерина та ін.

Ледарі! Лінтяї! Трутні! Виходьте на роботу й наполегливою працею змийте з себе клеймо, бо чесні колгоспники довго не будуть терпіти вас серед себе, настане час, коли викинуть вас геть із своєї сім'ї.

І. Яременко (заступник голови колгоспу) [42, 2].

Незначна частина жителів сільської місцевості могла звернутися до медичного працівника за місцем проживання, а не їхати в районний чи обласний центр, де головною претензією були великі черги до лікаря, незважаючи на наявність системи попереднього запису (цьому сприяло ще й одержання листка тимчасової непрацездатності). Протягом 1960-х 80-х рр. стали зростати обсяги вживання населенням міцних алкогольних напоїв. Економічні збитки внаслідок прогулів та витрат на медичну допомогу тим, хто зловживав алкоголем, були втричі більші порівняно з тими, хто не випивав [15, 53]. Частими у житті суботівських колгоспників були випадки пияцтва на робочих місцях. Стаття «Наслідки пияцтва» в газеті «Ленінським шляхом» за 16 червня 1961 р., підтверджує цей факт:

«Чернега Іван, шофер, прийшов у п'яному стані на роботу. Везучи людей на роботу, ледве не перекинув машину з людьми. Губив також зерно при перевозці. Такі наслідки п'янства» [42, 2].

До 80-х рр. ХХ ст., сільське господарство села Суботова функціонувало фактично без урахування необхідності задоволення потреб трудівників села у здорових умовах праці побуту і відпочинку, що безперечно сприяло б повноцінній діяльності людини. Та 1985 р. у колгоспному господарстві

ім. Б.Хмельницького побудували нове, гарне та велике приміщення – санпропускник. Головою господарства на той час був Каплун. М. І. У будівлі діяв медпрофілакторій із стоматологічним кабінетом (лікар Головін Ю. М. та медсестра – Козубенко Л. М.). Сауна, душова кімната, простора їдальня, актова зала для культурних заходів та зборів були у розпорядженні колгоспників. Мешканка Суботова Михайлюта Н. М., 1957, р.н. пригадує: «Санпропускник у селі був популярним місцем для відпочинку. Заходиш у роздягальню, а там на стіні висіло велике дзеркало, стояв магнітофон і грала музика. Кругом тепло, затишно. У столові колгоспники святкували дні народження. У користуванні працюючих були душові кабінки, парілка, великий басейн, викладений гарним кафелем» [24]. Як бачимо, керівництво села намагалося створити зручності для працівників колгоспу.

У 1978 році на Чигиринщині мешкало 48200 осіб. Охорона здоров'я розвивалась по екстенсивному шляху. З'явилися нові види позалікарняної та стаціонарозамінної медичної допомоги, виїзні форми допомоги [28].

У 1980-х рр. населення Чигиринщини обслуговують 72 медичні заклади, в тім числі районна лікарня, 5 дільничних лікарень, 24 медпункти, 11 пологових будинків, санепідемстанція та 6 аптек і 24 аптечні пункти [11].

З 1986 р. здоров'я українців стрімко погіршилося після Чорнобильської трагедії. Стали проявлятися спадкові захворювання, з'явилися вроджені аномалії у новонароджених. Зросли захворювання щитовидної залози та лейкемія. Відбувся стрімкий перехід епідемічних хвороб в сучасні, хронічні. Неправильний спосіб життя, наявність шкідливих звичок та інших факторів ризику для життя зробили хронічні хвороби дуже ресурсоемними як для хворого, так і для охорони здоров'я, особливо хвороби кровообігу, злякисні новоутворення. На початку 90-х рр. поступово стала складатися думка про негативне ставлення до вітчизняної медицини, як такої, за яку треба платити, а в разі серйозного захворювання – платити багато. Безкоштовна медична допомога радянських часів стала далекою від реальності. Значна кількість лікарень потребувала капітального ремонту, обладнання було зношене. Низька заробітна плата медичних працівників не забезпечувала належної мотивації до праці. Вкоренилися різні подарунки та підношення лікарям. Зменшилась чисельність середнього та молодшого медперсоналу. У радянських лікарнях на одного хворого припадав недостатній метраж приміщень, палати – багатомісні з мінімумом зручностей. У дефіциті були й ефективні лікарські засоби. Радянська медицина багато в чому поступалася західній, але результати давала порівнянні із західними [40].

Станом на 01.01.2013 року охорона здоров'я району має наступну мережу лікувальних закладів :

1. Центральна районна лікарня у складі стаціонару на 131 ліжка та поліклінічного відділення, у якому працюють вузькопрофільні спеціалісти. ЦРЛ належить до вторинної ланки медичної допомоги;

2. Комунальний заклад «Чигиринський районний центр первинної медико-санітарної допомоги» Чигиринської районної ради, підрозділами якого є 8 амбулаторій загальної практики сімейної медицини (АЗПСМ), з яких 7 розміщені у селах району, одна в районному центрі та 16 фельдшерсько-акушерських пунктів. Обидва заклади проводять:

– профілактичну роботу (запобігання інфекційної захворюваності шляхом щеплень, санітарно-освітньої роботи, впровадження здорового способу життя, діагностики гострих інфекційних захворювань та ізоляцію таких хворих тощо);

– своєчасне діагностування та лікування неінфекційних хвороб, в першу чергу – соціально-значимих;

– виявлення і лікування ВІЛ/СНІДу, туберкульозу [13].

Станом на 2013 рік працює 60 лікарів, 190 молодших спеціалістів. Мають урядові нагороди та відзнаки: Смолій Ніна Михайлівна, заслужений лікар України, терапевт та Щелгачова Міліта Іллівна, нагороджена знаком «Відмінник охорони здоров'я». Широко використовується така форма надання медичної допомоги як стаціонари вдома. Станом на 2013 р. захворюваність в районі на активний туберкульоз складає 5 місце серед інших районів області [28].

2013–2014 рр. відбулася реорганізація закладу. Станом на січень 2021 р. – це первинна і вторинна ланки:

1. КНП «ЧЦПМСДЧМР» (Чигиринський центр первинної медико-санітарної допомоги Чигиринської міської ради) – первинна ланка;

2. КНП (Комунальне некомерційне підприємство) «Чигиринська багатопрофільна лікарня Чигиринської міської ради» – вторинна ланка [13].

Бути лікарем сьогодні у сільській місцевості – означає бути героєм. Це має бути фахівець широкого профілю: вести прийом хворих, відвідувати їх вдома, допомагати новонародженим, бути одночасно травматологом, кардіологом, терапевтом і навіть психологом. Така людина проживає і працює у Суботівському ФАПі КЗ «ЧРЦПМСД»ЧРР – фельдшер-акушер Козубенко Ліда Михайлівна, допомога якої є дуже важливою мешканцям села.

«39 років я працюю в галузі медицини у Суботові. 1982 року я приїхала жити в село. За цей час бачила часи розквіту Суботова і бачу теперішній занепад села. Сільської родильні по вул. І. Коваленка вже не було. Це був медпункт, де до мого приїзду у село працювали Курочкіна О. (по-батькові не пам'ятаю), Дейнеженко Р. І, Макуха Н. І. Фельдшером був Іван Єфремович (прізвища не знаю). Далі працювали Кукса Надія Варивонівна (фельдшер), Ривак Ганна Іванівна (санітарка), Тороп Лена Іванівна (медсестра), Розова Тетяна Іванівна (медсестра). Медичного досвіду багато почерпнула я саме в них. У 1985 році ввійшов у дію Закон про наявність у колгоспах лікувальних установ для колгоспників. Так на території колгоспу з'явився санпропускник (профілакторій), укомплектований стоматологічний кабінет. Там я пропрацювала 9 років. Отримувала 25 крб. зарплатні та децю доплачував колгосп. 1991 року у селі побудували велике, гарне приміщення – нову амбулаторію. Медики села перейшли працювати туди. У новій будівлі був

укомплектований стоматологічний кабінет, аптека, другий поверх відводився для ліжкомісць, укомплектований гінекологічний кабінет. В заклад здебільшого за направленнями приїхали працювати молоді спеціалісти. Для них були надані житлові квартири. До 2001 року тут працював стоматологом Рідош І. М., його дружина Рідош О. І – терапевтом. Потім їх родина переїхала жити до м. Чигирина. Лікарем-стоматологом стала працювати Дорош Світлана Василівна, лаборантом Хименко Наталія Іванівна. В амбулаторії працював дружній колектив. Добре запам'яталася височенна ялинка, що стояла у коридорі амбулаторії на Новий рік, святкова атмосфера та колективні свята. Добрішими були і відвідувачі закладу. Поступово через погане фінансування медичної галузі, низькі заробітні плати в сільській місцевості, зменшення населення у селі, молоді спеціалісти виїхали із Суботова. Зараз працюю тут одна, часом, дуже важко, не маю спокою в будь-який час доби. Жалко й саме приміщення амбулаторії, бо більша його частина не функціонує» [20] (Додатки № 6–7).

Ми багато чуємо про медицину європейського рівня, але без державних дотацій неможливо забезпечити належний рівень медичного обслуговування, не кажучи вже про можливість розвиватися. В останні роки ввійшла в моду не офіційна, а так звана «окультна» медицина. З'явилися псевдойоги, сиріоди, гіпнотизери, екстрасенси, чудотворці та безліч костоправів. Зростає роль народних методів лікування, до старих методів лікування зокрема населення Суботова, звертається і сьогодні (Додатки 7–9). Причини цього, вочевидь, слід шукати у кризовому стані офіційної медицини, її безсиллі в умовах важкої економічної ситуації, яка щороку погіршується та низькому матеріальному рівні сільського населення. До того ж певну роль відіграє і прагнення до відродження духовних цінностей, пізнання звичаїв і традицій, національних надбань духовної та матеріальної культури. І народна медицина, що увібрала у себе мудрість багатьох поколінь є вдячним матеріалом.

Перелік додатків

Додаток № 1. Діорама «Медична допомога у війську Богдана Хмельницького» художника М. Хмелька.

Додаток № 2. Уривок старовинного народного рецепту лікування «Як рятувати чоловіка, котрий недавно з ума зійде» із книги 1700-х років.

Додаток № 3. Водохреще у Києві, 1910 рік.

Додаток № 4. Оголошення із газети «ПоследніЯ новості», Думская площа № 8, 1921 рік (викройка для одягу).

Додаток № 5. Будівля, де на поч. ХХ ст. знаходилась суботівська родільня по вул. І. Коваленка.

Додаток № 6. Фельдшер суботівської амбулаторії Козубенко Л. М. із медсестрою.

Додаток № 7. Працівники суботівської амбулаторії – День медика (2000 рр.).

Додаток № 8. Лікувальні поради від народної медицини. Записано від Печененко П. О., 1947 р.н., (почуто від Кириченко М. Ф., 1925 р.н.).

Додаток № 9. Лікувальні поради від народної медицини. Записано від Шмиголь С. П., 1988 р.н.

Додаток № 10. Лікувальні поради від народної медицини. Записано від Шапошник М. І., 1948 р.н.

Додаток 8

Записано від Печененко П. О., 1947 р.н., (почуто від Кириченко М. Ф., 1925 р.н.)

Висипи на шкірі: купелі із відварами та настоями трав ромашки, череди, календули, залізняка, любистку.

Ранозагоювальні засоби: прикладання листя подорожника, омивання відварами ромашки, звіробою та деревію; прикладати листя свіжої капусти, терту сиру картоплю, відвар ромашки, звіробою та деревію. Ще спосіб: «запісять» рану сечею, натерти свіжим соком дубових «яблучок»; притрушувати рани порошком висушеного гриба – дощовика.

Кашель: вдихання під теплим накриттям парів варених лушпайок картоплі; розтирати груди та спину горілкою і тепло «вдягатись, щоб пройти потом»; пити настоянку із квітів бузку та бузини на горілці; їсти мед чи пити з ним чаї; пити гаряче молоко з маслом; пити сік чорної редьки з медом; пити жир із середового здору свинячого із маслом та гарячим молоком; пити борсучий жир; чай із сушеної суниці; їсти алое з цукром; чай із сушеної трави «черевичків»; чай із кропивки та листя малини, ожини;

Лишаї: натирати соком чистотілу, часнику; намазувати чорнилом, кіптявою від спаленої газети.

Жіночі хвороби (запалення): ванночки із запареною ромашкою, календулою, шавлією (васильки); паритись або купатись у запарених вишневих гілочках.

Зроговіла та запалена шкіра: пом'якшувати шкіру прополісом.

Пронеси: висушена та подрібнена внутрішня шкірка шлунків (пупів) курей; відвар трави «заткни-гузно»; чаї з деревієм, сокирками, ромашкою, звіробоєм; відвар з рису; відвар або настоянка полину; жування плодів кизилу із кісточками; настоянка полину, чай з травою «дристунець».

Зубний біль: полоскання настоянкою колючки («нетреба-трава»), відваром кори дуба; жування та прикладання свіжого, несолоного сала; натирання щоки для зігрівання спиртними засобами («тройний» одеколон, горілка-самогонка) полоскання ран в роті теплим молоком.

Запалення вуха: закапування теплим соком цибулі розбавленим водою; прикладання мішечка із теплою сіллю; закапувати теплою дитячою сечею.

«Вогник» (герпес): присипати попелом від цигарки (табак).

Головний біль: прикласти листок капусти або любисток до скронь.

Опіки шкіри: жир свинячий або гусячий.

«Гуски»: розковиряти голкою наріст до чорного коріння і втирати у нього сіль; розрізати яблуко навпіл і потерти наріст. Далі яблуко зв'язати ниткою і закопати в землю. Коли воно згниє, гуска пропаде. Інший спосіб: На шовковій нитці над бородавкою зав'язати вузлик, покласти його у розрізану картоплину і сховати так, щоб ніхто не знайшов. Коли згниє, бородавки відпадуть; зашіптувати і над ними в'язати вузлики із червоних ниток; натирання часником, чистотілом.

Здуття живота: пити кропову воду (насіння кропу, запарене кип'ячою водою).

Чиста шкіра: вмивання сироваткою.

Зупинка кровотечі: відвар кори калини.

«Ячмінь»: тикати дулі; прикладати сухе тепло (теплу сіль або пшоно), плюнути в око.

Додаток 9

Записано від Шмиголь С. П., 1988 р.н.

Ангіна: старий дієвий засіб-щороку зловити жабу і подихать на неї; полоскання горла сіллю та содою.

Безпричинний плач малі дитини: витерти обличчя нижнім краєм спідниці або вмити поміями 3 рази; побризкати освяченою водою.

Опрілості шкіри: крохмаль, перекип'ячена олія.

Гарне волосся: мити із сирим яйцем; відваром кропиви, кореня лопуха, любистку, ромашки; мити талою або дошовою водою.

Додаток 10. **Записано від Шапошник М.І., 1948 р.н.**

Глистогінні засоби: часник, цибуля, насіння льону, гарбузове насіння.

Міцність кісток: молочні продукти, біла глина, крейда.

Біль у суглобах: натирання настоянкою живокосту.

Короста: гас, скипидар і вершкове масло, хлібний квас, кінський щавель, чистотіл; грицики, трава-«нетреба» (колючки).

Здорові зуби: їсти побільше квашеної капусти.

Нежить: нюхати палене пір'я.

Біль у попереку: вигрівати хворі місця теплими компресами з підігрітої солі, висівок, піску.

Нариви: прикладання свіжої цибулі, алое, листя подорожника.

Папіломи: перев'язувати людським волоссям.

Захист від уроків: чіпляти шпильку застібнуту вістрям догори; носити освячену сіль із собою, тримати дулю в кишені.

Висока температура: обтирання тіла у пропорціях оцтом, горілкою та водою; потогінний липовий чай з листям чорної смородини.

Вітамінні чаї: з глодом, коренем дягелю, калиною, перетертою із цукром, із листям та сушеними ягодами чорної та червоної смородини, ягодами червоної та чорної смородини, перетертими із цукром.

Воші: натирання голови і волосся керосином, дизпаливом і зверху «утеплити» голову целофановим пакетом. Потім змити водою із запареним любистком; намазати голову оцтом на 2 години і змити; мити дигтярним милом; натирання голови «тройним» одеколоном і одягти пакет на голову.

Відсутність апетиту: пиття настоянки полину.

Нервозність, поганий настрій: настій пустинника, меліси, м'яти.

-
1. Білоус В. І., Білоус В. В. *Історія медицини і лікувального мистецтва / Чернівці, ІВЦ «Місто», – 2019 р., 284 с.*
  2. *Верхратський С. А. Історія медицини. – К. : Здоров'я. – 1964, 333 с.*
  3. *Верхрадський С. А. Український медичний фольклор // Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. – Ф. 14–3. – 1966, 183 с.*
  4. *Гончар Г. М. Заграви над Тясмином. – Київ : Видавництво політичної літератури України, 1978, 216 с.*
  5. *Горпинченко А. С. Медична допомога у козацькому війську. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: irbis-nbiv.gov.ua.*
  6. *Державний архів Черкаської області. Медичні заклади. Путівник. – Черкаси. – 2011, 706 с.*
  7. *З історії медицини в Запорозькій Січі / Н. А. Оборін // Лікарська справа. – 1955. – № 11. [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу: irbis-nbiv.gov.ua.*
  8. *Значення дулі в житті українців. [Інтернет-ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www/gorod.dp.*
  9. *Історія української медицини. Як лікувались наші предки. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.starodavnij-volodymyr.com.ua.*
  10. *Ігнатенко І. В. «Любострасні хвороби»: погляди на етіологію та лікування методами народної медицини // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. – К., 2011. – Вип. № 35, 320 с.*
  11. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область». [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: ukrskr.com.ua.*
  12. *Ігнатенко І. В. Жінка та її ненароджені діти: традиції, вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2012. – Т. 3: Зрілість : Жіноцтво, жіноча субкультура. – 2012. – С. 244–257.*
  13. *Комунальне некомерційне підприємство «Чигиринська багатопрофільна лікарня». [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: chugyurynsl.info.*
  14. *Краєзнавець розповів про історію головної гордості Черкас. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://dzvin.media/>.*
  15. *Лавріненко Л. І. Охорона здоров'я на Чернігівщині (1960–1980-ті роки). Монографія. – Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2018, 200 с.*
  16. *Магічні способи впливу на майбутнє дитини. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: utoloda.kyiv.ua>number.*
  17. *Ментальність українських селян за описами Домініка П'єра де ля Фліза. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://vseosvita.ua>.*
  18. *Медицина. Чи є вихід з так званої медичної реформи в Україні. А. Пешко. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.golos.com.*
  19. *МПДА автора. – Записано від Безклубої Г. Ф., 1934 р.н., с. Суботів.*

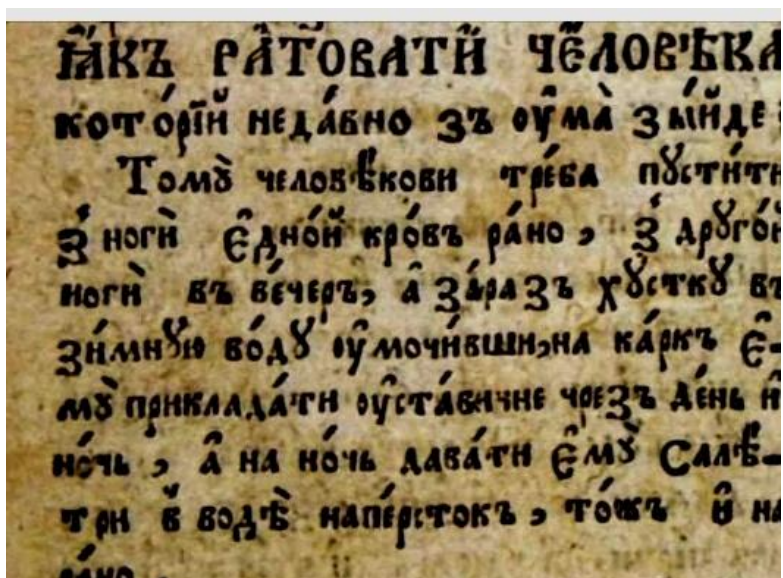

20. МПД автора. – Записано від Козубенко Л. М., 1961 р.н., с. Суботів.
21. МПД автора. – Записано від Комаренко В. В., 1977 р.н., с. Суботів.
22. МПД автора. – Записано від Кукси Н. В., 1964 р.н., с. Суботів.
23. МПД автора. – Записано від Ліщини О. Т., 1938 р.н., с. Суботів.
24. МПД автора. – Записано від Михайлюти Н. М., 1957 р.н., с. Суботів.
25. МПД автора. – Записано від Печененко П. О., 1947 р.н., с. Суботів.
26. МПД автора. – Записано від Прохач Н. В., 1988 р.н., с. Суботів.
27. МПД автора. – Записано від Ривак Г. І., 1934 р.н., с. Суботів.
28. МПД автора. – Записано від Руденко В. Х., 1941 р.н., м. Чигирин.
29. МПД автора. – Записано від Шапошник М. І., 1948 р.н., с. Суботів.
30. МПД автора. – Записано від Шмиголь С. П., 1988 р.н., с. Рацeve.
31. Народна пісня «Болить мені головонька». [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: Nashe.com.ua>song.
32. Народна та нетрадиційна медицина. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: medusupa-006.pdf.
33. Народна медицина як спосіб лікування та оздоровлення. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: histori.org/ua<kraj_2013.
34. Оберіг ляльки-мотанки. – Лялька-мотанка. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://sites.google.com>.
35. Пастернак А. А. Козацька медицина. – К. : Оптиміа, 2001, 64 с.
36. Перерва В. С. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кін. XVII – поч. XX ст.). – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2019, 200 с.
37. Перерва В. С. Церковні школи в Україні кін. XVIII – поч. XX ст. : забутий світ, Біла Церква : Т 1., 2014, 576 с.
38. Потапенко Ф. Боронування кукурудзи // Ленінським шляхом, 1961, 19 липня. – С. 1.
39. Скуратівський В. Т. Дідух : Свята українського народу. – Київ : Освіта, 1995, 272 с.
40. Худік Г. Борються за пудові надої молока // Ленінським шляхом, 1961, 19 липня. – С. 1.
41. Чухліб Т. В. Як рятувати чоловіка, котрий недавно з ума зійде. [Інтернет - ресурс] – Режим доступу до ресурсу: [https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1620326981487707?__cft__\[0\]=AZVjIXYVqdSTаб_hs8unDyZfW0qYSQrVff7viWbbqowbPEHJEvXDozNNA0FvhEYhbHkvpJK1jWZKj9abTaeJh3Du4dD68lNhZRGRBBdQhOq-cox7MlOENTOKX3G1wWDtEP_z75COdnv4208VUszXDvoZ8Kt2nQIH-mQlhxEs_VxvKg&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/TChuhlib/posts/1620326981487707?__cft__[0]=AZVjIXYVqdSTаб_hs8unDyZfW0qYSQrVff7viWbbqowbPEHJEvXDozNNA0FvhEYhbHkvpJK1jWZKj9abTaeJh3Du4dD68lNhZRGRBBdQhOq-cox7MlOENTOKX3G1wWDtEP_z75COdnv4208VUszXDvoZ8Kt2nQIH-mQlhxEs_VxvKg&__tn__=%2CO%2CP-R).
42. Що таке система Семашка у радянській медицині, і як можна б було її реформувати. – [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [https // ua](https://ua).
43. Що треба знати про живу та мертву води. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: factosvit.com.ua.
44. Яременко І. Про тих, хто не працює, а їсть; Наслідки пияцтва // Ленінським шляхом, 1961, 16 червня. – С. 1–2.
45. Як би тебе лікували у Стародавньому Єгипті та у Середньовіччі – 7 дивних методів. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: busanessviews.com.ua.
46. Як лікувалися у давнину. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: [https://novadoba.com.ua](http://novadoba.com.ua).
47. Яровий В. К. Клінічна мануальна медицина. Навчальний посібник для ВНЗ I–IV р. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://books.google.com>.

Додатки

Додатки 1–2. Фрагменти діорами «Медична допомога у війську Богдана Хмельницького» українського художника М. І. Хмелька, що наочно відображають вміння козаків лікуватись

Додаток 3. Народний рецепт «Як рятувати чоловіка, котрий недавно з ума зійде», віднайдений українським істориком Тарасом Чухлібом в одній із старовинних книг 1700-х років

.....

Додаток 4. Водохреще у Києві. 1910 рік

Додаток 5. Машина швидкої допомоги ГАЗ-12Б ЗИМ (1951–1960 рр.)

Додаток 6. Будівля, де на поч. ХХ ст. знаходилась сільська «родільня» по вул. І. Коваленка

**Додаток 7. Фельдшер суботівської амбулаторії
Козубенко Л. М. із медсестрою**

**Додаток 8. Працівники суботівської амбулаторії
у День медичного працівника
(поч. 2000-х рр.)**

СІВАК Данило,
учень 10-Б класу
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег Андрійович,**
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського опорного закладу загальної середньої освіти
Чигиринської міської ради Черкаської області

«СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ ЗІ ШПАЛЬТ РАЙОННОЇ ГАЗЕТИ «ЧИГИРИНСЬКІ ВІСТІ» В 90-ті РОКИ»

Історія не минає безслідно. Вона спливає рік за роком, залишаючи своє відображення в матеріальній культурі. Чи не найдостовірніше хід сучасної історії фіксується в медіа-сфері, а саме в друкованих засобах масової інформації. На газетних шпальтах події відображаються в хронологічній послідовності й описуються з регулярною частотою. А творення контенту журналістами, зворотній зв'язок у відгуках і листах читачів показують їх через емоційну призму людського сприйняття та соціальних реакцій.

В цьому розрізі дуже цікавими є своєрідні «перехідні» часові періоди що характеризуються змінами політичних формацій та знаходять своє відлуння між змінами політичних формацій, в соціальному житті країн, регіонів, громад.

Серед цікавих часових проміжків в історії України слід виокремити 90-ті роки ХХ століття, які увійшли у історію під назвою «лихі 90-ті». В російському мовленні цей термін має відтінок хвацької бентежності, хоча в настроях українців 90-ті роки ХХ століття дійсно мали певний відтінок лиха: були нелегкими, кризовими для простого люду.

В розмовах зі старшим поколінням я чув ці відтінки: пережилось, минулось. В порівнянні – і нині непросто, казали...

Тому ми звернулися до вивчення цього періоду історії нашого краю – Чигиринщини через аналіз медіа-контенту на шпальтах місцевої районної газети «Чигиринські вісті». Це дослідження є актуальним, тому що дійсно життя громади в період кардинальних суспільно-політичних змін, перебіг кризи і початок виходу з неї дуже схожі з сучасністю, ментальність місцевого населення залишається практично незмінною, тож певні наші висновки можуть бути корисними в стабілізації життя громади краю.

Проаналізувавши архів річних підшивок ТОВ «Редакція газети «Чигиринські вісті» за 1990-2000-ні роки в розрізі суспільно-політичного життя через публікації в районці, можна сказати, що входження України в свою Незалежність з усіма притаманними труднощами і випробуваннями, дзеркально відобразилося і в житті громади Богданового краю.

Публікації «Чигиринських вістей» початку 90-х сповнені тривог і патріотичних настроїв, державотворчих документів, декларацій і гасел. Політика і суспільні настрої є переважаючими в контенті газети, але мало наповнюють подіями наш край.

Чигиринці 90-х років – терплячі з переважно очікувальною позицією. Працьовиті й миролюбиві.

Суспільно-політична активність наших краян починає залишати своє відображення в історії краю, яку ми читаємо через публікації в районці в 1994 році. В цей період економічна криза в країні накладає свій болісний відбиток і на економічний сектор без того депресивного регіону. Спад виробництва, зубожіння сільгоспідприємств, ріст безробіття... Проте на його фоні 1994 рік можна назвати знаковим, бо це рік виборів: президентських, до Верховної ради України та місцевих. В результаті демократичних процесів (люди «вчилися» вибирати з багатьох кандидатур) президента й нардепів вибирали в два тури. Президентом став Леонід Кучма, а народним депутатом – наш земляк Іван Васюра. Головою Чигиринської ради став Володимир Яременко.

Наступим роком виборів логічно став 1998-ий. Президентські вибори мали активну агітаційну кампанію на підтримку Леоніда Кучми. В Чигиринщині в тому числі: в агітаційних матеріалах у візиті на Черкащину, де Леонід Данилович не пропустив шансу говорити і про Чигирин. Відбулась в нашому місті й агітаційна акція «Майбутнє нас єднає» на підтримку чинного президента, тож результат був очікуваним – «Леонід Кучма заступив на пост Президента України», написали «Чигиринські вісті». Нардепом цього скликання обрали Сергія Подобєдова, який запам'ятовується своїм виборцям Фондом соціальної підтримки. З числа депутатів головою районної ради було обрано Василя Жовтенка. Як бачимо, попри економічну скруту демократичні і суспільно-політичні процеси в Чигиринщині, досить таки активні. Зокрема тут вирує партійне й громадське життя. За повідомленням у місцевій пресі у публікації «Хто є хто?» станом на 10 жовтня 1994 року в районі легалізовані вісім громадських організацій, рухів та об'єднань. Найчисельніша – Чигиринська районна організація ветеранів війни, праці та збройних сил України (18000 осіб). Понад 700 осіб налічує районний спортивно-технічний клуб. На період перереєстрації (5 березня 1993 року) 216 осіб налічував чигиринський козацький полк, який має Чигиринську, Стецівську, Рацівську, Холодноярську (Медведівську) сотні. Активність проявляє в житті району і районна організація ветеранів Афганістану, що налічує 145 членів.

Серед партійних організацій на цей час найчисельніша – комуністична – 68 членів, близько 50 членів у рядах Чигиринської організації народного руху України (НРУ). Районний осередок Соціалістичної партії України налічував на час реєстрації 32 члени. Є в районі й спілка дитячих та юнацьких

організацій «Богдановець» (4000 осіб) до кінця 1994 року до цього переліку додається і спілка жінок Чигиринського району Черкащини.

В 90-х роках Чигиринщину взагалі відвідали чимало гостей, зокрема в рамках відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. Урочистості відбулися в Чигирині 23 вересня 1995 року, зібравши більше 1500 учасників мистецьких колективів, урядові делегації, гостей з усіх куточків України, та зарубіжжя в багатолюдних урочистостях взяли участь Президент України Л. Д. Кучма, голова Верховної ради України О. О. Мороз, экс-президент Л. М. Кравчук, І-й заступник голови Верховної ради України О. М. Ткаченко та багато інших.

З нагоди свята в Чигиринщині зроблено багато для поліпшення життя людей, відремонтовано, та побудовано дороги, вперше до Чигирини підведено газ, реконструйовано міські системи тепло- і водо постачання.

Проте не одними святами в 90-ті жила Чигиринщина, хоча деякі з них і залишали після себе сліди на десятиріччя.

Серед сподівань наших земляків на кращі зміни була і надія на прийняття нової Конституції України.

3 липня в газеті «Чигиринські вісті» було опубліковано повідомлення про те, що в ніч із 27-28 червня прийняли Основний закон України. В наступних номерах до уваги читачів газета оприлюднила текст прийнятої на V-й сесії Верховної ради України.

3 2 вересня 1996 року в Україні введено в обіг гривні. 26 серпня в «Чигиринських вістях», як і у всіх газетах України оприлюднено Указ Президента Леоніда Кучми про грошову реформу в Україні. При введенні гривні купони/карбованці обмінювали по курсу 100000 х 1. З 2-16 вересня 1996 р. – одночасно використовували обидві валюти.

Чигирин схвилювали і акції протестів у жовтні 1996 року, в яких взяли участь працівники соцсфери в рамках Всесвітнього дня боротьби з бідністю.

Погрожували безстроковим страйком і голодуванням на робочих місцях і працівники очисних споруд парогазової електростанції (ПГЕС), яким не платили зарплатню 6 місяців. 8 демонстрантам зарплатню виплатили, і вони зупинили акцію протесту. Проте, піднімаючись на протест на місцевому рівні, чигиринці відреагували відмовою на рекомендацію Федерацію профспілок області взяти участь у Всеукраїнській акції протесту, мотивуючи що в Україні почались процеси стабілізації.

Так 6 серпня 1997 року в газеті було опубліковано відкритий лист громадських активістів до Президента та голови Верховної Ради з проханням та вимогами «...припинить будь-які експерименти над трудящими людьми, без політичними стариками, ветеранами війни та праці, над жінками та дітьми і вимогою надати допомогу місцевим органам влади для придбання палива для пуско-реактивної котельні та виділити фонди для пільгового палива для громадян, що живуть у приватних будинках... погасити заборгованість по виплатах пенсій, компенсувати збитки від інфляції та зростання цін на товари...».

Подібні листи були написані освітянами району щодо недопускання скорочення шкіл і вимоги надати допомогу Чигиринському району, який знаходиться в страшенній скруті.

В 1997 році на хвилі передвиборчих процесів в Чигиринщині починають активно реєструватись політичні партії. Так на установчих зборах 22 лютого 1997 року у Чигирині було створено Чигиринську районну організацію Народно-демократичної партії 18 лютого – утворено районну організацію аграрної партії України.

А в жовтні 1998 року в публікації «Г.А. Кочмар радиться з керівниками громадських об'єднань» говориться про зустріч голови РДА з головами партійних та громадських організацій, серед яких з'явилося і ряд нових – Союз інвалідів України, Фонд «Целитель», Фонд сприяння молодіжній політиці, клуб ділових жінок Чигиринщини, Українська незалежна громадська спілка «Захист», Фонд «Здоров'я».

Своєрідне вікно у світ 90-х роках ХХ століття для жителів Чигиринщини відкрила їх дружба з жителями американського міста Себастопол. Так, у липні 1992 року XII сесія Чигиринської міської ради народних депутатів прийняла рішення про поріднення нашого міста з Себастополом (США, штат Каліфорнія).

Тісний зв'язок з американськими друзями існує і до цього часу. По обміну делегаціями наші школярі, студенти, громадські активісти вже багато разів побували в США, американці відвідали Чигиринщину.

Багата хроніка публікацій про україно-американські дружні стосунки і в «Чигиринських вістях». Зокрема в 1995 році газета розповідає, як активісти цього руху Людмила Бірко та гостя з США Дебора Уільямс організували для чигиринської молоді курси сучасної оригінальної англійської мови, які працювали при Асоціації поріднених міст. Обмінюючись молодіжними делегаціями, щоліта в 90-х роках реалізуються цікаві проекти, зокрема на тему «Екологія» тощо. Здійснювались і навчальні обміни, коли 12 юних чигиринців пів року в американській школі. Зустрічалась американська делегація із Себастопола із колективом редакції газети «Чигиринські вісті», зокрема директорка програми обмінів Лів Робертс.

Людям в 90-х роках жилося скрутно. Як і в усій Україні... Доведені до відчаю чигиринці, які загрузли в багні безробіття і злиднів, породжених заборгованістю з виплат зарплат, писали відкриті листи до влади всіх рівнів, виходили на акції протесту та оголошували страйки.

Проте 90-ті залишаються 90-ми. Не легким проміжком життя нашого краю і його краян в умовах кризи. Із ростом злочинності і спекуляції, про боротьбу з якими влада говорить мало не на кожній планівці, з економічними труднощами в житті колгоспів і підприємств. І з вірою чигиринців у те, що скоро вже зміниться на краще. Отримавши свободу і незалежність, наші земляки опинилися і в горнилі випробувань. З надією

на нову Конституцію і всеукраїнський референдум. Ще не знаючи, що попереду – Помаранчева Революція і Революція Гідності. А позаду – історія їх життя і доля країни, записана на шпальтах скромної районної газети «Чигиринські вісті».

1. «Гості з Севастополя» // Чигиринські вісті. 1994. № 55. С. 2.
2. «Міцнішими стають зв'язки» // Чигиринські вісті. 1994. № 32. С. 1.
3. «Чигирин – Севастопол: скільки ти знаєш мов, стільки раз ти людина» // Чигиринські вісті. 1995. № 96. С. 2.
4. «В Чигирині гостюють американські діти» // Чигиринські вісті. 1995. № 56. С. 2.
5. «Чигирин – Севастопол: американські друзі залишилися задоволеними» // Чигиринські вісті. 1997. № 26. С. 2.
6. «З місією дружби» // Чигиринські вісті. 1997. № 54. С. 2.
7. «Чигирин – Севастопол: скільки ти знаєш мов, стільки раз ти людина» // Чигиринські вісті. 1995. № 96. С. 2.
8. «Відкритий лист членів міськвиконкому, міської ради ветеранів війни та праці, міської жіночої ради Президенту України Кучмі Л. Д., голові Верховної Ради України Морозу О. О., в. о. голови Кабінету Міністрів України Дурдинцю В. В.» // Чигиринські вісті. 1997. № 63. С. 1–3.
9. «Наболіло. Вимоги працівників установ освіти району» // Чигиринські вісті. 1997. № 18. С. 1–2.
10. «Акція протесту» // Чигиринські вісті. 1996. № 81. С. 1.
11. «Терпіння людей вичерпується» // Чигиринські вісті. 1996. № 85. С. 1.
12. «Відкритий лист колективу працівників очисних споруд дирекції споруджуваної ПГЕС про несплату підприємством боргу за 6 місяців» // Чигиринські вісті. 1996. № 79. С. 2.
13. «Федерація профспілок рекомендувала 1 травня взяти участь у Всеукраїнській акції протест. В Чигирині вирішили не протестувати, а ділом підтримати програму стабілізації і нарощення виробництва» // Чигиринські вісті. 1999. № 35. С. 2.
14. «Хто є хто» // Чигиринські вісті. 1994. № 84. С. 2.
15. «Співка жінок Чигиринського району Черкащини» // Чигиринські вісті. 1994. № 96. С. 2.
16. «Передвиборча компанія, яка нині набуває у країні дедалі вищих темпів, не обходить і Чигиринщину» // Чигиринські вісті. 1997. № 17. С. 1.
17. «Утворено районну організацію Аграрної партії України» // Чигиринські вісті. 1997. № 17. С. 1.
18. «Кочмар радиться з керівниками громадських об'єднань» // Чигиринські вісті. 1998. № 83. С. 1.
19. «Кого оберемо, так і житимемо» // Чигиринські вісті. 1994. № 9. С. 1.
20. «Не знають кого й куди обиратимуть» // Чигиринські вісті. 1994. № 16. С. 1.
21. «Вибори відбулися. Депутата не обрано» // Чигиринські вісті. 1994. № 25. С. 1.
22. «Залишився один кандидат» // Чигиринські вісті. 1994. № 28. С. 1.
23. «Наш земляк – депутат» // Чигиринські вісті. 1994. № 29. С. 1.
24. «Повідомлення Чигиринської районної (територіальної) виборчої комісії по виборах голів та депутатів місцевих рад народних депутатів» // Чигиринські вісті. 1994. № 52. С. 1.
25. «Леонід Кучма – Президент України» // Чигиринські вісті. 1998. № 58. С. 1.
26. «На прийомі в народного депутата» // Чигиринські вісті. 1998. № 86. С. 1.
27. «Перша (організаційна) сесія районної ради» // Чигиринські вісті. 1998. № 31. С. 1.

СЕРГІЄНКО Максим,
учень 11 класу
Чигиринського НВК I–III ступенів № 3

ІСТОРІЯ ЧИГИРИНСЬКОГО НВК I–III СТУПЕНІВ № 3

Школа... У кожного з нас із нею пов'язані роки дитинства та перші роки юності. Моєю рідною школою є Чигиринський НВК I–III ступенів № 3, що знаходиться в мікрорайоні Новий Чигирин. Як і будь-який навчальний заклад, він має свою історію. Створення Чигиринського НВК I–III ступенів № 3 тісно пов'язане з Вітівською школою, яка стала своєрідним фундаментом для цього закладу освіти.

В 1984 році Вітівська початкова школа була реорганізована у неповну середню. Серед перших вчителів були: Плахотна Тетяна Григорівна, вчитель російської мови та літератури; Лищенко Лариса Василівна, вчитель географії та історії; Козуб Наталія Олексіївна, вчитель фізики. Старшою піонервожатою була Бершадська Наталія Михайлівна. У Вітівській школі розпочали свою вчительську діяльність Прокопенко Ганна Павлівна, Калініченко Оксана Іванівна, Водзінська Ніна Степанівна, Григор'єва Ганна Михайлівна, Головка Світлана Іванівна, Пироженко Любов Іванівна та інші. Саме ці вчителі і стануть першими вчителями школи, яка відкриє свої двері для дітей мікрорайону Новий Чигирин. Багато теплих та цікавих спогадів залишилось у їхній пам'яті про ті роки.

В 1994 році Вітівська середня школа була реорганізована у Чигиринську ЗОШ № 3. Це було пов'язано з великим будівництвом. У новозбудованому мікрорайоні та селищі Орбіта проживало чимало молодих сімей, які мали дітей. Добиратися до Вітівської середньої школи та ЗОШ № 2 не всім було зручно, тому й відкрилася нова школа. Вчителі пригадують, як в останні дні серпня вони перевозили вантажним автомобілем КАМаз шкільне майно: парти, стільці, таблиці, карти. Тридцять першого серпня мили класні кімнати – нові, зовсім не підготовлені до навчання, ставили стільчики та парти, готували свято Першого дзвоника. А першого вересня, тобто наступного дня, до школи прийшли учні, лунав перший дзвінок та розпочалося навчання. Педагогічний колектив був молодий, енергійний, тому так швидко і зміг підготувати до нового навчального року чотири «берліни», в яких розміщувалась школа. «Берліни» – невеликі двоповерхові будиночки, з № 16 по № 19, перетворились на навчальний заклад. В 16 і 18 «берлінах» знаходилися початкові класи. В 16 «берліні» був кабінет директора та бібліотека. Бібліотекарем тоді працювала Семидітна Людмила Леонідівна.

В 17 «берліні» знаходилися учительська, спортзал, майстерня. У 19 «берліні» були класи і кабінет секретаря. Секретарем працювала Турик Людмила Петрівна. Біля школи була їдальня.

Розпочалось будівництво і нової школи. Планувалось збудувати велику школу, в якій би навчалось дві тисячі учнів.

Вчительський колектив, що перейшов із Вітівської школи, доповнили вчителі Чигиринської ЗОШ № 2. Разом із ними до школи перейшли і учні, які проживали у мікрорайоні Новий Чигирин. На той період у школі навчалося 998 учнів, було 92 працівники, з них 61 учитель. Кожен клас мав по три – чотири паралелі. Найбільше учнів було у початкових класах. Перших і других класів було по п'ять, третіх і четвертих – по чотири, п'ятих – дев'ятих – по два, десятих і одинадцятих – по одному.

Директором школи була Лищенко Лариса Василівна, заступником директора з навчально-виховної роботи – Хижняк Тетяна Іванівна, заступником з навчально-виховної роботи у початкових класах – Григор'єва Галина Михайлівна, заступником з виховної роботи – Плахотна Тетяна Григорівна.

Учительський колектив був великий і молодий: середній вік складав 36 років.

Прошли роки, нова школа так і не була побудована. Припинив працювати в мікрорайоні дитячий садочок.

У 2000 р. з «берлінів» школа перейшла в приміщення дитячого садочка «Лісова казка», де знаходиться і сьогодні. Руками учительського колективу та з допомогою батьків приміщення дитячого садочка швидко перетворилося в гарну, зручну школу. Самі ж «берліни» місцева влада продала, тому їх сьогодні можна побачити лише на світлинах.

Перші роки класних кімнат не вистачало, тому учні шостих класів, а їх тоді було чотири, змушені були ходити в другу зміну. Уроки в цих класах розпочиналися о 12:00 та завершувалися о 18:00. Класні кімнати були переповнені учнями. В деяких класах навіть для шаф місця не вистачало. У школі працювали різноманітні гуртки. Так, у 2000-2001 навчальному році працювали 14 гуртків, а саме: ляльковий театр, керівником якого була Гошко Лариса Володимирівна, гурток виразного читання – керівник Тараненко Наталя Федорівна, гурток «Природі і фантазія» – керівник Старченко Наталя Василівна, хорівий гурток – керівник Гошко Лариса Володимирівна, «Рушничок» – керівник Поштаренко Любов Олексіївна, гурток юних поетів – керівник Сарабеева Алла Володимирівна, «Я – і особистість» – Таран Ніна Іванівна, «Господарочка» – керівник Лісна Валентина Іванівна, кікбоксинг – керівник Мальований Андрій Володимирович, гурток технічної праці – керівник Чепурний Володимир Петрович, легкоатлетичний гурток – керівник Хижняк Сергій Миколайович, «Юний футболіст» – керівник Панченко В'ячеслав Миколайович, кризовий центр «Орієнтир» – керівник Гресь Валентина Іванівна, студія образотворчого мистецтва – керівник Кірячок Л. Г.

Наші учні завжди були активними, постійно брали участь у різноманітних конкурсах, олімпіадах, спортивних змаганнях, загальноміських заходах.

Час ішов, кількість учнів зменшилась. При школі почав працювати дитячий садочок. З 2001 року змінилася назва школи на Чигиринський навчально-виховний комплекс І–ІІІ ступенів № 3. На сьогодні в навчальному закладі навчається 215 учнів та 44 дитини відвідує дитячий садочок.

Моя школа світла й гарна, тільки спортивного залу немає. Коли учні готуються до спортивних змагань, то змушені тренуватися у спортивних залах інших шкіл. В теплу пору року уроки фізичної культури проводяться на свіжому повітрі, а от взимку спортивного залу дуже бракує.

ЧИГИРИНСЬКИЙ НВК І-ІІІ СТУПЕНІВ №3

ШКОЛА В «БЕРЛІНАХ»

ВЧИТЕЛІ ТА ВИПУСКНИКИ ШКОЛИ

СВЯТО КВІТІВ

КОЛЕКТИВ ВІТІВСЬКОЇ ШКОЛИ НАПЕРЕДОДНІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ

УЧИТЕЛЬСЬКИЙ КОЛЕКТИВ. 1990-ТІ РОКИ

МІЄРСЬКА Богдана,
*учениця 11 класу Чигиринського навчально-виховного комплексу
«заклад загальної середньої освіти I–III ступенів №3 –
заклад дошкільної освіти»
Чигиринської міської ради Черкаської області*

ІСТОРІЯ ЧИГИРИНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ МУЗИЧНОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ РІДНОГО КРАЮ

Музика – могутній засіб всебічного розвитку дитини, формування її духовного світу. Вона розширює її кругозір, знайомить із різноманітними явищами, збагачує почуттями, викликає радісні переживання, сприяє вихованню правильного ставлення до навколишнього світу. Залучення до музики активізує сприймання, мислення та мову, виховує високий естетичний смак, розвиває музичні здібності, уяву, творчу ініціативу, всебічно впливає на її розвиток. Провідна роль у формуванні творчого, інтелектуального та духовного розвитку підрастаючого покоління належить музичній школі.

З початку заснування Чигиринська дитяча музична школа була осередком культури Чигиринщини. Заснована вона була у 1959 році. Розміщувалася школа тоді в невеличкому старому приміщенні, яке знаходилося по сучасній вулиці Петра Дорошенка. Тут навчалася всього 66 учнів [2].

Першим директором школи був Галяткін В'ячеслав Іванович, а педагогічний колектив нараховував всього лише чотири викладачі: Міходуй Іван Сидорович (клас фортепіано), Чекаль Анатолій Миколайович (клас баяна), Запорожченко Іван Титович (клас музично-теоретичних дисциплін), Блонський Анатолій Сергійович (клас баяна) [2].

Вчителі були дуже талановиті. Насамперед, хочеться виділити Запорожченка Івана Титовича, людину дуже талановиту і закохану у своє рідне місто. Іван Титович закінчив Київську художню академію, одночасно навчався при Київській консерваторії, та опановував хорове дерегування у самого Верьовки Г.Г. Після навчання повернувся в рідне місто, хоча йому пропонували залишитися в Києві, працював у міській школі № 2 вчителем малювання та креслення. Іван Титович створив великий районний хор і керував ним, писав сам музику, був чудовим скрипалем, талановитим художником, майстерно малював пером та тушшю, дуже любив рідне місто і збирав усні перекази про його історію, брав участь в археологічних розкопках на Замковій горі. Саме він відіграв велику роль у відкритті дитячої музичної школи, адже в місті було багато дітей, які бажали вчитись грати на музичних інструментах. Учні його любили і поважали [5].

Чекаль Анатолій Миколайович закінчив Київське музичне училище імені Глієра. Із серпня 1959 року працював незмінним керівником хору Чигиринського районного Будинку культури. У 1967 році хору було присвоєне звання «Народний самодіяльний», а Анатолію Миколайовичу –

почесне звання «Заслужений працівник культури Української РСР» [1]. Хор багато гастролював по Україні та за її межами, а до його складу входив увесь вчительський колектив дитячої музичної школи. При народному хорі організували оркестрову групу, в якій брали участь 10 викладачів: скрипка – Кондратенко Людмила, домра – Кучман Раїса Михайлівна і Захарченко Валентина Григорівна, бандура – Василенко Раїса Пилипівна й Пилипенко Ірина Григорівна, баян – Шапошник Федір Федорович та Сікорський Володимир Васильович, контрабас – Заїка Станіслав Петрович, цимбали – директор будинку культури Швиденко Григорій Іванович, а всі інші – співали. Очолював оркестрову групу Шапошник Федір Федорович, який сам у 1960–1964 роках навчався в Чигиринській дитячій музичній школі. Його вчителем по класу баяна був Чекаль Анатолій Миколайович. У 1968 році Федір Федорович закінчив Черкаське музичне училище, повернувся в м. Чигирин і по 1996 рік працював вчителем у рідній школі [8].

У 1960 році директором дитячої музичної школи стає Блонський Анатолій Сергійович, який очолює школу по 1969 рік. Веселий, молодий, енергійний, саме так про нього згадують колеги [9].

У 1969 році школа переїхала в приміщення, по вулиці Грушевського, 8.

Саме в цей час директором школи стає Немна Володимир Васильович, який працює на цій посаді до 1975 року. Володимир Васильович був справжнім господарем. Він добудував до основного приміщення школи концертний зал. Саме в цьому залі перед учнями та вчителями виступали випускники консерваторій. Це були талановиті струнники, домристи, скрипалі. В цьому залі виступав квартет ім. М. Лисенка та інші відомі на той час колективи [8].

У 1975 році на посаду директора дитячої музичної школи повернувся Блонський Анатолій Сергійович. На цій посаді він працював по 1996 рік. Пішовши на заслужений відпочинок, Анатолій Сергійович став активним учасником Чигиринського хору ветеранів, в якому він співав майже до кінця свого життя [9].

У 1996 – 1998 роках школу очолювала Сергієнко Тетяна Миколаївна, а з 1998 року по 2003 рік вона працювала завідуючим відділом культури Чигиринського району. З 1998 року і до цього часу дитячу музичну школу очолює Філоненко Лариса Миколаївна, яка теж є випускницею цієї школи. Лариса Миколаївна виросла в талановитій родині. Її мама, Кучман Раїса Михайлівна, була одним з перших викладачів цього музичного закладу. Маючи з дитинства хороші музикальні здібності, Раїса Михайлівна вирішила здобути музичну освіту. Після закінчення школи батько відвіз її у Житомирське музичне училище. Раїса Михайлівна згадує, що в училищі було багато дітей війни, переростків, тобто хлопців, які закінчили армію і їм виповнилося 20–25 років [3].

У 1960 році вона закінчила Житомирське музичне училище і по направленню поїхала в Черкаську область, а потім в місто Корсунь-Шевченківський. Там пропрацювала три роки і по переводу обласного управління культури разом із чоловіком переїхала в місто Чигирин.

З 1963 року по 1997 рік вона була викладачем та заступником директора дитячої музичної школи, викладала одночасно клас домри і музичну літературу. Випускники першого – третього наборів вирізнялись своєю старанністю і здібностями [3].

Дитяча музична школа тісно співпрацювала з відділом культури, який очолював Кучман Микола Маркіянович. Він закінчив Харківський інститут культури та 29 років працював на цій посаді [3]. Справу батька продовжує донька Кучман (Філоненко) Лариса Миколаївна, яка у 1979 році закінчила Чигиринську музичну школу, у 1983 році – Черкаське музичне училище, у 1992 році – Київський інститут культури. У 1983–1985 роках працювала концертмейстером та викладачем Канівського училища культури. З 1985 року – викладач, а з 1998 по даний час Лариса Миколаївна є директором Чигиринської дитячої музичної школи [2].

Вчителем Лариси Миколаївни по класу фортепіано була Бурма Олена Іванівна. Саме Олена Іванівна є першою випускницею Чигиринської дитячої музичної школи. Бувши ще ученицею, вона працювала в школі акомпаніатором. Акомпанувати на сцені під час концертів Олена Іванівна розпочала ще з 14 років, а спробувала грати на роялі в 5 років. В цей час в місті музичної школи ще не було, тому дівчинка грати вчилася вдома і допомагав їй у цьому Запорожченко Іван Титович. Олена Іванівна закінчила Черкаське музичне училище, повернувшись в рідне місто і все своє життя присвятила дітям і музиці [6]. Вона виховала не одне покоління талановитих учнів.

Найбільший розквіт музичної школи припадає на 70–80 роки двадцятого століття. Саме в цей час у ній навчалось по 270 дітей у рік. Сприяло популяризації музичної школи в ці роки те, що плата за навчання була досить невисока. Так, наприклад, навчання гри на баяні і фортепіано коштувало 5 карбованців, а навчання на всіх інших інструментах – 1 крб. 50 коп. Всі діти мали можливість навчатися. В дитячій музичній школі навчалися навіть діти із Чигиринської школи-інтернату. Діти, які не мали вдома музичних інструментів, забезпечувались шкільними [3].

Дитяча музична школа мала своє приміщення з концертним залом, кабінетами, сценою. Викладачі та учні запрошували в школу дітей із загальноосвітніх шкіл і давали їм концерти.

При школі діяло багато колективів. Авторитетом користувався у той час ансамбль баяністів, який вів Анатолій Сергійович Блонський. Під час святкових і загальнообов'язкових тоді парадів попереду міської колони йшла колона баяністів [7].

У школі діяв великий хор учнів, яким керували Мишко Ярослава Федорівна та Ременюк Любов Григорівна. Також був ансамбль бандуристів, керівником якого була Василенко Раїса Пилипівна [9].

Учніський оркестр народних інструментів при дитячій музичній школі вела Кучман Раїса Михайлівна [2].

При районному будинку культури у 80-х роках минулого століття діяв народний оркестр викладачів дитячої музичної школи, яким керувала Кучман Раїса Михайлівна. Всі викладачі брали участь у цьому оркестрі [2].

Чигиринська дитяча музична школа мала 8 філій по селах. Найбільшими з них були філії в селах Боровиця, Тіньки, Рацево. Зараз вони залишилися тільки в селах Тіньки та Рацево. В Боровиці музична школа працювала за активної допомоги Міхненка Григорія Кириловича [3].

При дитячій музичній школі були створені концертні групи, які називалися «Лекція-концерт». Йшла невеличка лекція, на якій розказували про інструменти та музику. Діти виконували той чи інший твір, а потім вони розповідали про цей твір, а саме: хто його написав, що в ньому відображається. В основному такі концерти проводили для працівників тваринницьких ферм [3].

У 1989 році в школі працювало 23 викладачі, навчалось 250 учнів (фортепіано – 105, скрипка – 26, домра – 18, бандура – 23, баян – 73, акордеон – 5) [3].

Дитяча музична школа мала якісні і різноманітні музичні інструменти. Так, наприклад, під час концертів, викладачі та учні мали змогу грати на роялі чеського виробництва. Музична школа отримала його завдяки завідувачому відділом культури Кучманові Миколі Маркіяновичу [3].

Багато років також віддали школі Федан Інна Іванівна – викладач теоретичних дисциплін, Мишко В'ячеслав Андрійович – клас скрипки, Чайка Жанна Олександрівна – клас фортепіано, Захарченко Валентина Григорівна – клас баяна, Тонконоженко Людмила Миколаївна – клас скрипки, Прохорова Ірина Григорівна – клас бандури, Литвин Валентина Олександрівна – клас фортепіано, Швиденко Марія Андріївна – клас бандури, Генівський Іван Корнійович – духові інструменти, Кондратьєв Анатолій Васильович – клас фортепіано, Заїка Станіслав Петрович – клас домри, Татьянченко Олена Петрівна – клас фортепіано, Черкашина Світлана Іванівна – клас фортепіано, теоретичні дисципліни [3].

Сьогодні в дитячій музичній школі працюють такі класи: клас гітари, клас фортепіано, клас баяна, клас духових інструментів, клас хореографії, клас сольного співу, відділ образотворчого мистецтва.

Грі на гітарі навчають Драган Анатолій Васильович та Байбуз Ірина Миколаївна. Ансамбль гітаристів під керівництвом Ірини Миколаївни, яка є випускницею цієї ж школи, – постійний учасник всіх заходів, які проходять в НВК № 3 та м. Чигирин, неодноразові лауреати обласного огляду-конкурсу творчих колективів. Вчителем Ірини Миколаївни по класу баяна була Волошина Катерина Вікторівна. Хочу зазначити, що Ірина Миколаївна є і моїм вчителем, адже в 2020 році я закінчила Чигиринську дитячу музичну школу по класу гітари.

Ансамбль гітаристів під керівництвом Анатолія Васильовича 2020 року виборов I місце в обласному огляді-конкурсі творчих колективів. Учень по класу гітари Івасик Є. зайняв I місце в обласному конкурсі виконавської майстерності обдарованих учнів.

Випускник Чигиринської дитячої музичної школи Байбуз Костянтин продовжує опановувати гітару в Черкаському музичному училищі.

На фортепіанному відділі на даний час працює п'ять викладачів: Бурма Олена Іванівна, Литвин Валентина Олександрівна, Філоненко Лариса

Миколаївна, Татяанченко Олена Петрівна, Черкашина Світлана Іванівна. Фортепіано – найпопулярніший музичний інструмент в школі і відповідно, фортепіанний відділ завжди був і є найбільшим за кількістю учнів. Учні відділу також мають свої досягнення: фортепіанні дуети у складі Чучмай Дани та Ткаченко Світлани, Холод Аліни та Лукаржевської Вікторії, Ловин Альони та Ловин Розани (викладач Татяанченко О. П.) – лауреати обласних конкурсів, Шевченко Ігор (викладач Філоненко Л. М.) лауреат Всеукраїнського дитячого конкурсу, а Васюра Юлія (викладач Філоненко Л. М.) та Шепетько Христина (викладач Бурма О. І.) – дипломанти Всеукраїнського дитячого конкурсу пам'яті П. І. Чайковського [2].

У 60–90 рр. минулого століття баян був одним із найпопулярніших музичних інструментів. На той час грі на баяні навчалось більше 50 учнів, а на даний час – 10. Викладачами працюють Циганова Ганна Василівна та Байбуз Ірина Миколаївна. Ансамблі баяністів під керівництвом викладача Ганни Василівни у складі Країло Альни та Попович Оксани, Бершадської Марини та Гонтар Аміни були учасниками обласних конкурсів. Загорулько Давид (викладач Циганова Г. В.) і Яковенко Олеся (викладач Байбуз І. М.) стали лауреатами обласного конкурсу виконавської майстерності обдарованих учнів 2019 року [2].

Викладач по класу духових інструментів Скопюк Василь Григорович виховав багато учнів, які продовжили навчання у вищих навчальних мистецьких закладах. Це: Маслак Максим, Колісниченко Валерій, Кравченко Ярослав, Дерновий Антон, Мельничук Ігор, Карпов Андрій. Всі його учні постійно поповнюють склад духового оркестру районного Будинку культури, керівником якого він є [2].

Навчає бального танцю Гарах Людмила Володимирівна. Колектив «Лілея» – постійний учасник заходів, які проводяться в районному Будинку культури, дипломант районного та обласного фестивалів, вертепів, колядок та щедрівок. Випускники Людмили Володимирівни Віта та Яна Некраси закінчили Канівський коледж культури по класу народного та бального танцю [2].

Вчителі є активними творцями культурної спадщини Чигиринщини.

Вагомий внесок у розвиток вокального мистецтва зробили випускники музичної школи Валентина, Галина та Людмила Бойки, які у складі сімейного тріо брали участь у всіх мистецьких заходах міста та району. Всі діти співочої родини Бойків також навчалися в музичній школі. З 1995 року по 2018 рік Валентина та Галина Бойки разом з Галиною Голошко – учасниці тріо «Мальви» Чигиринського районного Будинку культури. Валентина Смагленко та Галина Романенко присвятили своє життя музиці, закінчивши Черкаське музичне училище та Київський національний університет культури і мистецтв. Галина Романенко у 2016 році закінчила Національну академію державного управління при Президентіві України. З грудня 2006 року по даний час – начальниця відділу культури Чигиринської районної державної адміністрації, а з вересня 2007 по липень 2019 року – працювала за сумісництвом викладачем музичної школи по класу сольного співу [2]. Їх вихованці учасники та лауреати обласних конкурсів. Крім ансамблю «Веселі нотки» та «Малюки», які є візитівкою музичної школи були створені

такі колективи: тріо у складі Дяченко Анастасії, Ременюк Анни, Буханець Софії, тріо Смагленко Наталії, Романенко Аліни та Бойко Андрія, тріо Смагленко Наталії, Романенко Аліни. та Буханець Зоряни, родинне тріо у складі Романенко Валерії, Смагленко Андрія, Захарченко Вікторії. Всі ці колективи гідно представляли школу на різноманітних конкурсах та фестивалях. Кожного року майже всі учні класу – учасники та лауреати районного конкурсу естрадної пісні «Зоряний дощ». Учні Жошкіна Вікторія, Цівіна Єлизавета, Ярош Аліна – лауреати обласних конкурсів [2].

Вокальний ансамбль дитячої музичної школи під керівництвом Валентини Смагленко став лауреатом обласного огляду-конкурсу творчих колективів мистецьких навчальних закладів 2007–2008 років.

17 квітня 2010 року в приміщенні Черкаського музичного училища під егідою управління сім'ї та молоді обласної адміністрації відбувся 7-ий обласний вокальний конкурс «Пісенні вітрила», в якому брали участь вихованці викладача вокалу Валентини Смагленко Віка Петрова, Анна Ключник, Олена Завдавайло. Лауреатами конкурсу став дует Віки Петрової та Ані Ключник з піснею «Місяць». Віка Петрова виборола перше місце в номінації «Авторська пісня» з романтичним твором «Ключ», музику до якого написала сама [10].

5 квітня 2014 року в такому ж конкурсі Чигиринщину представляли вихованці Валентини Смагленко вокальне тріо та солісти Буханець Софія і Козенко Марія. Дипломом обласного управління культури нагороджено тріо у складі Анастасії Дяченко, Софії Буханець та Анни Ременюк [16].

3 вересня 2018 року викладачам сольного співу працює Калініна Ганна Валентинівна і вже також має свої досягнення. У Всеукраїнському фестивалі-конкурсі «Імперія зірок» учениця Половникова В. зайняла II місце. У відкритому мистецькому фестивалі-конкурсі вокального мистецтва «Пісенні крила Чураївни», який проходив 14 жовтня 2019 року, взяли участь Кононенко Єлизавета, Половникова Васирина та Половникова Уляна, які зайняли друге місце [2].

Гордістю Чигиринської дитячої музичної школи є дитячий вокальний ансамбль «Веселі нотки» та ансамбль гітаристів.

Ансамбль «Веселі нотки» був створений у 2002 році. Його керівником до вересня 2018 року була Смагленко Валентина Олексіївна, а до грудня 2019 – Романенко Галина Олексіївна, а на даний час колективом керує Калініна Ганна Валентинівна [2]. З 2007 року він є учасником та лауреатом обласного огляду-конкурсу творчих колективів і був неодноразово нагороджений дипломами обласного управління культури і туризму. У 2011 році цей дитячий колектив був учасником телевізійного проекту «Рось шукає таланти» і як переможець обласного огляду – конкурсу творчих колективів представляв Чигиринську дитячу музичну школу в Черкаській філармонії на концерті «Обдаровані діти – дітям» [2]. У квітні 2015 року ансамбль «Веселі нотки» брав участь в обласному вокальному конкурсі «Пісенні вітрила», де завоював II місце. В цьому ж році колективу присвоєне звання «зразковий аматорський колектив». У грудні 2016 року колектив виборов I місце у Всеукраїнському фестивалі щедривок, колядок та пісень про Св. Миколая.

У квітні 2018 році колектив здобув II місце в обласному огляді-конкурсі творчих колективів. У червні 2018 року відбувся відбірковий тур Всеукраїнського регіонального конкурсу-фестивалю аматорської дитячої патріотичної пісні «Об'єднані піснею», де «Веселі нотки» завоювали II місце. В червні 2020 року у Всеукраїнському конкурсі духовної пісні в рамках фестивалю «Vira – Fest» колектив виборов I місце [2].

18 лютого 2011 року в приміщенні палацу спорту в м. Черкаси пройшов другий етап Всеукраїнського конкурсу «Таланти багатодітної родини», в якому брали участь представники багатодітної родини Бойків – Романенко Валерія, Смагленко Андрій, Захарченко Вікторія. Вони зайняли перше місце у номінації «Патріотична пісня» [14].

Уже багато років існує дитячий хореографічний колектив «Лілея», керівником якого є Гарах Людмила Володимирівна.

17 січня 2015 року в м. Черкаси відбувся шостий обласний фольклорний фестиваль вертепів та колядок «Щедрий вечір, добрий вечір, мати – Україно». Чигиринщину на цьому фестивалі представляв хореографічний колектив «Лілея» дитячої музичної школи, який вразив черкаських глядачів [18].

У 1994 році в Чигиринській дитячій музичній школі відкритий Відділ образотворчого мистецтва і вже 25 років діти Чигиринщини мають можливість професійно навчатися майстерності володіння олівцем і пензлем, долучатися до джерел народного мистецтва. Розкривати і розвивати свої творчі здібності допомагає учням викладач Пелешко Лідія Михайлівна, яка працює в школі з дня заснування художнього відділу. Учні класу образотворчого мистецтва є постійними учасниками культурно-мистецьких заходів міста та області. Щороку в Черкаському художньому музеї експонується виставка образотворчого мистецтва учнів шкіл естетичного виховання області, присвячена Дню народження Т. Г. Шевченка, в якій постійно беруть участь і учні художнього відділу Чигиринської дитячої музичної школи. Роботи учнів високо оцінені журі виставки, що підтверджується багатьма дипломами та грамотами [2]. Так, з 6 по 30 березня 2007 року в приміщенні Черкаського обласного художнього музею проходила 15-а виставка образотворчого мистецтва учнів шкіл естетичного виховання області, присвячена 193-ій річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка. На ній були представлені 14 робіт учнів художнього відділу Чигиринської дитячої музичної школи. Серед кращих робіт виставки грамотами обласного відділу культури і туризму відзначено роботи Анастасії Шраменко, Анни Кочеварової та Тетяни Малини [10].

У березні 2008 року на такій же виставці свої перші Дипломи отримали юні художники Володимир Левченко, Діана Ткаченко, Оксана Смірнова. Також нагороди отримали Настя Шраменко, Ірина Степанова, Яна Захарченко. Робота Тетяни Малини «Садок вишневий коло хати» отримала премію імені Данила Нарбути [11]. Зараз ця робота експонується в Черкаському художньому музеї.

У березні 2013 року проходила двадцять перша виставка шкіл естетичного виховання, присвячена 199-ій річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка. Роботи Анастасії Діденко, Богдана Іванченка, Володимира Дронова нагороджені дипломами управління культури обласної адміністрації [15].

У березні 2014 року в Черкаському музеї відбулась 22-а виставка, присвячена 200-річчю з Дня народження Т. Г. Шевченка. На цій виставці було представлено 12 робіт учнів художнього відділення дитячої музичної школи. Роботи Світлани Гугленко, Вікторії Лебеденко, Володимира Дронова визнано кращими, а авторів нагороджено дипломами управління культури облдержадміністрації. Робота Анастасії Діденко відзначена дипломом кандидата на премію Данила Нарбута [17].

Лауреатами цієї виставки були Дронов Володимир, Діденко Анастасія, Капуста Яна, Іванченко Богдан, Зима Едуард, Варуша Лілія, Лебеденко Вікторія, Савкова Крістіна, Чепцов Даніїл, Патлань Анна, Руденко Анастасія, Сопільняк Євгенія [2].

Активно співпрацює музична школа з музеєм ім. Б. Хмельницького НКЗ «Чигирин». Учні відділу образотворчого мистецтва є постійними учасниками та переможцями творчих конкурсів, які організовує музей. Двічі в музеї демонструвалась персональна виставка художніх робіт учнів класу образотворчого мистецтва: у 2015 році – «Барви рідної землі», де було представлено 52 роботи, та у 2017 році – «Весняний дивограй» – 65 робіт. В грудні 2018 року на конкурс дитячої творчості «Зимові візерунки» було представлено 11 художніх робіт, грамотами нагороджені Чепцова Дар'я, Чепцов Даніїл, Руденко Анастасія, Дяченко Марія, Патлань Анна [2].

Зміни відбулися і в самій школі. Сьогодні в ній працюють такі класи: клас гітари, клас фортепіано, клас баяна, клас духових інструментів, клас хореографії, клас сольного співу, відділ образотворчого мистецтва.

У школі працює два викладачі по класу гітари – Драган Анатолій Васильович та Байбуз Ірина Миколаївна. Ансамбль гітаристів під керівництвом Ірини Миколаївни, яка є випускницею цієї ж школи, – постійний учасник всіх заходів, які проходять в НВК № 3 та м. Чигирин, неодноразові лауреати обласного огляду-конкурсу творчих колективів. Вчителем Ірини Миколаївни по класу баяна була Волошина Катерина Вікторівна. Хочу зазначити, що Ірина Миколаївна є і моїм вчителем, адже в 2020 році я закінчила Чигиринську дитячу музичну школу по класу гітари.

Діяльність дитячої музичної школи тісно переплітається з культурницькими заходами Чигиринщини, адже саме вчителі та випускники школи брали і беруть участь у мистецьких колективах не лише рідного краю, а й України. За їх участі відбуваються різноманітні районні та обласні заходи та конкурси.

---

1. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)*. Навчальний посібник – Черкаси : «Ваш дім», 2004 – 456 с.

2. МПД автора – Записано 20.10. 2019 р. від Філоненко Л. М. 1964 р.н., м. Чигирин.

3. МПД автора – Записано 17.11. 2019 р. від Кучман Р. М. 1942 р.н., м. Чигирин.

4. МПД автора – Записано 07.02. 2020 р. від Боюця В. І. 1951 р.н., м. Київ.

5. МПД автора – Записано 12.10 2020 р. від Запорожченко В. В., 1953 р.н., м. Запоріжжя.

6. МПД автора – Записано 19.09. 2020 р. від Бурми О. І., 1945 р.н., м. Чигирин.

7. МПД автора – Записано 03.02.2019 р. від Волошиної К. В., 1947 р.н., м. Чигирин.

8. МПД автора – Записано 06.07.2020 р. від Шапошника Ф. Ф., 1949 р.н., м. Чигирин.

9. МПД автора – Записано 16.08.2020р. від Ременюк Л.Г. 1947 р.н., м. Чигирин.

10. Філоненко Л. М. Три грамоти юним художникам. *Чигиринські вісті*. 2007. 11 квіт. (№ 27). С. 3.
11. Філоненко Л. М. 3 12 робіт чигиринських юних художників 7 визнані кращими. *Чигиринські вісті*. 2008. 7 квіт. (№ 17). С. 2.
12. Філоненко Л. М. Чигиринські зірочки сяють на обласному обрії. *Чигиринські вісті*. 2010. 26 квіт. (№ 32). С. 4.
13. Філоненко Л. М. Таланти багатодітної родини. *Чигиринські вісті*. 2011. 24 лют. (№ 15). С. 3.
14. Філоненко Л. М. Юні чигиринські вокалісти серед кращих. *Чигиринські вісті*. 2013. 12 квіт. (№ 28). С. 1.
15. Філоненко Л. М. Молоді художники з Чигирини стали кращими на обласній виставці образотворчого мистецтва. *Чигиринські вісті*. 2013. 12 квіт. (№ 28). С. 1.
16. Філоненко Л. М. Творчий злет під «Пісенними вітрилами». *Чигиринські вісті*. 2014. 10 квіт. (№ 27). С. 3.
17. Філоненко Л. М. Роботи чигиринців – на обласній художній виставці. *Чигиринські вісті*. 2014. 10 квіт. (№ 27). С. 3.
18. Філоненко Л. М. Чигиринці на обласному фестивалі вертепів та колядок. *Чигиринські вісті*. 2015. 24 січ. (№ 6). С. 2.
19. Філоненко Л. М. Юні чигиринські співаки стали призерками та дипломантами конкурсу. *Чигиринські вісті*. 2015. 15 квіт. (№ 29). С. 3.
20. Тріо бандуристок «Вербена» Черкаська філармонія – Електронний ресурс – режим доступу – filarmonia.c.k.ua › [verbena](http://filarmonia.c.k.ua/verbena).
21. Зайнчківська Лідія Іванівна – Вікіпедія. – Електронний ресурс. – Режим доступу – [uk.wikipedia.org](http://uk.wikipedia.org/wiki/Зайнчківська_Лідія_Іванівна) › [wiki](http://uk.wikipedia.org/wiki/Зайнчківська_Лідія_Іванівна) › [Зайнчківська_Лідія_Іванівна](http://uk.wikipedia.org/wiki/Зайнчківська_Лідія_Іванівна).
22. Тріо бандуристок "Мальви" (м. Черкаси) – Міжнародний ... – Електронний ресурс. – Режим доступу – www.ukraina.fi › [performers](http://www.ukraina.fi/performers) › [malvi](http://www.ukraina.fi/performers/malvi).

РОГОЗА Віта,
учениця 9 класу Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів
Чигиринської міської ради Черкаської області

КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВЕРШАЦЬКОГО ЗЗСО – ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Сьогодні я хочу познайомити всіх учасників з «домівкою скарбів», яка є гордістю не лише всіх вихованців Вершацького ЗЗСО І–ІІІ ступенів, а й всіх жителів села Вершаці. Мова йде про краєзнавчий музей. Музеї при закладах освіти – це справжні національні обереги, осередки духовності, які є не тільки місцем накопичення і збереження пам'яток історії і культури, а й засобом їх популяризації. Музеї відновлюють ланцюг історичної пам'яті, зв'язок поколінь, формують національний світогляд і патріотичну позицію наших нащадків. У цьому контексті хочеться згадати слова Дмитра Яворницького: «Музей – це минуле, це історія, це душа, серце наших предків, а для нас – величавий храм, куди ми повинні входити з побожністю, а виходити з найглибшим поважанням і глибокою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди, що ми повинні нести з собою як заповіт і чому повинні учитися і всі ми, і покоління наших нащадків, поки стоїть земля і світить сонце».

Своєю появою краєзнавчий музей Вершацького ЗЗСО завдячує колишньому вчителю – Мінаєву Миколі Миколайовичу [3]. Саме він прищепив учням любов до дослідження української минувшини. А з 1991 року при школі почав діяти краєзнавчий гурток. Його метою було вивчення рідного краю, пам'яток минулого, пізнання краси природи Чигиринщини, проведення походів і екскурсій, розширення кругозору учнів з історії і культури краю, традицій, фольклору, звичаїв його мешканців. Микола Миколайович зумів надихнути своїми мріями весь учнівський колектив, разом з ним учні школи пройшли стежками діяльності партизанських загонів у Чорному і Яничанському лісах, побували на екскурсії в Холодному Яру і ознайомились з його історичними місцями, відвідали музеї Суботова, Чигиринська, Медведівки; в походах вивчали рослинність, тваринний світ, гаї в окрузі радіусом 15 кілометрів навколо села [2]. При цьому були виявлені і досліджені зруйновані оранкою на полях стародавні кургани і поселення сивої давнини.

План роботи музею передбачає учнівське шефство над пам'ятниками історії, що розташовані в селі. Школярі приймають участь у заходах по вшануванню пам'яті загиблих у роки війни і мітингу з нагоди Дня Перемоги, вшануванню жертв Голодомору 1932–1933 рр.

Налагоджено тісну співпрацю із співробітниками НКЗ «Чигирин». Проводяться спільні виставки, уроки, виховні години. З 1991 року шкільний музей відвідали чимало гостей і туристів, американські делегації з Каліфорнії і гості з Канади, учасники семінарів і відкритих виховних заходів, які залишають теплі слова і побажання у книзі відгуків відвідувачів музею.

Краєзнавчий музей Вершацької школи – це своєрідний центр навчально-виховної роботи. Мета діяльності музею: залучення покоління до вивчення та збереження історико-культурної спадщини рідного краю, формування освіченої творчої особистості та сприяння відродженню і розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян. Девізом роботи музею є слова Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає слави своїх предків, той сам не вартий пошани».

В основу музею була покладена система національного виховання з урахуванням вікових особливостей учнів, що включає такі компоненти як рідна мова, родовід своєї сім'ї, етногенез української нації, етнографія, історія, природознавство рідного краю, український фольклор і національне мистецтво, народний календар і національно-релігійні традиції, родинно-побутові звичаї і обряди, народну медицину і метеорологію та чимало інших аспектів [1].

Музей працює за такими напрямками:

1. *«Рідна мова – пісня солов'їна»*, до якого залучені учні 5–9 класів. Вони записують і збирають усну народну творчість села і краю, проводять походи по вивченню місцевості, виявленню і збору археологічних пам'яток на полях.

2. *«Мій рідний край – моя історія жива»* – учні займаються пошуковою роботи по збору речей національного побуту та одягу, матеріалів етнографії. Поповнення ними експозиції та фондів музею розширює знання учнів про традиції і звичаї села, природу рідного краю. Учні залучаються до вивчення краєзнавчої літератури, написання дослідницьких робіт

та рефератів, знайомляться з прийомами пошукової роботи. В музеї проводяться зустрічі з очевидцями подій, організовуються виставки етнографічних, документальних, археологічних знахідок.

3. *«Роде наш красний – роде наш прекрасний»* – учні займаються вивчення спадщини минулого, пошуком, збором українських вишиванок, рушників, предметів національного одягу. Діти вчаться шанувати реліквії свого родоводу і народу. Вчителями проводяться уроки з дослідження родоводу родин села, виховні заходи з народознавства і традицій села на базі шкільного музею. Учні беруть участь у вивченні ономастики родини села, вивчають українські обряди, побутові народні пісні.

4. *«Моя земля – земля моїх батьків»* – учні вивчають історію села і його людей, збирають предмети побуту селян, визначають їх призначення. Невід’ємним компонентом цього напрямку є походи, краєзнавчі експедиції, екскурсії по рідному краю. Створена група екскурсіводів по шкільному музеї.

5. *«Струни серця»* – розділ передбачає проведення календарно-обрядових свят українського побуту та вечорів у школі, вивчення українських пісень, фольклору, пошук і збір експонатів народно-прикладного мистецтва.

6. *«Без минулого немає майбутнього»* – творчо-пошукова робота учнів школи. До цього напрямку залучаються учні старших класів. В його основі лежить формування в учнів системи наукового світогляду про рідний край, ознайомлення з навиками дослідницької роботи. Учні збирають матеріали для поповнення існуючих експозицій і створення нових розділів музею, проводять екскурсії для учнів школи.

У нашому музеї є 18 тематичних розділів.

Перший розділ «Наш край»

Даний розділ знайомить всіх з найдавнішими знахідками на території краю. У вітрині з археологічними об’єктами розміщені: зуб мамонта і його хребець, кам’яні зернотерки і уламки кам’яних молотів та сокири, крем’яні різці, наконечники стріл, уламки прясел скіфської доби, фішки для гри у скіфських поселень, кераміка часів неоліту, уламки амфори та ранньоскіфського посуду. Тематичний стенд розповідає про утворення Черкаської області і Чигиринського району.

Другий розділ «Природа Чигиринщини»

На стенді вміщено інформацію про рельєф, рослинний і тваринний світ краю.

Третій розділ «Край козацької слави»

В експозиції розміщено гарматні ядра. Серед експонатів – зразки стародавньої кахлі і скла, стародавні підсвічники, козацькі глиняні люльки і кресала, свинцеві кулі, наконечник від списа, кінські вудила, кістяна ручка від шаблі, частина козацької тарілки знайдена на території Чигиринської фортеці, жорнові камені.

Четвертий розділ «Богданів край»

На центральному триптиху вміщено постаті вартових козаків, карта історичних місць краю поміж бунчуків з експозицією козацьких гарматних ядер. Кінцева картина «Кобзар на Чигиринщині» на фоні краєвиду села і чумацької валки. Журавлі в небі символізують плин часу.

П'ятий розділ «Гайдамацький рух»

Стенд розповідає про гайдамацький рух на Чигиринщині і поблизу с. Вершаці. Розміщено портрети керівників повстання «Коліївщина» І. Гонти і Залізняка, карту «Гайдамацький рух на Черкащині», репродукцію титульної сторінки «Гайдамаків» Т.Г.Шевченка.

Шостий розділ «Шевченко і Чигиринщина»

Матеріали розділу знайомлять відвідувачів з перебуванням Т. Г. Шевченка на Чигиринщині і його творами про цей край. Експонуються фоторепродукції малюнків Шевченка та його портрет, виконаний на дереві, і слова з його вірша «Доля». У вітрині розташовані стародавні періодичні видання та друковані книги.

Сьомий розділ «Історія села Вершаці»

Стенд вміщує історію заснування села, описує зміну його назви, заселення переселенцями, перетворення його на військові поселення. В репродукціях вміщено інтер'єри селянських хат, посуду, вітряків. Стенд дає статистичні дані про поселення навколо села Вершаці та заняття їх мешканців, розповідає про перебування в селі академіка Г. А. Гільденштейдта (саме від його запису «прибув у шанець Бершаць, що раніше називався Нестерівкою» і пішла теперішня назва села).

Восьмий розділ «Село Вершаці в ХІХ ст..»

Стенд вміщує опис села в ХІХ ст., репродукції картин із зображення побуту, герб Херсонської губернії, фотокопію сторінки з книги «Список населенных мест Херсонской губернии» про село Вершаці 1896 року. У вітрині вміщено стародавні фото мешканців села, псалтир, часослов, паперові гроші, намистини, сережки, лампадка, військова фляга і багнет від гвинтівки, пряжки, стародавні виделки.

Експонуються селянські знаряддя праці.

Дев'ятий розділ «Український одяг»

В експозиції представлені різні зразки місцевої вишивки, колекція різних видів прасників, дерев'яні рублі, розміщено частини ткацького верстата, бетельня, прядка, козинець, веретена з качалками, мотовило, ритки з початком тканної матерії.

Десятий розділ «Побут мешканців села Вершаці»

Серед експозиції фото жителів села на початку ХХ ст., фоторепродукції українського весільного костюма мешканців Чигиринщини, знаряддя праці та побуту, зібрані школярами, шахтарські ліхтарі і кирка, якими користувались заробітчани-відходники з с. Вершаці, зразки місцевого гончарного посуду, стародавній дерев'яний мисник з посудом, ступа, кінний плуг.

Одинадцятий розділ «Заняття жителів села, рушники с. Вершаці»

Вміщує матеріали про життя в селі в кінці 19 на початку 20 ст., їх промисли, відходництво на заробітки, дає історичні довідки про заняття жителів с. Вершаці з архівних джерел. Представлені різноманітні за призначенням вишивані стародавні рушники.

Дванадцятий розділ «Наш край в роки голодомору 1932–1933 рр.»

Вміщує фотодокументи про голодомор, анкетування та спогади очевидців подій.

Тринадцятий розділ «Село в роки Другої світової війни»

В даному розділі розповідається про село за часів окупації, партизанський рух в краї, визволення с. Вершаці від загарбників. Серед експонатів музею – документи, нагороди ветеранів села, військова амуніція, подяки командування учасникам боїв, фронтові листи, фотографії. В альбомах зібрано матеріали про визволителів с. Вершаці, листування з ними.

Чотирнадцятий розділ «Село в д.п. ХХ століття»

Розповідає про заняття жителів в даний період, соціально-економічний розвиток краю.

П'ятнадцятий розділ «Наші земляки – учасники війни в Афганістані»

В ньому зібрано відомості про участь жителів села у цій війні. Через горнило радянсько-афганської війни пройшло 5 жителів нашого села. Їх фото та короткі відомості розміщено на стенді.

Шістнадцятий розділ «Герої не вмирають!»

У експозиції «Земляки на варті спокою Батьківщини» розміщено фото жителів села, які перебували або і нині несуть службу на Сході України. Є стенд про родину Зайців, 4 особи з якої стали воїнами АТО та ООС.

Сімнадцятий розділ – «Історія Вершацької школи»

На стенді розміщено світлини педагогів, які працювали та працюють в даній школі. Є письмовий стіл, друкарська машинка, класний журнал, підручники та ін. Експозицію доповнює колекція іграшок «З дитинства починається життя».

Вісімнадцятий розділ – «Українська світлиця»

В експозиції є стіл, піч, дерев'яне ліжко, колиска для немовляти, у миснику стоїть глиняний посуд, стіни світлиці уквітчані рушниками.

Музей і школа тісно пов'язані між собою, адже чимало тем, вивчення яких передбачено шкільною програмою з історії, географії, літератури, народознавства та інших навчальних предметів, збігаються зі змістом експозицій шкільних музеїв [4]. У приміщенні музею проводяться тематичні уроки з історії України та краєзнавчі виховні години. Музей у Вершацькому ЗЗСО I–III ступенів – центр організації дослідницької роботи учнів. З моменту його існування учнями було написано ряд експедицій та наукових робіт, організовуються різноманітні заходи патріотичного спрямування. Відбуваються зустрічі з цікавими людьми: ветеранами Другої світової війни, війни в Афганістані, учасниками АТО, діячами культури (поетами, працівниками НКЗ «Чигирин»), місцевими майстринями рукоділля.

Шкільний музей робить значний внесок у зацікавлення учнів до вивчення історії рідного краю. Виховує толерантність, повагу, відчуття приналежності до героїчної нації, вміння збирати та аналізувати матеріал, дає можливість проявляти творчі здібності учнів під час участі у різноманітних заходах і конкурсах.

---

1. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – Записано від Гончар Катерини Василівни (1966 р.н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

2. МПДА – Записано від Діордій Алли Афанасіївни (1968 р.н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

3. МПДА – Записано від Магди Василя Петровича (1951 р.н.), який проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

4. МПДА – Записано від Яковенко Ірини Миколаївни (1984 р.н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2021 р.

КРИВОШЕЯ Маргарита,
учениця 11 класу Чигиринського закладу
загальної середньої освіти І–ІІІ ст. № 1
імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області
ДЯЧЕНКО Ганна,
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ст. № 1
імені Богдана Хмельницького Чигиринської міської ради Черкаської області

ДРОНОВ СЕРГІЙ – ГЕРОЙ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Минуло вже більше двох років, як загинув наш земляк, випускник Чигиринського закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ст. № 1 імені Богдана Хмельницького Дронов Сергій, та не згасає біль втрати і пам'ять про цього юного, але відважного юнака.

Дронов Сергій Анатолійович народився 20 жовтня 1997 р. у м. Чигирин. Проживав з мамою Ларисою Петрівною, яка працює в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», молодшим братом Ігорем, 2004 року народження та старенькою бабусею.

У 2004 р. Сергій пішов у перший клас Чигиринської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. № 1 імені Богдана Хмельницького. У молодших класах був трохи хворобливим, але непосидючим.

Потім загартувався, любив уроки фізичного виховання. З першого класу навчався грати на піаніно та гітарі, любив грати футбол, у 7 класі захопився тайським боксом. Часто навіть останні уроки пропускав, щоб піти на тренування. Дуже хотів бути дорослим і незалежним [6].

Сергій Дронов – учасник ООС

Після закінчення 9 класу, у вересні 2013 р., вступив до Черкаського професійно-технічного ліцею № 17 на спеціальність «Оператор електронно-обчислювальних та обчислювальних систем; налагоджувальник технологічного устаткування». Одночасно здобував повну середню освіту, відвідував гурток фотографування. Сергій брав активну участь у спортивних змаганнях за честь ліцею, був відзначений дипломом Комітету з фізичного виховання та спорту Міністерства освіти і науки України за III місце у змаганнях до Дня Збройних сил України [4]. За час навчання у ліцеї дуже змінився, подорослішав, змужнів [6].

А на Сході України йшла війна. Старший друг Сергія Лютенко Костянтин, на якого він завжди рівнявся, служив за контрактом. «Ми виростили з ним на одній вулиці. Разом ходили до школи, потім я – у технікум, а він ще до школи. Разом ходили на річку, займалися боксом. Коли я вже служив за контрактом, він навчався у Черкасах. І от взимку 2016 р. Сергій мені заявляє, що хоче також іти до Збройних сил, щоб разом воювати. Я і рідні відмовляли, адже ще не довчився і було йому лише 18 років. Але він стояв на своєму. Після проходження, як мовиться, курсу молодого бійця він пішов на передову. Потім служив у своїй частині у радіолокаційній роті у м. Кропивницький. Працював через добу. Добу відпочивав, а потім їхав на чергування, вів спостереження за повітряним простором України. Але бажання воювати було сильне. Сергій попросився у піхоту як доброволець. Його відкомандировують у 128-му Гірську бригаду, яка мала їхати на ротацію на передову, змінювати 93-тю Холодноярську

Сергій Дронов

бригаду і там не вистачало людей. Я в той час перебував вдома. Коли дізнався про рішення друга, знову підписав контракт і хотів також записатися у цю ж бригаду, щоб бути разом, підставити своє плече, адже вважав себе більш досвідченим. Але мене відправили у 72-у окрему механізовану бригаду імені Чорних запорожців на Світлодарську дугу. А Дронов Сергій був на Приморському напрямі, в бік Маріуполя. Нас розділяли всього 40 кілометрів, але ми так ні разу й не побачились того літа, спілкувались лише у телефонному режимі. Ще ввечері 9 жовтня ми говорили по телефону, а зранку 10 жовтня я помітив у соцмережах щось неладне. Зв'язався з його друзями, і ті відповіли: «200-ий». Виявилось, що група (Сергій ішов першим, за ним ішов командир і ще два бійці) потрапила в «сіру» зону, де були заборонені міни. Сергій Дронов і командир загинули. На даний момент я знову підписую контракт і їду на передову, бо маю закінчити цю війну. Ми маємо перемогти» [5].

Отже, 26 лютого 2016 р. він вступив до лав Збройних Сил України, а 11 квітня 2016 р. підписав контракт на проходження служби оператором радіолокаційної системи радіолокаційного відділення військової частини А 3544, міста Кропивницький [2]. За час перебування у лавах ЗСУ виконував різні завдання. Після двомісячного навчання в м. Василькові Київської області поїхав у зону АТО, Донецьку область, для виконання бойових завдань у складі 128-ої окремої гірської піхотної бригади. За це був нагороджений Грамотою «за сумлінне й бездоганне виконання службового обов'язку, зразкову військову дисципліну, високий професіоналізм». Потім Дронова Сергія відправили у навчальний центр, де він здобув другу військову професію – командир протитанкової гармати МТ-12.

**Урочисте відкриття Меморіальної дошки
Сергію Дронову – випускнику школи, що загинув на Сході України**

15 січня 2017 р. відряджений до 14-ї бригади в Луганську область [2].

З 15 квітня 2017 р. служив у Повітряних силах: солдат, оператор радіолокаційної системи 548-ї окремої радіолокаційної роти 115-го радіотехнічного батальйону 138-ї бригади.

У липні 2018 р. відряджений до 128-ї бригади в зону ООС як стрілець 5-ої роти 2-го батальйону [2].

10 жовтня 2018 р. вранці, о 09:00 год. солдат Сергій Анатолійович Дронов загинув на бойовій позиції під час виконання завдання поблизу села Гранітне Волноваського району Донецької області внаслідок підриву на мінно-вибуховому пристрої. Солдат був у засобах захисту (бронезилет та кевларовий шолом). Але «множинна вогнепальна осколкова травма тіла. Травматичний шок», як записано в довідці про причини смерті, були несумісні з життям [3]. Він помер на шляху до лікарні. Через 10 днів йому виповнився б лише 21 рік. Разом з ним загинув і солдат з Львівщини, батько двох дітей, Роман Магас, який також помер від ран під час транспортування до лікарні [7].

Указом Президента України № 26/2019 від 31 січня 2019 р., «за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [8].

Педагогічний та учнівський колективи закладу і мати загиблого порушили клопотання до органів місцевої влади про виготовлення та встановлення меморіальної дошки Дронову Сергію Анатолійовичу на фасаді центрального корпусу поряд з меморіальною дошкою Антоненку Павлу Леонідовичу. На зібрані школою кошти меморіальна дошка була виготовлена та встановлена у жовтні 2020 року.

У пам'ять про загиблих героїв в нашому закладі проходять уроки пам'яті, зустрічі з рідними загиблих воїнів та учасниками бойових дій, волонтерами, проводяться благодійні акції.

**Меморіальні дошки Героям.
Чигиринський ЗЗСО І-ІІІ ст. № 1
імені Богдана Хмельницького**

---

1. Витяг з наказу командира військової частини А1880 №13 від 18.01.2019 року, м. Васильків.

2. Довідка на солдата військової служби за контрактом Дронова Сергія Анатолійовича. Військова частина А 3544. М. Кропивницький.

3. Лікарське свідоцтво про смерть № 223 від 11.10.2018 р., видане Волноваським відділенням Донецького обласного бюро СМЕ.

4. МПД автора – Записано від матері Дронової Л.П., 1976 р.н., м. Чигирин.

5. МПД автора – Записано від Лютенка К.В., 1995 р.н., м. Чигирин.

6. МПД автора – Записано від Дяченко Г.В., 1961 р.н., м. Чигирин.

7. Роман Магас і Сергій Дронов загинули, підірвавшись на міні на Донбасі. Україна молода. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/0/188/127127/>.

8. Указ Президента України від 31 січня 2019 року № 26/2019 «Про відзначення державними нагородами України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/262019-25994>.

9. У Чигирині рідним полеглого воїна АТО Сергія Дронова урочисто передали орден «За мужність» III ступеня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://provincia.com.ua/novini/news_podyi/42371-u-chigirin-rdnim-poleglogo-voyna-ato-sergya-droнова-urochisto-peredali-orden-za-muzhnst-iii-stupenya.html.

Інтернет-ресурси

1. Дронов Сергій Анатолійович // Книга пам'яті <http://memorybook.org.ua/5/dronov.htm>.

2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Дронов_Сергій_Анатолійович.

ШМИГОЛЬ Світлана,
*старший науковий співробітник відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЧИГИРИНЩИНА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ: НОВІ ФОРМИ РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН» ЗА ПЕРІОД КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ВІДДІЛУ «СУБОТІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ»)

Епідемія COVID-19 у 2020 р. змінила звичний уклад життя людей по всьому світу, що відбилося і на трудовому графіку, і на формах проведення дозвілля.

Вагомі корективи пандемія внесла у роботу музеїв, загрожуючи їх фінансовому стану та подальшому існуванню, адже головне їх призначення – надавати послуги проведення екскурсій, які стали забороненими.

Поряд із традиційними формами та інструментами музейної роботи, зокрема таких, як експозиційно-виставкова, просвітницько-освітня, проведення наукових конференцій та ін. особливого значення набувають і новітні, пов'язані із розвитком сучасних інформаційних технологій. До них належать інтернет-сайти, віртуальні екскурсії та тури, профілі музеїв у соціальних мережах. Саме активний розвиток останніх сприяв ширшій комунікації закладів з потенційними відвідувачами.

Відділ «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника Чигирин у мережі Facebook більше 6 років має

сторінку «Суботівський історичний музей» [14], де нараховується близько тисячі підписників, та групу «Чигиринщина у мистецькій ретроспективі» [17], яка існує майже два роки, на неї підписано більше 250 осіб. Також близько двох років тому з'явилася сторінка у мережі Instagram, з ніком subotiv_subotiv, де близько 150 підписників [15]. Сторінки завжди велися активно, але в основному мали більш інформативний контент. Досі на них можна отримати найактуальнішу інформацію про пам'ятки.

Але із запровадженням карантину було вирішено дещо змінити роботу відділу, спрямувавши її у популяризацію пам'яток закладу через Інтернет, тим самим даючи змогу потенційним відвідувачам відчувати себе у музеї.

Активною формою співпраці з відвідувачами та підписниками стали онлайн виставки, ігри та флешмоби [9], які, враховуючи карантинні обмеження, масово почали проводитися онлайн.

Науковці відділу долучалися до флешмобів інших закладів, а також організовували власні.

Одним із перших, до якого долучився відділ, був «Черкащина – місце сили», що прослідковується за хештегом #Черкащина_місце_сили, організований офіційним туристичним порталом Черкаської області «Черкащина Туристична». Відтак, за вказаним хештегом можна знайти інформацію про місце сили не лише для місцевих жителів, черкашан, а для всієї України та гостей з-за кордону – Іллінську церкву [18].

Співробітники музею підтримали ініціативу Рівненського обласного краєзнавчого музею та долучилися до акції «Люблю музей Love museum», приуроченої Міжнародному дню музеїв 18 травня, активно ділилися світлинами та інформацією про свої об'єкти чи раніше відвідані, додаючи хештег #ЛюблюМузейLoveMuseum [7].

У квітні музейники відділу взяли участь у міжнародному флешмобі, який запропонував Йоркширський музей Великобританії «Creepiest Object» #Creepiest_Object, суть якого – поділитися із загальною найдивнішим чи найстрашнішим експонатом [20]. Оскільки дивних експонатів у приміщенні 200-літньої селянської садиби в Суботівському історичному музеї чотири, то було вирішено одночасно організувати онлайн гру з підписниками сторінок у мережах Facebook та Instagram, суть якої полягала у відгадуванні назви експоната та його призначення. До уваги були запропоновані гусяче крило, вішалка для одягу з козиної ноги, таракотьольце – іграшка для дітей із гусячого стравоходу з горошиною всередині, перце' (пірце') для змашування пиріжків чи інших виробів з тіста [1].

Даний вид роботи виявився пізнавальним для підписників сторінок, а їх активність дала змогу підвищити цікавість до експонатів музею. Завдяки такому формату роботи одночасно вдалося зібрати спогади про вище вказані експонати, які в майбутньому будуть використані для наукової роботи.

Продуктивним виявився проєкт «Непрочитані листи остарбайтерів» [5], організатором якого були науковці НІКЗ «Чигирин».

На початку 2019 р. на Чигиринщину були передані листи остарбайтерів, які 77 років тому були надіслані з Німеччини родичам. Виявлені вони були краєзнавцем з Чорнобаївщини Олегом Петровичем Ткаченком. У 34 населені пункти Чигиринського району було відправлено

144 листи. І лише на початку наступного року працівники заповідника змогли долучитися до акції передачі листів адресатам чи адресантам [4].

Окрім науковців закладу до пошуку також долучилися члени Чигиринської та Медведівської ОТГ. Завдяки спільним зусиллям вдалося знайти родичів відправників чи отримувачів листів (рідше їх самих) та передати вістку, яка 77 років тому була відправлена з німецького полону.

Показово, що завдяки екскурсоводу відділу Мінській О. І. мешканці с. Суботова одними із перших отримали листи.

Одночасно збиралися спогади очевидців та їх рідних про часи Другої світової війни. Для ефективнішого пошуку було налагоджено роботу з сільськими радами, в архівах яких знаходилися погосподарські книги того періоду, а також Державним архівом Черкаської області (ДАЧО), Державним архівом Кіровоградської області (ДАКО), і німецьким архівом міста Бад-Арользена «Arolsen Archives – International Center of Nazi Persecution», який кваліфікується на даній темі.

За результатами досліджень було заплановано у квітні провести Круглий стіл «Життя цивільного населення України під час нацистської окупації. Остарбайтери – жертви двох тоталітарних режимів» (до 75-річчя закінчення Другої світової війни), де учасники проекту могли поділитися власними напрацюваннями, але у зв'язку з карантинними обмеженнями організатори змушені перенести на невизначений термін.

Сам проєкт відбувався в офлайн форматі, але всі напрацювання науковців були опубліковані на відповідній сторінці проєкту у Facebook [5].

У травні працівники Суботівського історичного музею долучилися до безстрокової акції «Родинні історії війни» #РодинніІсторіїВійни, започаткованої Українським інститутом національної пам'яті [8]. У ході акції в соцмережах були висвітлені напрацювання науковців, які поділилися зібраними матеріалами життєвих доль учасників Другої світової війни. Хвилюючими були спогади та пережиті емоції суботян про 9 травня 1944 р. – день, коли було оголошено перемогу.

Також у травні відділ приєднався до всесвітньої музейної ініціативи #MuseumFromHome (Музей вдома) [19], в ході якої запровадив Інтелектуально-пізнавальний карантин, де за хештегами #Суботівський_інтелектуально_пізнавальний_карантин [13] та #Пізнавальнорозважальнийкарантин [6] можна знайти інформацію про об'єкти відділу, окремі події, визначення та поняття.

Задля популяризації культурної спадщини у травні було організовано флешмоб #Суботів_моїми_очима [11], суть якого полягала в тому, щоб відвідувачі, котрі побували на екскурсіях раніше, публікували свої фото у соцмережах, додаючи вказаний хештег, та відмічали музейну сторінку у Facebook та Instagram. Під цим хештегом працівники також ділилися світлинами пам'яток та інформацією про них.

Один зі знакових онлайн проєктів НІКЗ «Чигирин», до якого долучилися науковці відділу, був «Зі щирою прихильністю до життя народного» [2], присвячений 155-річчю від дня народження етнографа і фольклориста, одного із фундаторів автокефальної церкви Марка Грушевського, родина якого проживала у Суботові. Довгий час дослідженням життєвої долі Грушевських займалася завідувачка відділу

«Суботівський історичний музей» Кукса Н. В. Деякі її напрацювання можна побачити у відео форматі на сторінці проєкту.

Надзвичайно цікавим досвідом було проведення онлайн виставки «Суботівські гостини» #суботівськігостини [16], на яких експонувалися ляльки-мотанки майстринь з різних куточків України, а також з Норвегії, Португалії, Південно-Африканської Республіки. Організована вона була науковцями Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», а у вересні, коли карантинні обмеження були дещо послаблені, виставку мотанок можна було бачити у Суботові, біля 200-літньої селянської садиби, та, звичайно, онлайн. Виставка набула широкого резонансу. Свідченням цьому є зацікавленість у ній преси та висвітлення в інтернет-виданнях [4].

У вересні Міністерство культури та інформаційної політики України оголосило флешмоб «Мандруй Україною», який прослідковується під хештегами #VisitUkraine #МандруйУкраїною та проходить на сторінці Ukraine NOW. Серед інших дописів за вказаними хештегами можна знайти світлина Іллінської церкви с. Суботів [3].

Четверта субота листопада – День пам'яті жертв Голодомору. Цього року невинно вбитих голодом українців вшанували 28 листопада. До цього дня Національний музей Голодомору-геноциду створив соціальну рекламу та закликав українців поділитися родинними історіями, поставивши хештег #ЗбережиПравду #Голодомор87. На сторінках «Суботівський історичний музей», «Чигиринщина» та на власних сторінках у Facebook працівники ділилися не лише історіями власних родин, але і раніше зібраними матеріалами, адже тема геноциду давно досліджується музейниками. Зібрані спогади голодомору на Чигиринщині неодноразово публікувалися у збірниках тематичних конференцій.

У грудні запущений флешмоб «Суботів зимовий» #Суботів_зимовий, мета якого – поділитися засніженими краєвидами суботівських об'єктів [10].

Для пошанувачів суботівської старовини наприкінці листопада на порталі izi.travel з'явився тур «Суботів – родовий маєток Хмельницьких» [12], де кожен бажаючий може прочитати інформацію про 13 об'єктів відділу, проглянути розроблений маршрут та спланувати власну екскурсію Суботовом. Наявність додатку izi.travel у телефоні дає змогу самостійно оглянути екскурсійні об'єкти та отримати інформацію, не вдаючись до послуг екскурсовода, що одночасно зменшує кількість контактів із невідомими людьми.

Працівники відділу заочно брали участь у наукових відеоконференціях через сервіс Zoom, а також у зйомках телепередач, сюжетах для новин та онлайн передачах, висвітлюючи основні віхи історії Суботова.

Отже, в умовах реалій сьогодення використання соцмереж стало єдиним засобом існування, коли у зв'язку з карантинними обмеженнями форма роботи багатьох музейних закладів перейшла у онлайн режим. Але, здавалося б, вимушені дії та пошуки нового формату роботи з відвідувачами одночасно дозволили охопити більшу аудиторію потенційних відвідувачів та налагодити співпрацю з ними не контактуючи напямую, що забезпечує від зараження COVID-19.

1. Експонат №4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/p/V_nMFR8D0AA/.
2. Зі щирою прихильністю до життя народного [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/OlhaPyskun>.
3. Мандруй Україною [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1707377976095754&id=100004707040107.
4. На батьківщині Богдана Хмельницького тривають «Суботівські гостини» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://smila-ua.com/index.php/12-news/society/15876-society-2020-10-05-5?fbclid=IwAR3oyhzYLpHazFWOU4ckaifDtmuVjRuYzo5jgY4zlHTCq0bdXFgLZahuir4>.
5. Непрочитані листи остарбайтерів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/events/2661734643880631>.
6. Пізнавально-розважальний карантин [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=231150574769702&id=100036242834004.
7. Рівненський Обласний Краєзнавчий Музей [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/rivnetmuseum>.
8. Родинні історії війни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/uinr.gov.ua/posts/1592545474233414>.
9. Словник УА. Портал української мови та культури [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D1%84%D0%BB%D0%B5%D1%88%D0%BC%D0%BE%D0%B1>.
10. Суботів зимовий [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1766333713533513&id=100004707040107.
11. Суботів моїми очима [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2738962776347732&id=100007021089395.
12. Суботів – родовий маєток Хмельницьких [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://izi.travel/ru/6b5d-subotiv-rodoviy-maietok-hmelnickih/uk>.
13. Суботівський інтелектуально-пізнавальний карантин [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/hashtag/%D1%81%D1%83%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD.
14. Суботівський історичний музей [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/%D0%A1%D1%83%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9-%D0%9D%D0%86%D0%9A%D0%97-%D0%A7%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD-326063410913576>.
15. Суботівський історичний музей – відділ НІКЗ «Чигирин» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/subotiv_subotiv/?hl=bg.
16. Суботівські гостини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/hashtag/%D1%81%D1%83%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8>.
17. Чигиринщина у мистецькій ретроспективі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/364752270833216>.
18. Черкащина Туристична [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/tourismincherkasyregion/>.
19. Museum From Home (Музей вдома) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://twitter.com/museumfromhome?lang=uk>.
20. Yorkshire Museum: Curator battle seeks 'creepiest exhibit' [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/uk-england-york-north-yorkshire-52369540>.

ЗМІСТ

ДЕВ'ЯТА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”	3
В. ЛАЗУРЕНКО ЧИ ПІДТВЕРДЖУЮТЬ ІСТОРІЧНІ ДЖЕРЕЛА ФАКТ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ В СУБОТОВІ?	5
Н. КУКСА МІСЦЕ УСИПАЛЬНИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІЧНІ ВІДОМОСТІ, НАРОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІЧНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ	17
о. Ю. МИЦИК, З НЕВІДОМИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО ПОХОДУ 1677 р.	30
о. Ю. МИЦИК, ДВА СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ КІНЦЯ XVII–XVIII ст.	36
В. МЕЛЬНИЧЕНКО ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА ЧЕРКАЩИНИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.	44
В. ДАНИЛЕВСЬКИЙ ВІТЧИЗНЯНА ЖУРНАЛЬНА ПЕРІОДИКА ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І ЧИННИК ПРОБУДЖЕННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ТА РОЗГОРТАННЯ РУХУ ЗА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	48
Р. УК МОНАСТИРІ ЧИГИРИНЩИНИ – ДУХОВНІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	52
О. ВЄТРОВ СТАРЕ РУСЛО ДНІПРА І ОСТРІВ РУСІВ: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ	57
О. ВЄТРОВ ДЕ ШУКАТИ СТАРОДАВНЄ РАДИВОНОВО?	67
О.БРЕЛЬ З ІСТОРІЇ ЧАСТУВАННЯ В ДОМІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	69
о. Ю. МИЦИК, ІНСТРУКЦІЯ В. ІСКРИЦЬКОМУ, КОРОЛІВСЬКОМУ СЕКРЕТАРЕВІ, ПОСЛАНЦЮ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО ДО КОЗАКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ 1682, ЛІПНЯ 29 (?). – ЯВОРІВ (?)	73
О. ВЄТРОВ ЦІНА ЗА ГЕТЬМАНСТВО «СХОЖДЕНИЕ СМЕЛОЙ»	79
о. Ю. МИЦИК, ПОЛКОВНИК СЕМЕН ПАЛІЙ І ЧИГИРИН	86

Я. ДІДЕНКО АНДЖЕЙ ПОДБЕРЕЗЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ	87
Я. ДІДЕНКО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЧИГИРИНЩИНИ ТА РОДИНА КОСАЧІВ	93
Н. КУКСА НОТАТКИ ДО ЖИТТЄПИСУ О. КИРИЛА ШАРАЄВСЬКОГО – НАСТОЯТЕЛЯ ХРАМУ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ.....	101
С. ПАВЛОВА, А. ПЕРЕПЕЛИЦЯ ЧИГИРИН В ПЕРЕДДЕНЬ 400-ї РІЧНИЦІ СВОГО ЗАСНУВАННЯ (1908–1912 рр.)	112
В. ЛАСТОВСЬКИЙ УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧИГИРИНЩИНІ 1921 РОКУ	124
І. СОЛОДОВНИКОВ ІГНАТІЙ ЗІНКЕВИЧ – ВИДАТНА ПОСТАТЬ, БОРЕЦЬ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 НА ЧИГИРИНЩИНІ	133
В. БУРІЙ ПАВЛО КОРСУНОВСЬКИЙ – ЦЕРКОВНИЙ ДІЯЧ УАПЦ	138
А. ПАНЧЕНКО СЕЛО РАЦЕВО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	140
О. ВЕТРОВ ТАЄМНИЦІ СПАЛЕНОГО ХУТОРА БУДА: РОЗКРИТТЯ «БЛИХ ПЛЯМ» ІСТОРІЇ. ПОГЛЯД ІЗ ХХІ ст. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПЕРШОДЖЕРЕЛ І УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕНЬ (КОМПЛЕКСНЕ, ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)	142
С. ТКАЧЕНКО СПОГАДИ ОФЦЕРА ЗАПАСУ, ЛЕЙТЕНАНТА МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ГНЕННОЇ МОТРОНИ СЕРГІЇВНИ, ЗВ'ЯЗКОВОЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ «ЗА ПЕРЕМОГУ».....	160
Л. ЮЛКІНА ЖИТТЯ ОБПАЛЕНІ ВІЙНОЮ: ОСТАРБАЙТЕРИ с. СТЕЦІВКА ТА с. ГАЛАГАНІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ	165
К. ІЛЬЧЕНКО ДОЛЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ З СЕЛА ВЕРШАЦІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	175
Н. ПРОХАЧ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВИХ ІСТОРІЙ ОСТАРБАЙТЕРІВ с. НОВОСЕЛИЦЯ ТА с. ПОЛУДНІВКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	180
Л. ШМИГОЛЬ ЛИСТИ З ДАЛЕКОЇ НІМЕЧЧИНИ (ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ З БОРОВИЦІ).....	192
С. ШМИГОЛЬ НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ АДАМІВКА, ВІТОВЕ, РАЦЕВЕ, КАЛАНТАЇВ, КОЖАРКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	199

Н. ПРОХАЧ ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ СЕЛА МЕЛЬНИКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	212
О. ГОРЕНИЧ ЗНИКЛІ БЕЗВІСТИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК «ЧОРНІ МІТИ» НА РОДИННИХ МАПАХ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ.....	226
Л. ЮЛКІНА ТРАДИЦІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ЧИГИРИНЩИНИ. ПРОВОДИ В АРМІЮ	235
О. ВЄТРОВ ТАЄМНИЦІ НЕЗАКІНЧЕНОГО ПАМ'ЯТНИКА ПАРТИЗАНСЬКОЇ СЛАВИ	243
О. ЯКОВЕНКО ВЕРШАЦЬКИЙ ТАНК Т-70 М – СВІДОК ГЕРОЇЧНИХ СТОРІНОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	250
О. ВЄТРОВ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ СУЛЕНКО	254
О. МІНСЬКА ПОВОЄННА ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ЧИГИРИНЩИНИ (1944–1946 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ.....	260
О. МІНСЬКА ПРОБЛЕМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ	272
А. ПЕРЕПЕЛИЦЯ САКРАЛЬНІ СПОРУДИ с. ВЕРШАЦЬ (ЧИГИРИНЩИНА) (перша половина XVIII – початок XXI ст.)	282
Н. ЧИГИРИК ШТУЧНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.	297
Н. КУКСА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1970–1971 рр. У ЦЕРКВІ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛІІ В СУБОТОВІ.....	300
Н. ЦИРІЛЬ ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ ХРАМУ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА	319
Д. СИЧ НАРОДНІ СПІВАКИ МИНУЛОГО	325
А. ГЛАДКОВСЬКА АВТЕНТИЧНА НАРОДНА КУХНЯ СТАРОДАВНЬОГО СУБОТОВА	335
Н. ЛЕВЧЕНКО ОСВІТЯНИ ЧИГИРИНЩИНИ: МАГДА ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ	338
В. СЕМЕНЕНКО УЧИТЕЛЬСЬКА ДИНАСТІЯ ІВАЩЕНКІВ.....	343
Є. ЦІВІНА 110 РОКІВ НА ПЕДАГОГІЧНІЙ НИВІ (Педагогічна династія родини Цівіних)	354
О. КОЦУРЕНКО БІБЛІОТЕКАРІ ЧИГИРИНЩИНИ: ЛАЗУРЕНКО ЄВДОКІЯ ПАНАСІВНА	357

Д. ДРЯПАК «ЇІ ЛЯЛЬКИ ПОБАЧИВ УВЕСЬ СВІТ...»	376
Є. ЮЛКІНА УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ с. СТЕЦІВКА ЧИГИРИНСЬКОЇ ТГ ВІД 60-Х РОКІВ ХХ ст. І ДО СЬОГОДЕННЯ	382
О. ЧЕПУРНИЙ БУДІВНИЦТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ В 1986–1990 рр.: ПЛАНИ ТА РЕАЛІЇ	388
О. ЗАЛЮБОВСЬКИЙ, Н. ПРОХАЧ НЕДОБУДОВАНЕ МІСТЕЧКО ОРБИТА: МИНУЛЕ ТА ПЕРСПЕКТИВА.....	393
О. ГОРЕНИЧ МЕДИЧНА ДОПОМОГА У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ: ГЕНЕЗА, РОЗБУДОВА, СУЧАСНІ РЕАЛІЇ	398
Д. СІВАК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ ЗІ ШПАЛЬТ РАЙОННОЇ ГАЗЕТИ «ЧИГИРИНСЬКІ ВІСТІ» В 90-ТІ РОКИ	430
М. СЕРГІЄНКО ІСТОРІЯ ЧИГИРИНСЬКОГО НВК І-ІІІ СТУПЕНІВ №3	435
Б. МІЄРСЬКА ІСТОРІЯ ЧИГИРИНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ МУЗИЧНОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ РІДНОГО КРАЮ.....	440
В. РОГОЗА КРАСЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВЕРШАЦЬКОГО ЗЗСО – ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ	448
М. КРИВОШЕЯ, Г. ДЯЧЕНКО ДРОНОВ СЕРГІЙ – ГЕРОЙ ОПЕРАЦІЇ ОБ’ЄДНАНИХ СИЛ НА СХОДІ УКРАЇНИ.....	453
С. ШМИГОЛЬ ЧИГИРИНЩИНА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ: НОВІ ФОРМИ РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН» ЗА ПЕРІОД КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ВІДДІЛУ «СУБОТІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ»)	457

Науково-популярне видання

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 9

**ЧИГИРИНЩИНА:
30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

**Матеріали Дев'ятої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
«Чигиринщина в історії України»**

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

Технічний редактор: *Тетяна Манжура*
Макетування: *Євген Гордієнко*

*На першій сторінці обкладинки зображено:
герб Чигиринського району Черкаської області
та Замкову гору в Чигирині*

Здано до набору 20.05.2021.
Підписано до друку 21.05.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 27,1. Обл.-вид. арк. 37,5. Тираж 50 прим.

 Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
вул. Святотроїцька, 73/3, оф.5,
м. Черкаси, 18000, Україна
тел./факс: +38 (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com